МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 79

— Частина 1 —

Ужгород, 2023

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 8 від 19.09.2023 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2023
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Андрусяк І. ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: РОЛЬ КУЛЬТУРНО-МЕНТАЛЬНИХ ЧИННИКІВ 11

Биков О.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СІЧОВОГО РУХУ НА ГАЛИЧИНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО 17

Борис І.Р. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ У ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ПРИЄДНАННЯ ДО СКЛАДУ АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. 22

Гутів Б.І. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА: ОКРЕМІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ 30

Дідич Т.О., Шевченко А.Є. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ЯК ГОЛОВНИЙ НАПРЯМОК ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ УГОРЩИНИ 35

Дудник Р.М. СИСТЕМА ПРАВА ТА ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В ДОБУ ГЛОБАЛІСТИКИ (ІНТЕГРАЦІЇ) 40

Журавський Р. ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ 47

Кельман М.С., Кельман Р.М. ПРИРОДА ПРАВОВИХ ОБМЕЖЕНЬ 52

Корольова В.В. РОЛЬ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «НОРОДНА ВОЛЯ» В ГАЛИЧИНІ 59

Котенко М.В. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ЯК САМОСТІЙНЕ ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ: ЦІННІСНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ 64

Медяник І.С. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТА АНЕКСОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА СВІТОВІЙ НАУЦІ 70

Мельник А.М. ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ 76

Передерій О.С., Григоренко Є.І. АНТИКОРУПЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ 82

Олійник Ю.В. КОНЦЕПЦІЯ МОДЕЛІ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕННЯХ ДЖОНА ЛОККА 89

Француз А.Й. ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПОЧ. XX СТ. 96

Фулей Т.І. ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В КАНАДІ: ВАРТИЙ УВАГИ ДОСВІД 101

Щирба М.Ю. ПОРЯДОК ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМУ ДІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ 110

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бакун В.І. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІНСТИТУТ НАРОДОВЛАДДЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД 115

Берч В.В. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ДИНАМІЧНИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН: ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ 119

Биков О.М. ПРОБЛЕМИ НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ФРАНЦІЇ..... 124

Білоскурська О.В. УТВЕРДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ПАРЛАМЕНТАХ СВІТУ ТА УКРАЇНИ..... 128

Гудзь Л.В. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СТАНДАРТІВ РОБОТИ ЗМІ ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ ІЗ ВРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ПРОВІДНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН..... 133

Давидюк В. НАЦІОНАЛЬНО-КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЗАПОРУКА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... 138

Карапетян А.Р. ПРАВО НА ОСВІТУ ТА ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 144

Кудрявцева О.М. САНКЦІЇ ЯК МІРА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ..... 151

Пархоменко Н.М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В ПОЛЬЩІ, РУМУНІЇ, СЛОВАЧЧИНІ, УГОРЩИНІ ТА УКРАЇНІ..... 155

Пирога І., Заборовський В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ..... 160

Продивус С.В. ПРАВОМІРНЕ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 165

Чорнописька В., Шептицька М. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ..... 172

Юрко С.С. ПРОЦЕДУРА РОЗГЛЯДУ СПРАВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ..... 177

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Діденко Л.В. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЇХ ПРИПИНЕННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ..... 182

Діденко Л.В. НОТАРІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ..... 187

Жомаркизи М. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ МІЖНАРОДНОЇ МЕДІАЦІЇ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ РОЗВИТКУ..... 192

Клейменова С.М. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК СТРАХОВИХ ПОСЛУГ..... 202

Легенько В.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ У СПЕЦІАЛЬНОМУ АДМІНІСТРАТИВНОМУ РАЙОНІ КНР ГОНКОНГ..... 206

Мельник О. О. ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ ПІСЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ..... 211

Менджул М.В. ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНИХ ОЗНАК ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ..... 215

Радченко Л.І. УСИНОВЛЕННЯ (УДОЧЕРІННЯ) ОДНОСТАТЕВИМИ ПАРАМИ: СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... 221

Риженко Н.О. ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ В СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ..... 228

Святошнюк А.Л. ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИЗНАЧЕННЯ «МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ» ТА «СТРАХОВА МЕДИЦИНА» В ПРАВОВОМУ ПОЛІ..... 232

Скриннікова К.О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛІКАРІВ (МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ)..... 237

Стрельник В.В., Калита А.В., Тарасенко А.Ю. ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ..... 249

Фасій Б.В. РОЗСУД СУДДІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ: ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ..... 254

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Василенко М.Є. ПРИНЦИПИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗУМНОГО СТРОКУ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВПЛИВ ПОЛОЖЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЮ.....260

Врублевська-Місюна К.М. ЗАВДАННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ІННОВАЦІЙНОГО ІНВЕСТУВАННЯ..... 266

Мулик А.К. ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ КОМПЛАЄНСУ В БАНКАХ..... 272

Петруненко Я.В., Сиротко М.В., Тройніков В.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ..... 278

Халізов Д.В. РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 286

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анпілогова Б.Ю. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ЯК ОСОБЛИВИЙ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН.....291

Гапочка В.М. ДО ПИТАННЯ ОБ'ЄКТА ПРАВОВІДНОСИН ІЗ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ НА ВИПАДОК БЕЗРОБІТТЯ.....298

Гук Б.М. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ НА УМОВАХ ВНУТРІШНЬОГО СУМІСНИЦТВА..... 304

Івоніна А.О., Логінова М.В. ЗВІЛЬНЕННЯ ЗІ СЛУЖБИ (З ЛАВ НПУ): ОРГАНІЗАЦІЯ, ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ.....312

Колдашов А.О. СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАОХОЧЕНЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ.....316

Кучма О.О. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПРОЦЕСУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІЙ СФЕРІ..... 322

Мульгіна О.В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ.....328

Порицька Ю.М. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ПРАЦІВНИКУ.....333

Сидоренко О.А. ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ.....343

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Гафурова О.В., Новак Т.С. ІНФОРМАЦІЯ ПРО ВІДХОДИ, ЩО УТВОРЮЮТЬСЯ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....349

Гафурова О.В., Новак Т.С., Голуб С.М. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НАСЕЛЕННЯ НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЯКІСТЬ ПИТНОЇ ВОДИ.....356

Краснова Ю.А. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ «ПОЖЕРТВУВАНИХ» ЗОН ЯК ІНДИКАТОРУ ЕКОЛОГІЧНОЇ НЕСПРАВЕДЛИВОСТІ..... 362

Супрунова І.А. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
ОСЕЛИЩНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ..... 369

Туєва О.М. ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА, ОБІГУ ТА МАРКУВАННЯ
ОРГАНІЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ..... 377

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Andrusiak I. PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC VIOLENCE: THE ROLE OF CULTURAL AND MENTAL FACTORS 11

Bykov O.M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL FUNDAMENTALS OF THE URBAN MOVEMENT IN HALYCHYNA THROUGH THE PRISM OF THE STATE-FORMING ACTIVITIES OF KYRYLO TRYLOVSKY 17

Boris I.R. FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM IN GALICIA ON THE EVE OF JOINING THE AUSTRIAN MONARCHY IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY 22

Hutiv B.I. FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BOSPORUS KINGDOM: SEPARATE HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS 30

Didych T., Shevchenko A. EUROPEAN INTEGRATION AS THE MAIN DIRECTION OF THE EXTERNAL FUNCTIONS OF UKRAINE: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS BASED ON THE EXPERIENCE OF HUNGARY 35

Dudnyk R.M. THE SYSTEM OF LAW AND THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE IN THE ERA OF GLOBALISM (INTEGRATION) 40

Zhuravskyi R. LEGAL IDEOLOGY AS THE IDEOLOGICAL AND THEORETICAL BASIS OF THE ACTIVITIES OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN UKRAINE 47

Kelman M.S., Kelman R.M. THE NATURAL OF LEGAL RESTRICTIONS 52

Korolova V.V. THE ROLE OF KYRYLO TRYLOVSKYI IN THE ORGANIZATION OF THE ACTIVITIES OF THE «NORODNA VOLYA» SOCIETY IN HALYCHYNA 59

Kotenko M.V. INTELLECTUAL PROPERTY AS AN INDEPENDENT CONCEPT OF LEGAL SCIENCE: A VALUE-LEGAL APPROACH TO DEFINITION 64

Medianyk I. THEORETICAL AND LEGAL ISSUES OF REINTEGRATION OF TEMPORARILY OCCUPIED AND ANNEXED TERRITORIES IN NATIONAL AND WORLD SCIENCE 70

Melnyk A.M. TO THE ISSUE OF FUNCTIONAL AND STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF JUDICIAL PRACTICE IN UKRAINE 76

Perederii O., Grygorenko E. ANTI-CORRUPTION SECURITY OF UKRAINE AS A PROSPECTIVE COMPONENT OF STATE LEGAL POLITICIANS: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS 82

Oliinyk Y.V. THE CONCEPT OF THE MODEL SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN THE POLITICAL AND LEGAL TEACHINGS OF JOHN LOCKE 89

Francuz A.Y. PARLIAMENTARY ACTIVITY OF KYRIL TRYLOVSKYI IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES IN THE UKRAINIAN LANDS, BEGINNING 20TH CENTURY 96

Fuley T. ACCESS TO JUSTICE IN CANADA: A NOTEWORTHY EXPERIENCE 101

Shchirba M.Yu. THE ORDER OF ESTABLISHING AND DETERMINING OF NORMATIVE LEGAL ACTS DIRECTION ACTION IN UKRAINE: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS 110

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bakun V.I. DEMOCRACY AS AN INSTITUTE OF PEOPLE'S GOVERNMENT: NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE 115

Berch V.V. DEMOCRACY AS A DYNAMIC POLITICAL AND LEGAL PHENOMENON: FUNDAMENTAL PRINCIPLES..... 119

Bykov O.M. PROBLEMS ON THE PATH OF FORMATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN FRANCE..... 124

Biloskurska O. APPROVAL OF GENDER EQUALITY IN PARLIAMENTS OF THE WORLD AND UKRAINE.....128

Gudz L. DIRECTIONS FOR IMPROVING MEDIA STANDARDS DURING THE ELECTORAL PROCESS IN UKRAINE, TAKING INTO ACCOUNT THE EXPERIENCE OF LEADING EUROPEAN COUNTRIES.....133

Davydiuk V. THE NATIONAL CONSTITUTIONAL MODEL OF IDENTITY AS A KEY TO THE CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY..... 138

Karapetian A.R. THE RIGHT TO EDUCATION AND POSITIVE DISCRIMINATION: A CONSTITUTIONAL AND LEGAL ANALYSIS.....144

Kudriavtseva O.M. SANCTIONS AS A MEASURE OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY: LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE..... 151

Parkhomenko N.M. CERTAIN ASPECTS OF CONSTITUTIONAL REGULATION OF THE RIGHT TO ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN POLAND, ROMANIA, SLOVAKIA, HUNGARY AND UKRAINE.....155

Pyroha I., Zaborovskyy V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES REGULATING THE RIGHT TO EDUCATION: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....160

Prodyvus S. LAWFUL RESCTRICTION OF THE RIGHT TO FREEDOM OF MOVEMENT: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....165

Chornopyska V, Sheptytska M. LEGAL SECURITY OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN UKRAINE.....172

Yurko S.S. PROCEDURE FOR CONSIDERATION OF CASES OF CONSTITUTIONAL JURISDICTION IN UKRAINE..... 177

SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Didenko L.V. GENERAL CHARACTERISTICS OF MARITAL AND FAMILY LEGAL RELATIONS AND THEIR TERMINATION UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE..... 182

Didenko L.V. NOTARIAL PROCESS AS ONE OF THE TYPES OF LEGAL PROCESS..... 187

Zhomartkyzy M. HISTORICAL ASPECT OF INTERNATIONAL MEDIATION AND CURRENT TRENDS IN ITS DEVELOPMENT..... 192

Kleimenova S.M. BEFORE ADDRESSING THE QUESTION OF DETERMINING THE CHARACTERISTICS OF INSURANCE SERVICES..... 202

Lehenko V.I. LEGAL REGULATION OF VIRTUAL ASSETS IN THE HONG KONG SPECIAL ADMINISTRATIVE REGION OF THE PRC..... 206

Melnyk O. O. THE ISSUE OF DETERMINING THE CHILD'S PLACE OF RESIDENCE AFTER THE PARENTS' DIVORCE DURING MARTIAL LAW.....211

Menjul M.V. LEGAL TRANSFORMATIONS OF THE CONCEPT AND ESSENTIAL FEATURES OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....215

Radchenko L.I. ADOPTION BY SAME-SEX COUPLES: GLOBAL TRENDS, PROBLEMS AND PROSPECTS.....221

Ryzhenko N. DIGITAL TRANSFORMATION IN THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE.....228

Svyatoshniuk A.L. REGARDING THE SPECIFICS OF THE DEFINITION
OF «MEDICAL INSURANCE» AND «INSURANCE MEDICINE» IN THE LEGAL FIELD..... 232

Skrynnikova K.O. CERTAIN ASPECTS OF THE CIVIL LEGAL LIABILITY
OF DOCTORS (MEDICAL WORKERS)..... 237

Strelnyk V., Kalyta A., Tarasenko A. THE PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS
IN MODERN CONDITIONS..... 249

Fasii B.V. JUDGE'S DISCRETION IN ENSURING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS:
THE SIGNIFICANCE OF THE LEGAL POSITION.....254

SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW

Vasylenko M.E.THE PRINCIPLES OF JUSTICE AND REASONABLE PERIOD
IN COMMERCIAL PROCEDURE: THE IMPACT OF THE PROVISIONS
OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS AND THE DECISIONS
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON THEIR IMPLEMENTATION.....260

Vrublevska-Misiuna K.M. TASK OF THE STATE ECONOMIC AND LEGAL POLICY
IN THE FIELD OF INNOVATIVE INVESTMENT.....266

Mulyk A. GENERAL APPROACHES TO THE ORGANIZATION
OF COMPLIANCE IN BANKS.....272

Petrunenko Ia., Syrotko M., Troinikov V. LEGAL REGULATIONS
OF ELECTRONIC COMMERCE UNDER THE CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT
OF THE DIGITAL ECONOMY IN UKRAINE.....278

Khalizov D.V. DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR
OF THE ECONOMY UNDER MARTIAL LAW..... 286

SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Anpilohova B.Yu. SOCIAL PROTECTION AS A SPECIAL SOCIO-LEGAL PHENOMENON.....291

Hapochka V.M. ON THE ISSUE OF THE OBJECT OF LEGAL RELATIONS
FROM THE MANDATORY STATE SOCIAL INSURANCE IN CASE
OF UNEMPLOYMENT.....298

Huk B.M. CURRENT ISSUES OF LEGAL REGULATION
OF THE TEACHING ACTIVITY
OF THE HEAD OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION IN UKRAINE
UNDER THE CONDITIONS OF CONCURRENT EMPLOYMENT.....304

Ivonina A.O., Loginova M.V. DISMISSAL FROM SERVICE (FROM THE RANKS OF THE NPU):
ORGANIZATION, LEGAL REGULATION AND SOCIAL CONSEQUENCES.....312

Koldashov A.O. CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION OF INCENTIVES
FOR CIVIL SERVANTS..... 316

Kuchma O. MODERN TRENDS IN THE PROCESS OF INDIVIDUALIZATION
IN THE SOCIAL AND LABOR SPHERE..... 322

Mulgina O.V. FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION
OF SELF-EMPLOYED PERSONS AND THE POSSIBILITY OF ITS USE IN UKRAINE..... 328

Porytska Y.M. FOREIGN EXPERIENCE OF THE LEGAL REGULATION OF COMPENSATION
OF MORAL DAMAGE TO THE EMPLOYEE.....333

Sydorenko O.A. TO THE ISSUE OF SOCIAL GUARANTEES
OF FAMILY MEMBERS OF MILITARY PERSONNEL IN THE FIELD
OF SOCIAL PROTECTION..... 343

SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Gafurova O.V., Novak T.S. INFORMATION ON WASTE GENERATED AS A RESULT OF WAR: THE ISSUE OF LEGAL PROTECTION..... 349

Gafurova O., Novak T., Holub S. PROBLEMS OF ENSURING THE PUBLIC'S RIGHT OF ACCESS TO INFORMATION ON THE QUALITY OF DRINKING WATER..... 356

Krasnova Yu. LEGAL PROBLEMS OF THE EXISTENCE OF «SACRIFICE» ZONES AS AN INDICATOR OF ENVIRONMENTAL INJUSTICE.....362

Suprunova I.A. HISTORICAL AND LEGAL BASIS FOR THE FORMATION OF THE HABITAT CONCEPT OF BIODIVERSITY CONSERVATION.....369

Tuieva O.M. PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN THE FIELD OF PRODUCTION, CIRCULATION AND LABELING OF ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTS.....377

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 343.288
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.1

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: РОЛЬ КУЛЬТУРНО-МЕНТАЛЬНИХ ЧИННИКІВ

Андрусяк І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6887-0510
e-mail: iryna.p.andrusiak@lpnu.ua

Андрусяк І. Запобігання та протидія домашньому насильству: роль культурно-ментальних чинників.

У статті проведено аналіз культурно-ментальні чинників, які впливають на поширення проблеми домашнього насильства.

Мотивовано, що культурно-ментальна традиція домашнього насильства є тим фоновим явищем з яким боротися виключно правовими засобами неможливо. Культурно-ментальна традиція домашнього населення - це складний соціокультурний феномен, який виявляє утворені в суспільстві уявлення, норми та цінності, які можуть сприяти виникненню та підтримувати випадкові насильництва в сімейних відносинах. Цей аспект має суттєвий вплив на динаміку та поширення домашнього населення в певній культурній спільноті.

Вказано, що домашнє населення порушує основні права та свободи особистості, поглиблює соціальні проблеми та негативно впливає на фізичне та психічне здоров'я постраждалих. Прояви домашнього насильства прямо порушують сферу гуманізації суспільної реальності, зазіхають на права людини через девальвацію природнього права на життя, свободу та безпеку особистості, зокрема ставлячи під загрозу фізичному та емоційному недоторканність потерпілих.

В статті визначено, що роль культурно-ментальних цінностей суспільства є вагомою, особливо в контексті громадського схвалення проявів домашнього насильства, ігнорування проблеми та сприймаючи його не досить серйозно та ставлячись до цього як до очікуваного явища.

Автором визначено характеристики ментально-культурних цінностей суспільства, що провокують поширення домашнього насильства.

Розв'язання питань, пов'язаних з домашнім насильством, потребує інтегрованого підходу, активної участі громади та владних установ, а також підвищення усвідомленості суспільства щодо негативного впливу цього явища на індивіда, родину та суспільство в цілому. Отже, можна стверджувати, що правова політика у сфері домашнього населення має бути комплексною системою правових та юридичних механізмів запобігання та протидії цьому явищу. Трансформація ґендерних норм, подолання негативних сімейних традицій шляхом зміни поведінки та програм, орієнтованих на спілкування, може сприяти нормам ґендерної рівності та запобігти домашньому насильству.

Ключові слова: домашнє насильство, суспільство, традиції, громадське схвалення, запобігання та протидія, культурні чинники, менталітет, порушення прав людини.

Andrusiak I. Preventing and combating domestic violence: the role of cultural and mental factors.

The article analyzes the cultural and mental factors that influence the spread of the problem of domestic violence.

It is motivated by the fact that the cultural and mental tradition of domestic violence is the background phenomenon that cannot be combated exclusively by legal means. The cultural-mental tradition of the

domestic population is a complex socio-cultural phenomenon that reveals ideas, norms and values formed in society, which can contribute to the emergence and support of accidental violence in family relationships. This aspect has a significant impact on the dynamics and distribution of the domestic population in a certain cultural community.

It is indicated that the domestic population violates the basic rights and freedoms of the individual, deepens social problems and negatively affects the physical and mental health of the victims. Manifestations of domestic violence directly violate the sphere of humanization of social reality, encroach on human rights due to the devaluation of the natural right to life, freedom and security of the individual, in particular, endangering the physical and emotional integrity of the victims.

The article determines that the role of cultural and mental values of society is significant, especially in the context of public acceptance of domestic violence, ignoring the problem and not taking it seriously enough and treating it as an expected phenomenon.

The author identifies the characteristics of the mental and cultural values of society that provoke the spread of domestic violence.

Solving issues related to domestic violence requires an integrated approach, active participation of the community and authorities, as well as raising public awareness of the negative impact of this phenomenon on the individual, family and society as a whole. Therefore, it can be argued that the legal policy in the field of domestic population should be a complex system of legal and legal mechanisms to prevent and counteract this phenomenon. Transforming gender norms, overcoming negative family traditions through behavior change and communication-oriented programs can promote gender equality norms and prevent domestic violence.

Key words: domestic violence, society, traditions, public approval, prevention and countermeasures, cultural factors, mentality, human rights violations.

Постановка проблеми. Домашнє населення є актуальною проблемою в сучасному суспільстві. Запобігання та боротьба з домашнім населенням є нагальним завданням для всього суспільства та окремо для державної політики. Громадянське суспільство та органи публічної влади в контексті ідеології верховенства права та ціннісних вимірів людини повинні працювати над підвищенням усвідомлення глобальності проблеми та розробкою ефективних стратегій протидії, щоб забезпечити безпеку та гідність кожної людини у сімейному середовищі.

В умовах сучасного суспільства удосконалення правової політики у сфері запобігання та боротьби з проявами домашнього насильства актуалізується з наступних причин: така форма комунікації між людьми порушує основні права та гідність людини, оскільки природнім правом кожної людини є право на життя без насильства та утисків; жертви домашнього насильства часто не можуть уникнути від серйозних психологічних та фізичних травм, що може вплинути на їх фізичне та емоційне здоров'я, а також на майбутню якість життя, часто навіть протягом десятиліть; домашнє населення може призвести до руйнування сімей та відносин між її членами, що відображатися на психологічному стані всіх учасників родинних і сімейних відносин; суттєві соціальні та економічні втрати, зокрема що включають на медичне обслуговування та правову допомогу жертвам; порушення громадського порядку та безпеки, оскільки насильство в сім'ї може мати вплив на загальний громадський порядок та безпеку.

Домашнє населення порушує основні права та свободи особистості, поглиблює соціальні проблеми та негативно впливає на фізичне та психічне здоров'я постраждалих. Прояви домашнього насильства прямо порушують сферу гуманізації суспільної реальності, зазіхають на права людини через девальвацію природнього права на життя, свободу та безпеку особистості, зокрема ставлячи під загрозу фізичному та емоційному недоторканність потерпілих. Крім того, воно часто погіршує обмеження свободи вибору та самовизначення, або навіть спричиняє контроль над власним життям. Особливо актуалізується проблема у зв'язку зі зростанням проблеми у світовому і національному маштабі, зокрема за окремими аналітичними даними домашнє насильство зросло на 16% за останні десять років (з 2008 по 2018 рік) [1].

В Україні тільки останні декілька років відбувається висвітлення цього питання, оскільки як в багатьох традиційних суспільствах донедавна вважалося, що проблема має приватно-побутовий характер тому не потребує втручання з боку держави. Нині слід говорити про необхідність розроблення комплексної правової політики запобігання та протидії проявам домашнього насильства, що включає нормативні, організаційні, громадські, культурні та економічні заходи всіх суб'єктів суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема гендерної рівності, дотримання прав і свобод людини як принципу діяльності органів публічної влади набуває особливої уваги у колі науковців та практиків. Зокрема проблему аналізували представники теоретичної юриспруденції, конституційного та особливо кримінального права, зокрема І. Жаровська, Ф.В. Веніславський, С.П. Погребняка, Н.П. Бортник, О.В. Степаненко, А.А. Вознюк та інші. Активно питання формування причин домашнього насильства розглядали представники іноземної школи права.

Однак існує ряд невирішених доктринальних та праксіологічних питань, що потребують додаткового аналізу, серед яких вплив культурно-ментальних цінностей суспільства на формування громадського схвалення домашнього насильства.

Метою цієї наукової статті є аналіз культурно-ментальні чинників, які впливають на поширення проблеми домашнього насильства.

Виклад основних положень. На сьогодні теорія держави і права не має єдиного комплексного визначення домашнього насильства. Наукова спільнота перебуває у постійному доктринальному дискурсі щодо тлумачення та особливостей цього негативного явища.

Загалом більшість науковців зводять домашнє насильство до широкого розуміння проблематики, і описують його як владу, якою одна доросла людина зловживає у стосунках, щоб контролювати іншу. Така позиція дає змогу виокремлювати різні форми такого насильства (фізичного насильства, психологічного насильства, соціального насильства, фінансового або сексуального насильства). Міжнародні інституції також достатньо широко тлумачать це явище, зокрема Всесвітня організація охорони здоров'я унормовує, що «домашнє насильство – це не просто аргумент. Це модель примусового контролю, яку одна особа здійснює над іншою. Зловмисники використовують фізичне та сексуальне насильство, погрози, емоційні образи та економічні позбавлення як спосіб домінувати над своїми жертвами та добиватися свого» [2].

На противагу такому широкому розумінню, деякі експерти вводять додаткові критерії для тлумачення насильства через чинник домашнього. Таллох (Tulloch) пропонує що цей тип насильства відноситься до жорстокого поводження між одруженими партнерами або де-факто незаміжніми, але такими, що проживають разом протягом шести місяців або більше і, яке відбувається вдома [3]. На думку Даттона (Dutton) [4] насильство включає зазвичай насильницькі дії, які з високою ймовірністю спричиняють в тому числі тілесні ушкодження, побиття, удари та застосування зброї. Також цитований науковець акцентує увагу на тому, що термін «домашній» використовувався для зменшення ролі і значення насильства з боку подружжя як за його серйозністю, так і за масштабами. Він вказує, що домашнє насильство може спричиняти серйозні наслідки, проти не завжди позиціоновано вагомість і кримінальний характер дій, оскільки соціум виводить вказане до приватної сфери життя. Джура Ф. і Р. Букалія (Florence Jura, Richard Bukaliya) позиціонують домашнє насильство як зловживання владою у стосунках, що демонструється зусиллями фізичного, вербального, сексуального, психологічного та емоційного контролю, і цей тип поведінки має повторюватися в циклі подій [5]. Тобто, на думку науковців, одноразові дії, які характеризують форми насильницьких проявів не вважаються домашнім насильством.

Європейські та національні стандарти нормативного регулювання є прибічниками широкого тлумачення домашнього насильства як негативного соціально-індивідуального явища.

7 квітня 2011 року Рада Європи, як міжнародна організація, що займається правами людини, демократією та верховенством права, прийняла «Конвенцію про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством». Конвенція, яку зазвичай називають Стамбульською конвенцією за назвою міста, де міністри підписали документ, забезпечує комплексну правову основу та політичний підхід до боротьби з гендерним насильством та домашнім насильством для 46 держав-членів, що охоплює приблизно 670 мільйонів людей. Стамбульська конвенція визначає «домашнє насильство» означає всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні» [6].

Національний спеціалізований акт «Про запобігання та протидію домашньому насильству» також широко тлумачить субєктів та діяння що стосується домашнього насильства, зокрема встановлюючи, що це «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами,

або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [7].

Для визначення правової природи цього діяння сліз вернутися до прчин його поширення. У цьому контексті, на нашу думку, слід відмежувати індивідуальні, соціальні та культурно-ментальні чинники.

До перших (індивідуальних) відносять стрес, зловживання психоактивними речовинами, гнів, історію насильства в сім'ї, схильність до насильства в цілому, психічне здоров'я та/або емоційні проблеми правопорушника, особистісні проблеми, брак освіти, фактори, що стосуються жінки, розпад шлюбу, низький рівень особистої моралі, провокація жертви тощо. Вони характеризуються особистістю кривдника і його характеристиками життєвого устрою.

Соціальні чинники позиціонуються нами як певні політичні чи економічні обставини, що відбуваються у суспільстві, які стають основою для особливостей протиправної поведінки стосовно членів своєї сім'ї у окремої групи осіб. Проблеми соціального характеру особливо суттєві, так глобальне дослідження 32 країн Північної Америки, Європи, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки продемонстрували, що COVID-19 спричинив збільшення випадків домашнього насильства, особливо протягом першого тижня карантину через у кожній країні не залежно від економічного розвитку чи територіального поширення [8]. Пандемічна загроза, а тепер військова криза зумовлює суттєвий тягар на членів суспільства, що провокує зростання випадків домашнього насильства загалом.

Культурно-ментальні чинники також відіграють вагому роль. Здавалось би, сучасне постмодерніське суспільство, що розвинулося в глобалізованому соціумі з суттєвим впливом інформаційних технологій та трансформації менталітету особи, не мало б відчувати суттєвий вплив традицій громади на поведінку людини, особливо якщо вона має девіантну форму. Проте навіть сьогодні слід вести мову про значення культурних звичаїв, релігійних канонів, традиційних елементів поведінки і комунікації як передумови поширення домашнього насильства.

Представники іноземної школи соціології права вказують, що не можна недооцінювати важливість макросистемних сил (таких як культурні та соціальні норми) в етіології насильства в будь-якій країні, змінні індивідуального рівня, які все ж мають культурний характер від минулих поколінь (такі як спостереження за насильством між батьками під час дорослішання), що також відіграють важливу роль у розвитку такого насильства [9].

Юристи-дослідники з Бангладеш підсумували, що домашнє насильство було спричинено: практикою отримання приданого, неписьменністю, культурним схваленням побиття дружини, мовчання жінок, полігінією, соціально-економічною залежністю дружини, бідністю, стигматизація та наркозалежність чоловіка. Загалом кожен з цих чинників, як визначили науковці можна об'єднати під егідою вікових патріархальних культурних цінностей, які продовжують створювати контексти, де домашнє насильство відбувається безперервно [10].

Культурно-ментальна традиція домашнього насильства є тим фоновим явищем з яким боротися виключно правовими засобами неможливо. Культурно-ментальна традиція домашнього населення - це складний соціокультурний феномен, який виявляє утворені в суспільстві уявлення, норми та цінності, які можуть сприяти виникненню та підтримувати випадкові насильництва в сімейних відносинах. Цей аспект має суттєвий вплив на динаміку та поширення домашнього населення в певній культурній спільноті.

Ментально-культурні чинники проявляються в наступних характеристиках: розповсюдження переконань та стеріотипного мислення про те, що насильство в сім'ї є нормальним чи прийнятним у певних суспільних групах чи культурах, оскільки це та поведінка, що має історичне коріння і апробована століттями; існування законодавчих норм, які можуть допускати певні форми насильства в сім'ї, або недостатньо суворе кримінальне переслідування таких нападів; сприяння та схвалення певних обрядів чи традицій, які можуть включати елементи насильства в сімейних відносинах; нормалізація ієрархічних стосунків у сім'ї, де одна особа визнана «головною сім'єю» і має право використовувати засоби насильства; відсутність громадського осуду та пасивність спільноти щодо звернення до домашнього суспільства.

Традиційне суспільство сприяє домашньому насильству, не сприймаючи його досить серйозно та ставлячись до цього як до очікуваного явища, що є нормальним, а інколи й заслуженим. Зокрема, суспільство схвалює (провокує, допускає) домашнє насильство наступними способами.

• Правоохоронні органи, особливо поліція може розглядати насильство в сім'ї не як злочин, а радше як «домашню суперечку». Зазвичай такі органи реагують суттєво в разі значних негативних наслідків, Nilar Kyu та Atsuko Kanai доводять, що «сильний фізичний напад був сильним провісником негативних результатів і тільки після цього офіційного втручання» [11].

• Судові органи застосовують до правопорушників санкції, які не тягнуть за собою суттєвих наслідків, особливо позбавлення чи обмеження волі. Однією з найскладніших проблем є те, що уряди більшості країн розглядають насильство щодо жінок та інші види домашнього насильства як незначну та окрему малозначну соціально складну проблему. В науковій доктрині (Semahegn A., Torpey K., Manu A.) існує певна невизначеність щодо того, чи є насильство щодо жінок приватною чи публічною справою [12].

• Громада зазвичай не піддає остракізму домашніх насильників, члени громади спілкуються та комікують з ними без жодних застережень.

• Священнослужителі чи громадські лідери не акцентують увагу на вказаній проблемі. Корейські експерти провели дослідження серед 84 пасторів, які вказали на домінування їх прихильності до азіатських цінностей, підкреслювали необхідність градаційного ставлення між статусом особи у поколіннях та вказували, що проблеми домашнього насильства не є для них пріоритетними, при цьому визнаючи необхідність посилення уваги до проблеми шляхом співпраці духовенства та спеціалістів із психічного здоров'я [13].

• Люди можуть вважати, що насильство є провиною жертви, або що жорстоке поводження є нормальною поведінкою у шлюбі чи сімейному партнерстві. Наприклад, 56% індійських жінок, опитаних громадськими організаціями захисту прав людини, виправдовували , а інколи й схвалювали побиття дружини побутовими причинами, як-от погана кухарка, неповага до свекра, народження дітей жіночої статі, вихід з дому без дозволу [14].

• Гендерно-рольова соціалізація та стереотипи виправдовують образливу поведінку чоловіків.

Отож культурно-ментальні цінності сімейного життя, гендерних стеріотипів, виховання дітей тощо може суттєво впливати на те, що рішення спільноти можуть бути неадекватними, тому жертви не можуть отримати необхідну допомогу.

Висновок. Роль культурно-ментальних цінностей суспільства є вагомою, особливо в контексті громадського схвалення проявів домашнього насильства, ігнорування проблеми та сприймаючи його не досить серйозно та ставлячись до цього як до очікуваного явища.

Розв'язання питань, пов'язаних з домашнім насильством, потребує інтегрованого підходу, активної участі громади та владних установ, а також підвищення усвідомленості суспільства щодо негативного впливу цього явища на індивіда, родину та суспільство в цілому. Отже, можна стверджувати, що правова політика у сфері домашнього населення має бути комплексною системою правових та юридичних механізмів запобігання та протидії цьому явищу. Трансформація ґендерних норм, подолання негативних сімейних традицій шляхом зміни поведінки та програм, орієнтованих на спілкування, може сприяти нормам ґендерної рівності та запобігти домашньому насильству.

Список використаних джерел:

1. OLA B.E., Smith P. What Factors Explain Recent Increases in Husband-to-Wife Violence in Nigerian Households? A Decomposition Analysis of Three Waves of Cross-Sectional Data from 2008 to 2018. *J Fam Viol* 2023. https://doi.org/10.1007/s10896-023-00607-6.
2. WHO. Multi-country study on women's health and domestic violence against women. 2007. Geneva: World Health Organization.
3. Tulloch S. Reader‟s digest oxford: complete word-finder. London: The Reader‟s Digest Association Limited. 1993.
4. Dutton D. The domestic assault of women. Canada: UBC Press. 1995.
5. Jura F., Bukaliya R. Domestic Violence: Causes and Implications for the Education System *International Journal of Research in Humanities and Social Studies* 2015. Vol. 2 (14). P. 62–72.
6. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: міжнародний документ Ради Європи від 11.05.2011 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
7. Про запобігання та протидію домашньому насильству: закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII *Відомості Верховної Ради.* 2018, № 5, ст. 35.

8. Kourti A., Stavridou A., Panagouli E., Psaltopoulou T., Spiliopoulou C., Tsolia M., Sergentanis T.N., Tsitsika A. Domestic Violence During the COVID-19 Pandemic: A Systematic Review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 2023. Vol. 24(2), 719–745. https://doi.org/10.1177/15248380211038690.
9. Susmitha B. Domestic Violence: Causes, Impact and Remedial Measures. *Social Change* 2016. Vol. 46(4). P. 602–610. https://doi.org/10.1177/0049085716666636.
10. Das T.K., Alam F., Bhattacharyya R., Pervin A. Causes and Contexts of Domestic Violence: Tales of Help-Seeking Married Women in Sylhet, Bangladesh *Asian Social Work and Policy Review.* 2015. Vol. 9, Is. 2. P. 163–176.
11. Kyu N., Kanai A. Prevalence, antecedent causes and consequences of domestic violence in Myanmar. *Asian Journal of Social Psychology* 2005. Vol. 8, Is. 3 P. 244–271.
12. Semahegn A., Torpey K., Manu A. *et al.* Are interventions focused on gender-norms effective in preventing domestic violence against women in low and lower-middle income countries? A systematic review and meta-analysis. *Reprod Health* 2019. Vol. 16. P. 93. https://doi.org/10.1186/s12978-019-0726-5.
13. Nam E., Kim C.L., Canada A. Examining Generational Differences, Sociocultural Variables, and Clergy-mental Health Professional Collaboration in Korean American Clergy Response to Intimate Partner Violence. *J Fam Viol* 2023. Vol. 38, P. 829–840. https://doi.org/10.1007/s10896-022-00424-3.
14. UNICEF, Violence at home (archive) Voices of Youth Forum. 2005. URL: http://www.unicef.org/roy/ discussions/archived/index.

УДК 340.134 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СІЧОВОГО РУХУ НА ГАЛИЧИНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО

Биков О.М.,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Університету «КРОК»,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4965-696X
e-mail: oleksandrbm@krok.edu.ua

Биков О.М. Організаційно-правові засади січового руху на Галичині крізь призму державотворчої діяльності Кирила Трильовського.

У статті розкривається державотворча діяльність Кирила Трильовського, яка була направлена на популяризацію товариства «Січ» та поширення її осередків у Галичині та за її межами кін. XIX – поч. XX ст. Проаналізовано статут товариства «Січ», названо мету діяльності та розкрито способи досягнення мети. Наголошено, що пріоритетними напрямками роботи «Січей» були популяризація серед населення заняття фізичними вправами, участь у різноманітних атлетичних змаганнях, а також здійснення культурно-просвітницької діяльності. Охарактеризовано структуру організації товариства. Зазначено, що найвищим керівним органом товариства були Загальні збори, які скликалися раз на рік. Наголошено, що будь-який член організації міг брати слово і виносити на розгляд важливі й актуальні питання, а також мав право обирати і бути обраним до складу старшини. Важливі питання розглядалися на засіданнях козацької старшини (до якої належали кошовий, осавул, обозний, писар, скарбник і чотарі), які відбувалися раз на місяць. Акцентовано на створенні у структурі товариства так званого «мирового суду» для урегулювання можливих суперечок між старшинами та членами товариства. Визначено причини повільного поширення «Січей» на теренах Галичини та розкрито способи популяризації товариства серед місцевого населення краю. З-поміж них, чільне місце посідають видання статутів товариства, часописів та організація січових свят кожним осередком. Зазначено, що діяльність товариств також спрямовувалася на закупівлю необхідного спорядження, влаштування публічних гімнастичних виступів, вокальних, декламаторських вистав, танців, забав, свят, а також утримання читалень, бібліотек, гуртків для неписьменних, хору, оркестру. Акцентовано на тому, що К. Трильовський особливу увагу приділяв залученню молоді до участі в діяльності «Січей», що стало з часом поштовхом до створення молодіжних осередків товариства «Молода Січ». Основним завданням цієї діяльності організація вважала піднесення українського національного руху та національної свідомості серед учнів. Доведено, що чисельність осередків товариства «Січ» на початку XX ст. збільшувалася, поширюючись і на теренах Буковини. Вказано, що саме товариство «Січ» дало поштовх до створення організації Січових Стрільців.

Ключові слова: Кирило Трильовський, товариство «Січ», січовий рух, українське державотворення, патріотична та культурно-просвітницька діяльність, Галичина.

Bykov O.M. Organizational and legal fundamentals of the urban movement in Halychyna through the prism of the state-forming activities of Kyrylo Trylovsky.

The article reveals the public activity of Kyrilo Trylovsky, which was aimed at the popularization of the «Sich» society and the spread of its branches in Galicia and beyond. XIX – beginning 20th century The statute of the «Sich» company was analyzed, the goal of the activity was named, and the methods of achieving the goal were revealed. It was emphasized that the priority areas of work of «Sichey» were the popularization of physical exercises among the population, participation in various athletic competitions, as well as the implementation of cultural and educational activities. The structure of the organization of the company is characterized. It is noted that the highest governing body of the company was the General

Assembly, which was convened once a year. It was emphasized that any member of the organization could take the floor and bring up important and relevant issues for consideration, and also had the right to elect and be elected to the foreman. Important issues were discussed at the meetings of the Cossack elders (which included the koshovy, osavul, obozny, scribe, treasurer and chotari), which took place once a month. Emphasis is placed on the creation of a so-called «court of peace» in the structure of the society to settle possible disputes between foremen and members of the society. The reasons for the slow spread of «Siche» in the territory of Halychyna were determined, and the methods of popularizing the association among the local population of the region were revealed. Among them, the publication of association statutes, magazines, and the organization of January holidays by each branch occupy a prominent place. It is noted that the activities of the societies were also aimed at purchasing the necessary equipment, organizing public gymnastic performances, vocal and declamation performances, dances, entertainments, holidays, as well as maintaining reading rooms, libraries, circles for the illiterate, a choir, and an orchestra. It is emphasized that K. Trilovsky paid special attention to the involvement of young people in the activities of «Sich», which eventually became the impetus for the creation of youth centers of the «Young Sich» society. The organization considered the main task of this activity to be the rise of the Ukrainian national movement and national consciousness among students. It has been proven that the number of branches of the «Sich» society at the beginning of the 20th century. increased, spreading also on the territory of Bukovyna. It is indicated that it was the «Sich» society that gave the impetus to the creation of the «Sich Riflemen» organization.

Key words: Kyrylo Trylovskyi, «Sich» society, Sich movement, Ukrainian state formation, patriotic and cultural and educational activities, Halychyna.

Постановка проблеми. Створення та розгортання діяльності товариства «Січ» відбувалося в складних суспільно-політичних умовах протидії місцевої влади та нестачі ресурсів для необхідної організації осередків. Водночас, попри всі зовнішні перешкоди самовіддана державотворча діяльність Кирила Трильовського та його однодумців цілеспрямовано долала перепони й пройшла шлях від створення першого осередку товариства «Січ» до функціонування цілої мережі цієї організації на теренах Галичини, а згодом й Буковини. Правова компетентність, досвід суспільно-громадської та парламентської діяльності, а також беззаперечна відданість українській державотворчій ідеї – дозволили Кирилу Трильовському підняти культурно-освітній рівень та національний дух місцевого населення краю. Враховуючи воєнний стан в якому знаходиться наша держава, унаслідок агресії Російської Федерації, та складні суспільно-політичні та економічні умови, необхідним є вивчення досіду боротьби за українську державність Кирила Трильовського та створених ним осередків товариства «Січ».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема була предметом зацікавлення таких дослідників, як: Т. Андрусяк, І. Андрухів, П. Арсенич, Л. Бойчук, І. Василик, Я. Горак, М. Гуйванюк, І. Карпова, В. Ковтун, А. Королько, М. Литвин, В. Марчук, І. Монолатій, В. Нагірний А. Нагірняк, К. Науменко, О. Павлишин, Г. Паска, М. Петрів, Ю. Плекан, А. Сова, І. Чорновол, Б. Якимович та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії недостатньо уваги приділяється ролі і значенню персоналій у розбудові української державності, професійна діяльність яких значною мірою впливала на становлення вітчизняної державності і права. До таких осіб належить видатний український адвокат і громадсько-політичний діяч К. Трильовський.

Мета статті – розкрити внесок Кирила Трильовського у розвитку мережі січових організацій у Галичині на поч. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ – початку ХХ століття на Галичині набували все більшого піднесення національні та визвольні ідеї серед простого населення краю. Причиною такого явища вважаємо той факт, що права та свободи простих громадян, які були задекларовані у Конституції Австро-Угорщині, систематично утискалися на місцевому рівні, тому для галичан все більшою необхідністю ставали товариства та організації, які б надавали підтримку соціального, правового чи освітнього характеру.

Однією з таких організацій в краї стало товариство «Січ», яке було засновано з ініціативи галицького парламентарія, адвоката та правозахисника Кирила Трильовського. Статут товариства «Січ» був затверджений 8 березня 1900 року [6, с. 49]. Він містив 22 параграфи, де доволі чітко і

лаконічно були сформульовані завдання та основні форми діяльності організації [5, с. 113]. Відповідно до статуту, товариство «Січ» мало на меті популяризацію серед населення заняття фізичними вправами, участь у різноманітних атлетичних змаганнях, а також здійснення культурно-просвітницької діяльності. Зазначена мета реалізовувалася шляхом організації протипожежної, гімнастичної, культурно-освітньої роботи з-поміж мешканців краю. Водночас, у своїй діяльності члени товариства зверталися до козацької історії з метою ідейного поповнення своєї сили у ході міжнаціональних конфліктів на початку XX століття. Важливим у цьому аспекті була легітимація своїх вимог у протистоянні з поляками.

Відповідно до статуту найвищим керівним органом товариства «Січ» було проголошено Загальні збори, які повинні були скликатися один раз на рік. Також було передбачено проведення один раз на місяць засідання козацької старшини, до якої належали кошовий, осавул, обозний, писар, скарбник і четарі [5, с. 113]. Цікавим нововведенням у Статуті було те, що «Старшина розділяла усіх дійсних членів Товариства на 4 «чети». Обов'язками першої чети було збереження майна громадян при пожежах та стихійних лихах. Друга чета забезпечувала якнайшвидше гасіння пожежі. Третя – займалась ресурсним забезпеченням при гасінні пожежі (зокрема, забезпечення водою – авт.). Четверта чета відповідала за охорону майна від мародерів і злодіїв [9, с. 123].

Інформація про діяльність старшини заслуховувалась на загальних зборах упродовж звітного періоду. Так, будь-який член організації міг брати слово і виносити на розгляд важливі й актуальні питання, а також мав право обирати і бути обраним до складу старшини. Право на обговорення ключових засадничих питань діяльності організації мали тільки повноправні члени товариства «Січ».

З метою врегулювання можливих суперечностей між членами товариства та старшиною передбачалося функціонування так званого «мирового суду» [3, с. 264]. Він складався із двох суддів, що призначалися кожною стороною і спільно обраного третього судді. Потрібно зауважити, що статут товариства мав на меті перейняти кращі традиції устрою Запорізької Січі, зокрема у частині забезпечення рівноправ'я, справедливості і поваги до спільно напрацьованих і запроваджених правил.

На переконання К. Трильовського функціонування товариства «Січ» також мало на меті виховання в його учасників таких важливих якостей як справедливість, повага до себе і оточуючих, а також забезпечення високого рівня особистої культури [4, с. 61]. Варто зазначити, що при організації діяльності товариства К. Трильовський також використовував досвід функціонування подібних організацій інших національностей культурно-просвітницького і національного руху Австро-Угорської монархії.

Серед статутних завдань організації було також придбання необхідного спорядження, фізичні вправи, гімнастичні й атлетичні забави, влаштування публічних гімнастичних виступів, вокальних, декламаторських вистав, танців, забав, свят, а також утримання читалень, бібліотек, гуртків для неписьменних, хору, оркестру [6, с. 48]. Кожне товариство намагалося протягом року підготувати і дати щонайменше один січовий фестин, поєднаний з масовими січовими гімнастичними вправами. Як встановила Н. Вільчинська, «займаючись гімнастикою, січовики найчастіше виконували вправи, які свідчили про їх організованість, вишкіл, військову силу. Дуже часто вправи виконували з топірцями та сокирками. Їх напіввійськова діяльність та масові виступи посилювали мілітаризацію громадсько-політичної думки, що створювало умови для підготовки до збройного польсько-українського конфлікту» [2, с. 82].

Необхідно зазначити, що поширення січового руху на перших порах відбувалось доволі повільно. З метою популяризації січового руху Кирило Трильовський виступив ініціатором ряду публічних заходів до яких залучалися місцеві жителі зокрема місцева молодь. Таким способом 29 липня 1900 року було організовано свято Завальської Січі, у якому взяли участь значна частина жителів навколишніх сіл. Це посприяло тому, що у різних місцевостях краю відбулися публічні радикальні збори, де на широкий загал лунали заклики активніше створювати січові організації на території західноукраїнських земель.

Зауважимо, що за проведенням таких січових свят постійно наглядала польська адміністрація. І хоча на практиці такі маніфестації реальної загрози чинному суспільному устрою не несли, поруч завжди спостерігалася присутність значної кількості жандармерії, створюючи ефект запровадження воєнного стану. Особливий контроль над діяльності січових товариств у Галичині здійснювався за галицького намісника Анджея Потоцького та був продовжений після його смерті наступником Міхалом Бобжинським [2, с. 81-82].

Також, питання поширення січового руху на українських землях К. Трильовський піднімав на з'їздах радикальної партії, оскільки вважав, що саме новостворені організації мають здатність

об'єднати місцеве населення задля захисту своїх прав та інтересів. Важливий акцент у цьому процесі К. Трильовський робив на студентську молодь, яка на його переконання, повинна активно включатися у процеси вітчизняного державотворення шляхом широкої участі у різнопланових національно-просвітницьких товариствах та організаціях, зокрема у діяльності товариства «Січ».

Зазначимо що робота щодо популяризації товариства активно продовжувалась і вже у 1901 році за ініціативою «Народної спілки» було видано численний тираж статутів «Січі» для усіх бажаючих, що мали на меті долучитися до створення січових організацій. Зазначені заходи дали свій позитивний результат і уже з 1903 року на території Галичини січовий рух набув широкого поширення [7, с. 15-16]. Маємо підставу стверджувати, що в цей період тільки на території Галичини налічувалося більше як 110 Січових організацій [8]. Такий стан речей і позитивного сприйняти й суспільстві серед українського народу. Люди вітали таку ініціативу і максимально наповнюючи кількісно новостворені організації виступали до активної діяльності на шляху до власного національного самовизначення.

Досвід функціонування січових організацій активного перебирала учнівська молодь, створюючи відповідні організації у межах навчальних закладів. Так у проміжку 1912-1913 років у Рогатинський гімназії було створено товариство «Молода Січ», яка діяла на загальних засадах уже існуючих «Січей». Товариство мало свою старшину, яка обиралася учнями гімназії один раз на два місяці. Основним завданням цієї діяльності організація вважала піднесення українського національного руху та національної свідомості серед учнів гімназійної установи та забезпечення підготовки їх до подальшої боротьби за волю України.

Вважаємо закономірним те явище що січовий рух, який активно поширювався на території Галичини поступово знайшов своє позитивне середовище і на території Буковини [7, с. 15-16]. Щоправда ідея січового руху розвивалася на цій території дещо повільніше. Очевидно, що це пояснюється певним політичним моментом, де місцева інтелігенція, як правило, сповідувала народовськиі ідеї, а тому не завжди позитивно відносилися до ідеї радикалізму та не проявляла належної уваги до створення зазначених організацій. З огляду на це основним ініціатором січових ідей на території Буковини стали місцеві українські вчителі. Поступово така ідея все ж отримала позитивні відгуки серед місцевого населення, що позитивно вплинуло на динаміку заснування січових організацій. Потрібно відмітити що в окремих населених пунктах ініціативу створення організації взяли на себе українські селяни та українська інтелігенція здебільшого з міста Чернівці.

Активне функціонування січових товариств на західноукраїнських землях поступово призводить до того, що січова ідея трансформується на стрілецьку ідею [1, с. 9], і вже в 1913 – середині 1914 років можемо спостерігати оформлення на базі товариства «Січ» нового товариства парамілітарного типу «Українські січові стрільці».

Висновки. Таким чином можемо констатувати, що традиція січового руху, яка зародилася у Галичині і набула там суттєвого розмаху, поступово поширюється і на інші українські землі, здобуваючи все більшу підтримку серед місцевого населення. Завдяки організаторському таланту та професійному досвіду Кирила Трильовського вдалося опрацювати основоположні засади діяльності товариства та виробити його організаційно-правові основи діяльності. Аналіз установчих документів товариства «Січ» дає підстави стверджувати, що в основу діяльності організації було закладено принципи рівноправності, демократизму і поваги до власної гідності. Ці та інші ідеї, які висувалися на широкий загал, набули масового поширення й користувалася значною повагою серед місцевого населення, що сприяло популяризації січових ідей серед народу та створення численної мережі організацій.

Список використаних джерел:

1. Баран А.В. Діяльність депутатів-українців в австрійському парламенті (1897–1918 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 /Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2013. 19 с.
2. Вільчинська Н.П. Мілітарні настрої у Східній Галичині напередодні Першої світової війни (на прикладі діяльності українських товариств «Січ»). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 81–83.
3. Гуйванюк М.Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.). дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2002. 274 с.
4. Карпова І.Г. Видатні адвокати України К. Трильовський, А. Чайковський та Є. Олесницький як культурно-просвітні діячі. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2019. № 1 (5). С. 60–65.

5. Королько А.З. Козацькі традиції і символіка у січовому русі Покуття початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*/ 2011. вип. XXXI. С. 112–117.
6. Нагірняк А.Я. Кирило Трильовський – організатор січового руху у Галичині (кін. XIX – поч. ХХ ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2014. № 784. С. 46–51.
7. Про січовий рух. *Запорожець*: Калєндар для народа. Відень, 1920. С. 14–54.
8. Утворення перших «Січей», їх статути, січова атрибутика. URL: https://vuzlit.ru/674179/sichoviy_ruh_u_galichini_y_na_bukovini_1900_-_1914_rr.
9. Церковник С.І. Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр.: монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 148 с.

УДК 340.15(477.83./86-21)»1772/1867»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ У ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ПРИЄДНАННЯ ДО СКЛАДУ АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

Борис І. Р.,
аспірантка кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-7667-1026
e-mail: iryna.borys28@gmail.com

Борис І.Р. Становлення та розвиток банківської системи у Галичині напередодні приєднання до складу Австрійської монархії в другій половині XVIII ст.

У статті проаналізовано особливості становлення та розвитку банківської системи у Галичині напередодні приєднання до складу Австрії в другій половині XVIII ст. Зазначено, що початки банківської справи в Галичині сягають епохи Середньовіччя, зокрема в період її перебування у складі Речі Посполитої. Банківська система Галичини у складі Речі Посполитої формувалася та функціонувала відповідно до загальних тенденцій розвитку банківської справи в Європі.

Встановлено, що створення перших банків у Речі Посполитій пов'язано з розвитком міських центрів і ремесла. Банківські доми з кожним десятиліттям набували все більшого значення. Вони надавали позики польським королям і містам (відомо про надання позик місту Львові), виступали посередниками в отриманні позик за кордоном. Поступово банківська справа у Галичині в складі Речі Посполитої почала відокремлюватися від торгівельної справи. Стали з'являтися люди, яких називали «банкірами» і для яких кредитний бізнес був основним заняттям. Першим банкіром у Польщі, який назвав себе таким іменем, був Адам Зімман.

Показано, що у XVIII ст. в Галичині було створено декілька банків, які діяли як комерційні установи і здебільшого обслуговували торгівлю та промисловість. У Галичині кредити приватним особам у XVII–XVIII ст. надавали власники великого капіталу. Відомо, що в середині XVII ст. львівське міщанське братство при Успенській церкві допомагало своїм членам безвідсотковими позиками. Тоді ж почали з'являтися доброчинні кредитні установи, подібно до європейських Побожних банків (Montes pietatis). Побожні банки були створені церковними організаціями, часто єзуїтами, з метою надання позик населенню за порівняно нижчі процентні ставки, ніж це робили окремі приватні особи . Ці банки були частиною боротьби церкви з лихварством. Вони зазвичай забезпечувалися пожертвами й внесками церковних організацій та багатих людей . Гроші, отримані від цих джерел, використовувалися для надання позик населенню під заставу. У багатьох випадках побожні банки відмовлялися від стягнення процентів з позик та навіть прощали борги, якщо позичальник не мав можливості повернути позику. Побожні банки були популярними у Речі Посполитій, особливо серед біднішого населення, яке не могло собі дозволити погашати високі процентні ставки приватних фінансових установ або осіб. Однак, з часом побожні банки стали менш популярними через збільшення конкуренції з боку приватних банків, а також через зниження інтересу церковних організацій до їхньої підтримки.

Аргументовано, що у Галичині в складі Речі Посполитої у XVII ст. зародилася банківська справа. Прообразами банків були кредитні товариства або т. зв. побожні банки, які виконували позичкові функції. Вони спершу спеціалізувалися на іпотечних позиках і короткострокових кредитах. Першою інституцією такого плану у Львові став Вірменський побожний банк. Одночасно з розвитком торгівлі та промисловості у XVIII ст. все більшого значення стали набувати банківські установи. Вони приймали депозити передусім від більших землевласників і надавали позики. Банківські доми навіть надавали позики польським королям і містам, зокрема Львову. Попри активізацію банківської діяльності у XVIII ст., банківська система в Галичині у складі Речі Поспо-

литої була розвинута слабко, а юридичне регулювання стосувалося здебільшого питань відсотків за надані позики.

Ключові слова: банки, банківська діяльність, банківська система, Галичина, Австрійська монархія.

Boris I.R., Formation and development of the banking system in Galicia on the eve of joining the Austrian monarchy in the second half of the 18th century.

The article analyzes the peculiarities of the formation and development of the banking system in Galicia on the eve of joining Austria in the second half of the 18th century. It is noted that the beginnings of banking in Galicia date back to the Middle Ages, in particular, during its stay as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The banking system of Galicia as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth was formed and functioned in accordance with the general trends in the development of banking in Europe.

It has been established that the first banks in the current sense of the word began to appear in the Polish-Lithuanian Commonwealth with the development of urban centers and crafts. Banking houses became more and more important every decade. They granted loans to Polish kings and cities (it is known that they granted loans to the city of Lviv), acted as intermediaries in obtaining loans abroad, in in Viennese banks. Banking activity in Poland since the Middle Ages has been carried out by merchant families, the most prominent of which were Schwartz, Boner, Montelupi, Volchek, Jezyfowicz. Gradually, banking business in Galicia as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth began to separate from the merchants. People began to appear who were called «bankers» and for whom credit business was the main occupation. The first banker in Poland who gave himself this name was Adam Zimman.

It is shown that in the 18th century several banks were established in Galicia, which acted as commercial institutions and mostly served trade and industry. In Galicia, loans to private individuals in the XVII–XVIII centuries. provided by owners of large capital. It is known that in the middle of the XVII century. the Lviv burgher brotherhood at the Dormition Church helped its members with interest-free loans. At the same time, benevolent credit institutions began to appear, similar to the European Pious Banks (Montes pietatis). Pious banks were established by ecclesiastical organizations, often Jesuits, to provide loans to the population at comparatively lower interest rates than individual private individuals. These banks were part of the church's fight against usury. They were usually supported by donations and contributions from church organizations and wealthy people. The money received from these sources was used to provide loans to the public against collateral. In many cases, pious banks refused to charge interest on loans and even forgave debts if the borrower was unable to repay the loan. Pious banks were popular in the Polish-Lithuanian Commonwealth, especially among the poorer population who could not afford the high interest rates charged by private financial institutions or individuals. However, over time, religious banks became less popular due to increased competition from private banks, as well as a decrease in the interest of church organizations in supporting them.

It is argued that in Galicia as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century. banking was born. The first bankers were rich burghers, such as the German Valerian Alembek, the Greek Konstantin Korniakt, or the Campian family. Prototypes of classical banks in the current sense of the word were credit societies or so-called pious banks that performed lending functions. They first specialized in mortgage loans and short-term loans. The Armenian Pious Bank became the first institution of such a plan in Lviv. Simultaneously with the development of trade and industry in the 18th century. banking institutions began to acquire more and more importance. They accepted deposits primarily from larger landowners and provided loans. Banking houses even provided loans to Polish kings and cities, including Lviv. Despite the intensification of banking activity in the 18th century, the banking system in Galicia as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth was poorly developed, and legal regulation was mostly related to issues of interest on loans granted.

Key words: banks, banking activity, banking system, Galicia, Austrian monarchy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах одним з пріоритетних напрямом державної політики є зміцнення банків. Адже ефективна банківська діяльність є запорукою розвитку ринкової економіки. В умовах євроінтеграційних та глобалізаційних процесів сфера банківської діяльності зазнає змін, що позначається на формуванні понятійно-категоріального апарату. Серед науков-

ців відсутня єдина думка щодо трактування банківської діяльності: одні зосереджують увагу на суб'єктному складі, інші – на об'єктному; треті вважають, що банківську діяльність необхідно оцінювати виходячи із визначення меж тієї сфери соціально-економічного життя чи тих суспільних відносин, регулювання яких повинне здійснюватися самим банківським правом; четверті акцентують увагу на формах банківської діяльності. Відсутність єдиної думки щодо трактування банківської діяльності зумовлює необхідність подальшого вивчення історії становлення та розвитку правового регулювання банківської діяльності в Україні.

Особливий інтерес має ґрунтовне й комплексне історико-правове дослідження становлення і розвитку правового регулювання банківської діяльності у Галичини в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). Історико-правові аспекти становлення і розвитку правового регулювання банківської діяльності у Галичини в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 р.) матимуть безперечно велике пізнавальне, історико-теоретичне та практичне значення. Дослідження в історико-правовому контексті дає змогу насамперед заповнити прогалини в історико-юридичному знанні про еволюцію становлення і розвиток правового регулювання банківської діяльності у Галичини в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 р.) і на цій основі досягти головної мети – створення неупередженої об'єктивної концепції розвитку банківської системи в сучасній Україні.

Метою статті є історико-правовий аналіз становлення та розвитку банківської системи у Галичині напередодні приєднання до складу Австрійської монархії в другій половині XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у 1387 р. Галичина (землі колишнього Галицького князівства) була приєднана до складу Польського королівства (з 1569 р. – Речі Посполитої) [1, с. 628]. З 1464 р. вона була складовою фінансово-господарського комплексу цієї країни. Початки кредитного ринку у Галичині пов'язані з заснуванням банківських домів, які були посередницькими установами між власниками капіталу та особами, котрі потребували фінансових ресурсів. Банківські установи й модерна фінансова система кредиту й депозитів були поступово привнесені у Річ Посполиту із Західної Європи. Як констатував у свій час дослідник банківської справи Михайло Тимофіїв (стилістику збережено), «наше народнє господарство не сотворило цих форм само, а, навпаки, мусіло розвиватись у поставлених цією системою з верху рамках» [2, с. 18].

Зародження та становлення окремих елементів та інститутів банківської справи в Галичині сягають епохи Середньовіччя. Грошові операції здійснювали купці, орендарі, різного роду міняйли та лихварі. Лихварство було серйозною економічною та соціальною проблемою, викликаною відсутністю доступу до дешевих кредитів як для селян, так і для ремісників [3, с. 74]. Позики надавали переважно єврейські банкіри, на яких не поширювалася церковна заборона на відсотки за позики. Закон забороняв євреям-позикодавцям стягувати понад 1 грош штрафу на тиждень за позики, надані без застави. Водночас, єврейським банкірам було заборонено надавати позики під заставу нерухомості, що суттєво обмежувало їхню роль у банківській справі. Банкіри-християни зі свого боку намагалися обходити заборону нарахування відсотків, вигадуючи різноманітні хитромудрі схеми [4, с. 88–106].

З пізнього Середньовіччя, у Речі Посполитій, як і в інших європейських країнах, виходять з ужитку юридичні заборони нарахування відсотків за надані позики. Поступово відкрилися легальні можливості здійснювати фінансові операції з економічною вигодою. Перші банкіри заробляли на обміні і розміні монет, тісно співпрацюючи з торговельними компаніями чи окремими купцями [5, с. 7]. Світське законодавство стало дозволяти нарахування відсотків, а релігійні організації дозволили це робити з 1635 р. Одночасно почав визначатися максимальний відсоток, перевищення якого каралося (спочатку він становив 8%). При цьому встановлено єдину максимальну ставку для світських осіб (включаючи євреїв) на рівні 5%, а для духовенства – 3,5% [6]. Таким чином закладалися основи банківської діяльності у Речі Посполитій й зокрема в Галичині.

Використання монет у Середньовіччі ускладнювалося якістю монет, оскільки існувало багато підробок [7, с. 14]. Розпізнавання справжності монет й їхній обмін перейшли в руки фахівців, у більшості випадків золотарів, які ходили зі своїми столами по ярмарках та базарах і міняли бажаючим гроші. Від столів (banca), на які вони кидали монету, щоби по брязкоту розпізнати її вартість, цих людей почали звати банкірами [8, с. 19]. Тож, назва «банк» походить від італійського слова «banco» («стіл»), що означає прилавок, за яким купці обмінювали гроші [9, с. 5]. Почавши свої операції з розміну монет і заробивши на цьому певні статки, перші банкіри заводили знайомства в торговельних колах. У той час фінансові послуги були міцно пов'язані з комерційною

діяльністю. Пересвідчившись, що їхні «зобов'язання» ціняться на ринку вище (чи принаймні не нижче) монет і на цьому можна заробити, банки стали поширювати свої зв'язки у комерційному світі [10, с. 7-8].

Обмін золота на векселі, надання позик і згодом прийом готівкових вкладів від пізнього Середньовіччя стали сферою діяльності т. зв. банківських домів, які зазвичай належали заможним купецьким родинам, які також вели звичайну комерційну діяльність. Банківською діяльністю займалися не тільки купці, але й церква та деякі релігійні ордени. У ранній Новий час з'явилися перші банки (комерційного характеру), зокрема в Генуї (1586), Венеції (1587), Мілані (1593), Амстердамі (1609), Гамбурзі (1619), Роттердамі (1635). Спочатку вони були лише посередниками в проведені платежів і лише з другої половини XVII ст. почали займатися кредитуванням у більших масштабах, чим значно сприяли розвитку грошового господарства та ринкової економіки (капіталізму) [11, с. 41–60]. Спочатку банк в Амстердамі, а згодом банки і в інших країнах Європи, аби уникнути непорозумінь з клієнтами, стали вираховувати вклади не на номінальну кількість вкладених монет, а на дійсну вартість вагових частин цінного металу [12, с. 5].

На межі XVII–XVIII ст. почала формуватися практика використання депозитарних розписок для регулювання розрахунків між купцями. Золотих, срібних і мідних монет не вистачало для розрахунків, що привело до появи паперових грошей [13, с. 21]. Вони випускалися купецькими банками в обмін на депоновані злитки або монети та сприяли полегшенню торгівлі. Випуск банкнот незабаром став надзвичайно прибутковою діяльністю, оскільки було помічено, що немає потреби підтримувати повне покриття в злитках випущених банкнот, тому що лише певна частина вкладників звернулася до обміну у визначений час. Це призвело до надмірної емісії банкнот, що спочатку мало навіть позитивні наслідки, такі як пришвидшення розвитку торгівлі, виробництва, а згодом й активізацію всієї економіки. Прискорилося також первинне нагромадження капіталу, динамічно розвивався ринок. Однак невдовзі виявились і негативні сторони «надемісійної» діяльності комерційних банків – випадки їх неплатоспроможності (численні банкрутства), падіння довіри до банків і негаразди у всій економіці [14, с. 5]. Чому так сталося? Населення спочатку боялося сфальшованих монет і охоче приймало банкноти. Коли кількість банкнот на ринку зросла, це знецінило їх; населення прагнуло обміняти банкноти на золоті монети, а банки були не в стані забезпечити це сповна. Банкноти стали втрачати довіру, а їх еміненти – довіру населення [15, с. 23].

Банківська система в Галичині у складі Речі Посполитої формувалася та функціонувала відповідно до загальних тенденцій розвитку банківської справи в Європі. Традиція банківської справи сягає XV ст., коли в Кракові (Західна Галичина) були засновані перші банківські доми. Наприкінці XVI ст., за прикладом Італії, єзуїти в Речі Посполитій почали засновувати церковні банки. Їхній капітал формувався в основному за рахунок благочестивих пожертвувань жертводавців і невеликих депозитів [16, с. 187]. У 1585 р. з ініціативи Петра Скарги було засновано Побожний банк, який надавав позики під низькі відсотки під заставу дрібної нерухомості. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. все більшу роль відігравали кагальні банки, які утримувалися єврейськими громадами. З початку XVIII ст. кагали, що складалося з найзаможніших купців і використовували паперові векселі монополізували позичкові операції у своїх руках. Кагальні банки не мали значних власних коштів і переважно використовували депозити аристократії та монастирів. Підраховано, що в середині XVIII ст. їхній капітал становив близько 2,5 млн. золотих, з яких на духовенство припадало близько 1,5 млн. зол., а аристократії близько 1 млн. зол. Серед найбільших кагальних банків того часу були і два галицькі банки – у Кракові (капітал 475 тис.) і Львові (380 тис.) [17, с. 88].

Перші банки у нинішньому розумінні того слова у Речі Посполитій почали з'являтися з розвитком міських центрів і ремесла. Банківські доми з кожним десятиліттям набували все більшого значення. Вони надавали позики польським королям і містам (відомо про надання позик місту Львові), виступали посередниками в отриманні позик за кордоном, у т.ч. у віденських банках [18, с. 187]. Банківську діяльність у Польщі з часів Середньовіччя провадили купецькі родини, найвизначнішим з яких були Шварц, Бонер, Монтелупі, Волчек, Єзифович. Поступово банківська справа у Галичині в складі Речі Посполитої почала відокремлюватися від купецтва. Стали з'являтися люди, яких називали «банкірами» і для яких кредитний бізнес був основним заняттям. Першим банкіром у Польщі, який назвав себе таким іменем, був Адам Зімман [19, с. 10].

У XVIII ст. в Галичині було створено декілька банків, які діяли як комерційні установи і здебільшого обслуговували торгівлю та промисловість. У Галичині кредити приватним особам у XVII–XVIII ст. надавали власники великого капіталу. Відомо, що в середині XVII ст. львівське міщанське братство при Успенській церкві допомагало своїм членам безвідсотковими позиками. Тоді ж почали з'являтися доброчинні кредитні установи, подібно до європейських Побожних банків (Montes pietatis). Побожні банки були створені церковними організаціями, часто єзуїтами, з метою надання позик населенню за порівняно нижчі процентні ставки, ніж це робили окремі приватні особи [20, с. 15]. Ці банки були частиною боротьби церкви з лихварством. Вони зазвичай забезпечувалися пожертвами й внесками церковних організацій та багатих людей [21, с. 101–112]. Гроші, отримані від цих джерел, використовувалися для надання позик населенню під заставу. У багатьох випадках побожні банки відмовлялися від стягнення процентів з позик та навіть прощали борги, якщо позичальник не мав можливості повернути позику. Побожні банки були популярними у Речі Посполитій, особливо серед біднішого населення, яке не могло собі дозволити погашати високі процентні ставки приватних фінансових установ або осіб. Однак, з часом побожні банки стали менш популярними через збільшення конкуренції з боку приватних банків, а також через зниження інтересу церковних організацій до їхньої підтримки [22, с. 134].

Зусиллями вірменського братства було створено банк, який заробляв гроші для доброчинної діяльності [23, с. 394]. Основними заставами для отримання позик були нерухомість та рухоме майно, а також цінності, такі як коштовності (срібні і золоті речі), меблі. Позики видавали на один рік і лише членам братства. Процентні ставки в банку були набагато низькими, тому банк став дуже популярним серед місцевого населення. Вартість застави («фантів») мала удвічі перевищувати суму позики. Якщо термін позики завершувався, але позичальник не повертав позичку, то йому тричі нагадували. Коли ж нагадування не спрацьовували, банк продавав заставлені речі. Банківський відсоток у Вірменському побожному банку складав 8%.

В 1728 р. у Львові було створено ще три вірменські банки – при братствах Святої Трійці, Непорочного Зачаття і Непорочного Зачаття Язловецької Діви Марії [24, с. 394]. Як правило, під заставу вірменські банки брали золото і срібло, але під кінець XVIII ст. й інші речі, наприклад зброю. Капітал вірменських банків зростав також і за рахунок пожертв доброчинців (середні пожертви від 500 до 3 тис. зол.). Серед тих, хто позичав гроші у вірменських банків було дуже широке коло осіб, у т.ч. навіть львівський хорунжий Дідушицький, князі Сапіга і Любомирський, вірменський архієпископ Якуб Августинович (передав у заставу срібну тацю і десять срібних салатниць) [25, с. 395]. Окрім побожних банків, у Речі Посполитій діяли приватні банки, які займалися комерційною діяльністю та позичали гроші під достатньо високі проценти. Такі банки переважно обслуговували торговців та промисловців. Однією з характерних особливостей фінансової системи Речі Посполитої у XVII–XVIII ст. було існування «концесій» – особливих привілеїв, що надавалися підприємцям іноземного походження для створення та управління фінансовими установами, включаючи банки. Це стало можливим завдяки відсутності в Речі Посполитій власної розвинутої банківської системи та залученню іноземного капіталу [26, с. 61].

У Речі Посполитій функціонувала саксонська монетна модель, хоча грошової інтеграції монархії не відбулося. З 1741 р. гострою проблемою стали фальшиві польсько-саксонські монети, що карбувалися в Сілезії. Ця проблема загострилася під час Семирічної війни. Фінансові реформи 1766–1787 рр. до певної міри впорядкували грошову систему. У результаті першої реформи в Польщі запроваджено талер; у результаті другої реформи відбулася девальвація талера приблизно на 4%, тому що талери випуску 1766 р., які містили занадто багато срібла, «втекли» до Пруссії. В ситуації складної економічної ситуації така «втеча» виглядала загрозливою для держави [27, с. 87].

Загалом, у XVIII ст. Річ Посполита відставала у фінансовій сфері від інших країн Європи, що призвело до потреби у модернізації банківської системи. Виник запит на забезпечення порядку в грошовій системі й правової системи функціонування банків. Цим вирішила скористатися державна влада, побачивши вигоду для себе. Держава, стабілізувавши та впорядкувавши грошову систему, створила умови для розвитку капіталізму, заручившись підтримкою все більш впливової буржуазії. Держава також закріпила за собою право нагляду за діяльністю банків, що означало посилення її економічної та політичної функції. Крім того, банки – в обмін на емісійні привілеї – були зобов'язані кредитувати потреби держави. Так, почалося з обмеження свободи емісії для всіх банків, а потім обмежено й саму кількість банків, уповноважених випускати банкноти [28, с. 43]. Наприкінці XVII ст. почали виникати банківські установи з емісійними правами, які

вважають початковим етапом сучасного інституту центрального банку. Найстарішим емісійним банком у Європі був державний Sveriges Riksbank (Банк Швеції), створений у 1668 р. на основі приватного банку – Stockholms Banco [29, с. 265].

Заснування публічного банку в Речі Посполитій у другій половині XVIII ст. викликало серед урядовців гострі дискусії. Це було викликано необхідністю навести лад у фінансових справах. Одним із шляхів впорядкування фінансів мало бути створення національного банку і збільшення доходів держави. Необхідно взяти до уваги і ще один фактор: потреба створити Національний банк обумовлювалася прагненням обмежити доходи банкірів, які багатіли в результаті їх комерційної діяльності, надання кредитів державі або посередництва в запозиченні грошей за кордоном [30, с. 85]. Створення державного банку мало бути спробою звільнити Річ Посполиту від впливу сусідніх імперій, що гальмувало розвиток польської економіки.

В процесі становлення та розвитку банківської системи у Галичині напередодні приєднання до складу Австрійської монархії (в другій половині XVIII ст.) брався до уваги, серед іншого, і міжнародний досвід. Адже створення центральних державних банків у передових державах, зокрема в Швеції (Sveriges Riksbank), Англії (Bank of England) і Нідерландів, оздоровили грошову систему цих країн і сприяли зростання економіки в цілому [31, с. 265-266]. Причини створення центральних банків у Європі були пов'язані з необхідністю організації грошової системи цих країн, порушеної діяльністю комерційних банків, надмірною емісією банкнот без належного забезпечення [32, с. 103]. Центральні банки в Європі були створені на межі XVII–XVIII ст. на основі емісійного і кредитного банків як змішана грошова установа. Його діяльність почалася з надання державі банкнотної позики під високий відсоток, що прирівнювалося до привілею емісії банкнот. Первісний емісійний банк був установою, яка поєднувала грошово-кредитні завдання, за винятком довгострокової кредитної діяльності [33, с. 43]. Річ Посполита у вказаний час так і не створила центрального банку, але ідеї про його заснування у XVIII ст. почали виникати.

Активний громадський діяч Станіслав Конарський у 1763 р. запропонував заснувати державний банк за зразком діючих банків в деяких країнах Європи. У наступні роки розглядалися плани створення такого банку та випуск паперових грошей. Вже після першого поділу Речі Посполитої на сеймі 1786 р. Станіслав Август висунув ініціативу про впорядкування банків і ломбардів, але жодних конкретних заходів здійснено не було. Лише під час повстання Тадеуша Костюшка була створена Білетна казначейська комісія і випущені в 1794 р. перші польські паперові гроші [34, с. 187].

В історії Речі Посполитої станіславська доба (1764–1795) відома своїми спробами модернізації в різних сферах, включаючи банківську систему. У 1765 р. король Речі Посполитої Станіслав Понятовський заснував Національний банк з метою розвитку торгівлі та фінансів у країні. Банк здійснював операції з обміну валют, видавав позики та відкривав депозитні рахунки. У 1775 р. було введено в обіг паперові гроші (banknoty) для зменшення використання монет (як ми зазначали вище – їх не вистачало) і полегшення торгівлі. Банкноти були випущені від імені Національного банку Польщі та підтверджувалися золотом й сріблом. Уже після поділу Речі Посполитої, у 1782 р. було створено перший міський банк у Варшаві з метою збільшення обсягів кредитування та розвитку економіки. Розпад держави наприкінці XVIII ст. зробив безглуздими всі дискусії про випуск паперових грошей і створення єдиного національного емісійного банку в сучасному розумінні [35, с. 46].

У другій половині XVIII ст. у Речі Посполитій, у т. ч. і в Галичині, створено кілька нових банківських установ. Найвідомішою банківською родиною цього періоду були Теппери. На початку XVIII ст. Петер Теппер приїхав до Варшави і заснував власний банківський дім. Його справу продовжив племінник Петер Фергюссон Теппер. У партнерстві з Петером Бланком, Теппер був посередником у наданні іноземних позик для короля Станіслава Августа, за правління якого накопичились великі борги. Окрім банківського дому у Варшаві, Теппер мав офіс банку в Херсоні (українське місто у той час перебувало у складі тодішньої російської імперії) [36, с. 89].

Висновки. Таким чином, у Галичині в складі Речі Посполитої у XVII ст. зародилася банківська справа. Першими банкірами виступали багаті міщани, на зразок німця Валеріана Алембека, грека Костянтина Корнякта чи родини Кампіанів. Прообразами класичних у нинішньому розумінні слова банками були кредитні товариства або т. зв. побожні банки, які виконували позичкові функції. Вони спершу спеціалізувалися на іпотечних позиках і короткострокових кредитах. Першою інституцією такого плану у Львові став Вірменський побожний банк. Одночасно з розвитком торгівлі та промисловості у XVIII ст. все більшого значення стали набувати банківські установи.

Вони приймали депозити передусім від більших землевласників і надавали позики. Банківські доми навіть надавали позики польським королям і містам, зокрема Львову. Попри активізацію банківської діяльності у XVIII ст., банківська система в Галичині у складі Речі Посполитої була розвинута слабко, а юридичне регулювання стосувалося здебільшого питань нарахування відсотків за надані позики.

Список використаних джерел:

1. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349 – 1569 рр.) Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 628 с.
2. Тимофіїв М. *Хліборобський банк. Думки про організацію платничої системи і мобільного хліборобського кредиту на Україні*. Відень: Видання Українського Союза Хліборобів-Державників, 1922. С. 18.
3. Broński K. Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe jako podmioty ekonomii społecznej w Galicji – zarys problematyki. *Ekonomia Społeczna*. 2018. Nr 2. S. 74. (74–81)
4. Jezierski A. *Dzieje bankowoœci polskiej do 1914 r. w zarysie*. *Ekonomia*. 2001. nr 1. S. 88. (S. 88–106).
5. Dr. Scharling W. von. *Bankpolitik*. Jena: Velag von Gustav Fischer, 1900. S. 7.
6. Leszczyńska C., Lisiecka Ł. *Od banku pobożnego do banków państwowych i prywatnych. Banki w Polsce, ich rola ekonomiczna, społeczna i kulturowa*. Доступно 20 травня 2023 року, https://docplayer.pl/2526832-Od-banku-poboznego-do-bankow-panstwowych-i-prywatnych-banki-w-polsce-ich-rola-ekonomiczna-spoleczna-i-kulturowa.html.
7. Н. Л. *Дещо про гроші*. Берлін: бібліотека «Українського Слова», 1922. С. 14. (24 с.).
8. Тимофіїв М. *Хліборобський банк. Думки про організацію платничої системи і мобільного хліборобського кредиту на Україні*. Відень: Видання Українського Союза Хліборобів-Державників, 1922. С. 19.
9. Dr. Scharling W. von. *Bankpolitik*. Jena: Velag von Gustav Fischer, 1900. S. 5.
10. Dr. Scharling W. von. *Bankpolitik*. Jena: Velag von Gustav Fischer, 1900. S. 7–8.
11. Kosieradzka E. Geneza banku centralnego na ziemiach polskich. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2016. Vol. LXIII. Nr 1. S. 41–42. (S. 41–60).
12. Dr. Scharling W. von. *Bankpolitik*. Jena: Velag von Gustav Fischer, 1900. S. 5.
13. Н. Л. *Дещо про гроші*. Берлін: бібліотека «Українського Слова», 1922. С. 21.
14. Dr. Scharling W. von. *Bankpolitik*. Jena: Velag von Gustav Fischer, 1900. S. 5.
15. Н. Л. *Дещо про гроші*. Берлін: бібліотека «Українського Слова», 1922. С. 23.
16. Kras I. Ewolucja polskiego systemu bankowego. *Saeculum Christianum*. 2006. nr 2. S. 187. (187–214).
17. Jezierski A. Dzieje bankowoœci polskiej do 1914 r. w zarysie. *Ekonomia*. 2001. nr 1. S. 88.
18. Kras I. Ewolucja polskiego systemu bankowego. *Saeculum Christianum*. 2006. nr 2. S. 187.
19. Morawski W. *Słownik Historyczny Bankowości Polskiej do 1939 roku*. Warszawa: Muza SA, 1998. 10.
20. Knöpfler A. *Die Anfänge der Montes Pietatis (1462–1515)*. München: Verlag der lentnerschen buchhandlung, 1903. S. 15.
21. Łopuszyński K. Idea bankowości centralnej w ostatnich latach I Rzeczypospolitej. *Roczniki nauk prawnych*. 2018. Tom XXVIII. Nr 3. S. 102. (S. 101–112).
22. Knöpfler A. *Die Anfänge der Montes Pietatis (1462–1515)*. München: Verlag der lentnerschen buchhandlung, 1903. S. 134.
23. Котлобулатова І. Банки. *Енциклопедія Львова*. Т. 1. За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: «Літопис», 2007. С. 171.
24. Смірнов Ю. Вірменський побожний банк. *Енциклопедія Львова*. Т. 1. За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: «Літопис», 2007. С. 394.
25. Смірнов Ю. Вірменський побожний банк. *Енциклопедія Львова*. Т. 1. За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: «Літопис», 2007. С. 395.
26. Bujak F. *Rozwój gospodarczy Galicyi (1772–1914)*. Lwów: Nakł. Księgarni poskiej Połonieckiego, 1917. S. 9. (61 s.).
27. Morawski W. *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2002. S. 87.

28. Kosieradzka E. Geneza banku centralnego na ziemiach polskich. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2016. Vol. LXIII. Nr 1. S. 43.
29. Dr. Scharling W. von. *Bankpolitik*. Jena: Velag von Gustav Fischer, 1900. S. 265.
30. Leszczyńska C. *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*. Warszawa: Wydał Narodowy Bank Polski, 2010. S. 4. (85 s.).
31. Dr. Scharling W. von. *Bankpolitik*. Jena: Velag von Gustav Fischer, 1900. S. 265–266.
32. Łopuszyński K. Idea bankowości centralnej w ostatnich latach I Rzeczypospolitej. *Roczniki nauk prawnych*. 2018. Tom XXVIII. Nr 3. S. 103.
33. Kosieradzka E. Geneza banku centralnego na ziemiach polskich. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2016. Vol. LXIII. Nr 1. S. 43.
34. Kras I. Ewolucja polskiego systemu bankowego. *Saeculum Christianum* 13 (2006) nr 2. 187.
35. Kosieradzka E. Geneza banku centralnego na ziemiach polskich. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2016. Vol. LXIII. Nr 1. S. 46.
36. Jezierski A. Dzieje bankowoœci polskiej do 1914 r. w zarysie. *Ekonomia*. 2001. nr 1. S. 89.

УДК 94(36):477
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.4

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА: ОКРЕМІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право», доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Становлення та розвиток Боспорського царства: окремі історико-правові аспекти.
У статті йдеться про Боспорське царство як одну з держав, яка зуміла уникнути анексії з боку Риму та зберегла свою автономію упродовж кількох століть. Ця держава була розташована у Східному Криму і у західній частині Таманського півострова. Її столицею був Пантікапей (сучасна Керч), який в давнину був оточений кочовими (переважно скіфськими та сарматськими) народами.

Встановлено, що спочатку тут правила династія Археанактидів, а з 438 по 109 рр. до н. е. – династія Спартокідів. Саме за правління Сатира І, Левкона І, Перісада І, Євмела І у IV ст. до н.е. Боспорське царство з центром у Пантікапеї досягло найбільшої могутності, склалася авторитарна система правління, а відтак, Боспор став вважатись царством з монархічною формою правління.

Автором проаналізовано правову систему Боспорського царства. З`ясовано, що основними джерелами права були: законодавча діяльність царів Боспору, право грецьких міст-полісів, що входили до складу Боспорського царства, та звичаї місцевих племен. Норми цивільного права захищали інтереси рабовласників. Визначались такі дві основні форми власності, як: державна і приватна. У власності перебували земля, раби, худоба та рухоме майно. Основними видами договорів були: купівля-продаж, міна, позика та дарування.

Також автором охарактеризовано складний характер шлюбно-сімейних відносин. Угоди про майбутній шлюб зазвичай укладалися за рішенням батьків. Законний шлюб випливав з еггіесії – формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком, з іншого.

У сфері кримінального права автором встановлено, що основними видами злочинів були: злочини проти держави, проти громади та проти конкретної приватної особи. Проте, найтяжчі злочини часто називали адікією – гріхом перед богами. Шкода могла бути фізичною, моральною або матеріальною.

Ключові слова: Боспорська держава, Пантікапей, династія Спартокідів, Північне Причорномор'я, Східний Крим, Керченський півострів, грецькі міста-поліси.

Hutiv B.I. Formation and development of the Bosporus kingdom: separate historical and legal aspects.
The article talks about the Bosporus kingdom as one of the states that managed to avoid annexation by Rome and preserved its autonomy for several centuries. This state was located in the Eastern Crimea and in the western part of the Taman Peninsula. Its capital was Panticapei (modern Kerch), which in ancient times was surrounded by nomadic (mainly Scythian and Sarmatian) peoples.

It has been established that the Archeanactid dynasty ruled here at first, and from 438 to 109 B.C. – Spartokids dynasty. It was during the reign of Satyr I, Leukon I, Perisades I, Eumela I in the 4th century B.C. the Bosporus kingdom with its center in Panticapei reached its greatest power, an authoritarian system of government developed, and therefore, Bosporus came to be considered a kingdom with a monarchical form of government.

The author analyzed the legal system of the Bosporus kingdom. It was found that the main sources of law were: the legislative activity of the kings of Bosporus, the rights of the Greek city-polises that were

part of the Bosporus kingdom, and the customs of local tribes. Norms of civil law protected the interests of slave owners. Two main forms of ownership were defined: state and private. Land, slaves, cattle and movable property were owned. The main types of contracts were: purchase and sale, mine, loan and donation.

The author also characterized the complex nature of marital and family relations. Agreements on the future marriage were usually concluded by the decision of the parents. A legal marriage resulted from an eggiesia, a formal private agreement between the head of the bride's family, on the one hand, and the groom or his father, on the other.

In the field of criminal law, the author established that the main types of crimes were: crimes against the state, against the community, and against a specific private person. However, the most serious crimes were often called adikia – a sin before the gods. The damage could be physical, moral or material.

Key words: The Bosporus state, Panticapei, the Spartokids dynasty, the Northern Black Sea region, the Eastern Crimea, the Kerch Peninsula, Greek polis cities.

Постановка проблеми. На теперішньому етапі свого розвитку українська історико-правова наука потребує якомога більшого висвітлення витоків нашої державності, особливо на тих територіях, які були цинічно захоплені та анексовані російською федерацією з 2014 р. Дослідження такої держави як Боспорське царство, яке розташовувалося в східній частині Кримського півострова, дає нам змогу додатково аргументувати приналежність цієї етнічної території до складу сучасної України. Проаналізувавши державний устрій та правову систему Боспорського царства, ми пересвідчуємося, що Україна має тривалий шлях як державо-, так і правотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти становлення державності та права на територіях Північного Причорномор'я, зокрема у Боспорському царстві, досліджували такі українські вчені, як І. Бойко, О. Гавриленко, В. Іванов, Т. Сироїд, М. Страхов та ін. Серед іноземних науковців доцільно виділити Д. Хінда (J. Hind), М. Халамуса (M. Halamus), П. Делігіанніса (P. Deligiannis).

Метою даного дослідження є аналіз передумов утворення, державного устрою та правової системи Боспорського царства як держави, яка існувала на етнічній території сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з мікенської епохи, грецькі мореплавці та колонізатори виявляли інтерес до Чорного моря та багатих країн, що його оточували. Загалом, Чорне море було непривітним для середземноморських мореплавців, оскільки мореплавство в його водах було важким, а країни, що його оточували, населяли дикі народи, які вбивали тих, хто висаджувався на їхні береги. Окрім цього, хаос XII ст. до н.е., в якому потонув грецький світ, спустошливі набіги морських народів на всю територію Східного Середземномор'я, руйнування «Мікенської співдружності», розпад палацової суспільно-політичної системи та їхні наслідки віддалили грецьких мореплавців від Чорного моря.

Греки повернулися до Чорного моря у VIII-VII ст. до н.е., коли могутні кочівники-кіммерійці контролювали регіон на півночі моря. З VIII ст. до н.е. іонійські греки почали колонізувати береги Чорного моря, мирно оселяючись переважно в невеликих місцевих містах, які перетворювали на грецькі колонії. Першими грецькими поселенцями на цій території, ймовірно, були тейяни (з міста-держави Теос в Іонії), які заснували Фанагорію. За ними прийшли клазомени, мілетці (або мілетяни) та інші іонійці. На Кіммерійському Боспорі афіняни заснували колонії, фактично фортеці, біля великих давньогрецьких міст, щоб запровадити свій контроль: Афінеум біля Феодосії, Німфей біля Пантікапея і, вірогідно, Стратоклею біля Фанагорії. Відтак, кіммерійське узбережжя Боспору опинилося під афінським протекторатом, що забезпечило постачання міст Егейського моря зерном та іншими продуктами харчування [1].

Грецькі міста-держави були однотипними за походженням, економікою, суспільно-політичним ладом, правовою системою. Розквіт міст припадає на V-IV ст. до н.е. Більшість міст-держав проіснувала до середини V ст. н.е. Об'єднавчі тенденції між полісами з часом зумовили створення Боспорського царства [2, с. 24].

А саме, у першій половині V ст. до н.е. існуючі в східній частині Криму і на Таманському півострові грецькі колонії об'єдналися у Боспорське царство. Їхнє об'єднання, швидше за все, було засобом ефективного протистояння постійному тиску сусідніх племен. Культурно різноманітне Боспорське царство та його сусідні землі приймали жителів міст грецького походження, членів племен таврів і меотів, кочівників із величезного євразійського степу та, що не менш важливо, римлян,

які вперше з'явилися в регіоні в першій половині I ст. до н.е. Однак, греки відіграли основну роль в заснуванні цієї держави; саме грецький елемент допоміг заснувати та зміцнити Боспорське царство. Столицею Боспорського царства став Пантікапей (сучасна Керч), який у давнину був оточений кочовими (переважно скіфськими та сарматськими) народами [3, с. 221].

Вже в середині IV ст. до н.е. після об'єднання ще кількох грецьких міст Боспор перетворився у значну за своїми розмірами державу, що займала увесь Керченський півострів, Таманський півострів, а також прилеглу до Тамані територію низу Кубані і східний берег Азовського моря. До її складу увійшли великі міста-держави Північного Причорномор'я: Фанагорія, Гермонасса, Феодосія; невеличкі міські центри: Мірмекій, Німфей, Кіммерік та ін. А крім того, землі, заселені великими племенами синдів, торетів, дандаріїв і гісесів, які не мали ще своєї державності [4, с. 158-159].

Боспорські греки, їхні правителі-варвари та інкорпоровані народи побудували стабільне і самобутнє суспільство та культуру по обидва боки Кіммерійського Боспору. Боспор мав унікальне поєднання населення, природних ресурсів та географічного положення з європейського боку, що захищало його від основної загрози кочових набігів та міграційних рухів двома системами валів і ровів. Наприкінці V-IV ст. у ньому з'явилися сильні і талановиті окремі династії, які правили упродовж тривалих періодів і забезпечили Боспору престиж, який зберігся і в досить важкі часи першої половини III – початку II ст. [5, с. 510].

Спочатку тут правила династія Археанактидів, а з 438 р. до н.е. – династія Спартокідів. У III ст. до н.е. один із представників династії Спартокідів Євмел проголосив себе царем; власне з того часу Боспор вважається царством [6, с. 37]. Спартокіди (грец. Σπαρτοκίδαι) – династія боспорських правителів, що перебувала при владі в 438-109 рр. до н.е. Назву вона дістала від засновника династії Спартока I (правив у 438-433 рр. до н.е.), який, за різними версіями, походив із фракійської, скіфської або меотійської знаті. За правління Спартокідів (Сатира I, Левкона I, Перісада I, Євмела I) у IV ст. до н.е. Боспорське царство з центром у Пантікапеї досягло найбільшої могутності. Боспорське царство стало одним з головних постачальників хліба до Афін, завоювало Феодосію, підкорило синдів та інші племена Прикубання, східну частину Приазов'я. За правління Спартока III (304-284 рр. до н.е.) в дельті Дону було засноване місто Танаїс, запроваджено єдиний царський титул «басилевс» [7, с. 92].

Щодо державного устрою, то існують різні погляди науковців щодо форми правління Боспорського царства. На нашу думку, не має конкретної відповіді на це запитання, оскільки під час правління різних династій та в різні періоди форма правління цієї держави відрізнялася.

Спочатку Боспорська держава була союзом грецьких полісів, кожний з яких зберігав певну самостійність у внутрішніх справах. Характер влади перших правителів Боспору Археанактидів був своєрідним. Усі вони вважалися архонтами Пантікапея і всього Боспору. Однак, якщо в грецьких державах посада архонта була тимчасовою, то в Боспорській державі вона мала характер спадкової влади. У 438 р. до н.е., як вже зазначалося, влада перейшла до династії Спартокідів, які, як це було й раніше, вважалися архонтами Боспору і водночас царями підвладних варварських племен. При цьому влада боспорських правителів поступово посилювалася, все більше наближаючись до монархічної [4, с. 160]. У IV ст. до н.е. у Боспорському царстві був відомий інститут співправителів, коли Левкон I отримав європейський Боспор, а Горгіпп – азіатський.

Дослідниками відзначається, що вже з часу правління Мітрідата Євпатора Боспорська держава за формою правління стала монархією, на думку декого з фахівців, із яскраво вираженими східноеллініcтичними рисами. У цей період, а точніше ще на початку III ст. до н.е., подвійний титул в найменуванні боспорських правителів («архонт» та «цар») зникає. Це свідчить про зміцнення царської влади. Влада монарха посилилася настільки, що вже Спарток III, як потім й усі інші правителі Боспорського царства, став відкрито називати себе царем усього Боспору [4, с. 160]. Поступово ліквідовувалися деякі форми самоврядування і демократичні установи, що виникли у ранній період існування грецьких міст у Причорномор'ї [8, с. 46].

Функції центрального управління здійснювало найближче оточення царя. Монарх призначав із середовища вищої придворної знаті різноманітних управителів. Центральний апарат управління становили: міністр палацу, особистий секретар, начальник фінансів, охоронці царських скарбів і скарбниці, керуючий справами релігійних культів, спальник та ін. Для зв'язку із сусідніми племенами і державами при дворі утримувалися перекладачі [6, с. 38].

Окрім царя, в Боспорській державі упродовж усієї її історії існував такий орган, як Народні збори. Про це свідчить низка доказів, з-поміж яких одним з основних було оповідання Діодора

про Пантікапейські Народні збори 309 р. до н.е. Здебільшого вони були вищим законодавчим органом, який: приймав закони, обирав посадових осіб, регулював морську торгівлю, укладав договори тощо.

Щодо правової системи Боспорської держави, то слід сказати, що збереглося дуже мало відомостей про джерела права. Однак відомо, що основним джерелом права була законодавча діяльність царів Боспору. Крім неї, існували такі джерела, як право грецьких міст-полісів, що входили до складу Боспорського царства, і звичаї місцевих племен. Певний вплив мали також інститути римського приватного права [9, с. 22].

Норми цивільного права захищали інтереси рабовласників. Регулювалися майнові відносини, насамперед державної та приватної власності на землю, рабів, худобу, рухоме майно. Здебільшого власниками земель були боспорська знать і місцева аристократія. Землі належали також і храмам. Усі землевласники могли користуватися землею, виконуючи певні службові обов'язки та повинності на користь царя, який вважався верховним власником усіх земель. Товарне виробництво, жвава внутрішня і зовнішня торгівля стимулювали розвиток зобов'язального права, договірних відносин [6, с. 39]. Відтак, договори міни та купівлі-продажу набули розповсюдження. Як правочини договірного (консенсуального) характеру вони були одними з найпоширеніших угод у побуті народу. Укладення їх відбувалося у словесній або письмовій формі, після чого здійснювалася передача речей та грошей [10, с. 85]. Також відомо, що існували договори позики та дарування.

Шлюбно-сімейні відносини мали низку особливостей. Для укладення цілковито законного шлюбу було необхідне дотримання певних обов'язкових умов. Угоди про майбутній шлюб зазвичай укладалися за рішенням батьків. Законний шлюб випливав з еггіесії – формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком, з іншого; або ж із епідікасії – передачі за рішенням суду дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, притому шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка шлюб набував легітимності з погляду норм релігії та сімейного права. Характерною властивістю боспорського права було те, що шлюбні відносини значною мірою перебували під контролем громади. Про розлучення фактично ніяких згадок не збереглося [11, с. 81-82].

Щодо кримінального права, то у північнопричорноморських полісах під злочином розуміли дію, що завдавала шкоди державі, громаді або конкретній приватній особі. Шкода могла бути фізичною, моральною чи матеріальною. Найтяжчі злочини часто називали адікією – гріхом перед богами. Суб'єктами злочину могли бути лише вільні громадяни чи особи, прирівняні до них (проксени), а також негромадяни полісів. Раби несли інакшу відповідальність. За здійснений ними злочин відповідав їхній господар [12, с. 46]. Найтяжчими злочинами вважалися повстання, змова та замах на життя царя, державна зрада тощо. Каралися також злочини проти особи, власності. З-поміж видів покарання застосовувалися: смертна кара, конфіскація майна, штрафи. До нас дійшло небагато свідчень про судочинство у Боспорському царстві. Вірогідно, що судочинство здійснювали цар із своїми наближеними, які зналися на судових справах, і місцеві правителі. Крім того, існувала посада судового виконавця [6, с. 39].

Висновки. Слід підсумувати, що Боспорське царство займало визначне місце в історії Північного Причорномор'я. Попри те, що існувала велика ймовірність конфлікту між осілими греками та кочовими племенами, вони здебільшого співіснували доволі дружньо та протистояння між ними, як правило, були рідкісними.

Можемо констатувати, що Боспорське царство було досить динамічною та добре організованою державою. За формою правління воно мало певні відмінності в різні періоди свого існування, проте вже за часів правління династії Спартокідів набуло всіх ознак монархії з східноелліністичними рисами. А самі Спартокіди, які, незважаючи на свою «варварську» спадщину, були певною мірою прототипом елліністичних монархів, принесли величезне багатство та процвітання Боспорській державі.

Список використаних джерел:

1. Deligiannis P. The Kingdom of the Cimmerian Bosporus: History and Military forces. URL: https://www.academia.edu/18912638/The_Kingdom_of_Cimmerian_Bosporus _History_and_Military_forces.
2. Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.

3. Halamus M. Annexing the Near East and Long-Lasting Bosporan Autonomy. *Eos CV*. 2018. V. 105. P. *221–238*. URL: https://www.academia.edu/42979938/Annexing_the_Near _East_and_the_Long_Lasting_Bosporan_Autonomy.
4. Страхов М.М. Основні риси державного ладу Боспорського царства. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 7(2). С. 158–163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_1999_7%282%29__25.
5. Hind J. The Bosporan Kingdom. *Cambridge Ancient History*. Cambridge University Press, 1994. P. 476–511. URL: https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-ancient-history/bosporan-kingdom/3202ED95CBFD048320F8FE01CD427BB3.
6. Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. Київ: МАУП, 2007. 552 с.
7. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
8. Гавриленко О.А. Боспоро-римські взаємини у другій половині I ст. до н.е. – третій чверті III ст. н.е.: історико-правове дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх* справ. 2006. № 34. С. 46–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_34_10.
9. Бойко І.Й. Становлення державності та права на території сучасної України в прадавню добу. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. Випуск 73. С. 14–27. URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11367/11700.
10. Гавриленко О.А. Договори міни та купівлі-продажу в античних державах Північного Причорномор'я (історико-правове дослідження). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 39. С. 79–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2007_39_13.
11. Гавриленко О.А. Нормативна регламентація укладення та розірвання шлюбу в античних державах Північного Причорномор'я: історико-правове дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 75–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_41_13.
12. Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я. *Право і Безпека*. 2002. № 1. С. 45–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2002_1_12.
13. Гавриленко О.А. Античне міжнародне право в контексті міждержавних відносин у Північному Причорномор'ї (кінець VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2014. № 1144, Вип. 4(2). С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2014_1144_4(2)__3.

УДК 340.12+340.15+341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.5

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ЯК ГОЛОВНИЙ НАПРЯМОК ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ УГОРЩИНИ

Дідич Т.О.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2442-8138

Шевченко А.Є.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету,
Заслужений юрист України,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2663-9892
e-mail: shevchenko2757@ukr.net

Дідич Т.О., Шевченко А.Є. Євроінтеграція як головний напрямок зовнішніх функцій України: порівняльно-правовий аналіз на основі досвіду Угорщини.

Даною науковою статтею робиться спроба показати складність євроінтеграційного шляху на прикладі Угорщини. Першим етапом Угорщини була Угода про асоціацію, підписана з Європейським співтовариством 13 листопада 1991 року процес ратифікації був довгим. Угорщина ратифікувала угоду 13 грудня 1993 році ЄС, оголосивши Угорщину кандидатом до Європейського співтовариства, вимагав від неї цілого ряду економічних і політичних реформ. У 1994 році угорський парламент надав повноваження уряду подати в ЄС заяву про прийом Угорщини в повноправні члени цієї організації, Угорська республіка стає асоційованим членом Союзу. В грудні 1997 р. Рада Європи почала переговори про приєднання шести країн, в тому числі Угорщини, до ЄС. Щоправда, дата їх кінцевого вступу до ЄС постійно відкладалася його керівництвом в силу внутрішніх труднощів, які переживав Євросоюз. Характерною рисою сучасного світового розвитку країн є їх активізація інтеграційних процесів у Європі та світі. Навіть ті країни, які не є складовою інтеграційних об'єднань, неминуче відчувають на собі такий вплив. Згадуючи останнє європейське територіальне розширення, Україна стала безпосереднім сусідом ЄС. Що у свій час відкриває нові можливості поглиблення співпраці з останнім. Інтеграція України в європейську спільноту, а згодом і її членство в ЄС не означає автоматичного створення та функціонування в Україні нового зразка громадянського суспільства та правової держави в цілому. Основною проблемою виступає той факт, що українським громадян необхідно самостійно, за допомогою зовнішніх, міжнародних, а також внутрішніх факторів будувати модель вітчизняного громадянського суспільства з усіма його супутніми ознаками та елементами, тим самим практично довівши свою прихильність до базових цінностей Європи, демонструючи готовність до реальних змін та реформ усередині нашої держави. Крок у цьому напрямі – це також одна з низки ще не вирішених проблем, що стоять на перешкоді інтеграційним процесам в Україні.

Ключові слова. ЄС, Україна, Угорщина, зовнішні функції, порівняльно-правовий аналіз, міжнародно-правове становище.

Didych T., Shevchenko A. European integration as the main direction of the external functions of Ukraine: a comparative legal analysis based on the experience of Hungary.

This scientific article attempts to show the complexity of the European integration path using the example of Hungary. The first Hungarian stage was the Association Agreement signed by the European Community on November 13, 1991. The ratification process was long. Hungary ratified the agreement on December 13, 1993. The EU, declaring Hungary a candidate for the European Community, demanded a few economic and political reforms from it. In 1994, the Hungarian Parliament authorized the government to apply to the EU for Hungary's admission as a full member of this organization, the Republic of Hungary becomes an associate member of the Union. In December 1997, the Council of Europe began negotiations on the accession of six countries, including Hungary, to the EU. However, the date of their final accession to the EU was constantly postponed by its leadership due to internal difficulties experienced by the European Union. A characteristic feature of the modern world development of countries is their activation of integration processes in Europe and the world. Even those countries that are not part of integration associations inevitably feel this influence. Recalling the last European territorial expansion, Ukraine became a direct neighbor of the EU. Which in time opens new opportunities for deepening cooperation with the latter. the integration of Ukraine into the European community, and subsequently its membership in the EU, does not mean the automatic creation and functioning of a new model of civil society and the rule of law in Ukraine as a whole. The main problem is the fact that Ukrainian citizens need to independently, with the help of external, international, as well as internal factors, build a model of domestic civil society with all its accompanying features and elements, thereby practically proving their commitment to the basic values of Europe, demonstrating readiness for real changes and reforms within our state. A step in this direction is also one of several still unresolved problems standing in the way of integration processes in Ukraine.

Key words. EU, Ukraine, Hungary, external functions, comparative legal analysis, international legal position.

Вступ. Угорщина є державою учасником Європейського Союзу з 2004 року, проте питання співпраці з тією ж росією завжди мало місце, але дана держава вправно навчилася варіюватися між Європейським Союзом та росією, використовуючи обидва напрямки виключно на власну користь. Питання євроінтеграції України до ЄС має свій початок з проголошенням Незалежності. Вже тоді українські керманичі піднімали тему щодо необхідності такої співпраці. Проте, курс на Схід нікуди не дівався, відбувалося свого роду метання між Заходом та Сходом. Що зі сторони виглядало неоднозначністю вибору курсу та неякісним поєднанням таких двох напрямків.

Аналіз літератури. В ході написання даної наукової статті були використані праці Федоришиної О., Кваши О., Синякової А., Багатеренко А., Коваль Д., Гончаренко О., Машталір Х., Леськів С., Войціховського А., Оліярника М., Сабова Ш., а також національні та міжнародні законодавчі акти. **Мета.** Основною метою даної наукової статті є дослідити актуальне питання євроінтеграції як головний напрямок зовнішніх функцій України за допомогою порівняльно-правового аналізу на основі досвіду Угорщини. **Матеріали та методи.** Складним та суперечливим процесом є наукове пізнання є і в той же час найвищим рівнем пізнавальної діяльності. Методологія наукового пізнання – специфічне історичне явище. Філософська методологія поєднує всі загальнонаукові способи в три великі групи. До першої належать: спостереження, порівняння. До другої: ідеалізація. До третьої: аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування та моделювання. В даній статті нами широко використовується усі три групи методів.

Результати обговорення. На сьогоднішній у світі не існує аналогів Європейського Союзу, такого ж величезного розмаху, який поєднував би у собі цілий механізм співіснування, співпраці і в той час впливу на державну самобутність. Питання доєднання України сьогодні розглядається більш уважніше, ніж як це було наприклад у тому ж таки 1994 році, коли було підписано Асоціацію між Україною та ЄС. Європейське співтовариство має бачити вигідну для себе позицію доєднання України. Згадуючи події Революції Гідності 2013-2014 років, далі анексію Криму, агресію на Сході усі ці дії стали гальмом для тихої, стабільної Європи і приймати до свого складу державу з військовими діями було неприпустимо. 24.02.2022 року стало новою точкою відліку усією держави Україна – розпочалася повномасштабна війна. Інтеграція стала ще здавалося далі, адже жодним міжнародним документом не передбачено вступ до ЄС держави у воєнному стані. Надання статусу кандидата на членство ЄС у червні 2022 року стало історичним, вперше його було надано державі,

що знаходиться у війні. Проте, дивлячись у корінь справи, цей статус не означає автоматичне доєднання, не означає що Україна стала на крок ближче, ніж була. Цей статус, можна розглядати під призмою солідарності занепокоєної Європи, не більше не менше.

А. Войціховський в свій час сказав, що євроінтеграційний курс є невід'ємною частиною суспільно-політичного та економічного розвитку України. Роль і місце нашої держави в новій архітектурі Європи визначатиметься здатністю України максимально використовувати нові можливості та знаходити адекватні відповіді на виклики розширення ЄС. Тому оцінка перспектив і наслідків цього процесу, їх ефективне використання, зміцнення політичного та економічного діалогу з Європейським Союзом з метою забезпечення національних інтересів України є нашими головними завданнями на найближчу перспективу. Консолідація всіх прогресивних сил суспільства, поглиблення взаємодії гілок влади у напрямку створення стабільної та прогнозованої моделі політичної системи держави та конкурентоспроможної економіки є запорукою досягнення цієї стратегічної мети нашого суспільного розвитку [1].

Згадуючи євроінтеграційний шлях Угорщини, яка на відміну Україні вправно володіє мистецтвом маніпулювання. Згадаймо питання застосування санкцій Європейського Парламенту щодо росії, Угорщина вправно накладала право вето, отримуючи для себе поступки, за що її М. Оліярник доречно описав як гальмо Європарламенту [2].

Угорщина, як і Україна є постсоціалістичними. Відлік незалежності обох розпочинається з 1991 року. Проте, Угорщина у своїх зовнішніх функціях відразу курсувала на Європейське майбутнє.

Ш. Сабов в свій час написав ринкові реформи на території саме Угорщини просувалися досить швидко, причиною тому була зокрема політична стабільність, що виступала гарантом залучення інвесторів, як наслідок на період 1989-1991 роки саме Угорщина отримала найбільші інвестиційні потоки [3, с. 186].

Першим етапом була Угода про асоціацію, підписана Європейським співтовариством з Угорщиною 13 листопада 1991 року процес ратифікації був довгим. Угорщина ратифікувала угоду 13 грудня 1993 році ЄС, оголосивши Угорщину кандидатом до Європейського співтовариства, вимагав від неї цілого ряду економічних і політичних реформ. У 1994 році угорський парламент надав повноваження уряду подати в ЄС заяву про прийом Угорщини в повноправні члени цієї організації, Угорська республіка стає асоційованим членом Союзу. В грудні 1997 р. Рада Європи почала переговори про приєднання шести країн, в тому числі Угорщини, до ЄС. Щоправда, дата їх кінцевого вступу до ЄС постійно відкладалася його керівництвом в силу внутрішніх труднощів, які переживав Євросоюз [3, с. 186].

В липні 1998 року в Угорській Академії виступив міністр закордонних справ Угорської Республіки Я. Мартоні. Він зазначив, що головною метою Угорщини є те, щоб переговорний процес не затягнувся, а приєднання відбулося на умовах найбільш сприятливих для країн [3, с. 187].

Протягом 1999-2000 рр. продовжувалися переговори Угорщини з Євросоюзом про приєднання. При цьому, хоча ЄС і не називав конкретну дату вступу Угорської республіки до організації країн першого кола, Будапешт дотримувався думки, що він буде готовий до інтеграції в Євросоюз вже у 2003 році. У грудні 2001 р. Рада Європи на засіданнях в Готенбурзі і Лаекені підтвердила, що Угорщина є одним з основних кандидатів на вступ у ЄС в 2004 році [3, с. 188].

На переговорах Угорщини з Європейською комісією про вступ у ЄС вдалося досягнути домовленостей по десяти важливим пунктам вступу Угорщини до ЄС, що збільшило загальне число домовленостей до 24 з 31. До них відносяться проблеми захисту навколишнього середовища, внутрішні справи, транспорт. Обмеження в доступі угорців на ринок праці ЄС І врешті-решт в кінці грудня 2002 року на самміті ЄС в Брюсселі була нарешті визначена точна дата входження 10 країн першої черги (Угорщина, Чехія, Польща, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Мальта, Словенія) в ЄС. Це є 1 травня 2004 року. Тобто в цих країнах вводиться єдина валюта - євро, відмінюється прикордонний контроль цих країн з Євросоюзом і можливість жителям цих країн проживати в будь-якій іншій країні ЄС [3, с. 188].

Як вбачаємо процес угорської євроінтеграції не був швидким, навіть порівняна політична стабільність не вплинула на швидкість вступу. При цьому звертаємо період від 1991 по 2004 рік – 13 років Угорщина йшла до ЄС. Даний напрямок був абсолютним пріоритетом угорської сторони, виконувалися умови, мало місце рядів переговорів щодо умов. Зовнішні та внутрішні функції Угорщини були значно стабільніші, ніж сьогодні в Україні. І все рівно на інтеграцію було витрачено цілих 13 років. Усі ці дані слугують лише доказом що українська євроінтеграція не буде швидкою, це лише примарне уявлення.

Федоришена О. пише, що характерною рисою сучасного світового розвитку країн є їх активізація інтеграційних процесів у Європі та світі. Навіть ті країни, які не є складовою інтеграційних об'єднань, неминуче відчувають на собі такий вплив. Згадуючи останнє європейське територіальне розширення, Україна стала безпосереднім сусідом ЄС. Що у свій час відкриває нові можливості поглиблення співпраці з останнім [4].

Колектив авторів Кваша О., Синякова А. же пишуть розглядати майбутнє України поза європейським та світовим розвитком взагалі неможливо, саме тому євроінтеграція та членство в Європейському Союзі є найголовнішою стратегічною метою нашої держави. Співпраця з ЄС є одним зі способів зміцнення позицій країни у світовій системі міжнародних відносин, засобом реалізації національних інтересів, побудови економічно розвинутої та демократичної держави. Інтеграційні процеси самі по собі є складними процесами, саме тому необхідно зрозуміти, що отримає Україна від співпраці з ЄС, які проблеми виникнуть на шляху до членства в ЄС і які очікувані перспективи від співробітництва в сучасних умовах [5, с. 113].

За допомогою наукового пошуку Багатеренко А., Коваль Д., Гончаренко О. з'ясовано основі проблеми України на шляху до ЄС. По-перше, це низький рівень поінформованості громадян про ЄС. По-друге, сумніви стосовного того, що євроінтеграція матиме вигоду для всього населення України. На думку 26% експертів, інтеграція України до ЄС є найбільш вигідною для країн – членів ЄС, які хочуть підвищити свій геополітичний вплив і використовувати ресурси України у своїх інтересах. По-третє, проблемою виступають вимоги Європейського Союзу. По-четверте, у населення є занепокоєність щодо конкурентоспроможності українських товарів на європейському ринку та еміграції робочої сили. Так, 24% експертів уважають, що внаслідок поглиблення співпраці з ЄС Україні загрожуватимуть висока конкуренція на європейському ринку продовольчих і промислових товарів, що залишить українську продукцію без шансів, та відтік значної маси кваліфікованих кадрів за кордон. По-п'яте, сьогодні наріжний камінь розвитку відносин Україна – ЄС – це правосуддя, корупція та організована злочинність, і ці вимоги буде важко задовольнити Україні [6]. З цим не можна не погодитися, адже насправді проінформовність населення щодо євроінтеграції відсутня, для більшості це високий рівень життя, високі зарплатні. Тобто це має змогу припускати поверхневість знань щодо нашого так званого пріоритетного зовнішнього курсу.

Поряд з вище згаданим Кваша О., Синякова А. також висувають зі свого боку свої припущення щодо внутрішніх зокрема чинників, що впливають на українську євроінтеграцію Так, по-перше, це повільність у проведенні економічних реформ, відсутність помітних результатів внутрішніх соціально-економічних трансформацій; по-друге, тривогу викликає рівень корупції та економічної злочинності; по-третє, відсутність консенсусу стосовно європейського вибору серед населення; по-четверте, явний дефіцит досвідчених фахівців з євроінтеграції, насамперед серед політичної еліти і державних службовців України; по-п'яте, величезний розрив у рівнях економічного розвитку України і європейських країн; по-шосте, значна відмінність рівня життя населення; по-шосте, невідповідність правових систем [5, с. 114]. З цим, не можемо не погодитися, адже насправді незважаючи на євроінтеграційний напрямок як пріоритетний в Україні наявний чималий список невідповідностей, які слугують певним видом гальма, сюди ж можна віднести не тільки згадані сім пунктів, але й питання законотворчості. Взявши для порівняння Конституцію Угорщини та України, кількість змін та доповнень останньої слугує доказом неякісного підходу до законотворчості. Виходить, що закон з підходу українських керманичів, щось незначне та таке що можна прийняти на певний вигідний строк, далі скасувати за неактуальності питання. В Угорщині ж навпаки, має місце законодавча стабільність, зміни та доповнення можуть мати місце лише в критичних ситуаціях. Наприклад, зі вступом до ЄС у 2004 році Угорщина мала закріпити конституційно такий статус, це і послугувало до внесення доповнень. Статтею Е угорської Конституції передбачається – Угорщина робить внесок у створення європейської єдності з метою забезпечення свободи, процвітання та безпеки європейських народів [7].

Х. Машталір та Леськів С. розкривають, що інтеграція України в європейську спільноту, а згодом і її членство в ЄС не означає автоматичного створення та функціонування в Україні нового зразка громадянського суспільства та правової держави в цілому. Основною проблемою виступає той факт, що українським громадян необхідно самостійно, за допомогою зовнішніх, міжнародних, а також внутрішніх факторів будувати модель вітчизняного громадянського суспільства з усіма його супутніми ознаками та елементами, тим самим практично довівши свою прихильність до базових цінностей Європи, демонструючи готовність до реальних змін та реформ усередині нашої держави.

Крок у цьому напрямі – це також одна з низки ще не вирішених проблем, що стоять на перешкоді інтеграційним процесам в Україні [8, с. 165]. Таким чином ми можемо підкреслити ще одну проблему на шляху до ЄС, це колосальні внутрішні перетворення, оновлення даних, перепрошивання уявлень. Усе це відбуватиметься не на автоматичному рівні паралельно зі вступом, сам вступ залежить від того наскільки швидко Україна готова, чи ж імплементує ці оновлені дані в свою вже сформовану систему дій.

Базовим законодавчим документом на шляху до ЄС була Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року (ратифіковано 01.03.1998 року). Саме цим документом, вже передбачалося бажання України на встановлення тісного співробітництва з Європейськими інститутами [9]. Як пише А. Войціховський безпосереднє сусідство з ЄС відкриває перед нашою державою нові можливості та накладає нову відповідальність у справі забезпечення миру та стабільності на європейському континенті [1].

Висновки. Роль і місце нашої держави в новій архітектурі Європи визначатиметься здатністю України максимально використовувати нові можливості та знаходити адекватні відповіді на виклики розширення ЄС. Євроінтеграційний курс є невід'ємною частиною суспільно-політичного та економічного розвитку України. Проте враховуючи досвід Угорщини і становище України сьогодні не вартує очікувати на швидкий євроінтеграційний зліт. Тому оцінка перспектив і наслідків цього процесу, їх ефективне використання, зміцнення політичного та економічного діалогу з Європейським Союзом з метою забезпечення національних інтересів України є нашими головними завданнями на найближчу перспективу.

Список використаних джерел:

1. Войціховський А. Україна на шляху європейської інтеграції: сучасний стан й перспективи. Вилучено з: https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2251/ ukrayina_na_shlyahu_yevropeys_koyi_integ.pdf?sequence=2. (дата звернення 21.01.2023).
2. Оліярник М. У ЄС придумали, як позбавити Угорщину Росії. Вилучено з: https://zaborona.com/u-yes-prydumaly-yak-pozbavyty-ugorshhynu-rosiyi/. (дата звернення 21.01.2023).
3. Сабов Ш. Інтеграція Угорщини до європейський установ. (2011). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Випуск 26. С. 186–189.
4. Федоришина О. Проблеми інтеграції України до Європейського Союзу. Вилучено з: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1103. (дата звернення 21.01.2023).
5. Кваша О., Синякова А. Україна та ЄС: проблеми та перспективи інтеграції в сучасних умовах. (2019). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Випуск 23, частина 1. С. 112–117.
6. Багатеренко А., Коваль Д., Гончаренко О. Проблеми та перспективи європейської інтеграції України. Вилучено з: http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/IMV/ article/viewFile/5915/6665. (дата звернення 21.01.2023).
7. Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.). Вилучено з: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV. (дата звернення 24.01.2023).
8. Машталір Х. та Леськів С. Інтеграція України до Європейського Союзу як основа для розбудови громадянського суспільства. 2017. Підприємництво, господарство і право. 6/2017. С. 163–166.
9. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 року (ратифіковано 01.03.1998). Вилучено з: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text. (втратив чинність 01.09.2017 року).

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.6

СИСТЕМА ПРАВА ТА ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В ДОБУ ГЛОБАЛІСТИКИ (ІНТЕГРАЦІЇ)

Дудник Р.М.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

Дудник Р.М. Система права та правова система України в добу глобалістики (інтеграції).

У змінних умовах сучасного світу, що відзначається стрімким розвитком технологій, економічною глобалізацією та наростаючою міжнародною співпрацею, системи права та правові системи національних держав стають об'єктом значущих перетворень. Динамічний характер цих процесів породжує складні виклики та можливості, що вимагають серйозного наукового осмислення та аналізу. Однією з ключових аспектів цієї трансформації є взаємодія систем права національних держав з глобальними викликами та інтеграційними процесами.

Україна, як суверенна держава, не залишається осторонь цих процесів. В контексті активної участі в європейському та світовому співтоваристві, країна змушена адаптувати свою систему права до міжнародних стандартів, а також ефективно взаємодіяти з іншими правовими системами. Водночас, збереження національної ідентичності та унікальних правових традицій вимагає уважного балансу між зовнішніми впливами та внутрішніми потребами суспільства.

Сучасний етап розвитку України характеризується інтенсивними процесами європейської інтеграції, які охоплюють різні аспекти суспільства, включаючи правову сферу. Приєднання до різних європейських угод, створення спільних економічних просторів та взаємна адаптація нормативних актів створюють нові виклики для системи права України. Водночас, ці інтеграційні зусилля мають потенціал сприяти модернізації та підвищенню ефективності національної правової системи.

Отже, в контексті глобалістики та інтеграційних процесів, система права та правова система України стають предметом глибокого дослідження. Розуміння впливу глобальних тенденцій на національну правову систему, а також можливості гармонізації та адаптації до міжнародних стандартів вимагають системного підходу та наукової експертизи. У даному контексті, дослідження взаємодії між системою права України та глобальними інтеграційними процесами набуває особливої актуальності, сприяючи розкриттю можливостей та викликів цього складного інституційного взаємозв'язку.

Ключові слова: глобалізація, інтеграція, правова система, система права, гармонізація, міжнародні стандарти, виклики.

Dudnyk R.M. The system of law and the legal system of Ukraine in the era of globalism (integration).

In the changing conditions of the modern world, marked by the rapid development of technologies, economic globalization, and growing international cooperation, legal systems and legal systems of national states are becoming the object of significant transformations. The dynamic nature of these processes creates complex challenges and opportunities that require serious scientific understanding and analysis. One of the key aspects of this transformation is the interaction of the legal systems of nation-states with global challenges and integration processes.

Ukraine, as a sovereign state, does not remain aloof from these processes. In the context of active participation in the European and world community, the country is forced to adapt its legal system to international standards, as well as effectively interact with other legal systems. At the same time, the preservation of national identity and unique legal traditions requires a careful balance between external influences and internal needs of society.

The current stage of Ukraine's development is characterized by intensive processes of European integration, which cover various aspects of society, including the legal sphere. Accession to various

European agreements, creation of joint economic spaces, and mutual adaptation of normative acts create new challenges for the legal system of Ukraine. At the same time, these integration efforts have the potential to contribute to the modernization and improvement of the efficiency of the national legal system.

Therefore, in the context of globalism and integration processes, the legal system and the legal system of Ukraine become the subject of deep research. Understanding the impact of global trends on the national legal system, as well as the possibility of harmonization and adaptation to international standards, requires a systematic approach and scientific expertise. In this context, the study of the interaction between the legal system of Ukraine and global integration processes becomes particularly relevant, contributing to the disclosure of opportunities and challenges of this complex institutional relationship.

Key words: globalization, integration, legal system, system of law, harmonization, international standards, challenges.

Постановка проблеми. Актуальні зміни, що відбуваються на глобальному рівні, в сфері економіки, політики, культури та технологій, впливають на всі сфери життя суспільства, включаючи й систему права та правову систему окремих національних держав. У зв'язку з цим, система права та правова система України в добу глобалістики та інтеграцій виявляються перед рядом актуальних проблем, які потребують глибокого наукового аналізу та вивчення.

Однією з основних проблем є розбіжність між національними правовими нормами та міжнародними стандартами. В процесі інтеграції до європейського та світового співтовариства Україна зобов'язана гармонізувати свою систему права з вимогами міжнародних договорів та нормативних актів. Проте ця адаптація може стикатися з опозицією національних традицій та внутрішньої опозиції, що відображається у складних дискусіях стосовно збереження національної ідентичності та суверенітету.

Додатковою проблемою є взаємодія між різними правовими системами в контексті міжнародної співпраці. Питання взаємовизнання та виконання рішень іноземних судів, гармонізація різних правових підходів до подібних проблем, можливість виникнення конфліктів правових норм – усе це вимагає глибокого розуміння механізмів взаємодії між правовими системами та розробки ефективних механізмів регулювання цих взаємовідносин.

Також варто звернути увагу на адаптацію правової системи до нових викликів, що надають глобальні тенденції. Розвиток цифрових технологій, зміни в економічній моделі, поширення нових видів злочинності – все це створює потребу в швидкій та ефективній адаптації правового поля. Однак виникає питання про здатність національної правової системи швидко реагувати на такі зміни та забезпечити ефективний захист прав та інтересів громадян.

Стан опрацювання теми можна охарактеризувати як актуальний та насичений. За останні роки ця тема здобула велику увагу вчених, правознавців та громадськості через активну інтеграцію України в європейське та світове співтовариство, а також вплив глобальних процесів на внутрішні правові норми та практику. Такі науковці, як Бірюков Р.М., Зварич Р., Волошенюк О.В., Железняк Н., Настасяк І.Ю., Пилипишин В.П., Тарахонич Т.І., Хаустова М.Г., Чернопищук Я.В. та інші науковці досліджують цю тему комплексно або її окремі аспекти.

Метою даного дослідження є аналіз та оцінка взаємодії системи права та правової системи України з глобальними процесами глобалістики та інтеграції. Дослідження спрямоване на розкриття ключових аспектів цієї взаємодії, виявлення суттєвих проблемних питань та пошук шляхів вирішення актуальних викликів, що виникають у контексті глобальних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація представляє собою важливий та складний процес, що впливає на різні аспекти суспільства, включаючи економіку, культуру, політику та правову сферу. В науковій літературі існує ряд визначень глобалізації, однак узагальненою концепцією може вважатися тлумачення глобалізації як процесу глибокої та широкомасштабної взаємодії між національними спільнотами та суспільствами, що призводить до зближення культур, економічних систем, технологій та інших аспектів [8]. Однією з основних рис глобалізації є зростання інтернаціональних зв'язків та залежностей між різними країнами та регіонами світу. Це виражається в збільшенні обсягів міжнародної торгівлі, фінансової інтеграції, обміну ідеями та технологіями. Глобалізація також характеризується взаємопроникненням культур та цінностей різних національних спільнот, що призводить до культурного розмаїття, але також може викликати конфлікти через зіткнення ідентичностей. Іншою важливою рисою глобалізації є розповсюдження інформаційних технологій та засобів зв'язку, що робить спілкування та обмін інформацією миттєвим та доступним

на глобальному рівні. Це сприяє зростанню глобальної свідомості, але також створює виклики в сфері кібербезпеки та захисту особистої інформації. Однак глобалізація також має свої негативні аспекти, серед яких можна виділити нерівномірний розподіл економічних та соціальних користей, загрозу для культурної різноманітності, а також вразливість перед глобальними кризами. Отже, глобалізація – це складний та багатогранний процес, що впливає на всі сфери життя суспільства, включаючи систему права та правову систему, і вимагає глибокого наукового дослідження та аналізу її впливу на сучасний світ.

Глобалізація, як складний та всепроникаючий процес, має суттєвий вплив на правову сферу національних держав, включаючи систему права та правові норми. Взаємодія глобалізації з правовою сферою виявляється через ряд механізмів та аспектів, що впливають на структуру, зміст та функції національних правових систем. Один з основних аспектів взаємодії полягає в поширенні міжнародних нормативних актів та стандартів на національний рівень. Міжнародні угоди, договори та конвенції стають невід'ємною частиною національної правової системи, що вимагає їх впровадження та виконання національним законодавством [4]. Ця взаємодія спричиняє необхідність гармонізації внутрішнього законодавства з міжнародними нормами. Другим важливим аспектом є зближення правових підходів та стандартів між різними країнами. За рахунок великомасштабних комунікаційних та інформаційних зв'язків, правові системи національних держав стають менш ізольованими, а отже, розробка подібних рішень для схожих проблем стає важливою. Це може відбуватися через створення міжнародних стандартів, що об'єднують різні правові системи в конкретних сферах, таких як права людини чи міжнародна торгівля [9]. Однак взаємодія глобалізації з правовою сферою також створює виклики та конфлікти. Різні культурні, релігійні та етнічні аспекти можуть призводити до суперечок між міжнародними стандартами та національними цінностями. Однак важливо враховувати, що взаємодія глобалізації з правовою сферою може сприяти утвердженню універсальних цінностей та забезпеченню захисту прав та свобод на міжнародному рівні. У підсумку, взаємодія глобалізації з правовою сферою відображається у зближенні міжнародних та національних нормативних актів, створенні спільних стандартів та викликах, пов'язаних із збереженням культурної різноманітності та ідентичності. Вивчення цих аспектів відкриває шлях до кращого розуміння впливу глобалізаційних процесів на правову систему сучасних національних держав.

У контексті глобалізаційних процесів та інтеграційних зусиль, система права України знаходиться перед комплексними викликами та, водночас, розкриває перед собою різноманітні можливості для змін та розвитку. Ця взаємодія має значущий вплив на всі рівні правової системи, від формування правових актів до забезпечення їх ефективності в практиці. Одним із важливих викликів є потреба гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. У процесі інтеграції до європейського співтовариства, Україна зобов'язана адаптувати свою систему права до нормативних актів Європейського союзу. Це вимагає перегляду та апробації національних правових норм у відповідності до встановлених міжнародних стандартів [5]. Зростання обсягів міжнародної торгівлі та економічної взаємодії також ставить перед системою права України завдання по створенню ефективного механізму врегулювання спорів та виконання контрактних зобов'язань у міжнародному контексті. Відкривається можливість створення спеціалізованих арбітражних судів та медіаційних інституцій для забезпечення розгляду спорів у відповідності до міжнародних стандартів. Подальша інтеграція у європейське співтовариство надає можливість системі права України здійснити перехід до принципів європейського права, що відображають вищі стандарти правової організації та захисту прав людини. Це відкриває шлях до вдосконалення процедур, стандартів доказування та забезпечення справедливого судочинства [1]. Помітний розвиток технологій та зростання кількості транснаціональних викликів, таких як кіберзлочини чи міжнародний тероризм, ставить перед системою права завдання розробки відповідних інструментів для їх протидії та розслідування. Це відкриває можливість для розширення правового регулювання та співпраці на міжнародному рівні. У підсумку, виклики глобалізації для системи права України створюють необхідність в адаптації до нових реалій та вдосконаленні механізмів її функціонування. Однак цей процес відкриває також можливості для підвищення якості правового захисту громадян, залучення до сучасних міжнародних практик та сприяє подальшому розвитку правової культури в Україні.

Інтеграційні процеси мають визначальне значення для розвитку та трансформації правової системи національної держави. Інтеграція передбачає спільні зусилля країн з метою створення єдиної суперечливої системи норм та стандартів, що забезпечує спільний простір для взаємодії. З погляду розвитку правової системи, інтеграція відкриває перед нею низку можливостей, які формують нову

парадигму правотворення, правозастосування та правозахисту. Однією з основних переваг інтеграції є спрощення та згуртування нормативного поля. Замість багатства відокремлених національних правових актів виникають спільні правила, які сприяють уніфікації та стандартизації правової системи. Це дозволяє підвищити якість та доступність правового регулювання, забезпечити більш чітке та прозоре розуміння норм та правил [6]. Інтеграція також забезпечує збільшення правової впевненості та відповідальності держави перед міжнародним співтовариством. Зобов'язання перед іншими країнами та міжнародними організаціями спонукають національну правову систему до підвищення рівня захисту прав та свобод громадян, вдосконалення процедур їх реалізації та контролю за їх дотриманням. Крім того, інтеграція сприяє обміну досвідом та передачі найкращих практик між країнами. Це може включати в себе трансфер знань у сфері правознавства, судочинства, правозастосування та інших правових аспектів. Такий обмін допомагає вдосконалювати внутрішню правову систему через інтеграцію сучасних підходів та норм. Проте інтеграційні процеси також ставлять перед правовою системою виклики, такі як адаптація до нових нормативних актів, узгодження національних інтересів зі спільними стандартами, а також врегулювання спорів та конфліктів, що виникають через взаємодію з іншими країнами. Отже, значення інтеграції для розвитку правової системи полягає в підвищенні її ефективності, доступності та відповідальності, а також в забезпеченні міжнародного визнання та відкриття для обміну досвідом.

Європейська інтеграція, що має за своєю основою побудову єдиної європейської спільноти, відіграє визначальну роль у формуванні та розвитку національного законодавства країн-учасниць. Процес інтеграції, передусім в контексті Європейського Союзу, спричиняє взаємодію між національними системами права та гарантує певний ступінь їх узгодженості та гармонізації. Один з основних способів впливу європейської інтеграції на національне законодавство полягає у зобов'язанні країн-членів впроваджувати та виконувати норми та стандарти Європейського Союзу. Це стосується не лише економічних питань, а й низки інших аспектів, таких як права людини, соціальна політика, екологія тощо. Процес узгодження законодавства з європейськими нормами вимагає перегляду та адаптації національних правових актів. До іншого важливого аспекту відноситься впровадження принципів та стандартів, що визначаються Європейським Союзом, у національну практику. Це може передбачати зміни в судовій практиці, адаптацію правозастосування до нових стандартів, а також створення нових інститутів та органів для забезпечення відповідності національного законодавства європейським нормам [10]. Європейська інтеграція також відкриває можливості для розвитку міжнародного співробітництва та обміну досвідом у сфері правосуддя, правозастосування та правозахисту. Це може включати в себе обмін судовою практикою, засобами доказування, методами розгляду справ, що допомагає підвищити якість правосуддя та забезпечити рівень захисту прав та свобод громадян на високому рівні. У підсумку, процеси європейської інтеграції мають суттєвий вплив на національне законодавство, спонукаючи до адаптації, гармонізації та узгодженості національних норм з європейськими стандартами. Цей процес відкриває нові можливості для зміцнення правової системи та гарантує більш високий рівень правового захисту в національних державах-членах.

Гармонізація національного права з міжнародними стандартами є актуальною та складною задачею, яка виникає внаслідок інтеграційних процесів та зобов'язань перед міжнародним співтовариством. Незважаючи на позитивний вплив цього процесу на забезпечення прав та свобод громадян, існують ряд проблем, які виникають у процесі гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами. По-перше, проблеми інтерпретації та врахування контексту можуть виникнути при переносі міжнародних стандартів на національний рівень. Часто міжнародні норми формульовані широко та абстрактно, що може призвести до різних тлумачень на національному рівні. Це може створювати незрозумілість та неоднозначність у правовому регулюванні. По-друге, існують відмінності між національними традиціями, культурою та історією, які можуть конфліктувати з міжнародними стандартами. Певні норми можуть не відповідати особливостям країни чи зіткнутися з національними цінностями. Це може вимагати адаптації міжнародних норм до національного контексту, що може бути важким завданням. По-третє, важливо враховувати ефективний механізм впровадження та контролю за виконанням міжнародних стандартів на національному рівні [3]. Недостатність механізмів перевірки дотримання може призвести до невиконання обов'язкових зобов'язань та порушення міжнародних зобов'язань. Крім того, виникають питання щодо ефективності захисту прав та свобод громадян на національному рівні, особливо якщо міжнародні стандарти недостатньо розроблені чи не враховують специфіки національних систем. Загалом,

проблеми гармонізації національного права з міжнародними стандартами є невід'ємною частиною процесу інтеграції та міжнародної співпраці. Для їх вирішення необхідно уважно аналізувати контекст, сприяти національній адаптації міжнародних норм та забезпечувати ефективний механізм впровадження та контролю.

Взаємодія між правовими системами в умовах глобалізації та інтеграції набуває особливого значення, оскільки сприяє адаптації та взаємному впливу національних правових систем, спрямовуючи їх на конструктивний розвиток та узгодження [7]. Цей процес передбачає наявність специфічних механізмів, які забезпечують взаємодію між різними правовими системами.

- Адаптація та узгодження нормативного поля: Один із ключових механізмів полягає в адаптації та узгодженні нормативного поля різних правових систем. Це може включати в себе прийняття нових законів, зміну існуючих норм чи створення спільних стандартів для певних галузей.
- Транснаціональне судочинство: Зростання міжнародних взаємозв'язків призводить до розвитку транснаціонального судочинства, коли судові органи розглядають справи, які мають міжнародний аспект. Це сприяє вирішенню конфліктів між різними правовими системами та сприяє єднанню стандартів правосуддя.
- Гармонізація міжнародних договорів: Міжнародні договори створюють правові зв'язки між державами та правовими системами. Механізми гармонізації сприяють уніфікації стандартів та норм у різних країнах.
- Обмін досвідом та найкращими практиками: Процеси взаємодії передбачаю обмін досвідом та передачу найкращих практик між різними правовими системами. Це допомагає вдосконалити процедури правозастосування, забезпечити більший рівень захисту прав та свобод громадян.
- Спільні інституції та міжнародні органи: Створення спільних інституцій та міжнародних органів дозволяє регулювати питання взаємодії між правовими системами, вирішувати спори та розробляти спільні підходи до важливих питань.
- Спільний контроль та дотримання стандартів: Механізми спільного контролю та дотримання стандартів допомагають підтримувати високий рівень дотримання правових норм та узгодженість дій між різними правовими системами.
- Медіація та консультації: Використання медіації та консультаційних механізмів допомагає вирішувати конфлікти та спірні питання між правовими системами шляхом діалогу та компромісу.
- Взаємна залежність та співробітництво: Процеси глобалізації створюють взаємну залежність між правовими системами, що спонукає до співробітництва та вирішення спільних питань на базі взаємного вигоди.

Загалом, механізми взаємодії між правовими системами відіграють важливу роль у забезпеченні ефективності, узгодженості та гармонізації міжнародного правового простору. Вони дозволяють враховувати специфіку різних систем та спрямовують їх на спільний розвиток та захист прав та свобод людей.

Сучасний світ характеризується зростаючою взаємозалежністю держав, що створює необхідність у встановленні спільних норм та стандартів для забезпечення стабільності, розвитку та співробітництва на міжнародному рівні. Гармонізація міжнародних стандартів із специфікою національної правової системи є складним завданням, яке вимагає узгодження загальних цінностей та інтересів держав з урахуванням їх внутрішньої особливості.

- Глобальні виклики та необхідність гармонізації. Перехід до глобального розвитку призводить до збільшення кількості міжнародних угод, конвенцій та стандартів, що стосуються різних аспектів життя. Гармонізація стандартів дозволяє уникнути дублювання, розбіжностей та конфліктів у правовому полі, сприяючи збереженню миру та стабільності.
- Збереження національної ідентичності. У процесі гармонізації важливо враховувати національні традиції, культурну специфіку та цінності кожної держави. Забезпечення балансу між універсальними принципами та національною ідентичністю допомагає уникнути втрати культурної різноманітності.
- Принцип рівноправності та взаємовигідності. Гармонізація має базуватися на принципах рівноправності та взаємовигідності, де всі держави мають можливість брати участь у формуванні та прийнятті міжнародних стандартів, враховуючи їх інтереси.
- Адаптація до національних потреб. Гармонізація стандартів має бути гнучкою, з можливістю адаптації до конкретних потреб кожної держави. Це допомагає забезпечити ефективне застосування стандартів у різних культурних та економічних контекстах.

- Роль міжнародних організацій. Міжнародні організації, такі як ООН, Всесвітня організація торгівлі (ВОТ) та інші, відіграють важливу роль у розробці та затвердженні міжнародних стандартів. Їхні зусилля спрямовані на спільне вирішення глобальних проблем та врегулювання міжнародних відносин.
- Правова техніка та узгодженість. Під час гармонізації важливо забезпечити узгодженість та збалансованість міжнародних стандартів з національною правовою системою. Використання однакових термінів, визначень та правової техніки допомагає уникнути непорозумінь та тлумачень.

Гармонізація міжнародних стандартів із специфікою національної правової системи є процесом, який вимагає детального аналізу, узгодженості та врахування інтересів всіх сторін [2]. Це завдання, що вимагає поєднання загальних цінностей та реалій кожної держави з метою створення стабільної та справедливої міжнародної правової системи.

Висновок. У світі глобалізації та інтеграції правова система України стикається з викликами та можливостями. Збереження національної ідентичності, адаптація до міжнародних стандартів та гармонізація внутрішнього законодавства є важливим завданням. Глобалізація взаємодіє з правовою системою, сприяючи її участі в міжнародному співтоваристві та розвитку економіки. Але це також ставить питання про збереження національних цінностей. Технологічний розвиток створює нові можливості та виклики, такі як кібербезпека та захист особистих даних. Інтеграція з міжнародним співтовариством розширює можливості розвитку правової системи України та підвищує її якість та ефективність. Усього враховуючи, глобалізація та інтеграція впливають на систему права України. Збереження національної ідентичності, гармонізація стандартів та адаптація до нових викликів є ключовими аспектами цього впливу.

Список використаних джерел:

1. Бірюков Р.М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2011. 20 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1775 (дата звернення: 31.08.2023).
2. Волошенюк О.В. Гармонізація та уніфікація законодавства як форми зближення правових систем. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 3–7. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pis_2015_4(4)__3.pdf (дата звернення: 02.09.2023).
3. Железняк Н. Проблеми гармонізації національного законодавства з міжнародним правом та нормотворча діяльність органів виконавчої влади. *Наукові записки НаУКМА*. Серія: Юридичні науки. 2002. Т. 20. С. 19–21. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/dce0970b-ebc0-4a2e-b438-b2f9add06d13 (дата звернення: 02.09.2023).
4. Зварич Р. Національна держава в контексті глобалізації. *Юридична Україна*. 2009. № 2. С. 8–11. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=S&I21DBN=PERIOD&P21DBN=PERIOD&S21FMT=fullwebr&S21ALL=%28%3C.%3EA%3D%D0%97%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%87,%20%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D-0%B0%D0%BD$%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20&FT_REQUEST=&FT_PREFIX= (дата звернення: 27.08.2023).
5. Настасяк І.Ю. Правова інтеграція та її вплив на сучасні правові системи світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 22. Т. 1 Ч. 1. С. 68–71. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1209 (дата звернення: 27.08.2023).
6. Пилипишин В.П. Вплив процесів інтеграції на національні системи державного управління. *Форум права*. 2011. № 3. С. 607–611. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2011_3_101.pdf (дата звернення: 28.08.2023).
7. Тарахонич Т.І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2010. № 50. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/ 34626/02-Tarakhonych.pdf (дата звернення: 28.08.2023).
8. Хаустова М.Г. Феномен глобалізації та плюралізм її інтерпритації. *Форум права*. 2013. № 4. С. 430–440. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21

DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2013_4_73.pdf (дата звернення: 01.09.2023).
9. Хаустова М.Г., Липнік В. Вплив глобалізації на правову систему України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35728 (дата звернення: 31.08.2023).
10. Чернопищук Я.В. Конституціоналізація процесу європейської інтеграції України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 2013. 22 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1382 (дата звернення: 27.08.2023).

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.7

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Журавський Р.,
аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національний університет «Львівська політехніка»
e-mail: rostyslav.t.zhuravskyi@lpnu.ua

Журавський Р. Правова ідеологія як ідейно-теоретична основа діяльності громадських організацій в Україні.

У статті окреслити концептуальні особливості правової ідеології як ідейно-теоретичної основи діяльності громадських організацій в Україні. Доведено, що громадські організації мають значну перспективу долучатися до формування правової ідеології в українському суспільстві. Адже, вони, по-перше, постають гарантами непорушності, реалізації та захисту особистих прав людини та громадянина; по-друге, є засобом самоорганізації членів суспільства та реалізації ними інтересів; по-третє, виступають ефективним інститутом демократичного контролю за функціонуванням державної влади та ступенем втручання держави у суспільні відносини; по-четверте, дають громадянам можливість безпосередньо на процес прийняття важливих для суспільства рішень. Отже, громадські організації виступають визначальним чинником формування правової ідеології, а відтак засобом змін у сучасному суспільстві, ефективним інструментом реалізації та захисту спільних інтересів, що гарантуються та охороняються Конституцією України.

Зауважується, що з огляду на глобалізаційні виклики, громадські організації повинні змінити форму та методи роботи, що означає використання ними нових цивілізаційних підходів до формування правової ідеології в суспільстві. Упродовж останніх років громадським організаціям вдалося отримати нові права та форми для формування правової ідеології у нашій державі, а саме можливості: законодавчої ініціативи, консультаційної та експертної допомоги, інформаційної підтримки власних дій та дій владних структур, соціальної підтримки та контролю.

Ключові слова: правова ідеологія; громадські організації; право; демократія; держава; громадянське суспільство; групи інтересів; діяльність; суспільні відносини; особисті права людини та громадянина.

Zhuravskyi R. Legal ideology as the ideological and theoretical basis of the activities of public organizations in Ukraine.

The article outlines the conceptual features of legal ideology as an ideological and theoretical basis for the activity of public organizations in Ukraine. It has been proven that public organizations have a significant perspective to join the formation of legal ideology in Ukrainian society. After all, they, first of all, become guarantors of the inviolability, implementation and protection of personal rights of a person and a citizen; secondly, it is a means of self-organization of society members and realization of their interests; thirdly, they act as an effective institution of democratic control over the functioning of state power and the degree of state intervention in social relations; fourth, give citizens the opportunity to directly participate in the process of making important decisions for society. Therefore, public organizations act as a determining factor in the formation of legal ideology, and therefore a means of change in modern society, an effective tool for the realization and protection of common interests guaranteed and protected by the Constitution of Ukraine.

It is noted that in view of the challenges of globalization, public organizations must change the form and methods of work, which means their use of new civilizational approaches to the formation of legal ideology in society. In recent years, public organizations have managed to obtain new rights and forms for

the formation of legal ideology in our country, namely the possibility of: legislative initiative, consulting and expert assistance, informational support for their own actions and the actions of power structures, social support and control.

Key words: legal ideology; NGOs; right; democracy; state; civil society; interest groups; activity; public relations; personal rights of a person and a citizen.

Постановка проблеми. Правова ідеологія формує правові цілі розвитку країни, визначає фундаментальні засади національного законодавства, обґрунтовує та оцінює правові явища, акумулює виникнення корисних для держави та суспільства правовідносин. Особливість правової ідеології полягає не лише в істотному впливі на правову систему в цілому, але і на особистість. Вона сприяє розумінню правових норм та принципів, прав й обов'язків людини, а відтак, і визначає поле правомірної поведінки. Правова ідеологія є ефективним засобом вибору правильного вектору особистісної поведінки, її аксіологічної аргументації та способом мотиваційної внутрішньої самоорганізації. Завдяки правовій ідеології людина може оптимально ідентифікуватися та адаптуватися у соціумі, позаяк вона зорієнтує індивідуума на соціально-правові цінності, елімінуючи протиправні умисли.

Зі застосуванням правової ідеології окремі члени суспільства, а також громадські організації та державні інститути формують власне відношення, осмислення та усвідомлення правової дійсності, виробляють чіткі правові критерії оцінки соціального життя, його цінностей і водночас механізми гармонізації відносин між особою суспільством й державою. Для цього правова ідеологія впливає на характер правотворчого процесу, синтезуючи різнорідні соціальні і національні очікування у напрямку досягнення суспільного консенсусу. Стереотипи, які досі превалюють у державній та суспільній свідомості, не сприяють сучасному розумінню форм діяльності громадських організацій як способу впливу на формування правової ідеології. Хоча активних дискусій із цієї проблеми в наукових колах сьогодні практично немає, проте й єдиної думки не склалося, а це дає нам підстави на власне уявлення про неї.

Аналіз дослідження проблеми. В контексті сучасних глобалізаційних викликів загалом, і воєнних реалій в Україні зокрема, проблема ролі громадських організацій у формуванні правової ідеології набуває особливої актуальності. Проблема функціонування громадських організацій відображена у багатьох роботах, авторами яких є зокрема: М. Бондаренко, А. Буханевич, О. Гарань, Т. Гарасимів, А. Карась, І. Коваль, В. Ковальчук, А. Колодій, О. Кудіна, О. Мазур, Н. Нижник, В. Олуйко, В. Полохало, І. Пасько, О. Скрипнюк, І. Софінська, В. Федоренко, В. Чорнописька, Ю. Шемшученко, Я. Ярош та інші.

Дослідженням формування правової ідеології займалися такі вчені, як: О. Байков, С. Бобровник, І. Веркалець, Ю. Власова, І. Гавриленко, Л. Губернський, О. Заздравнова, І. Жаровська, В. Калітинський, О. Коцюба, Ю. Кривицький І. Лихачов, А. Луцький, І. Максимова, Т. Міхайліна, М. Недюха, Н. Оніщенко, О. Парута, С. Піскунова, О. Ситник, Е. Сулима О. Таран та інші. Незважаючи на певні наукові доробки щодо проблеми формування правової ідеології, сьогодні існує ціла низка не досліджених її аспектів, як термінологічного та онтологічного характеру зокрема, так і участі у цьому процесі інститутів громадянського суспільства загалом.

Мета статті – окреслити концептуальні особливості правової ідеології як ідейно-теоретичної основи діяльності громадських організацій в Україні.

Виклад основного матеріалу. В умовах військових реалій та політико-правової модернізації в Україні виняткової значимості набуває чітке функціонування інститутів громадянського суспільства. Оптимальне використання форм діяльності громадських організацій надає необхідного динамізму та результативності трансформаціям, які відбуваються у країні, і є одним із визначальних чинників утвердження демократії, розвитку громадянського суспільства, побудови правової держави.

Саме завдяки громадським організаціям значна кількість громадян бере участь в активній правотворчій та соціальній діяльності держави, відбувається реалізація і захист прав та інтересів людини. Громадські організації налагоджують комунікацію між громадянським суспільством і державою, за їх посередництвом особа чи певна соціальна спільнота може заявити про низку своїх вимог. Зі свого боку, владні інституції теж вдаються до використання громадських організацій з метою звернення до населення, щоб отримати підтримку у вирішенні того чи іншого завдання. Громадські організації не залежать від держапарату, однак вони здатні впливати на державні інституції, захищати суспільство від необґрунтованого втручання держави в громадське життя.

Створення та функціонування громадських організацій основане на конституційному праві – свободі об'єднань. Відтак, громадські об'єднання є незалежними від державної влади у виборі напрямів діяльності, вони є неприбутковими формуваннями, що спільно функціонують у внутрішньому та зовнішньому середовищі на досягнення громадських цілей, передбачених Конституцією України та нормативно-правовими актами громадських об'єднань. Формування демократичної політичної системи в Україні створило базис для вільного функціонування громадських організацій, можливості діяти легально та застосовувати різні форми впливу, зокрема й ідеологічний. В умовах структуризації українського суспільства, яка триває протягом всього періоду незалежності, об'єднання громадян трансформуються, консолідуються і належать до активних учасників правового розвитку нашої держави.

Плюралізм різних форм громадських організацій, як відзначає Я. Ярош, інтерпретується передусім через дефініцію «групи інтересів». Під «групами інтересів» розуміються добровільні об'єднання людей із формальною структурою, в яких особисті вимоги поєднуються з правовою, моральною, економічною суспільною вигодою, і які виражають себе всередині своєї організації або через співробітництво та впливи, контактують з іншими суспільними групами, політичними інститутами та органами державної влади [1, с. 166]. Такий вплив здійснюється засобами тиску на сфери прийняття рішень державними органами та пропагандою певних ідеологічних установок серед соціуму. Як зауважують вчені, громадські організації є допоміжною суспільною інституцією у системі реалізації та становленні демократії, одним із завдань якої є сприяння у залученні соціуму до участі у вирішенні їхніх проблем. Разом з тим, громадським організаціям характерна певна автономність від політики, позаяк держава безпосередньо не втручається в їхню діяльність, а лише регулює її відповідно до чинного національного законодавства [2, с. 547].

Підтримуємо позицію О. Хуснутдінова, що громадські організації в демократичній державі є засобом правового ідеологічного впливу та інститутом формування громадянського суспільства. Зростання їхньої кількості є позитивною тенденцією у процесі формування правової ідеології суспільства. У державотворчому процесі демократичного суспільства участь у громадському русі є механізмом реалізації прав громадян на участь в управлінні країною, і при цьому вони виконують різні функції: індикатора суспільно-політичних відносин між владою та суспільством; виконання соціальних і політичних замовлень суспільства; артикуляції інтересів різноманітних соціальних груп [3, с. 376].

Характеризуючи потенціал громадських організацій у формуванні правової ідеології слід зауважити, що коли громадяни реально долучаються до вирішення загальнодержавних і соціально-значимих проблем, це сприяє тому, що формується ефективна правова матерія, яка забезпечує права та потреби соціуму загалом, і кожної окремої особи зокрема. У сучасних умовах інститути влади в Україні практично вичерпали свої внутрішні ресурси і не в змозі успішно вирішити проблему активізації процесу формування правової ідеології. Як показує досвід країн західної демократії, що становлення громадянського суспільства можливо досягти лише на основі утвердження правової ідеології, зусиллями громадянських інститутів, зокрема громадських організацій. Цей процес водночас сприятиме й соціальній інтеграції українського суспільства. Соціальна інтеграція в широкому розумінні передбачає об'єднання, згуртування, консолідацію соціальних суб'єктів, сил і систем в єдине ціле з метою досягнення певних спільних цілей, зміцнення держави, подолання кризової ситуації, відновлення стабільності тощо [4, с. 144].

Громадянське суспільство – це простір соціальної взаємодії, що складається зі сфери приватного, різних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації. Громадянське суспільство також є своєрідною спробою об'єднати, консолідувати широкий спектр діяльності агентів, незалежних від держави, спрямувати на те, щоб «відсунути» державу, розширити вплив громадянського суспільства [5, с. 6]. Таке суспільство можуть створити лише вільні громадяни з високим ступенем правової, політичної, економічної, соціальної культури і належним рівнем добробуту, спосібні жити у демократичних умовах. Сутність громадянського суспільства полягає в забезпеченні прав людини, шо є визначальним інтегруючий чинником. Особистість у такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного та політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливості вільно висловлювати свої погляди, спільно з державою формувати розвинені правові відносини заради суспільного блага [6].

Дослідження проблем ролі громадських організацій у формуванні правової ідеології дозволяє зазначити, що реальний, динамічний розвиток цих інститутів в українському суспільстві – шлях до

соціальної інтеграції та національної консолідації. На противагу західним демократичним державам, де взаємодія між державою та громадськими організаціями віддзеркалює баланс сил та груп інтересів, який склався в результаті еволюції демократії, в сучасній Україні простежується лише формальна зацікавленість держави щодо діяльності цих інститутів. Держава до кінця не оцінює реальної користі (а деякі політичні сили взагалі у цьому не зацікавлені) від діяльності останніх.

Роль громадських організацій як суб'єктів громадянського суспільства слід розглядати у двох аспектах: по-перше, вони в міру формування суспільства нового типу певним чином обмежують можливості держави щодо її втручання в усі сфери життєдіяльності людини; по-друге, основна потужність та дієвість громадських організацій полягає в самоорганізаційній активності соціальних суб'єктів: зацікавленості громадськості у вирішенні конкретних питань свого існування (на рівні держави, регіону, місцевої громади чи окремої організаційної структури) і розуміння того, що їхні інтереси повною мірою можуть бути висловлені, захищені та реалізовані лише самими громадянами, за безпосередньої їх участі. Так, громадські організації захищають громадянина від тиску держави, консолідують суспільство, створюючи підстави для соціальної інтеграції. Державність неможлива без своєї природної основи – громадянського суспільства, а воно, так само, неможливе без держави, яка оформлює його в певну єдність [7, с. 57].

Функціонування громадських організацій у межах громадянського суспільства сприяє засвоєнню громадянами правових норм і цінностей, характерних сталим демократіям, і тим самим інтеграції різних груп інтересів навколо них. На громадські організації покладаються також виховна, освітня, інформаційна функції, втілення ідеалів, принципів та інших базових цінностей суспільства (а не окремих груп) у правові, політичні, культурні та економічні процеси. Саме громадські організації, як суспільні коаліції, а не протести людей, в змозі реально формувати правову ідеологію.

Підтримуємо позицію, що для зацікавлення державних інституцій діяльністю інститутів громадянського суспільства слід активізувати роботу громадських організацій та визначити пріоритетні напрями їх діяльності, передати чи частково делегувати їм окремі функції державних органів [4], наприклад, з питання формування правової ідеології. Для України, яка ще прямує до міжнародного правового простору важливого значення набуває діяльність громадських організацій у сфері соціальних, правозахисних послуг, захисту прав споживачів, захисту прав пацієнтів, захисту гендерних прав, екологічний захист, сприяння європейській інтеграції, забезпечення інформаційного доступу та підтримки, що обумовлюється складністю соціально-економічних проблем транзитивного суспільства та поступової євроінтеграції.

З огляду на це, громадські організації мають значну перспективу долучатися до формування правової ідеології в українському суспільстві. Адже, вони, по-перше, постають гарантами непорушності, реалізації та захисту особистих прав людини та громадянина; по-друге, є засобом самоорганізації членів суспільства та реалізації ними інтересів; по-третє, виступають ефективним інститутом демократичного контролю за функціонуванням державної влади та ступенем втручання держави у суспільні відносини; по-четверте, дають громадянам можливість безпосередньо на процес прийняття важливих для суспільства рішень. Отже, громадські організації виступають визначальним чинником формування правової ідеології, а відтак засобом змін у сучасному суспільстві, ефективним інструментом реалізації та захисту спільних інтересів, що гарантуються та охороняються Конституцією України.

Висновки. Дослідження можливостей формування правової ідеології громадськими організаціями свідчить, що лише окремі з них переслідують таку мету, більше того, існуючі обмеження стримують їхній потенціал та впливають на загальний «результат». Окрім цього, на спроможність діяльності громадських організацій у цьому напрямі впливає те, в яких межах вони діють: на всеукраїнському рівні чи лише в межах регіону, перші мають суттєво більше комунікативних можливостей, а відповідно й значно більшу аудиторію для правового ідеологічного впливу.

Таким чином громадським організаціям належить важлива роль у справі забезпечення стабільної демократичної еволюції українського соціуму. Чим активніше громадські організації сприятимуть формуванню правової ідеології, тим сильнішою буде демократизація суспільства, його динамічність. З огляду на глобалізаційні виклики, громадські організації повинні змінити форму та методи роботи, що означає використання ними нових цивілізаційних підходів до формування правової ідеології в суспільстві. Упродовж останніх років громадським організаціям вдалося отримати нові права та форми для формування правової ідеології у нашій державі, а саме можливості: законодавчої ініціативи, консультаційної та експертної допомоги, інформаційної підтримки власних

дій та дій владних структур, соціальної підтримки та контролю. Роль громадянських організацій у формуванні правової ідеології визначається тим, що вони як інститути громадянського суспільства являють собою природний фундамент демократії. Завдяки, діяльності громадських організацій у цьому напрямі можна сформувати міцну демократичну державу та реформувати соціальну сферу.

Список використаних джерел:

1. Ярош Я. (2016) Специфіка співпраці політичних партій і громадських організацій у політичних процесах України. *Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* Вип. 14. С. 164–170.
2. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин (2007). Упоряд. Н.Р. Нижник, В.М. Олуйко. Хмельницький: Вид-во ХУУП. 198 с.
3. Хуснутдінов О. (2002) Про Концепцію державної політики. *Збірник наукових праць УАДУ.* Київ: Вид-во УАДУ. № 1. С. 374–380.
4. Чернявська О.В. Громадські організації як чинник активізації процесу формування громадянського суспільства в Україні: потенціал та можливості. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2009/07/144-152__no-3__vol-30__2009__UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2023).
5. Онищенко О. (2002) Громадянське суспільство: тенденції. *Людина і політика.* № 6. С. 4–9.
6. Михайловська О. (2005) Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства. *Політичний менеджмент.* № 3. С. 108–114.
7. Костенко А.М. (2018) Вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України: монографія. Суми: Сумський державний університет. 411 с.

УДК 342.951. 081
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.8

ПРИРОДА ПРАВОВИХ ОБМЕЖЕНЬ

Кельман М.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму,
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4393-4626
e-mail: muchaylo_lviv@ukr.net

Кельман Р.М.,
аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму,
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7704-2055
e-mail: rtrtrt777r@gmail.com

Кельман М.С., Кельман Р.М. Природа правових обмежень.

Про актуальність питань, пов'язаних з правовими обмеженнями, свідчить низка положень.

Останнім часом кардинально змінилася ситуація у світі. На сучасному етапі розвитку людства особливо зросло значення двох суб'єктів у загальному числі осіб, що діють на міжнародній арені, – окремої людини та людства в цілому. Але зараз, як і протягом усієї історії, важливим завданням залишається знаходження балансу між їхніми інтересами.

Одним із засобів, що слугує для регулювання відносин у соціумі та спрямований на стримування, а також деструктивної активності та підтримання балансу інтересів, є правові обмеження. Надаючи людині певні права і встановлюючи їхні межі, накладаючи обов'язки, забороняючи ті чи інші дії, право за їхньою допомогою окреслює сферу особистих бажань й прагнень інтересами суспільства,

Формування демократичного суспільства та правової держави тісно пов'язане з правовими обмеженнями. Права і свободи людини та громадянина є пріоритетними, але вони не є абсолютними і безмежними. Для підтримання стабільності в країні, забезпечення умов для існування кожного індивіда й поступального розвитку – суспільства та держави необхідна адекватна наявним умовам система обмежень прав і свобод.

Необхідність дослідження правових обмежень диктується також і тим, що правову державу неможливо уявити без добре налагодженого й чітко працюючого механізму юридичного впливу. Відповідно до цілей та завдань правового регулювання, що змінилися, мають змінюватися й засоби впливу на суб'єктів правовідносин. Питання щодо правових засобів, їх якісне використання у правотворчому та правореалізаційному процесах завжди актуальне та має велику наукову й практичну значущість. Без його належного вирішення неможливо створити оптимальний механізм правового регулювання.

На сьогодні в науці існують різні підходи до розуміння сутності та ролі правових обмежень. Це пояснюється інтегративним, узагальненим характером категорії, що розглядається. Але оскільки вона широко використовується в законодавстві на всіх рівнях й у правовій науці, то існує необхідність уточнення значення цього поняття.

Усі зазначені обставини свідчать про необхідність вироблення єдиного підходу до розуміння сутності, ролі та умов ефективності застосування правових обмежень на всіх рівнях, а отже, і необхідності їх повного та всебічного аналізу.

Аналіз ключового терміна в сучасній літературі цілком зневажений. Тим більше за всіма доступними джерелами уніфікованого варіанту використовуваної категорії у сучасній правознавчій теорії. Хоча водночас не можна стверджувати і про повну відсутність уваги до поняття «заборона».

Обгрунтовано, що поняття обмеження постає визначальним чинником правового дискурсу. Потреба удосконалення наукових ідей для правозастосовної практики стосується обмеження як одного із методів правового регулювання, а також диференціювання меж обмежень, які регламентують відносини в інших галузях права (житлове, митне, сільськогосподарське, підприємницьке, сімейне, трудове та ін.).

Доведено, що термінологічна недостатність дефініції «обмеження» підтверджує неоднозначність його семантики, виявленої у філософському, лінгвістичному, правовому, психологічному та ін. дискурсах. Це свідчить про величезну потенційну змістову сутність функціонального поняття. Отже, оцінювати обмеження лише із кримінально-правових чи з філософських позицій у процесі законотворчої чи правозастосовної діяльності не достатньо. Щоб визначити позитивні довгострокові наслідки обмежувальних заходів, виправданим у застосуванні є комплексний підхід оцінювання нормативності запропонованих обмежень.

Зроблено висновок, що табу піддаються просторово-темпоральним трансформаціям та оцінкам. Прийнятні зміни обмежень часткові (тимчасові) як засоби для поліпшення морально-психологічної атмосфери у суспільстві (колективі). Від обмежень очікують і позитивних стимулів. Проблематика міжгалузевого функціонування заборон та їхня уніфікованість – це важлива масштабна робота, яка очікує свого перспективного розвитку для сфери правового регулювання.

Ключові слова: обмеження, заборона, конвенційні і конверсаційні, універсальні, локальні й індивідуальні обмеження.

Kelman M.S., Kelman R.M. The natural of legal restrictions.

The relevance of issues related to legal restrictions is evidenced by a number of provisions.

Recently, the situation in the world has changed dramatically. At the current stage of human development, the importance of two subjects in the total number of persons operating in the international arena has increased in particular - an individual person and humanity as a whole. But now, as throughout history, finding a balance between their interests remains an important task.

One of the means that serves to regulate relations in society and is aimed at deterring, as well as destructive activity and maintaining a balance of interests, are legal restrictions. Granting a person certain rights and setting their limits, imposing obligations, prohibiting certain actions, law with their help delineates the sphere of personal desires and aspirations by the interests of society.

The formation of a democratic society and the rule of law is closely related to legal restrictions. The rights and freedoms of a person and a citizen are a priority, but they are not absolute and limitless. To maintain stability in the country, to ensure the conditions for the existence of each individual and the progressive development of society and the state, a system of restrictions on rights and freedoms adequate to the existing conditions is necessary.

The need to study legal restrictions is also dictated by the fact that the rule of law cannot be imagined without a well-established and clearly functioning mechanism of legal influence. In accordance with the goals and tasks of legal regulation that have changed, the means of influencing the subjects of legal relations must also change. The issue of legal means, their qualitative use in law-making and law-enforcement processes is always relevant and has great scientific and practical significance. Without its proper solution, it is impossible to create an optimal mechanism of legal regulation.

Today in science there are different approaches to understanding the essence and role of legal restrictions. This is explained by the integrative, generalized nature of the category under consideration. But since it is widely used in legislation at all levels and in legal science, there is a need to clarify the meaning of this concept.

All the mentioned circumstances indicate the need to develop a unified approach to understanding the essence, role and conditions of the effectiveness of the application of legal restrictions at all levels, and therefore, the need for their full and comprehensive analysis.

The analysis of the key term is completely neglected in modern literature. Especially according to all available sources of the unified version of the used category in modern legal theory. Although, at the same time, it cannot be claimed that there is a complete lack of attention to the concept of «ban».

It is justified that the concept of limitation appears as a determining factor of legal discourse. The need to improve scientific ideas for law enforcement practice refers to restrictions as one of the methods of legal regulation, as well as differentiation of the limits of restrictions that regulate relations in other branches of law (housing, customs, agricultural, business, family, labor, etc.).

It is proved that the terminological inadequacy of the definition of «restriction» confirms the ambiguity of its semantics revealed in philosophical, linguistic, legal, psychological, etc. discourses. This testifies to the huge potential content essence of the functional concept. Therefore, it is not enough to assess the limitations only from criminal law or from philosophical positions in the process of law-making or law-enforcement activities. In order to determine the positive long-term consequences of restrictive measures, a comprehensive approach to assessing the normativity of the proposed restrictions is justified.

It was concluded that taboos are subject to spatial and temporal transformations and evaluations. Acceptable changes in restrictions are partial (temporary) as a means to improve the moral and psychological atmosphere in society (collective). Positive incentives are also expected from restrictions. The problem of the cross-industry functioning of bans and their uniformity is an important large-scale work that expects its promising development for the field of legal regulation.

Key words: restrictions, prohibition, conventional and conversational, universal, local and individual restrictions.

Постановка проблеми та її актуальність. Щоб збагнути сутність поняття «обмеження», варто осягнути його етимологію та сучасне функціонування у правовому регулюванні. Подібне маркування виправдане, оскільки саме в такий спосіб можна простежити наявні змістові прогалини в оцінках і підходах використання зазначеної категорії правотворення на сучасному етапі.

Аналіз ключового терміна в сучасній літературі цілком зневажений. Тим більше за всіма доступними джерелами уніфікованого варіанту використовуваної категорії у сучасній правознавчій теорії. Хоча водночас не можна стверджувати і про повну відсутність уваги до поняття «обмеження».

До процесів наукового пізнання долучалися Ю. Баунін, О. Бучма, В. Грищук, Ю. Єловська, В. Карасик, М. Тофтул та ін. Певна самостійність порушення теми спостерігається у контексті правового регулювання серед понять правові обмеження, правова заборона, дозволяння, зобов'язування (веління), заборона, юридична заборона.

Масштаби обмежень поширюються в сучасному суспільстві у все нових сферах життєдіяльності. Результати такого поширення не завжди досягають поставленої правової мети, а радше навпаки, тому критичний погляд на обмеження актуалізується з метою з'ясування не тільки «сутності обмежувальних рішень не лише емоційних, цьогочасних, піарних, але й їхніх об'єктивних та довгострокових наслідків. Від обмежень очікуються стимули, результативності, позитивні наслідки.

Стан наукового дослідження. Відсутність цілісного дослідження попри висвітлення окремими ученими деяких аспектів обмежень веде до невизначеності теоретико-методологічної бази, суперечливої правозастосовної практики щодо таких обмежень. Дослідження у цьому напрямку не розкривають всіх наявних проблем, втім окремі з них були висвітлені в таких працях: «Стимули та обмеження у праві» (О.В. Малько, 1993), «Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України» (О.О. Михайленко, 2003), «Межі та обмеження права власності» (О.В. Розгон, 2005), «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» (М.О. Стефанчук, 2006), «Проблеми обмежень прав і свобод грмадян в умовах специальних правових режимів» (С.В. Пчелінцев, 2006).

Основоположною базою дослідження вказаної проблематики є праці відомих вітчизняних та зарубіжних вчених-юристів, які у різні історичні періоди досліджували відповідні питання: А.В. Басова, Ю.П. Битяка, К.В. Берднікової, К.Л. Бугайчука, В.М. Гаращука, О.З. Гладуна, К.І. Годуєвої, А.М. Денисової, О.В. Джафарової, Н.Ю. Задираки, М.А. Комзюк, В.С. Ковальського, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, О.В. Левади, П.С. Лютікова, Н.П. Матюхіної, А.В. Малька, О.І. Миколенка, В.Я. Настюка, С.С. Рогульського, І.Й. Снігур, С.Г. Стеценка, В.П. Тимощука, Т.В. Хабарової, М.І. Хавронюка, В.Г. Чорної та ін.

Проте, попри багатоманітність наукових джерел, до цього часу жодного комплексного дослідження з проблематики обмежень як методу правового регулювання, засобів запобігання сучасної правової доктрини та законодавства) немає, що також підкреслює важливість обраної тематики дослідження.

Методологічна основа. Як базові принципи теоретико-правового аналізу правових обмежень використовувалися методологічні розробки сучасної епістемології, соціології знання, герменевтики, феноменології, аксіології.

Мета статті – аналіз семантичної сутності природи правового поняття «обмеження» у міждисциплінарному вимірі.

Виклад основного матеріалу. З яких позицій, з якого погляду не оцінювалося б право, безумовно, його мета полягає, перш за все, у тому, щоб зробити можливим мирне співжиття людей. Право досягає цього тим, що показує людям обов'язкові для них межі у тому числі зовнішньої діяльності. У підручнику «Загальна теорія права» проф. М. Кельман зазначає: «...приборкання людських пристрастей та обмеження непомірних претензій право задовольняється тим, що встановлює порядок у зовнішніх вчинках, надаючи кожному дізнатися через читання та вивчення правових норм сутність та риси його обов'язкового порядку» [1, с. 45].

Право можна розглядати як цивілізовану форму та спосіб організації й регулювання взаємин людей у суспільстві. Встановлюючи межі юридичної можливості діяльності людей, воно завжди обмежує людську незалежність, замінюючи її юридично закріпленою свободою. Юридичні механізми та конструкції покликані з одного боку, легалізувати свободу особистості в межах загального правопорядку, а з іншого – обмежити можливе свавілля окремої особистості. Таким чином, право одночасно як охороняє так і обмежує незалежність особистості. Воно гарантує індивіду юридично формалізовану сферу особистої незалежності та натомість обмежує його антисоціальні інтереси.

Вплив права на індивіда дуже різноманітний. Він здійснюється різними підходами, методами та способами. Правові норми покликані навчити людину зважати на існування інших людей, співвідносити свої інтереси з їхніми інтересами. «Кожна людина має привчити себе до того, щоб доброю волею обмежувати свої домагання, беручи до уваги, що інші також мають право жити та реалізовувати свої права та інтереси» [2, с. 123].

Оскільки головним внутрішнім регулятором для людини виступають інтереси й варіанти діяльності, які здатні їх задовольнити, то основні зусилля в правовому регулюванні необхідно спрямовувати саме на впорядкування цієї сфери. У разі позитивної оцінки суспільством, державою інтересів особистості їй надаються можливості та створюються умови для їх задоволення. Якщо ж інтереси особистості набувають антигромадської спрямованості, держава прагне стати на заваді реалізації останніх, стримуючи їх.

Обмежуючи свободу особистості відомими межами, право забезпечує людині безперешкодне та спокійне користування своїми правами, тобто, усередині цих меж гарантує їй свободу. Загальновідомо, що свобода кожної людини простягається лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей. У загальному вигляді «будь-яка правова норма вказує вибір з низки варіантів поведінки, а, отже, обмежує поведінку суспільно корисними формами, визначаючи різні її різновиди» [3, с. 78]. І водночас саме правило поведінки є лише остільки, оскільки воно свідчить про певні межі поведінки людей.

Так як у процесі реалізації прав зустрічаються різні інтереси: суб'єктів цих прав, інших осіб, суспільства в цілому, то визначення меж прав, умов їх реалізації та порядку вирішення можливого конфлікту інтересів – об'єктивна потреба нормального функціонування соціуму, з одного боку, та свободи особистості – з іншого. Як зазначає Л. Ярмол: «Діалектика співвідношення свободи та необхідності така, що, з одного боку, людина все більше і більше панує над навколишньою її природою, підпорядковує собі одну за одною соціальні закономірності, і, отже, стає вільнішою, але з іншого боку, розширення свободи появу нових можливостей щоразу викликає до життя і нову необхідність, і, відповідно, нові обмеження» [4, с. 47].

Широко визнані ідеї громадянського суспільства та правової держави базуються на визнанні пріоритету прав людини. Але демократія немислима не тільки без найширших прав для громадян, але й без певних заборон та обмежень, встановлених проти різноманітних антигромадських явищ. Свобода не може існувати без обмежень, бо «справжня свобода усвідомлює свої кордони» [4, с. 49]. Тому проблема меж свободи людини в суспільстві в загальному плані є проблема правових обмежень.

Обмеження у певному вигляді є встановлення певних меж, кордонів у здійсненні чогось (прав, свобод, повноважень). Обмеження використовуються в галузі соціального управління разом з виникненням самого соціального управління. Вони виникають ще за умов первісного суспільства у зв'язку з необхідністю стримування біологічних інстинктів, які негативно впливають на життя племені, роду.

Дані науки свідчать, що людське суспільство починає формуватися, відокремлюватися від тваринного світу саме тоді, коли починається приборкання зоологічного індивідуалізму, починається оборона біологічних факторів поведінки - інстинктів. Формування звичаїв, традицій відбувалося у вигляді формування норм-заборон, норм-меж, норм-обмежень. Перші норми поведінки – табу – були ні чим іншим як обмеженням певного виду поведінки.

З виникненням права та держави, як правило, у повсякденній практиці обмеження фіксуються законодавчо. Норми періоду ранньої державності мали виключно обмежуючий характер. При подальшому розвитку права, суспільство (і особливо пануюча його частина) було зацікавлено в тому, «щоб звести існуюче положення в закон й ті його обмеження, які дано звичаєм і традицією, фіксувати як законні обмеження» [1, с. 35].

З розвитком суспільства відносини для людей ускладнювалися. Мінливі економічні та соціально-політичні умови вели до появи нових різноманітних, а найчастіше і різноспрямованих інтересів. Значний вплив на державно-правові інститути зробило розвиток науки та суспільно-політичної думки. Для підтримки стабільності в суспільстві колишніх норм ставало недостатньо, потрібні були розвиток й вдосконалення форм та методів впливу на людей. Ускладнення правових систем вело й до зміни спрямованості, обсягу та функцій правових обмежень.

На сьогодні право, як «органічний компонент того повсякденного соціального середовища, в якому живуть, працюють члени суспільства, точний і надійний орієнтир, за яким суб'єкт може звіряти свої вчинки і дії, будувати лінію своєї поведінки» [5, с. 45], виступає засобом для поєднання і координації громадського та особистого інтересу. І якщо право є масштабом, мірою свободи, то з цієї його властивості випливає необхідність правого обмеження. Право виступає інструментом захисту особистості від свавілля державної влади, а обмеження прав і свобод призначене для захисту суспільства, прав і свобод інших осіб від свавілля користувача. Таким чином, правові обмеження властиві праву через його призначення – служити мірою свободи, яка немислима без кордонів .

Але право впливає на суспільні відносини не саме по собі, а через складну систему специфічних засобів правового регулювання. Правове регулювання багатопланове. Його сторонами є механізм, методи, способи, й засоби впливу. Регулятивну силу права, його енергію, роль її активних центрів виконують правові засоби. Вони мають функціональне призначення та відіграють роль інструментів оптимального розв'язання соціальних завдань.

Правові засоби можна визначити як способи та прийоми дій, вироблені юридичною практикою та виражають оптимальні варіанти поведінки суб'єктів. Як правові засоби можуть виступати норми права, принципи права, договори, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заходи заохочення, міри покарання тощо. Очевидно, що компонентом комплексу правових засобів виступають і правові обмеження, оскільки є інструментом, за допомогою якого забезпечується досягнення поставлених правом цілей й задовольняються інтереси суб'єктів права.

Категорія «правові обмеження» досить широко використовується у законодавстві та юридичній літературі. Вона розглядалася правознавцями неодноразово як на загальнотеоретичному рівні, й у межах галузей і підгалузей вітчизняного права. Досліджуючи проблему ефективності правових засобів, торкалися теми правових обмежень М.І. Козюбра, В.Ф. Погорілко та А.П. Заєць. У зв'язку з видами правових норм та питань їх впливу на суб'єктів права характеризували обмеження П.М. Рабінович, Н.М. Оніщенко, М.В. Костицький, В.М. Горшенев. Ю.М. Оборотов, описуючи забороняючі норми права, співвідносить їх із обмеженнями.

У зв'язку з дослідженням механізму впливу права на суспільні відносини та умов підвищення ефективності даного впливу звертали увагу на правові обмеження такі автори, як А.М. Колодій, М.С. Кельман, Л.А. Луць, А.Ф. Крижанівський, Ю.М. Тодика. Вивчаючи умови ефективності законодавства, у низці робіт згадують заходи обмежувального характеру С.П. Погрібняк, Р.А. Калюжний, О.І. Остапенко.

Безпосередньо правовим обмеженням, їх поняттю, функціям та проблемам ефективності впливу присвячено ряд робіт. Він характеризує цю категорію як парну з правовим стимулом і обґрунтовує сутність, види та функції правових обмежень як інформаційно-психологічних засобів впливу права. Важливе значення має аналізований засіб у сфері здійснення влади. Більшість дослідників аналізують серед інших положень роль і місце правових обмежень у цій галузі (Є.В. Додін, О.О. Дудуров, С.М. Бобровник, М.І. Козюбра, Ю.Б. Ключковський, О.М. Мельник і т.д.).

Активно розробляються питання, пов'язані з обмеженнями, на галузевому рівні. О.М. Шимон, оцінюючи стан адміністративного законодавств в Україні та перспективи його розвитку, доводить необхідність доопрацювання положень, що пов'язані із заходами обмежувального характеру. Підбиваючи деякі підсумки дії нового Кримінального кодексу та розглядаючи перспективи розвитку кримінального законодавства, вказують на таку ж необхідність В.В. Франчук та О.О. Дудуров. О.Г. Колб вивчає питання обмеження прав ув'язнених у кримінально-процесуальному законодав-

стві та відповідній практиці. Говорячи про принципи захисту сім'ї державою, стосується можливих у цій галузі обмежень І.О. Єфремова.

Останнім часом з'явилася низка робіт щодо обмежень у сфері здійснення цивільних прав. Такі автори, як М.І. Майстерко, В.М. Маровді розглядають питання обмеження цивільних прав загалом. Але більшість публікацій стосується конкретних видів обмежень: обмежень у правовому становищі фінансово-промислових груп (Б.В. Дерев'янко); обмежень у сфері регулювання обороту земельних ділянок на природні ресурси (О.М. Винника), підстав обмеження дієздатності окремих категорій осіб (І.В. Пасайлюк).

Питання про правові обмеження особливо актуальне у зв'язку з інститутами захисту прав громадян. Суб'єкти все частіше вдаються до закону і самі намагаються захистити свої інтереси за допомогою наявних у законодавстві правових коштів. Існуючим із цією сферою обмеженням, способам їх реалізації, а також гарантіям правомірності їх встановлення та здійснення присвячені роботи Ю.М. Бисаги, М.В. Різака, Л.Р. Наливайко К.В. Степаненко, І.І. Сенчук та багатьох інших правознавців.

Є необхідність розгляду питань, пов'язаних із правовими обмеженнями в рамках підгалузі та інститутів російського права. Так, Ю.Б. Ключковський називає надзвичайно актуальною проблему виборчих обмежень. Він вказує, що численні новели у законодавстві про вибори, а також широка практика виборчих кампаній роблять виборче право однією з центральних тем суспільних дискусій, а оскільки «практично всі відділи виборчого права стикаються з проблемою визнання або заперечення обмежень, і ставлення до останніх багато в чому визначає сприйняття виборчої системи як прогресивної або ретроградної» [6, с. 97], і оцінка таких обмежень надзвичайно важлива як для визначення перспектив розвитку даної підгалузі при подальших законодавчих роботах, так і для організації виборних кампаній. Про обмеження з виборчих прав громадян в Україні пов'язаних з цим проблемах неодноразово писали О.Ф. Фрицький, М.І. Ставнійчук, О.В. Скрипнюк та В.О. Серьогін, О.Л. Барабаш, М.О. Баймуратов також розглядали у процесі забезпечення виборчих прав громадян і зокрема обмежень, що у цій сфері [7, с. 56].

Потребують подальшої розробки та систематизації обмеження, передбачені у сфері інформації, на що справедливо вказує Л.Ю. Владимирець. Про необхідність формування інституту службової таємниці в українському праві та систематизації обмежувальних норм цій сфері наголошує В.А. Ліпкан звертаючи увагу на проблему вікових обмежень у законодавстві [8, с. 254].

Але досі правові обмеження розглядаються з різних точок зору і розуміються в різних контекстах. Українська енциклопедія самого визначення обмеження не дає, а вказує лише окремі їх види (обмеження спільної служби родичів, обмеження батьківських прав, обмеження дієздатності громадянина тощо [9].

Висновки. На сьогодні в науці існують різні підходи до розуміння сутності та ролі правових обмежень. Це пояснюється інтегративним, узагальненим характером категорії, що розглядається. Але оскільки вона широко використовується в законодавстві на всіх рівнях й у правовій науці, то існує необхідність уточнення значення цього поняття.

Усі зазначені обставини свідчать про необхідність вироблення єдиного підходу до розуміння сутності, ролі та умов ефективності застосування правових обмежень на всіх рівнях, а отже, і необхідності їх повного та всебічного аналізу.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права: підручник / М.С. Кельман. Видання шосте, доповнене. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2023. 354 с.
2. Корж І.Ф. Проблеми впливу на суспільні відносини в Україні. Юридичкий науковий спеціальний журнал. № 5/2020. С. 15–19.
3. Дудуров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). К.: Ваіте, 2017. 873 с.
4. Ярмол Л.В. Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право (загальнотеоретична характеристика). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2015. № 813. С. 181–184.
5. Заморська Л.І. Ґенеза формулювання категорії "правова норма". Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Випуск 61. Одеса: юридична література. 2011. С. 310–315.
6. Ключковський Ю.Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: [монографія]; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ: [Час друку], 2011. 132 с.

7. Ключковський Ю.Б. Потреба зміни виборчої системи [Текст]. Вибори та демократія. Київ, 2007. № 2. С. 5–10.
8. Владимирець, А.Ю. Теоретичне обгрунтування обмеження права на інформацію [Текст]. Цінності сучасного конституціоналізму. Х.: Права людини, 2012. С. 253–255 .
9. Ліпкан В.А. Адміністративно-правовий режим інформації з обмеженим доступом в Україні: монографія; за заг. ред. В.А. Ліпкана. К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2013. 344 с.
10. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. С. 717.

УДК 340.134 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.9

РОЛЬ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «НОРОДНА ВОЛЯ» В ГАЛИЧИНІ

Корольова В.В.,
кандидат юридични наук, доцент, професор кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2998-6144
e-mail: ViktoriyaV@krok.edu.ua

Корольова В.В. Роль Кирила Трильовського в організації діяльності товариства «Нородна Воля» в Галичині.

У статті розкриваються причини та передумови створення товариства «Народна Воля», яке здійснювало суспільно-політичну просвіту усіх верств українського суспільства, відстоювання їх прав у державних інституціях. Зазначено що, організаторами товариства у Галичині стали представники Русько-української радикальної партії, яка у своїй діяльності орієнтувалася на захист прав українського населення краю та боротьбу за те, щоб галичани мали рівні права з представниками інших народів Австро-Угорщини.

Охарактеризовано Статут «Народної Волі», зокрема, зазначено мету діяльності товариства, шляхи реалізації статутних завдань, а також форми взаємодії з населенням краю. Розглянуто організаційно-правові засади функціонування товариства, зокрема, кожен повнолітній громадянин Австро-угорської імперії, української національності може бути членом товариства; нових учасників затверджує головний осередок товариства більшістю голосів; повноваження припиняється за власним бажанням члена, або за рішенням Виділу; особа, яку виключено, має право відновити своє членство на найближчих загальних зборах.

Проаналізовано роль визначного українського правника та суспільно-політичного діяча Кирила Трильовського в організації роботи «Народної Волі». Наголошено, що адвокат поряд із С. Даниловичем, М. Павликом, І. Сандуляком та іншими брали безпосередню участь у розробці Статуту товариства. Вказано, що під час перших зборів товариства (30 липня 1893 р., м. Коломия) К. Трильовський був обраний до керівного складу народних зборів. Зазначено, що 12 грудня 1897 р., під час чергових зборів у м. Коломия, головою товариства призначено К. Трильовського, заступником П. Лаврука, секретарем П. Терпелюка, касиром Л. Бачинського.

Зазначено, що Кирило Трильовський завжди був активним організатором зборів та віч, а також доповідачем, який виносив на обговорення найбільш важливі для простого населення питання. Проаналізовано участь К. Трильовського на різних заходах товариства та розкрито ухвали, які в мали на меті покращити різні сфери життя населення Галичини.

Вказано, що місцева адміністрація вкрай рідко давала дозволи на проведення публічних заходів, ініційованих товариством «Народна Воля». Це було пов'язано з тим, що питання, які розглядалися під час зборів товариства, торкалися найбільш актуальних і важливих проблем місцевого населення, відтак спонукаючи до поширення національних ідей та викликаючи незадоволення простих галичан.

Ключові слова: товариство «Народна Воля», Кирило Трильовський, правозахисна діяльність, українське державотворення, Русько-українська радикальна партія, Галичина.

Korolova V.V. The role of Kyrylo Trylovskyi in the organization of the activities of the «Norodna Volya» society in Halychyna.

The article reveals the reasons and prerequisites for the creation of the «Narodna Volya» society, which carried out social and political enlightenment of all strata of Ukrainian society, defending their rights in state institutions. It is noted that the organizers of the association in Galicia were representatives of the Russian-Ukrainian radical party, which in its activities focused on protecting the rights of the Ukrainian

population of the region and fighting for Galicians to have equal rights with representatives of other peoples of Austria-Hungary.

The Charter of «Narodna Volya» is characterized, in particular, the purpose of the company's activities, ways of implementing the statutory tasks, as well as forms of interaction with the population of the region are indicated. The organizational and legal principles of the society's functioning have been considered, in particular, every adult citizen of the Austro-Hungarian Empire of Ukrainian nationality can be a member of the society; new members are approved by the main branch of the society by a majority of votes; the authority is terminated at the member's own will, or by the decision of the Division; a person who is expelled has the right to renew his membership at the next general meeting.

The role of Kyrylo Trylovskyi in organizing the work of «Narodna Volya» was analyzed. It is emphasized that the lawyer, along with S. Danylovych, M. Pavlyk, I. Sanduliak and others, took a direct part in the development of the company's Charter. It is indicated that during the first meeting of the society (July 30, 1893, Kolomyia) K. Trylovskyi was elected to the leadership of the people's meeting. It is noted that on December 12, 1897, during regular meetings in the city of Kolomyia, the chairman of the society was appointed K. Trilovskyi, deputy P. Lavruk, secretary P. Terpelyuk, cashier L. Bachynskyi.

It is noted that Kyrylo Trilovskyi was always an active organizer of meetings and meetings, as well as a speaker who brought up for discussion the most important issues for the common people. The participation of K. Trylovskyi at various events of the society was analyzed and the resolutions aimed at improving various spheres of life of the population of Galicia were revealed.

It is indicated that the local administration very rarely gave permits for holding public events initiated by the «Narodna Volya» society. This was due to the fact that the issues discussed during the meetings of the society touched on the most urgent and important problems of the local population, thus encouraging the spread of national ideas and causing discontent among ordinary Galicians.

Key words: «Narodna Volya» society, Kyrylo Trylovskyi, human rights activities, Ukrainian state formation, Ukrainian radical party, Galicia.

Постановка проблеми. Упродовж багатьох століть становлення української державності відбувалося завдяки активній діяльності патріотично налаштованої української інтелігенції, яка використовувала правові, освітні, соціально-культурні інструменти з метою відстоювання прав і свобод українського населення. До числа таких борців належить український політичний діяч, правозахисник, адвокат Кирило Трильовський, який підпорядкував своє життя відстоюванню інтересів простого населення Галичини. Вивчення історико-правового досвіду самовідданої діяльності К. Трильовського є важливою складовою дослідження боротьби українського народу за свою незалежність, самоідентичність та унікальність, що в умовах воєнної агресії Російської Федерації набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні напрями діяльності Кирила Трильовського були предметом вивчення та дослідження таких науковців, як Т. Андрусяк, С. Баран, А. Бойчук, Л. Бойчук, І. Головацький, В. Кульчицький, В. Костицький, М. Петрів, О. Святоцький та інші. Дослідники ґрунтовно проаналізували суспільно-політичну та правову діяльність К. Трильовського. Проте його правозахисна практика щодо відстоювання інтересів українського населення Галичини та Буковини потребують, на наш погляд, глибшого розкриття.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії недостатньо уваги приділяється ролі і значенню персоналій у розбудові української державності, професійна діяльність яких значною мірою впливала на становлення вітчизняної державності і права. До таких осіб належить видатний український адвокат і громадсько-політичний діяч К. Трильовський.

Мета статті – проаналізувати роль Кирила Трильовськогов організації товариства «Народна Воля» як осередку захисту прав українського населення Галичини.

Виклад основного матеріалу. Внесок Кирила Трильовського у становлення української державності важко переоцінити, оскільки саме він разом із однодумцями стояли у витоків українських галицьких товариств, які відіграли значну роль у вітчизняному національно-визвольному русі кін. XIX – поч. XX ст.; відстоював інтереси галичан в австрійському парламенті; був організатором січового руху на теренах Галичини; став одним із творців ідеологічної основи у діяльності Української радикальної партії та здійснив помітний вплив на становлення вітчизняної політичної та правової думки до того часу; захищав місцеве населення краю як адвокат під час судових процесів.

Більш детальну увагу хочемо приділити участі Кирила Трильовського в організації товариства «Народна Воля», яка наприкінці XIX ст. стала однією з найбільш чисельних організацій, що здійснювала суспільно-політичну просвіту усіх верств українського суспільства, захист прав громадян та відстоювання їх у державних інституціях.

У 90-х рр. XIX ст. на Коломийщині, а згодом і на всій Галичині набувають значного поширення ідеї радикального руху, ідеологами якого були І. Франко, М. Павлик і його сестра, С. Данилович, О. Терлецький, Н. Кобринська, Т. Окуневський. В умовах австрійського панування русько-українська радикальна партія проголосила важливим завданням вибороти для населення таке становище, щоб воно мало цілковиту політичну свободу та рівноправність з іншими народами імперії й, щоб бути самостійним, візи панування будь-якого іншого народу [3, с. 32].

Центром творення радикальних ідей стали стіни Коломийської гімназії. У таємному гуртку місцеві гімназисти пропагували радикальні погляди, комплектували літературу соціалістичними творами І. Франка, М. Драгоманова, українських та польських авторів, вивчення яких не було передбачено навчальною програмою [6, с. 84].

Прихильники радикального руху ставили за мету проведення широкої організаційної та просвітницької діяльності. З цією метою вони використовували різні засоби, але найбільшою ефективністю відзначалося проведення віч, які, зазвичай, користувалися популярністю у простих галичан і тому були досить чисельними за кількістю учасників. На народних вічах обговорювалися актуальні питання суспільного політичного і соціально-економічного життя західноукраїнських земель. Саме на вічах підіймалися питання не тільки щодо покращення соціального добробуту громадян, але й поставала ініціатива стосовно утворення читалень, запровадження позичкових кас, селянського промислу, неодноразово порушувалось мовне питання.

На народному вічі в Коломиї, що відбулося наприкінці 1891 р. за участю К. Трильовського, було поставлене питання про створення окружного (коломийського) політичного товариства для оборони прав народу [8, с. 62], діяльність якого мала на меті захист прав громадян усіма доступними законними методами. У 1892 році було розроблено статут організації під назвою «Народна Воля» й передано до Центрального Комітету Галицького намісництва для затвердження. Кирило Трильовський мав безпосереднє відношення до розробки Статуту. Головою комісії з розробки нормативного документа був Северин Данилович. Серед її учасників були також провідні тогочасні діячі, такі як: Михайло Павлик, Іван Сандуляк, Юрко Лутчак, Федір Котюк, Іван Вишиванюк, Іван Вирстюк.

У статуті було проголошено мету діяльності товариства, а саме: 1) суспільно-політична просвіта усіх верств українського суспільства; 2) захист прав громадян та відстоювання їх у державних інституціях; 3) пропаганда безпосереднього, загального, таємного голосування стосовно усіх гілок законодавчої влади. Реалізація статутних завдань здійснювалася шляхом проведення Загальних зборів товариства, під час яких його організатори розглядали найбільш важливі питання снувального, політичного, економічного та культурного характеру і ухвалювали відповідні постанови. Водночас, народні зібрання передбачали участь пересічних громадян у роботі народних віч, різного роду публічних заходах, утримання бібліотек і читалень товариства тощо.

Офіційною датою створення товариства «Народна Воля» вважається 30 травня 1893 року. А 30 липня 1893 р. у Коломиї відбулися перші збори політичного радикального товариства «Народна Воля», на яких переважна більшість присутніх були українські селяни. Головою організації одноголосно було обрано Івана Франка [7, с. 48]. Він очолив президію зібрання та виголосив промову, присвячену своїй діяльності стосовно справі боротьби за права і свободи місцевого селянства. Також І. Франко наголосив, що селяни своєю наполегливою працею та сумлінним виконанням обов'язків мають бути наділені широкими правами та привілеями нарівні з панами.

К. Трильовський був обраний до керівного складу народних зборів [1, с. 208-209]. Новообрана президія стояла на позиціях, що це було першим вічем, де чітко дотримано статутних вимог РУРП (Русько-українська радикальна партія). На зборах виступили понад десять доповідачів, які значну увагу приділили вирішенню нагальних соціальних й економічних питань, правовому становищу населення краю, підвищенню ефективності громадського самоврядування, покращенню матеріального достатку громадян та аграрного законодавства, а також ретельній характеристиці радикальних ідей та їх усвідомлення серед населення [1, с. 208-209]. Потрібно зауважити, що на вказаному зібранні до лав товариства записалося близько 200 членів [5, с. 15].

Розглядаючи організаційно-правові засади функціонування товариства, варто зазначити, що кожен повнолітній громадянин Австро-угорської імперії, української національності може бути

членом товариства. Нових учасників затверджує головний осередок товариства (Виділ) більшістю голосів. Повноваження припиняється за власним бажанням члена, або за рішенням Виділу. Особа, яку виключено, має право відновити своє членство на найближчих загальних зборах. Також члени товариства мають такі повноваження: 1) вибирати та бути вибраними до Виділу; 2) брати участь в загальних зборах, відчитах, викладах і вечорницях, пропонувати внесення і голосувати, користуватись літературою бібліотеки і читальні; 3) бути на засіданнях головного осередку товариства з правом дорадчого голосу. З-поміж зобов'язань членів «Народної Волі» можна виокремити наступні: підтримувати цілі і завдання товариства; старатися привести нових членів організації; платити щорічний внесок 20 кр. до каси товариства [6, с. 122-123].

З моменту обрання до керівного складу товариства К. Трильовський завжди перебував у колі активних учасників, зокрема, при вирішенні адміністративних питань у діяльності товариства. Водночас відстоюючи права українського селянства в економічній сфері 20 серпня 1893 року, він ініціював спеціальне засідання товариства, де на публічно порушив проблему вкрай важкого становища українського населення, водночас, запропонувавши потенційно можливі шляхи його вирішення.

16 грудня 1894 р. зусиллями товариства «Народна Воля» і повітовими селянськими комітетами в різних містах Галичини у Львові відбулося віче, присвячене 30-літньому творчому ювілею Михайла Драгоманова. У роботі віча брали участь також К. Трильовський та І. Франко. За хронікальним описом віча, «Др. Кирило Трильовський, адвокатский кандидат зі Снятина, говорив довго і так остро, що й за єго промову сконфісковано «Діло» і «Галичанина» [2, с. 53].

Значною подією в діяльності «Народної Волі» було скликання п'ятих зборів товариства (12 грудня 1897 р., м. Коломия), учасниками яких стали приблизно 800 жителів краю. На зборах обрано новий керівний склад політичного товариства у кількості дев'яти осіб, а головою призначено К. Трильовського, заступником П. Лаврука, секретарем П. Терпелюка, касиром Л. Бачинського [6, с. 134]. У своєму виступі К. Трильовський зазначив, що важливу увагу в діяльності організації потрібно приділити політичній просвіті населення краю. Також збори ухвалили низку резолюцій, підготовлених К. Трильовським, С. Даниловичем, І. Сандуляком та І. Запаринюком. З-поміж основних резолюцій можемо виокремити наступні:висловлено прохання парламентарям активніше впливати на зменшення негативного впливу представників польської адміністрації у вирішенні важливих питань українства краю; виступили за поділ Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини; оголошено про співпрацю з чеськими і німецькими робітниками у справі розширення прав національностей Австро-Угорської імперії; щодо місцевого виборчого законодавства – оголошено загальне безпосереднє голосування усіх членів громади містечка чи села [6, с. 134].

Одним з чільних питань, якому приділяли увагу члени товариства – це питання реформування чинного виборчого законодавства. Зокрема,за ініціативи товариства «Народна Воля» було проведено низку публічних заходів, під час яких обговорювалося загальне виборче право. Акцентувалося на дотриманні загального безпосереднього і таємного голосування на виборах до різних рівнів законодавчих гілок влади, ліквідації куріальної системи та палати панів у складі Державної ради.

За результатами засідань була розроблена низка резолюцій, зокрема звернення до депутатів Руського клубу в Австрійському парламенті щодо більш систематичного обговорення питання стосовно пропорційності кількості громадян, які мають право голосу при здійсненні виборчої кампанії у тому чи іншому окрузі, висловлено публічне неприйняття нового кримінального закону, який передбачав заборону ведення політичної агітації напередодні виборів. Водночас закликали місцевих жителів брати більш активну участь у виборчому процесі, що забезпечило б належне представництво народних обранців у різного роду законодавчих органах влади Австро-Угорської імперії.

Окрім важливих політичних питань, на публічних масових заходах співорганізатором яких був К. Трильовський, приймався ряд актуальних рішень культурно-просвітницького та освітнього характеру. На вічі у Коломиї 17 жовтня 1909 року, крім важливих ухвал суспільно-політичного характеру, чимало уваги було приділено проблемам порушення прав української мови у краї. У зв'язку з цим місцевим жителям рекомендувалось повідомляти про такі факти українських депутатів Державної ради, а також готувати відповідні петиції до міністерських органів Австро-Угорщини.

Водночас, місцева адміністрація вкрай рідко давала дозволи на проведення публічних заходів, ініційованих товариством «Народна Воля». Це було пов'язано з тим, що питання, які розглядалися під час зборів товариства, торкалися найбільш актуальних і важливих проблем місцевого населення. Також діяльність товариства користувалася значною підтримку галичан, що викликало занепокоєння у польської адміністрації. До прикладу, кількість учасників «Народної Волі» станом

на початок 1894 року було близько 500 осіб, а вже станом на кінець 1902 р. до складу товариства входило 750 осіб [6, с. 128]. Зокрема, було заборонено проведення віча (14 листопада 1906 року) на якому члени товариства мали на меті обговорити питання реформування чинного виборчого законодавства, проаналізувати соціально-економічне становища українського населення краю, погодити відкриття видавництва для друку літератури та популяризації діяльності товариства.

Висновки. Таким чином, упродовж періоду своєї діяльності товариство «Народна Воля» стало осередком згуртування простого українського населення Галичини. Кирило Трильовський як активний учасник цієї організації, а згодом як її керівник, брав активну участь в організації публічних масових заходів, на яких підіймались важливі тогочасні питання, пов'язані соціально-економічним становищем галичан, із реформуванням центрального й місцевого виборчого законодавства, належною організацією шкільної справи в краї, потребою розмежування земельних угідь між селянським населенням і більш заможними власниками, необхідності ремонту доріг тощо. Така діяльність сприяла широкому поширенню національних ідей, надавала суттєву підтримку галичанам у вирішенні важливих для них питань.

Список використаних джерел:

1. Горак Я. Листи до Івана Франка та спогади про нього Кирила Трильовського. *Українське літературознавство*. 2015. Випуск 79. С. 199–311.
2. Горак Я. Кирило Трильовський та Іван Франко: до історії взаємин. *Кирило Трильовський і січовий* рух: Матеріали наукової конференції, приуроченої 150-річчю від дня народження Кирила Трильовського та 100-річчя створення Легіону Українських Січових Стрільців (Коломия, 6 травня 2014 р.). Коломия: Вік, 2014. С. 53.
3. Данилович С.Т. Пояснення Програми русько-української Радикальної партії. Львів, 1897. 72 с
4. Королько А. Кирило Трильовський – ідейний натхненник та організатор «Народних спілок» на Покутті (кінець XIX-початок XX ст.). *Кирило Трильовський і січовий* рух: Матеріали наукової конференції, приуроченої 150-річчю від дня народження Кирила Трильовського та 100-річчя створення Легіону Українських Січових Стрільців (Коломия, 6 травня 2014 р.). Коломия: Вік, 2014. С. 78–101.
5. Королько А. Січовий рух на Покутті (1900–1914 рр.): організаційні осередки та їх практична діяльність. *Вісник Прикарпатського університету*. *Історія*. 2011. Вип. 19. С. 13–21.
6. Королько А., Марчук В. Кирило Трильовський та діяльність українського радикального політичного товариства «Народна воля» в м. Коломиї (1893–1914 рр.). *Кирило Трильовський і січовий рух*: Матеріали наукової конференції, приуроченої 150-річчю від дня народження Кирила Трильовського та 100-річчя створення Легіону Українських Січових Стрільців(Коломия, 6 травня 2014 р.). Коломия: Вік, 2014. С. 116–153.
7. Нагірняк А.Я. Кирило Трильовський – організатор січового руху у Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2014. № 784. С. 46–51.
8. Трильовський К. Про народне віче в Коломиї. *Хлібороб*. 1891. № II. 12–15 грудня. С. 58–62.

УДК 340.114:167.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.10

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ЯК САМОСТІЙНЕ ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ: ЦІННІСНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Котенко М.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8046-6641

Котенко М.В. Інтелектуальна власність як самостійне поняття юридичної науки: ціннісно-правовий підхід до визначення.

Автором в роботі доведено теоретичну та практичну доцільність аналізу інтелектуальної власності як складової понятійно-категоріального апарату юридичної науки та елементу правничої термінології. Відзначено, що тематика дослідження є важливою з точки зору загального методологічного значення вивчення та удосконалення понять і категорій юриспруденції, а також термінології, що вживається в актах правотворчості. Вказано на те, що неоднозначність доктринального розуміння інтелектуальної власності, а також нечіткість її відмежування від інших суміжних категорій юридичної науки (наприклад, право інтелектуальної власності, речове право, авторське право, суміжні права, патентне право та ін.), зумовлює на сьогодні неоднозначність понятійного визначення інтелектуальної власності, недостатність її правового закріплення як самостійного терміну юриспруденції.

Проведено аналіз доктринальних уявлень про інтелектуальну власність як самостійне поняття юридичної науки та здійснено їх узагальнення в межах спеціально-розпорядчого, формально-юридичного та широкого підходів. Підсумовано, що поширення положень проприєтарної теорії права інтелектуальної власності та теорії виключних прав в юридичній науці зумовило поляризацію підходів до понятійного визначення інтелектуальної власності. Тому сьогодні в доктринальному плані інтелектуальна власність має дискусійний характер визначення, що зумовлено насамперед її природою та сутністю.

Автором наголошено, що навіть вказані узагальнені підходи до визначення поняття інтелектуальної власності залишають в тіні основний аспект цього правового інституту, а саме його ціннісно-правовий вимір. Саме ціннісно-правовий підхід може бути використано для відповідного сприйняття інтелектуальної власності, яка акумулює в собі, розвиває та становить невід'ємну частину системи соціокультурних цінностей. Тому вказаний підхід є методологічно важливим для формулювання та обґрунтування відповідного визначення поняття «інтелектуальна власність». Переваги такого підходу до понятійного аналізу в теоретико-правових дослідженнях полягають в тому, що він дозволяє сформувати пізнавальну орієнтацію в суб'єкта, що пізнає, шляхом розвитку уявлень про світоглядні цінності в природі і суспільстві.

Ключові слова: власність, інтелектуальна власність, ціннісно-правовий підхід, теорії інтелектуальної власності.

Kotenko M.V. Intellectual property as an independent concept of legal science: a value-legal approach to definition.

In the work, the author proved the theoretical and practical expediency of the analysis of intellectual property as a component of the conceptual and categorical apparatus of legal science and an element of legal terminology. It is noted that the subject of the research is important from the point of view of the general methodological importance of studying and improving the concepts and categories of jurisprudence, as well as the terminology used in the acts of law-making. It is pointed out that the ambiguity of the doctrinal

understanding of intellectual property, as well as the vagueness of its demarcation from other related categories of legal science (for example, intellectual property law, real property law, copyright law, related rights, patent law, etc.), causes today the ambiguity of the conceptual definition of intellectual property, insufficiency of its legal consolidation as an independent term of jurisprudence.

The analysis of doctrinal ideas about intellectual property as an independent concept of legal science was carried out and their generalization was carried out within the limits of special-administrative, formal-legal and broad approaches. It is concluded that the spread of the provisions of the proprietary theory of intellectual property and the theory of exclusive rights in legal science led to the polarization of approaches to the conceptual definition of intellectual property. Therefore, today, in the doctrinal plan, intellectual property has a debatable nature of definition, which is determined primarily by its nature and essence.

The author emphasized that even the specified generalized approaches to defining the concept of intellectual property leave in the shade the main aspect of this legal institution, namely its value-legal dimension. It is the value-legal approach that can be used for the appropriate perception of intellectual property, which accumulates in itself, develops and constitutes an integral part of the system of socio-cultural values. Therefore, the specified approach is methodologically important for the formulation and justification of the appropriate definition of the concept of «intellectual property». The advantages of such an approach to conceptual analysis in theoretical and legal research are that it allows for the formation of cognitive orientation in the knowing subject through the development of ideas about worldview values in nature and society.

Key words: property, intellectual property, value-legal approach, theories of intellectual property.

Постановка проблеми. Теоретична та практична доцільність аналізу інтелектуальної власності як складової понятійно-категоріального апарату юридичної науки та елементу правничої термінології визначається насамперед загальним методологічним значенням вивчення та удосконалення понять і категорій юриспруденції, а також термінології, що вживається в актах правотворчості. Крім того, актуальність дослідження інтелектуальної власності крізь призму її понятійно-категоріального виміру зумовлюється також:

а) неоднозначністю доктринального розуміння інтелектуальної власності, а також нечіткістю її відмежування від інших суміжних категорій юридичної науки (наприклад, право інтелектуальної власності, речове право, авторське право, суміжні права, патентне право та ін.), що зумовлює неоднозначність понятійного визначення інтелектуальної власності, недостатність її правового закріплення як самостійного терміну юриспруденції;

б) широким колом методологічного інструментарію, що вироблений юридичною наукою, який подекуди навіть відзначається неоднозначністю розуміння та неусталеністю застосування в процесі пізнання явищ і процесів державно-правової дійсності.

Вказані положення ще більше посилюють актуальність наукового дослідження інтелектуальної власності саме крізь призму її понятійно-категоріального виміру, взявши за основу відповідний методологічний підхід, що потенційно спроможний всебічно врахувати властивості інтелектуальної власності, відобразивши її природу та сутність. З урахуванням тематики цієї наукової роботи та перспективності використання ціннісно-правового методологічного підходу вважаємо за можливе і доцільне взяти саме його за основу вивчення інтелектуальної власності та розкриття її крізь призму суспільно-корисного виміру.

Стан опрацювання теми наукової роботи. У вітчизняній юридичній науці окремі ціннісно-правові аспекти інтелектуальної власності, її понятійного визначення та характеристики її ознак досліджувались у роботах як теоретиків права (В.С. Бігуна, С. В. Бобровник, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, Б.В. Малишева, С.П. Рабіновича, П.М Рабіновича та ін.), так і в роботах представників галузевих юридичних наук (А.О. Кодинця, О.О. Кулініч, О.П. Орлюк, Г.З. Остапенко, О.О. Штефан та ін.). Проте, на сьогодні, досі для окресленої проблематики притаманний плюралізм наукових підходів з більшості питань, тоді як окремі з них, навпаки, залишаються недостатньо дослідженими і висвітленими в наукових працях.

Метою статті є аналіз доктринальних уявлень про інтелектуальну власність як самостійне поняття юридичної науки, їх узагальнення та виявлення ціннісного сприйняття інтелектуальної власності, що закладено в основу відповідного визначення.

Виклад основного матеріалу. Уточнені визначення понять в юридичній науці – це основа подальшого термінологічного закріплення в законодавстві. Враховуючи поточні процеси кодифікації

законодавства в сфері інтелектуальної власності та рекодифікації цивільного законодавства України, розробка концепції інтелектуальної власності як особливої правової цінності має бути розпочата з переосмислення визначень ключових понять та категорій. Самостійність інтелектуальної власності доводиться не лише її місцем в системі правових явищ, але і її місцем в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки. Не заперечуючи важливість удосконалення понятійно-категоріального апарату юридичної науки, відзначаючи наявні непоодинокі спроби науковців обґрунтувати самостійність інтелектуальної власності як поняття юридичної науки, запропонувати його доктринальне визначення, вважаємо за необхідне насамперед, узагальнити погляди вчених, в яких представлені доктринальні уявлення про інтелектуальну власність як складову понятійно-категоріального апарату юридичної науки. Варто відзначити, що переважна більшість вчених до розуміння інтелектуальної власності підходять з точки зору протилежних теорій – пропрієтарної та теорії виключних прав. При чому навіть в юридичній науці вченими вже ведеться дискусія щодо того, чи стосуються ці теорії інтелектуальної власності (Н. Мироненко, В. Семків, Є. Ходаківський, Р. Шишка та ін.) чи все ж таки теорії прав інтелектуальної власності (Г. Андрощук, А. Кодинець, О. Кохановська, О. Орлюк, О. Світличний, Є. Харітонов, О. Харітонова та ін.). Прихильники пропрієтарної теорії виходять з того, що інтелектуальна власність є різновидом власності, особливістю якої є саме нематеріальні об'єкти, котрі є результатом творчої (інтелектуальної) діяльності людини. Відповідно і визначення поняття «інтелектуальна власність» представниками зазначеної теорії засноване на тому, що в його основу закладено ідею співвідношення з поняттям «власність», а саме розглядається як співвідношення категорій «складового» (інтелектуальна власність) та «загального» (власність). З урахуванням того, що об'єкти права власності з точки зору юридичної науки поділяються на тілесні та безтілесні, відповідно інтелектуальна власність визначається як така, що стосується безтілесних об'єктів, і щодо такої власності суб'єкти володітимуть усіма тими правомочностями, що і суб'єкти по відношенню до тілесних об'єктів.

Водночас, згідно з положеннями іншої теорії – теорії інтелектуальних прав (або теорії виключних прав) поняття «інтелектуальна власність» є умовним, оскільки тут мова має іти про обсяг та виключність прав відповідних суб'єктів, а також про їх правомочну поведінку. Зокрема, ними може бути реалізовано в тому числі і право заборони використання об'єкту інтелектуальної власності будь-якій третій особі. Тому і характеристика власності має виходити з точки зору її правового режиму та прав суб'єктів на матеріальні та нематеріальні речі. В свою чергу особливостями таких прав на нематеріальні речі буде їх специфіка в часі реалізації, порядку реалізації, просторі реалізації тощо. Теорія інтелектуальних прав пов'язується із розумінням інтелектуальної власності як інституту, котрий визначає систему прав на об'єкти інтелектуальної власності. Вченими зазначається про те, що поширювати поняття про речові права на права, що не мають своїм об'єктом речі, здається теоретично незручним. Порядок виникнення, переходу, припинення, захисту речових прав розрахований саме на матеріальний їх зміст, і тому поширення цих правил на зовсім іншу сферу може створити небажане змішання уявлень у теорії і практиці [1, с. 37]. Прихильники цієї концепції наголошують на значній кількості непридатних до прав на результати творчої діяльності речових інститутів, зокрема відсутність захисту володіння через відсутність останнього; неможливість нового володіння (окупації) патентом, від якого відмовився його власник; обмеження строку правового захисту на відміну від безстрокової охорони права власності; територіальне обмеження прав винахідників; відмінність засобів передачі й захисту та деякі інші.

Поширення положень вказаних теорій в юридичній науці зумовило поляризацію підходів до понятійного визначення інтелектуальної власності. В доктринальному плані інтелектуальна власність має дискусійний характер визначення, що зумовлено насамперед її природою та сутністю. Інтелектуальна власність розкривається в літературі як така, що має важливе соціальне значення, забезпечує досягнення соціально корисних наслідків життєдіяльності соціуму. Перш за все, інтелектуальна власність розкривається як особливий акумулюючий феномен, що узагальнює та накопичує в собі спадщину творчої діяльності, і такий узагальнюючий характер функціонування інтелектуальної власності покликаний забезпечити не лише збереження, але і подальший розвиток і примноження інтелектуальної власності. Водночас, понятійне розуміння інтелектуальної власності пов'язується і з її детермінуючими властивостями, яка за своєю сутністю відіграє роль фактору (умови) суспільного виробництва та розвитку економіки. Сьогодні, провідні країни світу (Сполучені Штати Америки, Японія, Південна Корея та ін.) роблять акцент на розвиток інтелектуального потенціалу суспільства, стимулюючи (заохочуючи) інтелектуальну діяльність та генерацію об'єктів інтелектуальної

власності. Вказаний вектор розвитку економіки зумовлює виокремлення інтелектуальної власності в системі об'єктів правового забезпечення, з одного боку, та в системі інституту власності – з іншого боку, шляхом надання відповідного правового режиму її функціонування, забезпечуючи права володіння, користування та розпорядження щодо відповідних різновидів об'єктів інтелектуальної власності. Вказаний підхід заснований на положеннях проприєтарної теорії інтелектуальної власності та розглядає її як особливу складову правового інституту власності. Умовно вказаний доктринальний підхід можливо визначити як «спеціально-розпорядчий», що визначає інтелектуальну власність особливим різновидом власності, об'єкти якого мають спеціальний режим правового регулювання в частині реалізації прав суб'єктів інтелектуальної власності як власників, користувачів чи розпорядників об'єктами інтелектуальної власності. Вказаний підхід ґрунтується на розумінні інтелектуальної власності як частини економічної категорії «власність», прибічники якого впевнені, що термін «власність» у словосполученні «інтелектуальна власність» є ключовим та характеризує основну ознаку цього інституту.

У вітчизняних правових дослідженнях поняття «власність» по відношенню до результатів інтелектуальної діяльності, засобів їх індивідуалізації, а також прав на них використовується досить широко [2, с. 39-40; 3, с. 78; 4, с. 119], що зумовлено рядом факторів, зокрема: пострадянською трансформацією сприйняття власності як такої, де державна та колективна має привілейований статус, а її матеріальний вимір є основним, порівняно з інтелектуальним (інформаційним), визнанням виключності інтелектуальної діяльності як умови науково-технічного прогресу, принциповістю належної правової охорони і захисту інтелектуальної власності .як умови її гарантування та стимулювання суб'єктів до активізації інтелектуальної діяльності тощо. Так, на переконання В.В. Вірченка, інтелектуальна власність являє собою систему відносин між членами суспільства щодо привласнення-відчуження нематеріальних активів і результатів інтелектуального виробництва [5, с. 37-38]. Водночас аналіз вказаних підходів до визначення поняття «інтелектуальна власність» доводить, що його прибічники предметно «розщеплюють» цю категорію та два елемента: «інтелектуальна власність» та «власність», які в подальшому піддаються визначенню спочатку окремо, а потім у співвідношенні. І, як результат, науковці приходять до висновку, що інтелектуальна власність є частиною (видом, формою) власності в цілому, а отже на неї поширюється загальний режим правового регулювання, що стосується інституту власності, та спеціальний режим правового регулювання, що стосується виключно відносин, пов'язаних з інтелектуальною власністю. Проте, на нашу думку, вказаний підхід має право на представлення в юридичній науці, водночас не позбавлений недоліків. Насамперед, мова іде про певну обмеженість характеристики інтелектуальної власності виключно крізь призму результату інтелектуальної діяльності як об'єкту права власності. Поза увагою вчених фактично залишаються і інші властивості інтелектуальної власності, які пов'язані з процесом її створення, особливим режимом правового забезпечення, невід'ємністю від її творця, поєднанням майнових і особистих немайнових прав тощо.

Досить поширеним в юридичній доктрині є «формально-юридичний підхід» до визначення поняття «інтелектуальна власність», в основну якого закладена ідея її виміру як комплексу прав відповідних суб'єктів, які стосуються використання та розпорядження об'єктами інтелектуальної власності, її правової охорони та захисту, можливостей матеріалізації результатів інтелектуальної діяльності, їх комерціалізації тощо. Формально-юридичний підхід насамперед заснований на ідеях про можливість та необхідність формалізації інтелектуальної власності в положеннях міжнародних актів, а також у положеннях законодавчих актів України. Основу зазначеного підходу становлять положення теорії інтелектуальних (виключних) прав, які за своєю сутністю потребують належної формально-юридичної регламентації. Процес формалізації інтелектуальної власності заснований на ідеї відповідного кола прав суб'єктів на об'єкти інтелектуальної власності, а саме на результати інтелектуальної творчої діяльності, що отримали свою об'єктивацію та є визнаними в правовому плані. Зокрема вказаний підхід підтримують такі вітчизняні вчені як Л.Г. Мельник, зазначаючи про те, що інтелектуальна власність потенційно націлена на юридизацію та подальшу комерціалізацію, відповідно вона об'єктивно потребує правового закріплення та виявляється насамперед у комплексі прав суб'єктів інтелектуальної власності [6, с. 103-104]. Вказаний підхід обґрунтовується більшістю представників юридичної науки, які наголошують на його перевагах, а саме: на можливості надання визначення поняттю інтелектуальна власність як явищу правової реальності, що відображає його спроможність не лише бути складовою правових явищ і процесів, але і впливати на них, бути об'єктом правової охорони та правого захисту. Однак зазначений підхід не позбавле-

ний і певних недоліків. Насамперед, він має досить однобічний характер та не враховує інші властивості інтелектуальної власності, зокрема і ті, що відображають соціальну корисність і цінність зазначеного феномену, що і є передумовою його належної правової охорони та захисту. Крім того, такий формальний підхід відображає лише загальні правові властивості інтелектуальної власності, не акцентуючи увагу на теоретико-правових та галузево-правових аспектах його розуміння, функціонування, охорони та захисту. Також, варто відзначити і те, що неоднозначність розуміння права в цілому в методологічному плані негативно вплинуло на розуміння інших правових явищ і процесів, в тому числі і на розуміння інтелектуальної власності, що зумовило високий рівень плюралізації саме юридичних підходів до її визначення. На нашу думку, важливо в процесі наукового дослідження понятійних аспектів інтелектуальної власності відійти від суворої галузевої приналежності того чи іншого поняття, а виробити конкретний методологічний підхід, що дозволить узагальнити та врахувати властивості досліджуваного феномену та взяти їх за основну формулювання (або удосконалення формулювання) визначення відповідного поняття. В нашому випадку інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену.

Важливо акцентувати увагу на тому, що положення панівних концепцій розуміння інтелектуальної власності на сьогодні не ізольовані між собою, навпаки, спостерігається певне взаємне інтегрування їх положень. І на сьогодні можливо виокремити наявність ще одного – широкого або комплексного підходу до визначення поняття «інтелектуальна власність. Вказаний підхід заснований на тому, що він:

– по-перше, поєднує в собі характеристику інтелектуальної власності як комплексу прав суб'єктів інтелектуальної власності, з одного боку, а з іншого – ці права стосуються правомочностей в сфері права власності, зокрема в частині володіння, користування та розпорядження об'єктивованими результатами інтелектуальної діяльності;

– по-друге, доповнює визначення і іншими аспектами інтелектуальної власності, що були взяті за основу при аналізі інтелектуальної власності як явища дійсності, зокрема фактори, що впливають на інтелектуальну діяльність, процес здійснення інтелектуальної діяльності, особливості об'єктивації результатів інтелектуальної діяльності, їх реєстрації або реєстрації прав на них тощо.

Також вченими відзначається, що інтелектуальна власність може визначатись і як така, що також націлена на розвиток науки, наукових досліджень, технологій, мистецтва тощо, в тому числі і в напрямку розширення меж наукових досліджень, мистецтва, творчості, стимулюючи посилення охорони та захисту об'єктів інтелектуальної власності відповідно до поточних трендів розвитку суспільства. Створення сприятливого клімату для розвитку інтелектуальної власності, її високого рівня правової охорони та ефективності функціонування механізмів правового захисту є беззаперечною умовою для можливого залучення інвестицій в сектор економіки, активізації та посилення науково-дослідної роботи, розширення меж виробничої, обслуговуючої діяльності, сфери робіт та надання послуг.

Варто відзначити, що в юридичній науці вченими також акцентується увага і на інформаційній складовій інтелектуальної власності, що закладена в основну її понятійного визначення. Зокрема відзначається, що інтелектуальна власність поєднує в собі, з одного боку – нові технології та цифрове середовище, яке є результатам людської творчості та підлягає правовому визнанню як об'єкт інтелектуальної власності (наприклад, результати біомедичних досліджень, цифрові технології, програми штучного інтелекту, віртуального маркетингу тощо), а з іншого боку – результати духовної творчості людини, що мають з моральної точки зору превалюючe значення з огляду на те, що саме духовність «…формує людину, яка виробляє економічні, політичні, соціальні цінності» [7, с. 11–14, с. 24]. До таких об'єктів інтелектуальної власності відносяться різноманітні духовні цінності (твори мистецтва, музичні твори і т.п.). Комплексний підхід також обґрунтовується науковцями і крізь призму узагальнення наявних підходів, в результаті чого зроблено висновок про те, що поняття «інтелектуальна власність» можна розглядати лише у сукупності різних підходів на перетині наук, оскільки включає в себе достатньо різноманітні за своєю функціональною належністю об'єкти (об'єкти промислової власності та авторського права, і яке є досить складним, оскільки має прикордонний характер і є надбанням одночасно декількох наук) [8, с. 251-252].

Висновки. На нашу думку, навіть ці приклади комплексного та ґрунтовного визначення поняття інтелектуальної власності залишають в тіні основний аспект цього правового інституту, а саме його ціннісно-правовий вимір. Саме ціннісно-правовий підхід, що може бути використано для відповід-

ного сприйняття інтелектуальної власності, що акумулює в собі, розвиває та становить невід'ємну частину системи соціокультурних цінностей. Тому вказаний підхід є методологічно важливим для формулювання та обґрунтування відповідного визначення поняття «інтелектуальна власність». Переваги такого підходу до понятійного аналізу в теоретико-правових дослідженнях пов'язуються вченими з тим, що ціннісно-правовий підхід, насамперед, дозволяє сформувати пізнавальну орієнтацію в суб'єкта, що пізнає, шляхом розвитку уявлень про світоглядні цінності в природі і суспільстві, та виражається в інтерпретаційному критичному підході до вивчення явищ, які досліджуються [9, с. 77-78]. Без ціннісного підходу неможливо виявити призначення в тому числі права в загальнолюдському, соціальному і культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як духовно-практичного засобу засвоєння світу людьми. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права [10, с. 9]. Відповідаючи на питання «яка цінність окремого правового явища, в тому числі і інтелектуальної власності», ми автоматично зможемо відповісти, який позитивний вплив матиме цей інститут на розвиток суспільства та держави, які функції він виконуватиме в різних сферах життєдіяльності та як взаємодіє з іншими елементами нашої національної ціннісної парадигми. Саме виходячи із аксіологічних засад ми зможемо надати найбільш змістовне визначення поняття інтелектуальної власності.

Список використаних джерел:

1. Немеш П.Ф. Правова охорона торговельних марок в Україні: Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 204 с.
2. Підопригора О.А., Підопригора О.О. Право інтелектуальної власності в України: Навч. посіб. для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 334 с.
3. Шишка Р.Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 368 с.
4. Право інтелектуальної власності. Академічний курс: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.П. Орлюк, Г.О. Андрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін. / За ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 560 с.
5. Вірченко В.В. Інтелектуальна власність: теоретичні витоки та економічні імперативи розвитку : Монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2018. 488 с.
6. Мельник Л.Г. Экономика и информация: экономика информации и информация в экономике: энциклопедический словарь. Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. 384 с.
7. Право інтелектуальної власності: навчальний посібник / О.П. Орлюк, А.О. Кодинець, І.В. Кривошеїна, Ю.В. Носік та ін.; за ред. О.П. Орлюк та А.О. Кодинця. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 482 с.
8. Полуяктова О.В. Інтелектуальна власність та інтелектуальний потенціал. *Вісник соціально-економічних досліджень.* 2003. Вип. 15. С. 250–254.
9. Поліщук П.В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. Київ. 2013. № 1-2. С. 75–81.
10. Ременець О.В. Базові цінності становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис. … канд. філос. наук. Київ, 2011. 16 с.

УДК 321.01: 323.1: 332.142
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.11

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТА АНЕКСОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА СВІТОВІЙ НАУЦІ

Медяник І.С.,
аспірант кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-4597-5708
e-mail: kafedra_zpd@ukr.net

Медяник І.С. Теоретико-правові питання реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці.

У статті досліджуються теоретико-правові питання реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці. Проаналізовано стан і перспективи вирішення проблемних питань щодо реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у роботах вітчизняних і зарубіжних авторів. Визначаються основи державної політики реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій в Україні, формулюються пропозиції для її вдосконалення.

Досліджено основні вітчизняні та зарубіжні праці з питань реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у їх співвідношенні. Надається визначення реінтеграції Україною тимчасово окупованих та анексованих територій як комплексу послідовних дій, що визначаються та впроваджуються органами публічної влади за підтримки міжнародних організацій та країн-партнерів, з метою повернення тимчасово окупованих та анексованих територій у правову систему на конституційних принципах єдиного суверенітету та територіальної цілісності, гуманітарного об'єднання громадян, які мешкають на цих територіях, відновлення їх прав і свобод.

Наводяться аргументи на користь існування в Україні державної політики реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, що потребує постійного вдосконалення відповідно до поточної політико-правової ситуації. Доводиться важливість інституційно-управлінського аспекту реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, що має виявлення в ефективній діяльності органів публічної влади, зокрема Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Пропонується створити державну програму реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій як логічне продовження відповідної державної політики, зокрема з врахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн, надається приблизна структура такої програми.

Ключові слова: реінтеграція, тимчасово окуповані та анексовані території, агресія росії, державна стратегія реінтеграції, зарубіжний досвід реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій.

Medianyk I. Theoretical and legal issues of reintegration of temporarily occupied and annexed territories in national and world science.

The article examines the theoretical and legal issues of reintegration of temporarily occupied and annexed territories in national and international science. The state and prospects for solving problematic issues regarding the reintegration of temporarily occupied and annexed territories in the works of domestic and foreign authors are analyzed. The foundations of the state policy of reintegration of temporarily occupied and annexed territories in Ukraine are determined, proposals for its improvement are formulated.

The main domestic and foreign works on the reintegration of temporarily occupied and annexed territories in their relationship are studied. The reintegration of Ukraine's temporarily occupied and annexed territories is defined as a set of successive actions determined and implemented by public authorities with the support of international organizations and partner countries, with the aim of returning the temporarily occupied and annexed territories to the legal system based on the constitutional principles of unified sovereignty

and territorial integrity, humanitarian association of citizens living in these territories, restoration of their rights and freedoms.

Arguments are given in favor of the existence of a state policy of reintegration of temporarily occupied and annexed territories in Ukraine which needs constant improvement in accordance with the current political and legal situation. The importance of the institutional and administrative aspect of the reintegration of temporarily occupied and annexed territories is proved, which is expressed in the effective activity of public authorities, in particular the Ministry of Reintegration of Temporarily Occupied Territories. It is proposed to create a state program for the reintegration of temporarily occupied and annexed territories as a logical continuation of the corresponding state policy, including taking into account the positive experience of foreign countries, an approximate structure of such a program is provided.

Key words: reintegration, temporarily occupied and annexed territories, Russian aggression, state reintegration strategy, foreign experience of reintegration of temporarily occupied and annexed territories.

Постановка проблеми. Вчинення рф злочину агресії, окупація частини суверенної української території та інші фактори, пов'язані з повномасштабним збройним вторгненням, формують державну політику реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, у зв'язку з чим в останній час і в сьогоденні нашою державою вживаються унікальні в її історії заходи, що впливають на життя кожного громадянина та закладають підвалини для набуття членства в ЄС і НАТО. Як зазначають Н. Шаптала та Н. Камінська «оскільки державна політика України з питань тимчасово окупованих територій – багатоаспектне явище міждисциплінарного й міжгалузевого характеру, вона потребує різнобічного вивчення, з огляду на нагальну необхідність для сучасної теорії і практики державотворення, відновлення, збереження та зміцнення миру й територіальної цілісності України, здобутої протягом тисячолітньої історії та визнаної конституційною цінністю на сучасному етапі» [1, с. 65]. Реінтеграція тимчасово окупованих та анексованих територій – це складний, багатомірний процес, тому без розуміння суті політики реінтеграції, без дослідження теоретико-методологічних засад цього явища, його наповнення правовим елементами, без вивчення досвіду зарубіжних країн, що здійснювали програми з реінтеграції, неможливе напрацювання ефективної моделі реінтеграції Україною тимчасово окупованих та анексованих територій.

Зважаючи на це, **метою** статті є дослідження основних теоретико-правових питань реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці.

Для реалізація поставленої мети необхідно вирішити наступні **задачі**: а) дослідити стан і перспективи вирішення проблемних питань щодо реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці; б) проаналізувати основи державної політики реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій в Україні, сформулювати пропозиції для її вдосконалення.

Стан опрацювання. Результати досліджень міжнародної практики та досвіду зарубіжних країн щодо реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій викладено в роботах Й. Айверсона, Т. Лаховскі, М. Рабіновича, С. Ратнера, К. Ролла, Є. Смоляна та зарубіжних авторів. Український науковий дискурс у дослідженні реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, окремих аспектів його імплементації в Україні, характеризується наявністю наступних напрямків пошуку: аналіз політичних, інституційно-організаційних, соціально-економічних, правових, інформаційно-ідеологічних форм реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій (Н. Камінська, В. Демиденко, П. Гай-Нижник, А. Бабенко, С. Баранов, О. Циганов, А. Мацко, Н. Шаптала та ін.); захист прав людини як елемент деокупації та реінтеграції (В. Шевчук, А. Яновицька, Н. Янчук, А. Дегтеренко, О. Іляшко, А. Санченко та ін.); дослідження міжнародної практики та досвіду зарубіжних країн щодо реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій (В. Гаврилюк, К. Семчинський, Н. Ржевська та ін.); дослідження етнополітичних і гуманітарних питань реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій (О. Калакура, В. Явір, І. Кресіна та ін.). При всій різноманітності напрямів, спеціальностей та аспектів у дослідженні такої теми як реінтеграція тимчасово окупованих та анексованих територій України, відчувається певна застарілість наукових здобутків згаданих та інших вітчизняних авторів, що пояснюється поглибленням цієї проблеми, викликаним широкомасштабним вторгненням росії та анексією нових територій. Окрім цього, реінтеграція тимчасово окупованих територій є предметом переважно політичних дискусій, а не наукових розвідок [2, с. 122], а це ускладнює процес пошуку оптимальних рішень. Зазначена аргументація підкреслює високу актуальність наукового дослідження стану та перспектив у вирішенні про-

блемних питань щодо реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці, визначення оптимальних параметрів державної політики реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій.

Виклад основного матеріалу. На думку Н. Оніщенко та С. Сунєгіна, плюралізм термінів, понять та їх дефініцій, тобто по суті множинність поглядів на одні й ті самі явища та процеси оточуючої дійсності, зокрема державно-правової, матимуть позитивну якість у практичній площині лише за умови визначення їх розумних меж, порушення яких призводитиме до посилення ірраціональних, деструктивних проявів суб'єктивізму в людській поведінці та діяльності, в основу якої, з-поміж іншого, завжди закладається певна понятійно-категоріальна, термінологічна система [3, с. 165]. У зв'язку з цим, зазначають автори, виникає справедливе питання пов'язане із «забезпеченням адекватності юридичної термінології <…> адже кожен юридичний термін або поняття повинно точно, достовірно відображати зміст відповідних державно-правових чи інших явищ, не допускаючи при цьому можливості їх багатозначного тлумачення» [3, с. 165]. Тому так важливо при дослідженні зарубіжного досвіду реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій мати вірне уявлення про зміст основних термінів, що пояснюють цей процес з різних боків.

У науковій літературі, при переважному застосуванні терміну «реінтеграція», зустрічаються й інші варіанти. Однак, як зауважує В. Явір, терміни інтеграція, реінтеграція та консолідація вживаються як синонімічні, їх змістове та смислове наповнення перетинається [4, с. 65]. Словники визначають реінтеграцію як об'єднання на нових принципах того, що раніше було роз'єднаним [5], об'єднання чого-небудь, що попередньо розпалося, роз'єдналося, на нових принципах, підставах [6]. Реінтеграція – це процес, що логічно відбувається після деокупації, що вітчизняним законодавством розглядається як комплекс заходів державної політики, наслідком яких є повна відсутність на території України, що була тимчасово окупована, збройних формувань й окупаційної адміністрації російської федерації та встановлення загального ефективного контролю України на цій території (повернення тимчасово окупованої території під загальну юрисдикцію України та відновлення конституційного ладу України на цій території) [7]. Механізм деокупації тимчасово окупованих територій становить сукупність принципів, форм, методів, засобів, що використовують відповідні суб'єкти (органи державної влади, суб'єкти міжнародного права, інститути громадянського суспільства) для успішного забезпечення деокупації та подальшої реінтеграції тимчасово окупованої території України [1, с. 64]. На законопроєктному рівні існували різні варіанти поняття «реінтеграція тимчасово окупованих та анексованих територій», однак поки вони не набули офіційного нормування. Спроби сформулювати зміст такого явища як реінтеграція іноді зустрічаються і серед зарубіжних дослідників. Так, під постконфліктною розбудовою миру Й. Айверсон має на увазі дії, вжиті задля припинення конфлікту для зміцнення миру та запобігання повторному збройному протистоянню [8, с. 339]. Отже, реінтеграцію Україною тимчасово окупованих та анексованих територій можна розглядати як комплекс послідовних дій, що визначаються та впроваджуються органами публічної влади за підтримки міжнародних організацій і країн-партнерів, з метою повернення тимчасово окупованих та анексованих територій у правову систему на конституційних принципах єдиного суверенітету та територіальної цілісності, гуманітарного об'єднання громадян, які мешкають на цих територіях, відновлення їх прав і свобод.

З аналізу зарубіжних праць стає зрозумілим, що питання реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій досліджуються фрагментарно й, переважно, через історичну хронологію. Це пояснюється недостатньою актуалізацією такого явища, як реінтеграція окупованих та анексованих територій у XX столітті та в наш час, особливо в європейських країнах. Серед небагатьох праць зарубіжних дослідників на цю тему можна згадати роботу Т. Лаховскі «Реінтеграція Донбасу через реконструкцію та підзвітність», один з розділів якої присвячено конфлікту на сході України з точки зору міжнародного права [9]. Заслуговує увагу робота М. Рабіновича, в якій розглядаються питання непідконтрольних територій у Молдові (Придністров'я), Грузії (Абхазія та Південна Осетія), а з 2014 року в Україні (окремі райони Донецької та Луганської областей) [10].

Найбільш популярною серед зарубіжних дослідників [11–13] є так звана модель роззброєння, демобілізації та реінтеграції. Особливістю підходу представників західної наукової школи у дослідженні реінтеграції є те, що цей процес розглядається багатьма авторами переважно через «індивідуальний контекст», відносно конкретної особистості, що намагається адаптуватися в суспільстві через комплекс різнобічних соціальних інструментів після військових дій або отриманої психологічної або іншого характеру травми. Індивідуальний аспект реінтеграції підтверджується на рівні

інших міжнародних організацій. Так, Міжнародна організація з міграції розглядає реінтеграцію як повторне включення людини в соціальну групу чи процес. Реінтеграція – це процес повернення громадян до соціального, культурного, економічного та політичного життя країн їхнього походження [14]. Зважаючи на досліджену специфіку підходу до розуміння цього явища міжнародними інституціями, реінтеграція Україною тимчасово окупованих та анексованих територій також має стосуватися кожної людини, яка була вимушена через зовнішній негативний вплив покинути рідні території. Таким чином, реінтеграція Україною тимчасово окупованих та анексованих територій – це дії з повернення те тільки територій, а й людей на ці території, їх адаптація до соціального, культурного, економічного та політичного життя, і цей факт слід враховувати при науковому дослідженні даної теми й у законотворчості.

Можна впевнено констатувати, що на сьогодні в Україні закладено підвалини цілісної державної політики реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, що потребує постійного вдосконалення відповідно до поточної політико-правової ситуації. Реалізація окремих елементів державної політики реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій жваво обговорюється вітчизняною науковою спільнотою. Так, цікавим та, у більшості випадків, обґрунтованим дослідженням з означеної теми є стаття Н. Шаптали та Н. Камінської, в якій авторки обговорюють проблеми концептуалізації в сучасному науковому дискурсі державної політики України з питань тимчасово окупованих територій [1, с. 57–69]. Окремо слід зазначити вказівку на наявність на розгляді Верховної Ради України законопроєктів, що посилять інструментарій реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій [1, с. 62-63]. І хоча на сьогодні більшість з цих законопроєктів відкликано, стає очевидним той факт, що прийняття нормативно-правових актів, що б чітко визначали організаційні основи процесу реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, суттєво підвищить рівень правового регулювання цього процесу, забезпечить ефективність впровадження реінтеграційних заходів після деокупації українських територій.

Не менш важливим у питаннях реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій є інституційно-управлінський аспект. Так, у Верховній Раді України діє Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин, до предмету відання якого входить розробка політики з питань тимчасово окупованих територій України; реінтеграція населення, що проживає на тимчасово окупованих територіях України; реалізація прав і свобод внутрішньо переміщених осіб і створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання; відновлення та розвиток деокупованих територій України [15]. В Україні як запит на підвищення рівня інституційної складової в питаннях реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій було створено Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, одним із основних завдань якого є забезпечення формування та реалізація державної політики з питань тимчасово окупованої території та захисту прав населення, що на ній проживає, кінцевою метою якої є їх реінтеграція в єдиний правовий, інформаційний, соціально-економічний, культурний, освітній простір України [16; 17; 18]. Проаналізувавши функціональні обов'язки Мінреінтеграції (68 пунктів), можна дійти висновку, що основним напрямком діяльності міністерства є забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб, вирішення гуманітарних питань, пов'язаних з переміщенням.

Очевидно, що метою діяльності Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, не зважаючи на його назву, є не стільки реінтеграція як така, скільки створення передумов реінтеграції Україною тимчасово окупованих та анексованих територій після їх деокупації. Тому для здійснення заходів з реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, зокрема використовуючи кадровий та організаційний ресурс Мінреінтеграції, слід вже мати (або визначити контури) *державну програму реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій* як логічне продовження відповідної державної політики, зокрема із врахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн. Структурно таку програму можна поділити на два розділи: «Відновлення» та «Примирення». Відновлення має передбачати забезпечення майнових та інших прав осіб, які постраждали від окупації; відновлення пошкоджених об'єктів житлового фонду (коштом країни-агресора), іншої інфраструктури; відновлення роботи органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади, систем державного сервісу; розмінування території та роззброєння населення тощо. Примирення має включати сприяння встановленню справедливості у сфері захисту громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав людини; запровадження правових механізмів покарання за злочини, пов'язані з конфліктом, так і встанов-

лення юридичних процедур звільнення від відповідальності осіб, які не вчиняли тяжкі злочини та не співпрацювали з окупаційною владою; демілітаризацію деокупованих територій; реформування правоохоронної та судової системи; реалізацію програм реінтеграції військових; зміцнення інститутів громадянського суспільства та впровадження заходів зі сприяння примиренню тощо. Така програма стане потужним підґрунтям для створення національного законодавства з питань реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, суттєво вплине на якість правового регулювання взаємовідносин між органами публічної влади й іншими суб'єктами, залученими до процесу реінтеграції.

Висновки. Реінтеграція тимчасово окупованих та анексованих територій в умовах військової агресії й окупації рф українських територій залишається ключовою темою в житті сучасної України. До вирішення стратегічний питань із впровадження дієвих реінтеграційних інструментів мають бути залучені високої якості наукові, кадрові, організаційні, фінансові ресурси, представники громад, представники правозахисних та інших неурядових організацій, експертне середовище, зокрема на міжнародному рівні.

Схематично реінтеграція тимчасово окупованих та анексованих територій виглядає як процес, що має три основні компоненти: державна політика, суб'єкти (виконавці), засоби реінтеграції (інструменти). Державна політика реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій має характер ситуаційного явища, що вкрай важливе для іміджу України в її прагненнях набути членство в ЄС і НАТО. Тому успішність реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій, ефективність вольових дій з боку вищих органів державної влади, з чого і складається відповідна політика, залежить від належного правового врегулювання взаємовідносин між відповідальними суб'єктами, які застосовують відповідні засоби, зокрема спираючись на зарубіжний досвід. Державна політика реінтеграції Україною тимчасово окупованих та анексованих територій потребує створення програми реінтеграції, що має відповідати міжнародним стандартам врегулювання постконфліктних ситуацій.

Список використаних джерел:

1. Шаптала Н.К., Камінська Н.В. Державна політика України з питань тимчасово окупованих територій: проблеми концептуалізації в сучасному науковому дискурсі. *Fìlosofs'kì ta metodologìčnì problemi prava*. 2022. № 1 (23). С. 57–69.
2. Явір В. Реінтеграція тимчасово окупованих територій Донбасу: передумови та перспективи. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2017. Вип. 7. С. 121–128.
3. Оніщенко Н.М., Сунєгін С.О. Термінологічна визначеність як складова державно-правового розвитку: питання уніфікації. *International scientific journal «Grail of Science»*. 2023. № 24. С. 164–174.
4. Явір В.А. Реінтеграція: до проблеми визначення, суті та позиціювання у політиці України. *S.P.A.C.E.* 2017. № 6. С. 64–67.
5. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови. URL: http://slovopedia.org.ua/93/53408/971669.html.
6. Словник української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/ dict/newsum/реінтеграція.
7. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. *Відомості Верховної Ради*, 2014, № 26, ст. 892. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.
8. Iverson J.M. The function of Jus Post Bellum in international law. Institute of Public Law. Leiden: Leiden University, 2017. URL: https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/55949.
9. Lachowski T. The Reintegration of Donbas Through Reconstruction and Accountability. *An International Law Perspective. Decentralization, Regional Diversity and Conflict*. Pp. 145–183.
10. Rabinovych M. The Domestic Dimension of Defining Uncontrolled Territories and Its Value for Conflict Transformation in Moldova, Georgia, and Ukraine. *Decentralization, Regional Diversity and Conflict.* Pp. 107–143.
11. Shimir A.H. Demobilization, Disarmament and Reintegration (DDR): A New DDR Approach for Iraq. Athens: Ohio University, 2021. URL: http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=ohiou1619017244848 28.

12. Peña G., Del Pilar A. Exploring the impact of the disarmament, demobilisation and reintegration process on post-conflict peace. Colchester: University of Essex, 2018. URL: https://repository.essex.ac.uk/22364.
13. Roll K.C. Inventing the veteran, imagining the state: post-conflict reintegration and state consolidation in Timor-Leste (1999-2002). Oxford: University of Oxford, 2014. URL: http://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:04cf1693-38e7-4ea8-9625-f9fbd63ab539.
14. European University Institute. Return Migration and Development Platform. 2011. URL: www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/ Statistics/DataPortal/DReMM#Howtoaccessdata.
15. Предмети відання Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин. URL: https://kompravlud.rada.gov.ua/news/Pro_komitet/ pred_vidan/72608.html.
16. Положення про Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 р. № 376 (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-п#Text.
17. Наливайко Л.Р. Інформаційна безпека та інформаційна політика в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького державного університету.* 2003. № 1. С. 60–65.
18. Наливайко Л.Р., Чепік-Трегубенко О.С. Децентралізація влади в Україні в умовах розбудови демократичного громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право.* 2015. № 10. С. 44–47.

УДК: 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.12

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ

Мельник А.М.,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3987-1877
e-mail:alinavmelnyk@ukr.net

Мельник А.М. До питання функціонально-структурної характеристики судової практики в Україні.

У статті досліджено проблеми значущості та дієвості судової практики в Україні завдяки застосуванню системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик. Проаналізовано окремі праці науковців з проблематики методології наукового дослідження судової практики як джерела права. Доведено, що основні питання, які виникають у ході дослідження судової практики в Україні як правового явища слід аналізувати за допомогою взаємодоповнюючих та взаємозв'язаних елементів, а саме теоретичного та методологічного, то їх поєднання дає підстави розглядати теорію права як складову правової науки та методологічні підходи – як сукупність різноманітних наукових знань і методів, які є взаємопов'язаними. Обґрунтовано необхідність дослідження функціонально-структурної характеристики судової практики в Україні як правового явища, що поєднує в собі правотворчості й специфіки реалізації правових норм. З'ясовано, що дослідження функціонально-структурних характеристик судової практики слід проводити на низкою критеріїв, серед яких необхідно виокремити критерії впливу та пізнавальний. Зокрема, за критерієм впливу судової практики на реальну дійсність виокремлено внутрішні (правове сприйняття суддями механізму застосування принципу аналогії при ухваленні судових рішень) та зовнішні (вплив судової практики на правотворчу та правозахисну діяльність) її функціонально-структурні характеристики. За пізнавальним критерієм визначено евристичні елементи судової практики, а саме: остання є різновидом юридичної практики; відсутність понятійної тотожності з судовим прецедентом та судовою правотворчістю; додатковий засіб впливу на суспільні відносини у поєднанні з правовим приписом; засіб реалізації принципу єдності; визначене коло її суб'єктів; забезпечення безпосереднього обміну інформацією судової та законодавчої гілок влади. Наголошено на тому, що запропонований перелік евристичних функціонально-структурних елементів судової практики не є вичерпним і може бути доповненим.

Ключові слова: судова практика, джерело права, теорія права, методологія, класифікація, функціоналізм.

Melnyk A.M. To the issue of functional and structural characteristics of judicial practice in Ukraine.

The article examines the problems of the significance and effectiveness of judicial practice in Ukraine thanks to the application of a systemic approach to identifying its functional and structural characteristics. Separate works of scientists on the methodology of scientific research of judicial practice as a source of law have been analyzed. It has been proven that the main questions that arise in the course of the study of judicial practice in Ukraine as a legal phenomenon should be analyzed with the help of complementary and interconnected elements, namely theoretical and methodological, then their combination gives grounds for considering the theory of law as a component of legal science and methodological approaches - as a set of various scientific knowledge and methods that are interrelated. The need to study the functional and structural characteristics of judicial practice in Ukraine as a legal phenomenon that combines law-making and the specifics of the implementation of legal norms is substantiated. It was found that the study of the

functional and structural characteristics of judicial practice should be carried out on a number of criteria, among which it is necessary to distinguish the impact and cognitive criteria. In particular, according to the criterion of the influence of judicial practice on real reality, internal (judges' legal perception of the mechanism of application of the principle of analogy in making court decisions) and external (influence of judicial practice on law-making and human rights protection activities) its functional and structural characteristics are distinguished. According to the cognitive criterion, the heuristic elements of judicial practice are determined, namely: the latter is a type of legal practice; lack of conceptual identity with judicial precedent and judicial law-making; an additional means of influencing social relations in combination with a legal prescription; a means of implementing the principle of unity; a defined circle of its subjects; ensuring direct exchange of information between the judicial and legislative branches of government. It is emphasized that the proposed list of heuristic functional-structural elements of judicial practice is not exhaustive and can be supplemented.

Key words: judicial practice, source of law, theory of law, methodology, classification, functionalism.

Постановка проблеми. Судова практика як правове явище перебуває у невпинному динамічному процесі вдосконалення саме в правовій системі України. Це зумовлене тим, що Україна як правова, демократична держава у ході еволюції суспільних відносин потребує пошуку нових засобів та методів для подолання конфліктності. Беззаперечним є той факт, що нормативно-правові акти не можуть забезпечити в повному обсязі належне регулювання конфліктних ситуацій. Підтвердження висловленого знаходимо у позиції науковця О. Петришина, який доводить, що законодавчі приписи не можуть претендувати на абсолютну вичерпність правового регулювання суспільних відносин. Адже, на практиці, мають місце ситуації, що не врегульовані чинним законодавством, але потребують вирішення. Тому, однією з функцій формалізованого права є сфера автономії, що гарантує учасникам правовідносин вибору моделі своєї поведінки. А при виникненні спірних ситуацій, саме суд повинен виробити чітке правило, що слугуватиме підставою вирішення спору [9, с. 21]. Означене доводить значущість судової практики, однак її застосування є неможливим без посилання на чинний нормативно-правовий акт, правовий договір або ж інше обов'язкове джерело права. Законодавець, на сьогоднішній день, забезпечив, у окремих випадках, своєю прямою вказівкою обов'язковість окремих судових висновків. Саме неоднозначний підхід як і теоретиків так і практиків до вирішення проблеми значущості та дієвості судової практики в Україні зумовлює застосування системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик.

Стан опрацювання цієї проблематики. У сучасній правовій науці набули стрімкого розвитку теоретико-методологічні основи дослідницької діяльності, що зумовлює успішне розв'язання низки проблем і вирішення завдань щодо розвитку та врегулювання окремих правових явищ та процесів. Так, Є. Годованик вважає, що методологічні засади будь-якого дослідження повинні бути побудовані на широкому міждисциплінарному підході, що враховує об'єктивні закономірності та досягнення правової науки, загальної філософії, соціології, політології та інших провідних наук про суспільство і людину, в тому числі й загальна теорія держави і права [1, с. 20]. Цей підхід слід підтримати, адже здійснення будь-якого наукового дослідження є неможливим без належних методологічних засобів.

Методологія наукового дослідження судової практики як джерела права була предметом наукової розвідки таких вчених як С. Алєксєєв, В. Загородній, М. Кельман, Ю. Оборотов, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скакун, О. Тихомиров і інших науковців у галузі права. Водночас, серед них немає єдиного виробленого алгоритму застосування сталих методологічних підходів до дослідження судової практики як правового явища. Це зумовлене її багатогранністю, вдосконаленням щодо захисту прав людини та її основоположних свобод, демократизації згідно з європейськими правовими стандартами. Тож складність і багатогранність функціонування сучасного суспільства, як динамічного соціального організму, зростання його системних змін зумовлюють потребу розвитку потенціалу методологічних підходів до дослідження судової практики в Україні як правового явища. Такі обставини підвищують науково-практичний інтерес до цієї проблеми.

Основні питання, що виникають у ході дослідження судової практики в Україні як правового явища слід аналізувати за допомогою взаємодоповнюючих та взаємозв'язаних елементів, а саме теоретичного та методологічного, то їх поєднання дає підстави розглядати теорію права як складову правової науки та методологічні підходи – як сукупність різноманітних наукових знань і методів, які є взаємопов'язаними. Саме тому доцільним є застосування плюралістичного підходу у ході фор-

мування методологічної бази дослідження судової практики як правового явища. У розумінні поняття методології дослідження цікавою й такою, що заслуговує на увагу є позиція В. Загороднього, який вніс пропозицію розглядати її як сукупність принципів, парадигми, теорій, підходів та методів наукового підбання, що забезпечують отримання науково - обґрунтованих висновків, а також формування пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України [2, с. 35]. Водночас, методологічна база дослідження судової практики в умовах сучасності потребує її доповнення методологічними принципами. Зокрема, як відзначив у своєму науковому доробку Р. Притченко, ці основні засади слід поділити на дві категорії. До першої, необхідно віднести класичні методологічні принципи, а саме комплексності та всебічності пізнання, системності, плюралістичності і ін. До другої категорії методологічних принципів, що іменовано сучасними віднесено принципи детермінізму, відповідності й додатковості [11, с. 41]. Означена позиція заслуговує на увагу, однак потребує певного уточнення. Так, до сучасних методологічних принципів дослідження судової практики слід віднести й принцип автономії, що дасть підстави розкрити сутнісний зміст судової практики в Україні. У цьому контексті вважаємо за доцільне методологічну базу наукового дослідження судової практики формувати на основі системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик, при цьому, враховуючи, методологічні методи та принципи.

Метою статті є необхідність дослідження функціонально-структурної характеристики судової практики в Україні як правового явища, що поєднує в собі правотворчості й специфіки реалізації правових норм.

Виклад основного матеріалу. Структурно-функціональна характеристика будь-якого явища чи процесу бере свої витоки зі структурного функціоналізму. Останній був предметом дослідження низки як зарубіжних так і вітчизняних науковців, зокрема А. Гнатюк, О. Конта, Р. Мертона, Р. Парсонса, І. Литовченко, М. Цуцкірідзе і інших вчених у галузі права. Проаналізувавши їх праці, вбачається за доцільне погодитися, у підсумку, з позицією І. Литовченко, який під структурним функціоналізмом розуміє суспільство як соціальну систему зі своєю структурою та механізмом взаємодії між її елементами, кожен з яких має своє функціональне призначення [6, с. 50].

Структурний функціоналізм за своєю сутністю вивчає суспільство як цілісну соціальну систему, де його елементами формують внутрішню структуру. Однією з таких підсистем є судова система, окремих елементом якої є судова практика. Остання як вид людської діяльності , відповідно, має свої функції й структурну будову. М. Цуцкірідзе у своїх наукових дослідженнях висловив позицію про важливість функції як певної діяльнісної одиниці у суспільстві, що зумовлює існування самого ж суспільства і пристосовується у його структурі [16, с. 47]. Оскільки функції є основними напрямками впливу судової практики на правові явища, правову систему, на правову свідомість і поведінку учасників суспільних правовідносин, слід здійснити аналіз її елементів саме через призму функціональних характеристик.

Слід відмітити, що серед науковців немає сталого підходу до виокремлення чіткого переліку функцій судової практики. Так, В. Власенко, А. Завальний, Н. Заяць [14, с. 204], Н. Коваль [4, с. 14], Л. Наливайко висловили позицію, що функції судової практики слід поділити на три групи: загально-соціальну, що є однією з форм соціального управління на рівні індивідуально-конкретних правових приписів; спеціально-юридичну або правонаділяючу функцію. Під останньою науковці розуміють правозастосовну конкретизацію як зміст розуміння судової практики [15, с. 17]. М. Кагадій виокремив сигнально-інформаційну функцію судової практики, сутність якої полягає у її призначені інформувати уповноважені органі про потреби у внесені змін до чинного законодавства з підстав вдосконалення регулювання суспільних відносин [3, с. 132]. В. Маляренко виділила правонаправляючу функцію судової практики, розглядаючи її як засіб вдосконалення організаційної діяльності судової системи України [8, с. 137]. У своєму дисертаційному дослідженні К. Савченко запропонувала класифікувати функції судової практики за критерієм поділу суспільних відносин у соціумі, що піддаються практичному впливу й виокремила економічну, політичну, соціальну, виховну та екологічну функції судової практики [13**,** с. 44]**.** Хоча кожний з означених підходів має своє наукове обґрунтування, проте, вважаємо за доцільне здійснити певне уточнення. І це з тих підстав, що судова практика формує реалістичні підходи, що є певним напрямком для розгляду конкретних справ, узагальнення досвіду з певної проблематики й визначення динамічних процесів застосування тих чи інших норм права з метою визначення їх якісних характеристик та дієвості.

Проведений огляд функцій судової практики дає підстави для можливості дослідження її функціонально-структурних характеристик як єдиного правового явища. Взявши за основу означені

критерії класифікації функцій судової практики, можливим, видається, змістовне дослідження її структурних характеристик. Так, за критерієм впливу слід виокремити внутрішні та зовнішні функції судової практики. Під внутрішніми функціонально-структурними характеристиками судової практики слід розуміти новий рівень правового сприйняття та розуміння суддями механізму застосування принципу аналогії при ухваленні судових рішень. Таким чином, вдосконалення окремих положень чи аспектів механізму узагальнення судової практики дозволило б функціонально оптимізувати його результати та синхронізувати їх структурно.

Зовнішні функціонально-структурні характеристики судової практики проявляються у її впливі на суспільні відносини, зокрема на правотворчу та правозахисну діяльність. Так, зокрема, хоча й органи судової влади й не мають законодавчої ініціативи, однак активно беруть участь у законотворчих процесах. Судова практика є саме тим базисом на основі якого, з врахуванням усіх існуючих проблемних питань, Верховний Суд України здійснює розробку законопроектів з метою їх вирішення. З окреслених підстав, принагідно вбачається доцільність виокремлення, саме на основі функціонального критерію впливу судової практики на правотворчу діяльність. Це зумовлене неоднозначним розумінням положень тих чи інших нормативно-правових актів. І саме завдяки аналізу судової практики є можливим знайти шлях усунення колізій, де суд приймає обґрунтоване, об'єктивоване і мотивоване рішення на користь певної спеціальної норми. З цих причин за своїми зовнішніми функціонально-структурними характеристиками судова практика є першоджерелом для внесення змін до чинних колізійних нормативних приписів з метою їх усунення. Саме процес узагальнення та вивчення судової практики є необхідним, забезпечуючи внутрішні й зовнішні її функціонально-структурні характеристики, що забезпечує вирішення правових колізій, які мають безпосередню дотичність до вірного застосування норм права.

Тож за критерієм впливовості функціонально-структурні характеристики судової практики дають підстави для поділу її на дві групи:

1) внутрішні функціонально-структурні характеристики судової практики, що визначають її вплив на правозастосовну діяльність. Це, зокрема, врегульовано положеннями Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р., де законодавством закріплено завдання Верховного Суду України забезпечувати єдність судової практики завдяки однаковому застосуванню норм права судами різних інстанцій; надано повноваження давати судам роз'яснення з питань застосування норм права на основі узагальнення судової практики [12];

2) зовнішні функціонально-структурні характеристики судової практики, що визначається її опосередкованим впливом на правотворчу діяльність, що є одним з найдієвіших способів подолання законодавчих прогалин.

За пізнавальним критерієм, що полягає у активному, цілеспрямованому відображені об'єктивної реальності в свідомості людини, необхідно виокремити евристичні функціонально-структурні характеристики судової практики. Означене дозволить сформувати сутнісне розуміння останньої. Хоча й серед науковців немає однозначності у їх позиціях щодо визначення судової практики, однак аналіз і систематизація останніх надасть можливість виокремити її сутнісні ознаки. Зокрема, М. Мазур, С. Братусь та А. Венгер під судовою практикою розуміють відповідну діяльність суду і результати цієї діяльності, що є її динамічними й статистичними елементами, відповідно [7, с. 493]. Це твердження є дещо звуженим, оскільки сутнісно не охоплює значимість усієї діяльності суду з відправлення правосуддя і його результати. Водночас, судову практику як різновид юридичної практики, що полягає у правозастосовній, тлумачній та правотворчій діяльності судів, яка реалізується у певних видах юридичних актів трактують С. Погребняк та О. Уварова [10, с. 42]. Причім, судова практика проявляється саме у правозастосовній діяльності, проте з цього підходу слід виокремити прихильність науковця до базисних правотворчих ознак останньої. П. Комар у своєму дисертаційному дослідженні здійснив розмежування між судовою практикою та судовою правотворчістю, де судову практику вбачає як статистичний результат судової діяльності, а судову правотворчість тлумачить як усталену судову практику (що є часткою судової практики, яка загалом може бути неоднозначною) та відповідні акти судової правотворчості, одним із різновидів яких є судових прецедент [5, с. 54]. На думку К. Савченко під судовою практикою слід розуміти окремих різновид юридичної практики, формою вираження якої є судові рішення, що вступили в законну силу, роз'яснення вищих судових органів, а методологічним підґрунтям оцінки правосуддя є узагальнення такої практики [13, с. 78].

Аналіз сучасних наукових підходів до трактування розуміння сутності судової практики дає підстави виокремити її наступні евристичні функціонально-структурні елементи:

1) судова практика є різновидом юридичної практики, що наділена як загальними ознаками юридичної практики, так і специфічними ознаками, що властиві лише їй;

2) судову практику не слід розглядати як тотожні поняття «судовому прецеденту» та «судовій правотворчості»;

3) судова практика є додатковим засобом правового впливу на суспільні відносини у поєднанні з правовим приписом;

4) судова практика має за свою мету не лише тлумачення неоднозначних норм права, а й реалізацію захисту концепції справедливості та принципу єдності останньої;

5) судова практика має визначене коло її уповноважених суб'єктів і є виключною прерогативою судових органів влади;

6) судова практика є базисом забезпечення безпосереднього обміну інформацією судової та законодавчої гілок влади з підстав вдосконалення чинного законодавства шляхом внесення відповідних змін чи доповнень, зумовлених динамічним розвитком суспільних відносин і ін.

Принагідно відмітити, що запропонований перелік евристичних функціонально-структурних елементів судової практики не є вичерпним і може бути доповненим.

Висновки. Українське суспільство, перебуває під впливом потужних глобалізаційних процесів, швидких змін умов життя, посилення конкурентних засад та утвердження дослідницько-інноваційного типу розвитку, переосмислення ціннісних орієнтирів і стратегій людського буття. Нові виклики вимагають адекватної модернізації підходів до розуміння і застосування судової практики в Україні як провідного чинника соціально-правового відтворення, його подальшого вдосконалення.

Методологічну основу наукового дослідження судової практики в Україні становить плюралістична сукупність наукових підходів, принципів, парадигм, теорій та методів, що дають підстави для аналізу й систематизації останньої з метою одержання обґрунтованих висновків, пропозицій та рекомендацій. Методологічну базу наукового дослідження судової практики слід формувати на основі системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик, при цьому, враховуючи, методологічні методи та принципи. До сучасних методологічних принципів дослідження судової практики пропонуємо віднести принцип автономії, що дозволить змістовно розкрити її сутність.

Необхідність дослідження судової практики шляхом виокремлення її функціонально-структурних характеристик зумовлена синергійним поєднанням у ній взаємозв'язку правотворчості й специфіки реалізації правових норм. Дослідження функціонально-структурних характеристик судової практики слід проводити на низкою критеріїв, серед яких необхідно виокремити критерії впливу та пізнавальний. Зокрема, за критерієм впливу судової практики на реальну дійсність виокремлено внутрішні (правове сприйняття суддями механізму застосування принципу аналогії при ухваленні судових рішень) та зовнішні (вплив судової практики на правотворчу та правозахисну діяльність) її функціонально-структурні характеристики. За пізнавальним критерієм визначено евристичні елементи судової практики, а саме: остання є різновидом юридичної практики; відсутність понятійної тотожності з судовим прецедентом та судовою правотворчістю; додатковий засіб впливу на суспільні відносини у поєднанні з правовим приписом; засіб реалізації принципу єдності; визначене коло її суб'єктів; забезпечення безпосереднього обміну інформацією судової та законодавчої гілок влади.

Список використаних джерел:

1. Годованик Є.В. Ефективність конституційно-правових норм як теоретико-методологічна категорія сучасної юриспруденції. Є.В. Годованик. *Право і суспільство.* № 4. Ч. 2. 2018. С. 16–21.
2. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: *монограф*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2020. 536 с.
3. Кагадій М.І. Юридична практика в правовій системі України: *дис. канд. юрид. наук.* 12.00.01. К.: Національний університет внутрішніх прав України, 2005. 240 с.
4. Коваль Н.Т. Засадничі принципи правозастосування у розбудові правової держави: методологічні основи концептуалізації : *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*. Івано-Франківськ, 2019. 22 с.

5. Комар П.А. Роль судової правотворчості в утвердженні принципу верховенства права: *дис. ... докт. філос*., Вінниця, 2021. 540 с.
6. Литовченко І.В. Структурно-функціоналістська парадигма в дослідженнях соціальних інститутів. *Вісник Національного авіаційного університету: Зб. наук. праць*. Вип. 2 (16). К.: НАУ, 2012. С. 48–51.
7. Мазур М. Судова практика як джерело права: проблема визначення поняття. *Форум права*. 2011. № 3. С. 493–497.
8. Маляренко В.Т. Коментар до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» / За заг. ред. В.Т. Маляренка. К.: Юрінком Інтер, 2010. 464 с.
9. Петришин О. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Право України*. № 10. 2016. С. 20–26.
10. Погребняк С., Уварова О. Судова практика: поняття та функції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 9 (35). С. 38–59.
11. Притченко Р.С. Особливості сучасної методології дослідження судової практики. *Правова держава*. № 42. 2021. С. 40–44 с.
12. Про судоустрій і статус суддів: Закон, Верховна Рада України, № 31 від 02.06.2016 р. Офіційне видання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
13. Савченко К.Ю. Судова практика як елемент правової системи України: дис.. доктора філософії. Київ, 2019. 223 с.
14. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС. *Освіта України*, 2017. 320 с.
15. Теорія та практика правозастосування у тестових завданнях: навч. посібник / кол. авт.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Л.Р. Наливайко. 2-ге вид., перероб. і доп. Дніпро: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 252 с.
16. Цуцкіридзе М.С. Теорія структурного функціоналізму як методологічна основа дослідження кримінальної процесуальної діяльності слідчого. *Вісник кримінального судочинства*. № 3. 2018. С. 45–54.

УДК 342.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.13

АНТИКОРУПЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Передерій О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4898-876X

Григоренко Є.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5305-1712

Передерій О.С., Григоренко Є.І. Антикорупційна безпека України як перспективний компонент державної правової політики: теоретико-правові аспекти.

У статті, на основі аналізу особливостей змісту Антикорупційної стратегії, висвітлено певні недоліки регуляторного потенціалу зазначеного нормативного акту. Їх виокремлення дало підстави обґрунтувати доцільність законодавчого впровадження специфічного правового інституту – інституту антикорупційної безпеки. Антикорупційну безпеку нами запропоновано розуміти як стан захищеності національних інтересів України від використання визначеним антикорупційним законодавством колом суб'єктів наданих їм службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки (пропозиції) такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка (пропозиція) чи надання неправомірної вигоди визначеному антикорупційним законодавством колу суб'єктів, або на їх вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей. Оскільки корупцію законодавством України визначено як загрозу національної безпеки, запропоновано відповідальним за реалізацію Антикорупційної стратегії і забезпечення антикорупційної безпеки визначити Президента України як державну інституцію, яка відповідає за ефективність державної політики у сфері забезпечення національної безпеки і оборони.

Обґрунтовано, що впровадження у систему законодавства інституту антикорупційної безпеки буде сприяти оптимізації правової політики України у сфері протидії корупції. Тому перспективним актуальним завданням державної правової політики є створення системи юридичного забезпечення інституту антикорупційної безпеки. Втілення інституту антикорупційної безпеки стане чинником створення реальних умов для та декорпоративізації владних відносин всіх рівнів та припинення деградації та деформації системи правових регуляторів шляхом викорінення протиправних практик. Впровадження інститут антикорупційної безпеки потребує попереднього невідкладного наукового аналізу, широкого обговорення та, в кінцевому рахунку, прийняття консолідованого політичного рішення вищими владними інституціями щодо розробки і прийняття законодавчого поля для реалізації інституту антикорупційної безпеки.

Ключові слова: Україна, правова політики, корупція, національна безпека, права особи, національні інтереси, Європейський Союз, європейська інтеграція.

Perederii O., Grygorenko E. Anti-corruption security of Ukraine as a prospective component of state legal politicians: theoretical and legal aspects.

The article, based on the analysis of the features of the content of the Anti-corruption Strategy, highlights certain shortcomings of the regulatory potential of the specified regulatory act. Their isolation

gave grounds to substantiate the expediency of the legislative implementation of a specific legal institution - the institution of anti-corruption security. We propose to understand anti-corruption security as a state of protection of the national interests of Ukraine from the use of official powers or related opportunities by the subjects defined by the anti-corruption legislation for the purpose of receiving an undue benefit or accepting such a benefit or accepting a promise (offer) of such a benefit for themselves or other persons or, accordingly, a promise (offer) or provision of an unlawful benefit to a circle of subjects defined by anti-corruption legislation, or at their request to other natural or legal persons with the aim of inciting this person to unlawfully use the official powers granted to him or opportunities related to them. Since corruption is defined by the legislation of Ukraine as a threat to national security, it is suggested that those responsible for the implementation of the Anti-corruption Strategy and ensuring anti-corruption security define the President of Ukraine as a state institution responsible for the effectiveness of state policy in the field of ensuring national security and defense.

It is substantiated that the introduction of the anti-corruption security institute into the legal system will contribute to the optimization of the legal policy of Ukraine in the field of anti-corruption. Therefore, the creation of a system of legal support for the anti-corruption security institute is a promising and urgent task of the state legal policy. The implementation of the anti-corruption security institute will be a factor in creating real conditions for and decorporatization of power relations at all levels and stopping the degradation and deformation of the system of legal regulators by eradicating illegal practices. The implementation of the anti-corruption security institute requires preliminary urgent scientific analysis, broad discussion and, ultimately, the adoption of a consolidated political decision by higher authorities regarding the development and adoption of a legislative framework for the implementation of the anti-corruption security institute.

Key words: Ukraine, legal policies, corruption, national security, individual rights, national interests, European Union, European integration.

Постановка проблеми. Характерною рисою процесу розбудови самостійної державності України, який розпочався після проголошення незалежності у 1991 р. є високий рівень корумпованості усіх сфер суспільного життя і державного управління. Впродовж тридцяти двох років новітньої історії корупція ствердилася не лише як чинник істотного гальмування реформ у сфері економіки і державного управління, а й серйозна перешкода на шляху розвитку інститутів громадянського суспільства, реальна загроза для успіху процесів європейської і євроатлантичної інтеграції.

Показовим є те, що під гаслом протидії корупції Україна пережила складні політико-правові перетворення в останні десятиліття. При цьому Український народ сплатив дорогу ціну у буквальному значенні цих слів за результати таких перетворень. Лише під час Революції Гідності як однієї із найбільш масових соціальних подій новітньої політичної історії України, загинули десятки громадян. Навіть після цього, сподівання суспільства на формування ефективної системи антикорупційного адміністрування в країні, не виправдались. Засмучує також і те, що проблему тотальної корумпованості державного апарату в останні кілька років не вирішило ані заснування значної кількості нових спеціалізованих антикорупційних державних інституцій (Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство з питань запобігання корупції, Вищий антикорупційний суд), ані повномасштабна військова агресія росії. Станом на кінець 2022 р. Україна залишалася однією із самих корумпованих держав Європи і світу. За даними Transparency International у 2022 р. держава отримала 33 бали зі 100 можливих в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index) посівши 116 місце зі 180 країн поряд з такими державами як Ангола, Замбія, Монголія, Сальвадор Гамбія, Індонезія, Малаві, Непал, Сьєрра-Леоне [1]. Зарубіжні експерти неодноразово публічно наголошували на тому, що корупція для Українського народу є однією із головних загроз національній державності. Так, європейські аналітики одностайні у тому, що «країна веде війну на два фронти: один із зовнішнім ворогом – Росією, а інший – проти внутрішнього – з корупцією. Задля виживання потрібно виграти обидві війни» [2].

Беручи до уваги викладене вище, є підстави констатувати, що на внутрішньодержавному рівні корупція стала, фактично, однією із найбільших загроз національній безпеці України. В.О. Антонов у зазначеному контексті справедливо зазначає, що корупція стала основним елементом прийняття рішень та розв'язання питань у політичній, соціальній та інших суспільних сферах і це повністю деформує систему ціннісних орієнтацій широких верстві населення [3, с. 64]. Це прямий шлях до повної дезорієнтації суспільства. У середині 2023 р. Президентом України офіційно проблема ко-

румпованості у суспільстві згадувалися саме у такій конотації [4]. З урахуванням цього, суспільство і система публічного управління однозначно потребують удосконалення правової політики держави у частині створення інноваційної моделі всеохоплюючого убезпечення інтересів особи, суспільства і держави від будь-яких форм загроз, ризиків і проявів корупції. Відповідно, практично актуальним і доцільним є дослідження юридичною наукою антикорупційної безпеки як складового компоненту державної правової політики України на сучасному етапі розвитку.

Стан опрацювання обраної для статті проблематики дозволяє відзначити, що наукова розробка проблематики реалізації антикорупційної політики у світлі правової політики держави фрагментарно була у центрі уваги вітчизняних науковців, експертів і аналітиків. Про це свідчить науковий доробок В. Антонова, Н. Железняк, О. Руднєвої, О. Рябченко, А. Селіванова, О. Скакун, В. Тарнавської, М. Теплюк, О. Ярмиша та ін. Проте, з урахуванням потреб оновлення концепції правової політики держави у частині протидії корупції, очевидною є доцільність поглибленої розробки зазначеної тематики.

Метою статті є наукове обґрунтування сутності інституту антикорупційної безпеки держави як можливого перспективного компоненту державної правової політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правова політика притаманна кожній державі світу і характеризується національно обумовленими змістовними рисами та функціональними особливостями. У сучасній юридичній науці України категорія «правова політика» як явище визначається науковцями узагальнено як система ідей стратегічного характеру, що вироблені органами державної влади та органами місцевого самоврядування за участі інститутів громадянського суспільства і втілені у конкретні програми розвитку правового життя суспільства та держави [5, с. 50]. За сферою здійснення, правову політику можна диференціювати на зовнішню правову політику і внутрішню правову політику. Зовнішня правова політика спрямована на забезпечення суверенітету, незалежності і територіальної цілісності нашої держави, а внутрішня – на правове закріплення пріоритетів державного розвитку. Первинними пріоритетами правової політики А. Селіванов та О. Рябченко справедливо визначають гарантування державою прав і свобод особи, фінансово-економічний розвиток, правоохоронна діяльність та юстиція, оборона, судочинство, зовнішньоекономічна діяльність [6]. Практичний зріз розгляду правової політики дозволяє відзначити, що пріоритетність напрямів правової політики визначається проблематикою формування та реалізації державної політики у певних сферах з урахуванням викликів сучасних глобалізаційних процесів. Більш конкретизованою у зазначеному контексті є точка зору Н. Железняк про те, що головним функціональним завданням правової політики сучасної цивілізованої держави є нормативно-правове забезпечення реформ, що проводяться у державі [7, с. 9]. З урахуванням активізації європейської і євроатлантичної інтеграції України, таке завдання набуває особливого значення.

Доцільним буде зауважити, що аналіз спеціальної юридичної літератури та фахових наукових публікацій з проблем права дозволяє констатувати, що більшість дослідників у процесі виокремлення пріоритетів правової політики держави не надавали важливості антикорупційній її складовій, або взагалі не згадували її. Поряд із цим, деякі науковці все ж звертали на це увагу. Так, ще у 2009 р. О.Ф. Скакун відстоювала позицію про те, що одним із первинних завдань правової політики України має бути «створення системи правових засобів, спрямованих на боротьбу з корупцією» [8, с. 200]. О. Ярмиш та О. Руднєва в 2012 р. також зазначали, що всеохоплююча корупція (особливо в державному апараті) вже на той час стала найсерйознішою проблемою і викликом для правової політики [9, с. 11]. Час довів, що такий погляд на речі був правильним і залишається виправданим і сьогодні.

Тривалий час у новітній історії України антикорупційна складова правової політики залишалася «ординарним» компонентом державної владної діяльності. Народ України за тридцять два роки державної незалежності більш ніж двадцять років жив без ефективного антикорупційного законодавства, без чіткого інституційно-владного механізму реагування на прояви і ризики корупції, без чітких правових форм убезпечення громадян від корупційних проявів. Пізніше, починаючи з 2014 р. у правовій системі України антикорупційна політика все більше набувала статусу окремого різновиду державної правової політики, форми її здійснення ставали чим далі більше конкретизованими і формалізувалися у законодавстві, закріплювалася не лише політична, але й правова відповідальність конкретних органів влади за її здійснення. У відповідності до Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки» від 20.06.2022 року № 2322-IX засади державної антикорупційної політики на відповідний період визначаються Верховною Радою України в Антикорупційній стратегії, яка затверджується законом (далі – Антикорупційна стратегія) [10].

В цілому, Антикорупційна стратегія є базовим нормативним документом програмного характеру у сфері протидії корупції. Як результат правової політики держави, Антикорупційна стратегія має кілька особливостей. *По-перше,* Антикорупційна стратегія окреслює основні соціально-правові чинники, які визначаються як причини і передумовами корупції у найважливіших сферах державного управління і господарювання України, а також визначає основні правові форми реакції держави на це. Такими сферами визначено функціонування системи судочинства, прокуратури та органів правопорядку, система державного регулювання економіки, організація митної справи та оподаткування, розвиток державного та приватного сектори економіки, сфера будівництва, земельних відносин та розвитку інфраструктури, сфера охорони здоров'я, освіти і науки, сфера соціального захисту.

По-друге, примітною особливістю наповнення документу є юридична формалізація обов'язкових для реалізації організаційних і управлінських заходів, що вживаються державою задля запобігання корупції на рівні органів державної влади і місцевого самоврядування. Зокрема, це заходи щодо формування негативного ставлення до корупції, врегулювання конфлікту інтересів, дотримання загальних обмежень та заборон, правил етичної поведінки, здійснення заходів фінансового контролю, забезпечення доброчесності політичних партій та виборчих кампаній, захист викривачів корупції. Такі заходи спрямовані на відвернення корупційних ризиків, є профілактичними за характером і розраховані на мінімізацію їх негативних наслідків.

По-третє, Антикорупційна стратегія відображає перелік управлінських заходів антикорупційної спрямованості, які прямо відповідають інтересам забезпечення національної безпеки (зокрема, незалежний аудит суб'єктів господарювання державного сектору економіки, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, сфера закупівлі товарів, робіт або послуг, що відповідають потребам Збройних Сил України та інших складових сил безпеки і оборони, пошук ефективної моделі призначення на посади осіб, оплати їх праці, просування по службі та розгляду дисциплінарних скарг у системі органів охорони правопорядку, унеможливлення існування конфлікту інтересів при розслідуванні правопорушень стосовно співробітників антикорупційних органів та ін.).

По-четверте, сили оборони сектору безпеки та оборони держави виокремлені Антикорупційною стратегією у підрозділ 3.6. У ньому визначено, що чинниками корупціогенності у системі управління обороною є непрозоре та неефективне користування та розпорядження землями оборони, об'єктами нерухомості в оборонно-промисловому комплексі, а також надлишковим рухомим військовим майном, об'єктами інтелектуальної власності; неконтрольоване споживання пального, яке закуповується для потреб Збройних Сил України, неефективний механізм закупівлі товарів, робіт і послуг оборонного призначення, що здійснюється в умовах надмірного режиму засекречування та має низький рівень конкурентності, що сприяє зловживанням та необґрунтованим витратам бюджетних коштів.

У продовження викладеного вище, зауважимо, що змістовне наповнення Антикорупційної стратегії як базового нормативному акту, що регламентує політику протидії корупції у державі, не дозволяє створити повноцінні правові умови для убезпечення суспільства від небезпеки корупції. Однією з причин цього є певні недосконалості документа. Їх наявність суттєво нівелює загальносуспільну зацікавленість у подоланні корупції, знижує рівень регуляторної ефективності документу у правовій системі, а також не відповідає параметрам убезпечування національних інтересів від потенційних ризиків і проявів корупції.

Перша недосконалість полягає у способі формулювання самої мети Антикорупційної стратегії. У документі вказано, що пріоритетом стратегії є «досягнення суттєвого прогресу в запобіганні та протидії корупції, а також забезпечення злагодженості та системності антикорупційної діяльності всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування». Більш того, Антикорупційна стратегія корупцію визначає як ключову перешкоду на шляху стабільного економічного зростання і сталого процесу розбудови ефективних інклюзивних демократичних інститутів. Безумовно, затверджене законодавцем формулювання в цілому є доцільним. Але вважаємо, що первино мета Антикорупційної стратегії має віддзеркалювати необхідність забезпечення і захисту системоутворюючих соціально-правових цінностей України. Перша за все – захист прав особи та національних інтересів. Саме права особи та національні інтереси є абсолютними правовими цінностями, ідея захисту яких складає зміст не лише антикорупційної політики, а й політики забезпечення національної безпеки.

Зміст ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII від 21.06.2018 р. визначає національну безпеку України як захищеність національних інтересів України від реаль-

них та потенційних загроз [11]. У свою чергу, національні інтереси України визначено як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян. Будь-який прояв корупції безпосередньо чи опосередковано посягає на зазначені цінності.

Підсилює висловлювану нами позицію і те, що на підзаконному рівні Стратегія національної безпеки України, яку введено в дію Указом Президента України № 392/2020 від 14.09.2020 р. дублює конституційне положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю в Україні, а реалізація цього постулату є головною ціллю державної політики щодо забезпечення національної безпеки [12]. Поряд із цим, Стратегія закріплює, що захист суспільства від корупційних правопорушень є основою розвитку людського капіталу. У пункті 46 документа визначено, що однією із гарантій того, що громадянин має відчувати себе у безпеці є утвердження принципу нульової толерантності до корупції, забезпечення ефективної діяльності органів, які запобігають корупції та протидіють корупційним правопорушенням. Беручи до уваги зазначене, вважаємо, що формулювання мети Антикорупційної стратегії слід змінити і підпорядкувати цілям та інтересам убезпечення національних інтересів від корупційних ризиків і проявів на основі приведення у відповідність з нормами законодавства про національну безпеку України. Це цілком вкладається у зміст нового інституту, що термінологічно позначимо як «антикорупційна безпека». Відповідно, доцільним є оновлення мети Антикорупційної стратегії як «*забезпечення антикорупційної безпеки України»*. Зазначена категорія є нормативно не визначеною і потребує формалізації. Ми пропонуємо *антикорупційну безпеку України визначити як стан захищеності національних інтересів України від використання визначеним антикорупційним законодавством колом суб'єктів наданих їм службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки (пропозиції) такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка (пропозиція) чи надання неправомірної вигоди визначеному антикорупційним законодавством колу суб'єктів, або на їх вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.*

Наступним недоліком, наявність якого дає підстави зазначити, що забезпечення антикорупційної безпеки України складно назвати первинним пріоритетом правової політики держави, є нормативно визначений алгоритм втілення Антикорупційної стратегії. У світлі практичної реалізації такий алгоритм є багатоступеневим і організаційно перевантаженим. На це вказує те, що задля реалізації Антикорупційної стратегії розробляється «допоміжний» документ — державна антикорупційна програма. У відповідності до ст. 18 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII програма є окремим документом, що готується Національним агентством з питань запобігання корупції з урахуванням особливостей, встановлених самою стратегією та затверджується Кабінетом Міністрів України у шестимісячний строк з дня набрання чинності законом, яким затверджено Антикорупційну стратегію [13]. Тобто уряд є політично відповідальним за реалізацію антикорупційної програми, хоча саму програму не розробляє. Поряд із цим, передбачено здійснення координації самого процесу реалізації Антикорупційної стратегії та державної антикорупційної програми з виконання Антикорупційної стратегії. Координація здійснюється спеціальною координаційною робочою групою з питань антикорупційної політики, співголовами якої за посадами є Голова Національного агентства та Міністр Кабінету Міністрів України. Окрім зазначеного, передбачено ще здійснення моніторингу та оцінки ефективності реалізації Антикорупційної стратегії та державної антикорупційної програми з виконання Антикорупційної стратегії Національним агентством з питань запобігання корупції. Більш того, галузеві антикорупційні програми приймаються на рівні значної кількості органів державної влади конкретної відомчої спеціалізації, які підпорядковані уряду.

На наш погляд, наведена організаційно-правова модальність є складною і може негативно позначитись на якості дії юридичних норм Антикорупційної стратегії. Річ у тім, що, у кінцевому рахунку, реалізація положень Антикорупційної стратегії розрахована на якісні зміни (покращення) суспільних відносин, тобто на утвердження необхідного правового порядку, при якому корупційні ризики у всьому соціумі мінімізуються, а конкретна особа убезпечується від негативних корупційних наслідків. У випадку, що розглядається, первинна регулятивна дія норм Антикорупційної стратегії розрахована, здебільшого, на площину управлінських відносин кількох владних суб'єктів, умовний поділ політичної відповідальності за її виконання тощо. Поряд із цим, сам вплив на суб'єктів інших су-

спільних відносин передбачається опосередковано, в загальному порядку. Такий механізм реалізації закону, як зауважують М.О. Теплюк, та О.І. Ющик, нівелює дію права у суспільстві, адже право не справляє свій вплив на поведінку усіх учасників суспільних відносин [14, с. 43]. Відповідно, існує певна «прірва» між складним процесом початку практичного втілення Антикорупційної стратегії та регуляторної дії її положень щодо убезпечення усього населення держави від корупційних загроз. Більш того, у такій складній формулі ми вбачаємо невідповідність базовій засаді антикорупційної політики, визначеній у самій Антикорупційній стратегії – принципу оптимізації функцій держави, що передбачає усунення дублювання повноважень різними органами і припинення реалізації малоефективних повноважень. Оскільки корупцію визначено законодавством як загрозу національної безпеки, пропонуємо відповідальним за реалізацію Антикорупційної стратегії і забезпечення антикорупційної безпеки визначити Президента України як державну інституцію, яка відповідає за ефективність державної політики у сфері забезпечення національної безпеки і оборони.

Третім істотним недоліком, наявність якого вказує на доцільність впровадження в систему національного законодавства інституту антикорупційної безпеки є необхідність гармонізації Антикорупційної стратегії з деякими положеннями Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Так, одним із найголовніших напрямів співпраці України і Європейського Союзу є розвиток співпраці у сфері юстиції і внутрішніх справ. У відповідності до ст. 18 і ст. 22 Угоди про асоціацію Україна і Європейський Союз надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів задля гарантування боротьби з корупцією на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод [15]. Більш того, корупція у приватному і державному секторі визнається сторонами в Угоді про асоціацію як проблема у протидії організованій злочинності. Чинна редакція Антикорупційної стратегії у роздріб містить окремі положення про державну політику у сфері протидії корупції як умови недопущення протиправної діяльності. Проте, ми вважаємо, що закріплення інституту антикорупційної безпеки у зазначеному документі буде сприяти поглибленню відповідності національного законодавства України у сфері протидії корупції положенням міждержавного права Європейського Союзу.

Висновки. На сьогодні правова регламентація антикорупційної діяльності держави є невід'ємною складовою правової політики держави. Аналіз положень чинного законодавства України з питань антикорупційної політики і національної безпеки дає підстави відзначити невідповідність змісту правових конструкцій, якими регламентуються питання антикорупційної політики держави, реальним потребам кожного громадянина в убезпеченні від загроз і ризиків від корупційних правопорушень. У зв'язку з цим, перспективним напрямом удосконалення системи правового регулювання протидії корупції в Україні є впровадження у систему законодавства інституту антикорупційної безпеки. Тому актуальним завданням державної правової політики є створення системи юридичного забезпечення інституту антикорупційної безпеки. Втілення інституту антикорупційної безпеки стане не лише передумовою оптимізації організаційно-правового механізму протидії корупції, а й чинником створення реальних умов для та декорпоративізації владних відносин всіх рівнів та припинення деградації та деформації системи правових регуляторів шляхом викорінення протиправних практик. Впровадження інститут антикорупційної безпеки потребує попереднього невідкладного наукового аналізу, широкого обговорення та, в кінцевому рахунку, прийняття консолідованого політичного рішення вищими владними інституціями щодо розробки і прийняття законодавчого поля для реалізації інституту антикорупційної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Індекс сприйняття корупції – 2022. Маятник боротьби з корупцією в Україні: крок вперед після кроку назад. Інтернет-сайт «Transparency International Ukraine» URL: https://cpi.ti-ukraine.org/.

2. Emmanuel Martin Ukraine's other war. GIS. POLITICS. may 22, 2023/ URL: https://www.gisreportsonline.com/r/ukraine-war-corruption-2/.

3. Антонов В.О. Національна безпека як необхідний атрибут існування та самозбереження Української держави. Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.). За ред. Ю.С. Шешученка. Київ. «Юридична думка».2011. С. 61–70.

4. Україна перемоги буде країною, гідною своїх героїв – виступ Президента на пленарному засіданні Верховної Ради з нагоди 27-ї річниці ухвалення Конституції. Офіційне інтернет-пред-

ставництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-peremogi-bude-krayinoyu-gidnoyu-svoyih-geroyiv-vist-83869.

5. Тарнавська В.М. Категорія «Правова політика» (історико-правовий аналіз. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. № 52. С. 48–51.

6. Селіванов А., Рябченко О. Правова політика – важлива складова внутрішньої політики Української держави. Голос України. Газета Верховної Ради України. URL: http://www.golos.com.ua/article/210432.

7. Железняк Н.А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. Наукові записки Національного університету «Києво Могилянська академія». 2003. № 8. С. 8–14.

8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ. Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. 520 с.

9. Руднєва О.М., Ярмиш О.Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності. Аналітична доповідь. Правова політика України: концептуальні засади та меха- нізми формування: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О.М. Руднєвої, д. ю. н., проф. Київ: НІСД, 2013. С. 6–26.

10. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 року № 2322-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text.

11. Про національну безпеку України: Закон України від № 2469-VIII від 21.06.2018 р. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037.

13. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України* 2014. № 49. Ст. 2056.

14. Теплюк М.О., Ющик О.І. Введення в дію законів України: питання теорії та практики. Київ. Парламентське видавництво. 2011. 200 с.

15. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09. 2014 р. № 1678-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014 р. № 40, Стаття 2021.

УДК 340.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.14

КОНЦЕПЦІЯ МОДЕЛІ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕННЯХ ДЖОНА ЛОККА

Олійник Ю.В.,
доктор філософії,
асистент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8675-8044
e-mail: yuri.oliinyk@ukr.net

Олійник Ю.В. Концепція моделі системи стримувань і противаг у політико-правових вченнях Джона Локка.

У статті здійснено аналіз політико-правових поглядів Джона Локка щодо системи стримувань та противаг, яка находить своє відображення в концепції мислителя про розподіл влади. Зазначено, що в сучасних умовах активної модернізації політичних та правових процесів, важливе значення має вивчення та узагальнення досвіду у сфері державного управління. Значну увагу приділено характеристиці еволюції політико-правових поглядів Нового часу, зокрема, політичним та правовим вченням в Англії. На території Англії XVII ст. абсолютистські теорії обґрунтовували панування «Божественними правами королів», ожили ідеології роялізму, які критикували революцію в ім'я основ абсолютизму, покликаючись на традиції і на стару конституцію Англії, яку парламент хотів скасувати. В ході цих змін основну роль відіграв акт англійського парламенту 1689 року про обмеження прав короля під загальновідомою назвою «Білль про права». Ідейним обґрунтуванням цього акту стала доктрина відомого філософа Джона Локка. В статті описано окремі позиції Джона Локка викладені в його визначній праці «Два трактати про правління» (1690), завдяки якій його вважають батьком політичного лібералізму. Дана робота розділена на дві частини, саме у другій частині автор розкриває низку важливих питань та суджень, починаючи із зображення, так званого, «природного стану», де люди не зобов'язані підкорятися один одному, але кожен сам судить про те, чого вимагає закон природи. Розкриває Джон Локк також власну систему поглядів, щодо походження держави, її роль та значення в суспільстві. Для дослідження внеску Джона Локка в політико-правову сферу тогочасної Англії та світової, зокрема сучасної політико-правової науки слід зупинитися на дослідженні частини доктрини Джона Локка, а саме основ реалізації системи стримувань і противаг, які були покладені ним в концепцію поділу влад. В даній статті також ведеться про те, що метою системи поділу гілок влади, як політико-правового явища, є реалізація запобігання концентрації влади в певному державному органі шляхом організації та забезпеченні дії системи стримувань і противаг.

Ключові слова: держава, розподіл гілок державної влади, державний орган, система стримувань і противаг, концепція.

Oliinyk Y.V. The concept of the model system of checks and balances in the political and legal teachings of John Locke.

The article analyzes John Locke's political and legal views on the system of checks and balances, which is reflected in the thinker's concept of the distribution of power. It is noted that in modern conditions of active modernization of political and legal processes, the study and generalization of experience in the field of public administration is of great importance. Considerable attention is paid to the characteristics of the evolution of political and legal views of the New Age, in particular, political and legal teachings in England. On the territory of England in the 17th century. absolutist theories justified the rule of the «Divine Rights of Kings», revived the ideology of royalism, which criticized the revolution in the name of the foundations of absolutism, referring to traditions and the

old constitution of England, which the parliament wanted to abolish. In the course of these changes, the main role was played by the act of the English Parliament of 1689 on limiting the rights of the king, commonly known as the «Bill of Rights». The ideological justification of this act was the doctrine of the famous philosopher John Locke. The article describes certain positions of John Locke set forth in his landmark work «Two Treatises of Government» (1690), thanks to which he is considered the father of political liberalism. This work is divided into two parts, it is in the second part that the author reveals a number of important questions and judgments, starting with the image of the so-called «state of nature», where people are not obliged to obey each other, but everyone decides for himself what he requires law of nature John Locke also reveals his own system of views regarding the origin of the state, its role and significance in society. To study the contribution of John Locke to the political and legal sphere of England at the time and the world, in particular, modern political and legal science, one should stop at the study of part of the doctrine of John Locke, namely the foundations of the implementation of the system of checks and balances, which were laid by him in the concept of the concept of the separation of powers. This article also discusses the fact that the goal of the system of separation of branches of power, as a political and legal phenomenon, is the implementation of preventing the concentration of power in a certain state body by organizing and ensuring the operation of the system of checks and balances.

Key words: state, distribution of branches of state power, state body, system of checks and balances, concept.

Постановка проблеми. Більшість науковців розуміють систему стримувань і противаг як систему, яка забезпечує: 1) взаємний контроль гілок державної влади; 2) запобігання зосередження влади в одній гілці чи в руках однієї особи.

Якщо провести короткий юридичний аналіз системи стримувань і противаг в сучасній Україні можна виділити такі її елементи, як: 1) подвійне джерело формування виконавчих органів; 2) інститут імпічменту, який належить законодавчому органові; 3) право президента щодо розпуску парламенту, 4) право президента щодо накладення вето, 5) інститут конституційного нагляду.

Таким чином, в Україні без сумніву, діє система стримувань і противаг, проте вона потребує певної модернізації та удосконалення, якої можна досягнути за рахунок, зокрема обмеження повноважень певних органів державної влади.

При цьому, звертаючи увагу на особливість системи стримувань і противаг український правознавець професор Ю.О. Фрицький справедливо зазначає про те, що «…зміст системи стримувань і противаг залежить від характеру і рівня розвитку державного механізму країни, стану економіки, суспільства в цілому, від історичних, національних, політичних та інших традицій, які склалися в цій державі» [1, с. 18].

Проте, очевидно, що система стримувань і противаг має за одне з завдань стимулювати прийняття лише якісних та ефективних рішень органів державної влади. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового вивчення історичних витоків, системи стримувань і противаг, що дасть можливість вкотре проаналізувати суть та особливості цього політико-правового інституту, виділити його ознаки, на які звертав увагу Джон Локк, а також дати його вченню об'єктивну оцінку.

Метою статті є комплексно проаналізувати теорію поділу влад, яку запропонував Джон Локк, проаналізувати та узагальнити політико-правові ідеї, в яких простежується думки мислителя щодо системи стримувань і противаг, які актуальні у сучасних умовах.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі аспекти політико-правових ідей Д. Локка щодо системи стримувань і противаг були предметом наукового дослідження в українській науковій літературі, серед відомих учених, як Ю. Фрицький, Т. Подковенко, О. Козинець, Н. Гайдаєнко та ін. Попри значний внесок сучасних науковців у розвиток політико-правових учень в контексті політико-правових ідей Джона Локка щодо системи стримувань і противаг, варто звернути увагу, що виклики пов'язані з війною росії проти України диктують юридичній науці нові вимоги щодо осмислення наукових проблем, які постають перед українським суспільством.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні у всіх сферах суспільного та державного життя відомо, що запорукою стабільного функціонування системи державної влади, очевидно, демократичної держави є система стримувань і противаг, яка покликана забезпечити взаємний контроль

різних гілок і центрів державної влади та в ідеалі запобігає концентрації влади в одній гілці чи в руках однієї особи.

Основи системи стримувань і противаг виникли, у зв'язку з запровадженням правової теорії та принципу щодо розподілу державної влади. Класичну теорію про розподіл державної влади запропонував французький правник, письменник і політичний мислитель Шарля Луї де Монтеск'є (1689–1755). Однак одним з перших хто запропонував концепт теорії розподілу державної влади був Джон Локк.

Джон Локк (1632–1704) видатний англійський філософ-просвітник і політичний мислитель, прихильник концепції суспільного договору й природного права. Народився в Англії в родині адвоката, закінчив Оксфорд, викладав грецьку мову. Особливий інтерес проявив до медицини і зрештою написав трактат «Про медичне мистецтво». Подорожував Європою і, повернувшись до Англії після «Славної революції» 1689 р., написав кілька праць: «Досвід про людське розуміння», «Два трактати про правління», «Послання про віротерпимість»; «Думки про виховання» та ін. [2, с. 83]. Джон Локк вважається основоположником лібералізму, він першим чітко розділив поняття «особистість-суспільство-держава» і поставив особистість над усе [3, с. 139]. Так, після страти короля Карла I Стюарта 30 січня 1649 р. в Англії була встановлена республіка, що проіснувала до реставрації і проголошення монархії в 1660 р. До влади знову прийшли Стюарти. Але їхня реакційна політика викликала невдоволення в суспільстві. У 1688 р. відбувається революційний переворот. Стюарти знову скинуті, і король Яків II Стюарт утік із країни. У 1689 р. був прийнятий «Білль про права», який закріпив державно-правові гарантії законності і правопорядку [4, с. 80].

Як зазначено вище, Переворот 1688 р. увійшов в історію під назвою «Славна революція» 1688 р. Він оформив становлення в Англії конституційної монархії. Королівський престол зайняв Вільгельм Оранський. Конституційна монархія відкрила доступ великій буржуазії до управління справами держави. Публічна влада була компромісно поділена між: 1. Земельною аристократією. 2. Грошовою аристократією. 3. Верхами дворянства. 4. Верхами буржуазії. Так завершилася низка революцій в англійському суспільстві, яке з феодального переходило в капіталістичне [4, с. 80]. Відомо, що політико-правову підтримку Славної революції було теоретично обґрунтовано у працях англійського філософа Джона Локка [5, с. 127].

За ідеями Джона Локка з метою гарантування природних прав людей (мається на увазі суспільство) відмовилися від самостійного їх забезпечення й уклали суспільний договір, гарантом якого стала держава – сукупність людей, які об'єдналися в одне ціле під егідою встановленого ними загального закону і створили судову інстанцію, яка уповноважена улагоджувати конфлікти і карати злочинців. Держава створюється для досягнення «великої і головної мети» – політичного партнерства, коли кожен може реалізувати свої громадянські права (право на життя, здоров'я, свободу, приватну власність тощо). Вона має право видавати закони, використовувати силу суспільства для їх забезпечення, відати відносинами з іншими державами. При цьому Локк акцентував увагу на взаємній згоді людей: «будь-яке мирне утворення держави мало у своїй основі згоду народу» [2, с. 84].

Громадяни точно визначають той обсяг повноважень, що передають державі. Локк вважав, що право на життя, володіння майном, свободу і рівність людей є не відчужуваними. Саме ці невідчужувані цінності є межами державної влади, переступити які нікому не дозволено. За інших умов, а також у разі тиранічного правління народ вправі «переглянути угоду» [2, с. 84].

Критикуючи феодальний лад і стверджуючи, що він суперечить природному праву, Локк зображував природний стан як царство свободи і рівності. У природному стані, стверджував він, люди вільно розпоряджалися власною особою, майном і всі мали рівні права на свободу [5, с. 128].

Аналізуючи погляди Джона Локка на свободу, зокрема політичну натрапляємо на тезу автора про те, що гарантією політичної свободи є рівний, загальнообов'язковий, постійний закон і поділ влади.

Обстоюючи режим законності, Локк наполягав на положенні, яке є актуальним до сьогодні: «Хоч хто б мав верховну владу, йому необхідно правити згідно з встановленим постійним законом, проголошеним народом і відомим йому, а не шляхом імпровізованих указів». При цьому закони повинні виконуватися. Така позиція Локка передбачала ідею «правової держави» [2, с. 85].

Концентрація ідей Джона Локка зокрема щодо системи стримувань і противаг реалізувалася в його найвідомішій праці «Два трактати про врядування» («Два трактати про правління») [6] (1690), в якій розглянуто широкий спектр проблем держави, громадянського суспільства, політичних свобод, законності, власності та ін. Більшість положень цієї праці вважаються актуальними до сьогодні.

Так, Джон Локк досліджує основні принципи та напрями взаємодії різних влад, засоби та форми їх співучасті у здійсненні державних справ, доводить необхідність взаємних стримувань і противаг, здатних забезпечити зв'язок між ними, збалансування і водночас певну супідрядність [7, с. 45].

Розглянемо основні ідеї Джона Локка щодо стримувань і противаг гілок влади, більш детальніше. На думку Джона Локка розподіл влади необхідний для забезпечення основних прав людини, насамперед – свободи, і обмеження політичної влади. На його думку, нерозподілена влада, її зосередження в руках абсолютного монарха, який одноосібно встановлює закони та примушує до їх виконання, загрожує свободі [7, с. 45].

Джон Локк визначає законодавчу владу як владу, яка має право (встановлювати силу) вказувати, як застосовувати силу спільнотворення для збереження спільноти і її членів [6, с. 207].

У своїй праці «Два трактати про врядування» Джон Локк зазначав: «Хоча законодавча влада, незалежно від того, зосереджена вона в руках однієї людини чи кількох, здійснюється вона неперервно чи тільки через певні інтервали, хоч вона і є верховною владою у кожному спільнотворенні, але все ж: По-перше, вона не є і, можливо, не може бути абсолютно деспотичною по відношенню до життя і долі народу… По-друге, законодавча, чи верховна, влада не повинна брати на себе право здійснювати управління за допомогою свавільних деспотичних указів…» [6, с. 201].

Джон Локк визначав межі законодавчої гілки влади: «…межі повноважень, наданих законодавцям суспільством і законом Бога та природи, встановлені для законодавчої влади у будь-якому спільнотворенні, за будь-якої форми врядування. По-перше, вони мають здійснювати правління за допомогою прийнятих і проголошених законів, які не повинні змінювались у кожному окремому випадку, а навпаки, має бути один закон для багатого й бідного, для фаворита при дворі й для селянина за плугом. По-друге, ці закони повинні бути призначені тільки для блага народу і ні для якої іншої кінцевої мети. По-третє, вони не повинні підвищувати податки на власність людей без згоди народу, даної ним самим або через його представників. Це, власне, стосується лише тих урядувань, де законодавчий орган діє неперервно чи принаймні де народ не зберіг якоїсь частини законодавчої влади за депутатами, котрих він час від часу обирає. По-четверте, законодавчий орган ніколи не повинен і не може передавати законодавчу владу комусь іншому чи передовіряти її кому-небудь, окрім тих, кому її довірив народ» [6, с. 206].

Законодавчу владу Джон Локк визначає, як вищу владу в тому сенсі, що закони суворо обов'язкові для уряду, чиновників і суддів [4, с. 82].

Проте, можна припустити, що Джон Локк визначає законодавчу владу вищою дещо формально, оскільки він зазначає, що: «…заради збереження спільноти, може бути лише одна верховна влада, а саме – законодавча, якій всі інші повинні бути підпорядковані, все ж законодавча влада – це лише довірена влада, що покликана діяти заради визначеної мети; ось чому, коли народ бачить, що законодавча влада діє всупереч виявленій до неї довіри, верховна влада має право усувати чи змінювати законодавчий орган, що, як і раніше, залишається в його руках» [6, с. 209].

Таким чином, простежується важлива функція системи стримувань і противаг щодо виключення «абсолютної» гілки влади, інструментом та каталізатором якого стає саме невдоволення суспільства. При цьому, доволі цікавою є теза Джона Локка про те, що: «…законодавча влада надається різним особам, які, зібравшись належним чином, отримують право самі чи вкупі з іншими створювати закони; виконавши цю справу, вони розходяться знову і відтак підпадають під дію створених ними законів; це нове й безпосереднє зобов'язання спонукає їх дбати про те, щоб створювати закони для блага суспільства» [6, с. 207].

Аналізуючи зазначену тезу, бачимо, що Джон Локк наводив певний принцип автономного контролю в межах однієї гілки влади, який сьогодні застосовується в усіх органах законодавчої влади в демократичних державах світу за рахунок депутатського штату.

Отже, реалізація «головної і великої мети» неодмінно вимагає, за Локком, щоб публічно-владні повноваження держави були чітко розмежовані і поділені між різними органами. Вища (але не абсолютна) влада належить законодавчому (представницькому) органу, що оби-

рається народом і відповідальний перед ним. До цієї влади Локк відносив і діяльність суддів (відповідно до англійського права, одним з його джерел є судова практика). Законодавчий орган не повинен довго засідати, інакше виникає спокуса створити вигідні для себе закони [2, с. 85].

Щодо виконавчої влади Д. Локк зазначає, що «…через те що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання або нагляду за цим виконанням, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів» [6, с. 209].

Монарх – глава виконавчої влади. Має право розпускати і скликати парламент, право вето, право законодавчої ініціативи, право удосконалювати виборчу систему. Але діяльність монарха й уряду має бути строго підзаконна, причому монарх не повинен перешкоджати регулярним скликанням парламенту [4, с. 82].

З цього випливає, що Джон Локк визначає певні форми взаємодії законодавчої та виконавчої влади, зокрема з боку виконавчої влади можна виділи такі: розпуск парламенту, накладення вето, право законодавчої ініціативи.

В сучасній Україні також без сумніву можна констатувати взаємодію уряду та парламенту, так можна виділити таку форму взаємодії з боку президента, як розпуск Верховної Ради України, а саме те, що президент України припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Таким чином, теорія Джона Локка передбачала створення системи правління, за умов якої передусім виконавча влада не мала б змоги перерости у відкриту тиранію. Це і стало основою обґрунтування вченим тези про нерівноправність гілок влади [8, с. 141].

В контексті наведеного варто зацитувати професора Фрицького Ю.О., який у своїй праці «Система стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні», зазначає, що: «…згадана система безпосередньо пов'язана з державно-правовим режимом. Сучасні демократичні політичні режими, як правило, прокламують і дотримуються (принаймні, теоретично) принципу поділу державної влади. У той час як тоталітарні й автократичні режими, навіть тоді, коли заявляють про свою прихильність до принципу поділу державної влади, на справді здійснюють лише розподіл владних функцій» [1, с. 18].

Виділяє Локк і федеративну владу, яка відає правом війни і миру, правом брати участь у коаліціях і союзах, так само як і правом вести справи з усіма особами і об'єднаннями поза межами держави [2, с. 85].

Український історик права Кормич А.І. зазначає, що за Джоном Локком: «Межі влади держави за всіх форм правління – природні права підданих. Державна влада не може брати на себе право управляти за допомогою свавільних деспотичних указів. Навпаки, вона зобов'язана відправляти правосуддя і визначати право підданого за допомогою проголошених законів і відомих, уповноважених на те суддів. Влада не може позбавити будь-яку людину частини її власності без її згоди. Якщо влада буде зазіхати на природне право і свободу народу, він має право почати повстання проти тиранічної влади» [4, с. 80-81].

Так, основна цінність держави полягає у тому, що вона гарантує повагу до особистих цінностей людини. Саме завдяки такому підходу до тлумачення суспільного договору держава і політичні цінності мають органічний характер зі своїми чітко окресленими функціями і межами [9, с. 161]. При цьому, теорія Джона Локка – це ще не зовсім теорія поділу влади в її сучасному розумінні, оскільки він доходить висновку, що законодавча влада, (оскільки вона створює закони, обов'язкові для виконання всіма) є верховною і всі інші влади випливають із неї та підпорядковані їй. Виконавча влада є підпорядкованою законодавчій владі та може бути за її бажанням змінена або зміщена. Разом із тим Дж. Локк визначив правові, соціальні, майнові та організаційно-політичні межі державної влади [10, с. 129-130].

Важливо зазначити, що поділ влад, вважав Локк, не виключає єдності, яка досягається тим, що всі влади виходять із законодавчої і підпорядковуються їй. Крім того, у монархії монарх сприяє єдності державної влади, так як він бере участь у роботі законодавчої, виконавчої і союзної влади. Монарх наділявся, за теорією Локка, правом розпуску і скликання парламенту, правом законодавчої ініціативи, правом затверджувати законопроекти і навіть правом діяти поза законом, пом'якшуючи силу закону, якщо, на його думку, цей закон міг заподіяти шкоду народові. Локк посилається на «загальне благо», «благо народу», які змушують в окремих випадках виконавчу владу відступати від закону [5, с. 129-130].

Політичні теорії Джона Локка значимі в масштабах планети завдяки впливу мислителя на англійців, французів і американців. Засновники США прямо зверталися до його ідей у Декларації про незалежність і Американської конституції – особливо в пунктах, присвячених розподілу влади, відокремлення церкви від держави, релігійної свободі та в інших положеннях Білля про права. Британські Конституційні акти також спиралася на його ідеї [11, с. 392]. На думку науковців, Джон Локк фактично виступив як теоретик конституційних режимів, за яких закони й виконавча влада підпорядковані правосуддю та природному праву [12, с. 15]. Загалом, мислителю вдалося поєднати ідею суспільного договору з невідчужуваними правами особистості та її свободою, визначити принципи відповідальності публічної влади, що стали основними гарантіями суверенітету народу [12, с. 16].

Висновки. Без сумніву вчення Джона Локка про розподіл влади підготувало основу для формування класичного розподілу єдиної державної влади. Ідеї мислителя щодо того, що в майбутньому отримає назву «система стримувань і противаг» можна називати передовими та далекоглядними. Як один з найвидатніших основоположників лібералізму зрозуміло, що аспект тлумачення меж влади зосереджується на свободах індивіда, за класичною локківською схемою особистість-суспільство-держава. Проте, досліджуючи працю «Два трактати про врядування» вражає, як автор переплітає природне право з правом позитивним, яке лише три століття потому отримає своє відображення в теорії нормативізму.

Серед принципів, які Джон Локк виділяє як фактичні елементи системи стримувань і противаг, зокрема в сфері законодавчої гілки влади варто виокремити такі: правління за допомогою прийнятих і проголошених законів, які не повинні змінювались у кожному окремому випадку; має бути один закон для багатого й бідного, для фаворита при дворі й для селянина за плугом; закони повинні бути призначені тільки для блага народу і ні для якої іншої кінцевої мети.

Так, наведені принципи без сумніву сформовані у філософсько-правовій рефлексії, але виступають вдалим моральним компасом для функціонування системи стримувань і противаг в межах демократичної держави.

В Україні під час важких часів, коли українська держава в умовах війни бореться за своє існування, за свою незалежність та самобутність, коли найкращі сини та доньки України віддають свої життя заради своїх співгромадян, за свою державу, важливо пам'ятати, що державний апарат повинен користуватись одним з принципів Джона Локка стосовно того, що закони повинні бути призначені тільки для блага народу і ні для якої іншої кінцевої мети, а в контексті нинішньої ситуації благо українського народу – це перемога над ворогом.

Список використаних джерел:

1. Фрицький Ю. Система стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні. *Юридичний вісник.* 2013. № 4. С. 17–22. URL: http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/433/411 (дата звернення: 23.08.2023).
2. Дашковська О.Р. Політичні і правові вчення в Англії XVII ст. *Історія вчень про державу і право: підручник* / ред.: Г.Г. Демиденко, О.В. Петришин. Харків, 2009. С. 83.
3. Томахів В.Я. Політологія: Навчальний посібник. Вид. 3-е, доп. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 224 с.
4. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.
5. Марчук В.П., Марчук Г.В. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 474 с.
6. Джон Л. Два трактати про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 265 с.
7. Гайдаєнко Н.В. Система стримувань та противаг в сучасних демократіях : Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Одеса, 2010. 220 с.
8. Сурнін В.О. Механізми стримувань та противаг у системі розподілу влади в Україні. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології.* 2013. Вип. 2. С. 140–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyptp_2013_2_28109 (дата звернення: 23.08.2023).
9. Дьоміна О.С. Аксіологічний підхід до аналізу політики. *Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т.* / ред. Н.М. Хома. Львів, 2016. Т. 1: Методологічний підхід. С. 161.

10. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 1. С. 165–169. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/31.pdf (дата звернення: 23.08.2023).
11. Афонін Е., Новаченко Т. Локк Джон. *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл.* / ред. Н.М. Хома. Львів, 2015. С. 392.
12. Подковенко Т. Концепція лібералізму Джона Локка. *Актуальні проблеми правознавства.* 2022. 1 (29). С. 12–17. URL: http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/ article/download/1328/1374 (дата звернення: 23.08.2023).

УДК 340.134 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.15

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПОЧ. ХХ СТ.

Француз А.Й.,
Герой України, Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2861-1252
e-mail: AnatoliyFJ@krok.edu.ua

Француз А.Й. Парламентська діяльність Кирила Трильовського в контексті суспільно-політичних процесів на українських землях поч. ХХ ст.

У статті розкривається правозахисна діяльність адвоката Кирила Трильовського за часів його першої депутатської каденції в австрійському парламент (1907–1911 рр.). Проаналізовано переваги та недоліки виборчого закону, а також наслідки його прийняття для українського населення краю. Зазначено, що реформа мала низку суттєвих недоліків, а саме: виборчі права не поширювалися на жінок і військовослужбовців, вік для виборів встановлювався від 24 років, для депутатів – 30 років, ценз осілості – один рік. Також досить нерівномірним був розподіл депутатських місць за національностями. Водночас, закон запроваджував демократичні нововведення, зокрема, передбачивши проведення голосування на основі загального прямого і таємного виборчого права.

Розкрито погляди К. Трильовського на входження українських земель до складу Австро-Угорщини, яке дослідник вважав явищем більш позитивним, ніж їх перебування у складі Польщі. Адвокат вважав, що правовий статус українського населення у складі Австрії є більш перспективним.

Охарактеризовано вектори парламентської діяльності Кирила Трильовського. Зокрема, наголошено на пріоритетності українського питання у виступах правозахисника. Зазначено, що свій перший виступ у стінах австрійського парламенту (22 липня 1907 р.) адвокат присвятив висвітленню питань щодо численних зловживань становищем польської шляхти у Галичині. Вказано, що парламентарій у своїх виступах підіймав інші, не менш важливі для українського населення питання: відшкодування державою збитків, завданих повінню; право на володіння та користування зброєю пастухами для охорони свійських тварин; обов'язковість використання в судах при написанні протоколів та актів обвинувачення українською мовою; встановлення чіткого переліку предметів, які не можуть бути забрані у випадку стягнення податків; право та можливість українських військовослужбовців відзначати українські свята тощо.

Ключові слова: Кирило Трильовський, Австро-Угорська імперія, парламентська діяльність, українське державотворення, правозахисна діяльність, виборче законодавство.

Francuz A.Y. Parliamentary activity of Kyril Trylovskyi in the context of social and political processes in the Ukrainian lands, beginning 20 th century.

The article reveals the human rights activities of lawyer Kyrylo Trilovskyi during his first parliamentary term in the Austrian parliament (1907–1911). The advantages and disadvantages of the election law, as well as the consequences of its adoption for the Ukrainian population of the region, are analyzed. It was noted that the reform had a number of significant shortcomings, namely: voting rights did not extend to women and military personnel, the age for elections was set at 24 years, for deputies – 30 years, the residency requirement – one year. The distribution of deputy seats by nationality was also quite uneven. At the same time, the law introduced democratic innovations, in particular, providing for voting on the basis of general direct and secret suffrage.

K. Trylovskyi's views on the inclusion of Ukrainian lands in Austria-Hungary, which the researcher considered a more positive phenomenon than their stay in Poland, were revealed. The lawyer believed that the legal status of the Ukrainian population within Austria is more promising.

The vectors of Kyrylo Trylovsky's parliamentary activity are characterized. In particular, the priority of the Ukrainian issue was emphasized in the speeches of the human rights defender. It is noted that the lawyer devoted his first speech in the walls of the Austrian Parliament (July 22, 1907) to highlighting issues related to numerous abuses of the position of the Polish nobility in Galicia.

It is indicated that in his speeches the parliamentarian raised other, no less important issues for the Ukrainian population: state compensation for damages caused by the flood; the right to own and use weapons by shepherds to protect domestic animals; mandatory use in courts when writing protocols and indictments in the Ukrainian language; establishment of a clear list of items that cannot be taken away in case of tax collection; the right and opportunity of Ukrainian military personnel to celebrate Ukrainian holidays, etc.

Key words: Kyrylo Trylovskyi, Austro-Hungarian Empire, parliamentary activity, Ukrainian state formation, human rights activity, election legislation.

Постановка проблеми. Кирило Трильовський є однією зі знакових фігур українського суспільно-політичного та громадського життя західноукраїнських земель кінця XIX – початку XX століття. У вітчизняному національно-визвольному русі він став одним із творців ідеологічної основи у діяльності Української радикальної партії й здійснив помітний вплив на становлення вітчизняної політичної та правової думки до того часу. Він належав до так званої «адвокатської доби» у розвитку українського національного руху тобто періоду, коли адвокати займали ключове становище у політичному суспільному культурному та економічному житті західноукраїнських земель. Саме належна обізнаність з чинним законодавством, здатність відстоювати правовим шляхом передбачені законом права і свободи, економічна незалежність, відсутність специфічних станових інтересів, все це робило тогочасного адвоката провідником нових прогресивних ідей у суспільстві [1, с. 17]. Уся діяльність і державницька позиція К. Трильовського були присвячені служінню рідному народові, при цьому мінімальна увага приділялася власному добробуту й благополуччю. Державно-правові орієнтири та життєва позиція К. Трильовського сприяли піднесенню українського національного питання на широкий загал і дали можливість виробити юридичні основи боротьби рідного народу за своє самовизначення та розробити правові механізми у сфері захисту його прав і свобод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема була предметом зацікавлення таких дослідників, як: Т. Андрусяк, І. Андрухів, П. Арсенич, Л. Бойчук, І. Василик, Я. Горак, М. Гуйванюк, І. Карпова, В. Ковтун, А. Королько, М. Литвин, В. Марчук, І. Монолатій, В. Нагірний А. Нагірняк, К. Науменко, О. Павлишин, Г. Паска, М. Петрів, Ю. Плекан, А. Сова, І. Чорновол, Б. Якимович та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії недостатньо уваги приділяється ролі і значенню персоналій у розбудові української державності, професійна діяльність яких значною мірою впливала на становлення вітчизняної державності і права. До таких осіб належить видатний український адвокат і громадсько-політичний діяч К. Трильовський.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати парламентську діяльність Кирила Трильовського у період першої каденції 1908–1911 рр.

Виклад основного матеріалу. Початок XX ст. на території Австро-Угорської імперії характеризується певним демократичним поступом у різних сферах життя суспільства. Так, відбулися суттєві зміни у виборчому законодавстві, підтвердженням цього стали вибори до Віденського парламенту, які спричинили неабиякий інтерес з боку широкого спектра політичних організацій. Так, 26 січня 1907 року цісарським урядом було ухвалено новий закон про вибори до австрійського парламенту, який суттєво розширював виборчі права українського населення краю у порівнянні з попереднім аналогічним законом. Відповідно до цього документу для українського населення було передбачено 28 мандатів із 516. [4, с. 167].

Водночас, на наше переконання, реформа мала низку суттєвих недоліків, а саме: виборчі права не поширювалися на жінок і військовослужбовців, вік для виборів встановлювався від 24 років, для депутатів – 30 років, ценз осілості – один рік. Також досить нерівномірним був розподіл депутатських місць за національностями. Приміром, один депутат від австрійців та італійців вибирався на 28 тис. населення, від поляків – на 52 тис., а від українців – на 102 тис. осіб [5, с. 139]. Такий підхід

обумовлював значно меншу кількість депутатів, які мали змогу представляти українські інтереси в австрійському парламенті. Таким чином, за результатами виборів 1907 року до парламенту було обрано 19 представників національно-демократичного руху, три представники від радикалів один соціал-демократ та п'ять представників русофільського напряму. Ще п'ятьох націонал-демократів було обрано з території Буковини [13, с. 173].

Водночас, варто наголосити, що навіть за таких обставин новий закон запроваджував демократичні нововведення, зокрема, передбачивши проведення голосування на основі загального прямого і таємного виборчого права. Фактично австрійський парламент поступово ставав важливою трибуною для захисту прав українського народу [9, с. 163].

На момент проголошення виборів К. Трильовський представляв українську радикальну партію, яка була наступницею русько-української радикальної партії. До австрійського парламенту він був обраний двічі, у 1907 у 1911 роках [2, с. 128], та представляв виборчий округ «Коломия-Косів». Кирило Трильовський був кандидатом від двох виборчих округів, у яких здобув перемогу. З огляду на це, в одному з округів, а саме в окрузі Надвірна, перемогу він віддав на користь Миколи Лагодинського, який працював адвокатом у місті Делятин [12, с. 4]. Характерно, що по цілій Австрії таких випадків було відомо тільки два. Перемогу одночасно у двох округах здобули Кирило Трильовський та бурмістр Відня Карл Люгер [13, с. 173]. На підставі джерельних відомостей можемо констатувати, що у процесі волевиявлення населення віддало Кирило Трильовському 44 тисячі голосів, а на той момент це було надзвичайно високим результатом і свідчило про величезну популярність діяча серед населення [10, с. 1].

Парламентська діяльність К. Трильовського була досить активною і відзначалася численними публічними виступами та дискусіями. Як представник русько-українського клубу парламенту [6, с. 8], який було засновано у червні 1907 року, правозахисник своїх виступах порушував актуальні питання українського національного руху. Судження К. Трильовського завжди характеризувалися самостійністю та незалежністю, тому його політична позиція не завжди була співзвучною з думками інших українських депутатів. Незважаючи на це, депутатська діяльність К. Трильовського була надзвичайно широко відзначена провідними діячами того часу, а за свою активну життєву позицію йому встановлено у віденському парламенті бронзовий бюст [4, с. 167].

Слід зауважити, що входження західноукраїнських земель до Австрійської держави дослідник вважав явищем більш позитивним, ніж їх перебування у складі Польщі. Для Польської держави попередніх періодів були притаманні цілковита свобода нарівні з відсутністю єдиної державної влади стосовно шляхетського стану і повне безправ'я, співзвучне з невільництвом селян, всупереч тому чи це були українці, чи представники іншої нації. Становище українського селянина залишалося підлеглим стовно свого пана, і в умовах шляхетської сваволі часто вважалося майже безнадійним [7, с. 4-5]. З огляду на це правовий статус українського населення у складі Австрії видавався більш перспективним. Цісар Йосип II зробив у цьому плані ряд позитивних змін, а 10 лютого 1789 р. він проголосив скасування панщини. Проте його наступники не спішили впроваджувати в життя намічені реформи й остаточна ліквідація панщини відбулась лише у 1848 р.

К. Трильовський зауважив, що з припиненням існування Речі Посполитої шляхетське свавілля не тільки не припинилося, а інколи й посилювалося. Шляхта й надалі з позицій зневаги до народу та ігнорування його природних прав продовжувала очолювати публічні уряди у Галичині. Відтак куріальна система, на якій базувався тодішній державний устрій, максимально задовольняла шляхту, котра крайові та загальнонаціональні представницькі органи використовувала задля збереження свого впливу й забезпечення своєї влади [14, с. 7].

З-поміж численних виступів депутата ключове місце займало питання зловживань польської місцевої адміністрації стосовно місцевого населення. Свій перший виступ у стінах австрійського парламенту, який датований 22 липня 1907 року парламентарій присвятив висвітленню питань щодо численних зловживань становищем польської шляхти у Галичині. Виступаючи з промовою під назвою «Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками!» [14] він аргументовано зазначив, що поляки, використовуючи своє службове становище, зайняли найважливіші урядові посади, що призвело до концентрації у їхніх руках усієї повноти влади та запровадження свідомої дискримінаційної політики стосовно українців [2, с. 128]. Автор намагався відобразити польсько-шляхетські зловживання, які неодноразово відбувалися у Галичині, зокрема діяльність польської адміністрації, польських бюрократів, насамперед суддів і прокурорів [11].

К. Трильовський зауважив, що з припиненням існування Речі Посполитої шляхетське свавілля не тільки не припинилося, а інколи й посилювалося. Шляхта й надалі з позицій зневаги до народу та ігнорування його природних прав продовжувала очолювати публічні уряди у Галичині. Відтак куріальна система, на якій базувався тодішній державний устрій, максимально задовольняла шляхту, котра крайові та загальнонаціональні представницькі органи використовувала задля збереження свого впливу й забезпечення своєї влади [14, с. 7].

Характерно, що належна фахова юридична підготовка дозволила йому розкрити саме правові аспекти проблеми. Він ініціював запити до офіційних державних інституцій, а також урядових установ щодо конкретних фактів нівелювання чинного законодавства офіційною владою, а також порушення законних прав українського народу [3]. Як свідчить статистика, впродовж своєї депутатської діяльності він загалом ініціював подання 367 запитів, які основним чином спрямовувались на розв'язання загальнонаціональних питань, а також щодо важливих потреб українського населення краю.

15 березня 1909 року у парламенті К. Трильовський виступив з промовою під назвою «Чи давати Австрії рекрута?». Дана промова спричинила гостру політичну дискусію і неабиякий резонанс у межах цілої держави. Річ у тім, що в умовах можливої війни із Сербією австро-угорський парламент мав прийняти відповідний законопроєкт щодо набору до війська новобранців. Таку нагоду українські депутати вирішили використати задля здобуття максимальних вигод при розв'язанні українського питання [8, с. 95]. Кирило Трильовський вважав, що у дискусіях з офіційним урядом можна здобути певні якісні результати для українського народу. З цього приводу у своїй доповіді він наводив численні факти знущання жовнірів стосовно українських новобранців, зокрема під час окупації Боснії та Герцеговини у 1878 році [4, с. 168]. Зазначимо, що така промова українського депутата спричинила масові дискусії у парламенті. Особливо висловив невдоволення проти наведених фактів Міністр краєвої оборони Георгі. Деякі представники українських депутатів також висловили невдоволення щодо надто різкої критики офіційної державної влади. Підсумком парламентських дискусій навколо промови К. Трильовського став його вихід зі складу Русько-українського клубу.

15 березня 1909 року у парламенті К. Трильовський виступив з промовою під назвою «Чи давати Австрії рекрута?». Дана промова спричинила гостру політичну дискусію і неабиякий резонанс у межах цілої держави. Річ у тім, що в умовах можливої війни із Сербією австро-угорський парламент мав прийняти відповідний законопроєкт щодо набору до війська новобранців. Таку нагоду українські депутати вирішили використати задля здобуття максимальних вигод при розв'язанні українського питання [8, с. 95]. Кирило Трильовський вважав, що у дискусіях з офіційним урядом можна здобути певні якісні результати для українського народу. З цього приводу у своїй доповіді він наводив численні факти знущання жовнірів стосовно українських новобранців, зокрема під час окупації Боснії та Герцеговини у 1878 році [4, с. 168]. Зазначимо, що така промова українського депутата спричинила масові дискусії у парламенті. Особливо висловив невдоволення проти наведених фактів Міністр краєвої оборони Георгі. Деякі представники українських депутатів також висловили невдоволення щодо надто різкої критики офіційної державної влади. Підсумком парламентських дискусій навколо промови К. Трильовського став його вихід зі складу Русько-українського клубу.

Потрібно зазначити, що дана тема знайшла особливе зацікавлення у депутатській діяльності Кирила Трильовського. Він неодноразово звертався з депутатськими запитами щодо знущання старшин над новобранцями в австро-угорській армії, приділяв особливу увагу тим правопорушенням, які здійснювались польськими жандармами стосовно місцевого українського населення.

Окрім відстоювання прав українського народу в парламенті, Кирило Трильовський у своїх виступах порушував й інші, не менш актуальні питання, зокрема, це: відшкодування державою збитків, завданих повінню; право на володіння та користування зброєю пастухами для охорони свійських тварин; обов'язковість використання в судах при написанні протоколів та актів обвинувачення українською мовою; встановлення чіткого переліку предметів, які не можуть бути забрані у випадку стягнення податків; право та можливість українських військовослужбовців відзначати українські свята тощо [2, с. 128]. Як бачимо, всі теми були актуальними і відображали реальні потреби українського населення того часу.

Висновки. Використання парламентської трибуни дозволило Кирилові Трильовському піднести українське питання на загальнодержавний рівень. Завдяки його життєвій позиції, питання захисту прав та інтересів українського народу набуло публічності та широкого розповсюдження серед відомих правників і суспільно-політичних діячів того часу. У своїх численних парламентських промовах діяч порушував актуальні проблеми того часу, зосереджуючись на найрізноманітніших формах

порушення чинного законодавства, законних прав та інтересів громадян крайовими та місцевими органами влади. Належна юридична підготовка дала можливість парламентарію акцентувати саме на правових аспектах проблеми і у цьому зв'язку він ініціював численні звернення до державних інституцій з наведенням конкретних фактів нівелювання чинного законодавства офіційною владою.

Список використаних джерел:

1. Андрусяк Т. Адвокати та їх роль у розвитку української правової думки. *Адвокатура України: історія та сучасність*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 14–18.
2. Андрусяк Т. Правові погляди Кирила Трильовського. *Вісник Львівського університету. Серія: юридична*. 2000. Випуск 35. С. 121–130.
3. Арсенич П. Засновник «Січі» на Покутті (Про К. Трильовського). *Дзвін*. 1992. № 3- 4. С. 139–141.
4. Бойчук Л. Парламентська діяльність Кирила Трильовського (1907–1918 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. *Історія*. 2012. Вип. 22. С. 166–172.
5. Босак І. Відображення боротьби за виборчі реформи галицькою пресою напередодні І світової війни. *Поліграфія і видавнича справа*. 2006. № 2 (44). С. 138–145.
6. Василик І.Б. Адвокати-державники в історії України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/files/Advokati_derjavniki_Lviv_29102016.pdf (дата звернення 24.02.2023).
7. Весоловський Я., Лозинський М. Як судили Мирослава Січинського. Львів, 1911. 303 с.
8. Григорук Н. Парламентські вибори і діяльність української репрезентації у Відні в 1907–1911 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2017. Вип. 2. С. 93–97.
9. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2009. 467 с.
10. Громадський голос. 21 травня 1907 р. С. 1.
11. З діяльности д-ра Кирила Трильовського яко посла до Ради Державної. Накладом І. Чупрея. Друковано в друкарні Михайла Білоуса в Коломиї. Коломия, 1911. 12 с. Передрук: Упорядник І. Монолатій. Коломия, 1993. 15 с.
12. Свобода. Урядовий орган Українського Народного Союзу. 13 червня 1907. Ч. 24. С. 4.
13. Трильовський К. З мого життя. Київ-Едмонтон-Торонто: ТАКСОН, 1999. 278 с.
14. Трильовський К. Проч із шляхтою, проч із єї посіпаками. Львів, 1908. 40 с.

УДК: 340.1+340.15(71)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.16

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В КАНАДІ: ВАРТИЙ УВАГИ ДОСВІД

Фулей Т.І.,
кандидат юридичних наук,
начальник відділу наукових досліджень
проблем судочинства та науково-методичного забезпечення
суддівської освіти Національної школи суддів України
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9800-8785

Фулей Т.І. Доступ до правосуддя в Канаді: вартий уваги досвід.

У статті розглянуто канадський досвід стосовно доступу до правосуддя, зокрема, діяльність дослідницьких комісій та започаткування суспільної дискусії щодо переосмислення концепції доступу до правосуддя.

Підкреслено, що доступ до правосуддя визнається у Канаді одним із загальнонаціональних пріоритетів. Серед факторів, які сприяли усвідомленню важливості цієї проблематики, виокремлено діяльність дослідницьких комісій та вплив дослідницьких доповідей, започаткування суспільної дискусії із залученням заінтересованих осіб, практичну спрямованість наукових досліджень, систематичне проведення опитувань громадської думки та аналіз їх результатів, використання індикаторів для вимірювання прогресу та ін.

Зазначено, що діяльність незалежних дослідницьких комісій (*commissions of inquiry*) є усталеним і дієвим механізмом, що використовується не лише для розслідування катастроф чи звинувачень публічних осіб, але й для всебічного і неупередженого вивчення певного питання, напрацювання рекомендації для поліпшення державної політики та консультування уряду; відтак, доповіді таких комісій мають де-факто значний вплив на суспільство і сприяють реформам. Як приклади у сфері доступу до правосуддя наведено "Доповідь Макдональда" та Доповідь Комісії щодо рівності у сфері зайнятості, відому як "Доповідь Абелли". Наголошено на внеску суддів (з огляду на їх професійні навички незалежного та неупередженого розгляду, оцінки доказів, керування змагальним процесом, дотримання процедурних вимог та ін.) у роботу дослідницьких комісій. Охарактеризовано вплив доповідей дослідницьких комісій на широке суспільне обговорення проблематики доступу до правосуддя.

Проаналізовано, що суспільна дискусія в Канаді щодо доступу до правосуддя, започаткована наприкінці 90-х рр. XX ст. як на рівні провінцій, так і на федеральному, тобто загальнонаціональному, стосувалася передусім переосмислення ставлення до поняття "доступ до правосуддя". Встановлено, що український термін "доступ до правосуддя" не відображає усіх нюансів оригіналу ("*access to justice"*) та наголошено, що оскільки концепція "*access to justice"* виникла і розвивалася в англомовному середовищі, де "правосуддя" і "справедливість" позначаються тим самим словом "*justice"*, то йдеться про доступ до правосуддя передусім як до *справедливості* (а не як до суду у значенні державного органу). Підкреслено, що хоча концепції "людиноцентричного правосуддя" тоді ще не існувало, проте у фокусі суспільної дискусії щодо доступу до правосуддя в Канаді було поставлено людину та її проблеми юридичного характеру.

Ключові слова: доступ до правосуддя, справедливість, дослідницькі комісії, суспільний інтерес.

Fuley T. Access to justice in Canada: A noteworthy experience.

The article examines the Canadian experience regarding access to justice, i.e., the activities of the commissions of inquiry and the initiation of the nationwide dialog on rethinking the concept of access to justice.

It is indicated that access to justice is considered in Canada as one of the national priorities. Among the wide range of contributing factors, it is distinguished the activities of commissions of inquiry and the impact of their reports, a nationwide public debate, the legal problem surveys and researches, analysis of their data, the use of indicators to measure progress, etc.

It is noted that the independent commissions of inquiry can be understood as an established and effective mechanism used not only to investigate disasters or accusations of public figures (*fact-finding inquiries*), but also to comprehensively and impartially inquire into issues of public concern, make recommendations for the development of public policy and advise the government (*policy-based inquiries*); therefore, the reports of such commissions have a de facto significant impact on society and contribute to reforms; the best examples regarding access to justice are the Macdonald Report and the Abella Report. The contribution of judges to the commissions of inquiry is emphasized, given judge' professional skills of independent and impartial consideration, assessing evidence, running a procedurally fair process, following procedural requirements, etc. The influence of the reports of the commissions of inquiry on the public discussion of the issue of access to justice is characterized.

It was analyzed that the public debate in Canada regarding access to justice was initiated at the end of 1990s. both at the provincial level and at the federal (nationwide) level, and was primarily concerned with rethinking the attitude to the concept of "access to justice". It was emphasized that the Ukrainian translation of the term «access to justice» does not reflect all the nuances of the original. Since the concept of "access to justice" arose and developed in the English-speaking environment, where *fairness* ("*equity"*) and *the system of laws in a country that judges and punishes people* are denoted by the same word "justice", therefore, "access to justice" refers primarily to fairness and not just to a court as a state institution. It is emphasized that although the concept of "people-centered justice" did not yet exist at that time, Canada put consideration of the individual and his or her legal problems at the heart of justice responses.

Key words: access to justice, justice, Commissions of Inquiry, public interest.

Постановка проблеми. Канада є державою, у якій доступ до правосуддя (англ. "*access to justice*") визнається пріоритетом як на загальнонаціональному (федеральному), так і на рівні окремих провінцій щонайменше кілька десятиліть. Варто зауважити, що теперішні представники цієї держави на заходах глобального рівня наголошують, що їхнє студентське навчання було просякнуте питанням про "доступ до правосуддя і як його зробити конкретним" [1, 41:01]. Така багаторічна увага до проблематики доступу до правосуддя зумовлена цілою низкою причин: особливостями державного устрою Канади та існуючими інституціями, заохоченням трудової міграції та відповідно існуючою демографічною ситуацією, тривалою історичною дискримінацією корінного населення та прагненням знайти прийнятні способи примирення для подолання цієї травми та ін. Важливу роль відіграло також прийняття у 1982 р. Хартії прав і свобод (*Canadian Charter of Rights and Freedoms*) як частини Конституційного акта (далі – Хартія) та подальший розвиток її окремих положень у рішеннях Верховного суду; передусім йдеться про ті приписи Хартії, що гарантують право на життя, свободу і особисту недоторканність, яких особа може бути позбавлена лише відповідно до принципів природної справедливості (ст. 7), рівний захист і рівне сприяння з боку закону без дискримінації (ст. 15) та засіб юридичного захисту кожному, чиї хартіяльні права були порушені або позбавлені доступу до суду (ст. 24) та ін.

В теперішній час Департамент юстиції Канади (*The Department of Justice Canada*) працює над просуванням людиноцентричного підходу до правосуддя (англ. *a people-centered approach to justice*) [2], спрямованого на розуміння реальних юридичних потреб людей, а також усвідомлення зв'язку юридичних проблем із низкою інших, насамперед соціально-економічних (таких як працевлаштування, освіта, охорона здоров'я, житло та под.). Відтак своєчасний доступ до справедливої та ефективної системи правосуддя, а також доступ до інформації, ресурсів і неофіційних послуг сприятиме добробуту як окремих людей, так і громад [2].

Прикметно, що у своїх зусиллях щодо сприяння доступу до правосуддя Канада керується Порядком денним ООН щодо сталого розвитку до 2030 року, основним принципом якого є "нікого не залишити осторонь" [2], та Цілями сталого розвитку (*Sustainable Development Goals*), що відомі також як "глобальні цілі", проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 р. № 70/1 [3]. Одна з них – Ціль 16 – передбачає, серед іншого, "сприяти верховенству права на національному та міжнародному рівнях та забезпечувати рівний доступ до правосуддя для всіх" (16.3) [3, с. 30]. Зауважимо, що в нашій державі орієнтирами для розроблення як проєктів програмних документів і нормативних актів, так і напрямів наукових досліджень також виступають Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року [4], які відповідають глобальним цілям. Безумовно, повномасштабне російське вторгнення та необхідність захисту України від збройної агресії вплинули на національні пріоритети, однак навіть в умовах воєнного стану не мо-

жуть бути обмежені права, передбачені ст. 55 Конституції України, зокрема, судовий захист прав і свобод. Відповідно до ст. 26 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" [5] правосуддя здійснюється звичайними судами (створення надзвичайних судів не допускається (ч. 4 ст. 26)) та забороняється скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства (ч. 2 ст. 26), натомість допускається лише зміна територіальної підсудності судових справ або зміна місцезнаходження судів в установленому законом порядку (ч. 3 ст. 26 Закону) [5]. Основні конституційні засади судочинства в умовах воєнного стану залишаються незмінними. Водночас, з огляду на воєнний стан, доступ до правосуддя супроводжується новими викликами, на які варто відповідати, враховуючи досвід тих держав, що мають вагомі здобутки у цій царині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика доступу до правосуддя в канадській фаховій літературі висвітлена у десятках, якщо не сотнях, публікацій. Серед багатьох науковців виокремимо передусім професора Родеріка А. Макдональда (Roderick A. Macdonald), який присвятив вивченню цього питання майже 40 років [6] і вважається ментором для кількох поколінь канадських правників [7]. Свого часу (1997–2000 рр.) він очолював Юридичну комісію Канади (*The Law Commission of Canada*), а також робочу групу щодо дослідження доступу до правосуддя у Квебеку (1990 р.), результат якої відомий як "Доповідь Макдональда" [8] (про що детальніше йтиметься далі). Низка його праць щодо взаємозв'язку доступу до правосуддя та правової реформи [9; 10; 11; 12; 13] помітно вплинула на подальші наукові дослідження (і не лише в Канаді) та на перебіг реформ. Іншим помітним автором та керівником колективів дослідників є Тревор Фарроу (Trevor C. W. Farrow), з-поміж багатьох публікацій, виданих ним у співавторстві, чимало стосувалося доступу до правосуддя [14; 15; 16; 17; 18]. Поняття доступу до правосуддя, його елементи та розширення змісту у сучасних умовах були предметом дослідження таких канадських науковців, як Дж. Басс (Julia H. Bass), Дж. Бейлі (Jane Bailey), К. Бекхаус (Constance Backhouse), Ж. Беркл (Jacquelyn Burkell), Г. Рейнолдс (Graham Reynolds), Ф. Земан (Frederick H. Zeman); доступ до правосуддя як елемент верховенства права та конституційну гарантію та його відображення у рішеннях Верховного суду Канади вивчали А. Коле (Andrea A. Cole) та М. Флаерті (Michelle Flaherty); проблематику доступу до правосуддя у цивільних справах, окрім вищезгаданих Р. Макдональда та Т. Фарроу, досліджували також А. Кюрі (Ab Currie), М. Дж. Моссман (Mary Jane Mossman) та багато інших.

Метою цієї статті є аналіз факторів, які сприяли актуалізації проблематики доступу до правосуддя в Канаді як загальнонаціонального пріоритету, та надання рекомендацій щодо можливості їх застосування в Україні в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Досвід Канади у сфері доступу до правосуддя можна охарактеризувати успішним поєднанням низки факторів, що дало кумулятивний ефект. Виокремимо декілька, на нашу думку, найбільш суттєвих: по-перше, діяльність дослідницьких комісій та вплив дослідницьких доповідей; по-друге, започаткування суспільної дискусії із залученням заінтересованих осіб до обговорення проблеми та пошуку шляхів її вирішення; по-третє, практична спрямованість наукових досліджень, зокрема, фокусування на юридичних потребах різних груп населення; по-четверте, систематичне проведення опитування громадської думки та аналіз результатів таких опитувань для формування плану дій; зрештою, реалізація плану дій та використання конкретних індикаторів для вимірювання прогресу.

У цій статті детальніше розглянемо перші два фактори, оскільки вони виконували функцію наріжних каменів та спонукали до розвитку решти.

Діяльність дослідницьких комісій та вплив дослідницьких доповідей. Передусім зазначимо, що діяльність незалежних дослідницьких комісій (англ. *commissions of inquiry*) є одним із усталених і дієвих механізмів конституційного ладу Канади. Важливо підкреслити, що *inquiry* означає не лише "слідство" чи "розслідування" (у кримінально-правовому значенні), але також і "дослідження", "питання", "запит" і под., тому переклад терміна *commissions of inquiry* як "слідча комісія" чи "комісія з розслідування" (хоч трапляються й такі варіанти) не повною мірою відображає суть їхньої діяльності, оскільки вони створюються не лише для розслідування усіх значних катастроф і звинувачень у протиправних діях публічних службовців (т. зв. *fact-finding inquiries*), але – і передусім – для повного та неупередженого вивчення питань, що мають важливе суспільне значення, консультування органів виконавчої влади (федерального чи провінційного рівнів) та вироблення рекомендацій для розвитку (т. зв. *policy-based inquiries*); деякі комісії поєднують обидва мандати.

Комісії бувають різних типів; найбільш відомі т. зв. "королівські комісії" (*Royal Commissions*), однак існують й інші – дорадчі (*Advisory Commissions*), слідчі – у вузькому, кримінально-правовому значенні (*Investigative Commissions*), робочі групи (*Task Force*) та ін. Законодавчою підставою їх діяльності є федеральний закон (на теперішній час чинним є *Inquiries Act* [19] 1985 р., який замінив попередній), та подібні акти провінцій. Мандати комісій варіюються залежно від мети їх створення та характеру досліджуваного питання, однак важливими є повноваження комісій викликати свідків, отримувати свідчення під присягою та вимагати документи. Аналіз форм і функцій дослідницьких комісій – від історії та правових підстав (у т.ч. процедурних аспектів) до оцінки результатів їх впливу на реформи – здійснив свого часу професор Р. А. Макдональд [20], який чудово був обізнаний із цим механізмом як керівник кількох таких утворень. Очолювані відомими фахівцями у певній сфері чи суддями – які під час роботи комісіонерами поєднують низку ролей, наприклад, встановлюють фактичні обставини за аналогією із судом, пропонують конкретні заходи для реформ як урядовці, відповідають за використання бюджетних коштів і адміністрування діяльності працівників апарату комісії як управлінці і т. д. – комісії за результатами роботи подають відповідну доповідь (report). Хоча висновки та рекомендації таких доповідей не є обов'язковими, однак мають значний вплив на громадську думку та формування державної політики [21].

Загальну кількість дослідницьких комісій, що діяла в Канаді, визначити складно, однак про поширеність та усталеність цієї практики свідчить таке: за підрахунками офіційного урядового видання, у 1870–1996 рр. було понад 350 комісій, що стосувалися загальносуспільних питань (відповідно до частини I закону), а кількість комісій щодо вивчення стану справ чи розслідування діяльності публічних службовців (відповідно до частини II закону) оцінювалася в понад 1500 (станом на 1977 р.) [20, p. 9]. На даний момент на сайті федерального уряду Канади [22] можна ознайомитися з сотнями доповідей дослідницьких комісій за різні роки; для ілюстрації тематичної спрямованості зазначимо лише декілька: дослідження системи регулювання праці в штаті Массачусетс (1881–1883 рр.), побудови Тихоокеанської залізниці (1880–1882 рр.), каналів (1887–1890 рр.), мостів (1930-1931 рр.), автодороги з Британської Колумбії до Аляски (1938–1941 рр.), умов навігації на струмках (1871 р.) та окремих річках (1942 р.), немедичного використання наркотиків (1969–1973 рр.), нової політики рибальства в Тихому океані (1981-1982 рр.), діяльності фармацевтичної промисловості (1984-1985 рр.), спонсорства та рекламної діяльності (2004–2006 рр.), майбутнього охорони здоров'я (2001-2002 рр.) і т.д.; серед юридичної проблематики виокремимо доповіді комісій з консолідації законодавства (1902–1906 рр. та 1923–1927 рр.), в'язничної реформи (1984–1987 рр.), воєнних злочинців (1985-1986 рр.), діяльності королівської гірської поліції (1977–1981 рр.), засуджених за федеральним законодавством жінок (1990 р), помилкового обвинувачення та ін.

Як приклад значного впливу на політику та суспільні зміни наведемо Доповідь Комісії щодо рівності у сфері зайнятості (*Report of the Royal Commission on Equality in Employment*) [23], яка увійшла у світову (без перебільшення) історію як "Доповідь Абелли" (Abella Report) за іменем її авторки. На момент призначення комісіонером (1983 р.) Р. Абелла (Rosalie Silberman Abella) обіймала посаду судді Сімейного суду Онтаріо і була членом комісій з прав людини та з правової реформи Онтаріо, у 2004–2021 рр. вона була суддею Верховного суду Канади, а по завершенні суддівської кар'єри є гостьовою професоркою у правничих школах Гарварду, Університету Торонто, а також дослідницею у Єлі. Доповіддю Абелли започатковано реальне втілення концепції рівності у сфері зайнятості, а рекомендації авторки були сприйняті не лише у її власній країні (детальний аналіз впливу Доповіді Абелли здійснено у колективній праці з нагоди її 25-річчя [24]), але й у таких географічно віддалених одна від одної правових системах, як Нова Зеландія, Південно-Африканська Республіка та Північна Ірландія [25]; до цієї доповіді неодноразово звертався Верховний суд Канади, наприклад, у недавній (2020 р.) справі *Fraser v. Canada* [26].

Варто відзначити вагомий внесок суддів у роботу дослідницьких комісій. Вважається, що здатність здійснювати незалежну та варту довіри оцінку доказів робить суддю ідеальною кандидатурою для ролі комісіонера [27, с. 4]. Окрім того, судді володіють навиками керування змагальним процесом і слідують процедурам – і хоча діяльність комісій не пов'язана жорсткими вимогами процесуального законодавства, однак забезпечення змагальної процедурної справедливості важливе для громадської довіри до висновків дослідницьких доповідей.

Проблематика доступу до правосуддя була предметом дослідження низки комісій – як створених спеціально із цією метою, так і інших, наприклад, щодо доступу до правничої допомоги осіб з інвалідністю в провінції Онтаріо авторства Р. Абелли [28], корінного населення і судової системи [29] та

под. Дані різних досліджень порівнювалися, систематизувалися на багатьох рівнях, враховувалися для розроблення подальших політик та планів дій.

Перші дослідницькі комісії щодо доступу до правосуддя працювали на рівні провінцій – наприклад, у Квебеку (що має континентальну систему цивільного права) відповідну робочу групу очолював згаданий вище професор Р.А. Макдональд, а доповідь комісії (фр. *Rapport du groupe de travail sur l'accessibilité à la justice*) (1990 р.), більш знана як "Доповідь Макдональда" (*Le rapport Macdonald*) [8], містила низку рекомендацій, що стосувалися кількох сфер: правової допомоги, судових витрат, справ щодо невеликих сум позовів, несудових методів вирішення конфліктів, правової інформації та правової освіти, а також специфічних потреб певних цільових груп, зокрема корінного населення.

Загалом у середині 90-х рр. XX ст. в кожній з канадських провінцій і територій були створені подібні комісії / робочі групи, які фокусувалися на питаннях управління та організації роботи суду, доступу до суду у цивільних справах, особливостях судового процесу, впровадженні технологій у цивільне судочинство, ролі правничої допомоги (адвокатури) в цивільному судочинстві, використанні альтернативних способів вирішення спорів, а також підвищення довіри громадськості до судової системи. Іноді комісії оприлюднювали спершу попередні звіти, які ставали предметом обговорення та пропозицій до змін законодавства або практики її застосування, а вже згодом – остаточні. Зауважимо, що дослідницькі комісії діяли з певною періодичністю, наприклад, у Квебеку, окрім вже згаданої Доповіді Макдональда, значний вплив мала також доповідь 2005 р. [30]. На загальнонаціональному рівні етапною була доповідь дослідницької комісії щодо доступу до правосуддя у цивільних та сімейних справах 2013 р., у якій запропоновано дорожню карту для змін [31], та окрема доповідь 2012 р., підготовлена робочою групою з доступу до правничих послуг [32].

Характеризуючи вплив доповідей дослідницьких комісій, важливо розуміти, що вони не лише окреслювали стан справ, містили аналіз викликів щодо доступу до правосуддя та рекомендації, адресовані "вузькому колу фахівців", – насамперед вони сприяли широкому суспільному обговоренню доступу до правосуддя як важливої проблеми загальнонаціонального масштабу.

Суспільна дискусія щодо доступу до правосуддя із залученням заінтересованих осіб. Суспільна дискусія щодо доступу до правосуддя розпочалася спершу на рівні провінцій, як і дослідження з цієї тематики. Хронологічно першим був саміт з правосуддя, проведений у Альберті (*Alberta Summit on Justice*) у 1998 р. [33]. Однак дуже швидко обговорення набуло загальнодержавного масштабу, а чимало рекомендацій, вироблених на регіональному рівні, були подібні до федеральних [34].

Визначальним було проведення у 2000 р. за ініціативи федерального Департаменту юстиції національного симпозіуму щодо доступу до правосуддя під назвою "Розширюючи обрії: переосмислюючи доступ до правосуддя в Канаді" (*Expanding Horizons: Rethinking Access to Justice in Canada*) за участі понад сотні суддів, адвокатів, фахівців із розробки політики, урядовців, науковців, а також представників спільнот з усіх регіонів, метою якого було переосмислити традиційні погляди та дослідити майбутні виклики забезпечення доступу до правосуддя для канадців у середовищі, що стає все більш складним і вимогливим [35, с. 1]. Варто зауважити, що як ключові доповіді, так і дискусії під час тематичних воркшопів (групових обговорень за напрямами) стосувалися передусім переосмислення ставлення до поняття "*access to justice"* та рефлексій стосовно власне поняття "*justice"*. У цьому зв'язку видається важливим зробити таке застереження. Хоча термін "*access to justice"* нині є усталеним й відображає цілісне поняття, а його значення не варто виводити із значення кожного із його слів окремо (така помилка була зроблена свого часу вітчизняними науковцями при спробі осягнути зміст поняття "верховенство права"), слово "*justice"*, що є складовою цього терміна, має кілька значень, і ця полісемія, на нашу думку, суттєво вплинула на сприйняття та подальший розвиток концепції "доступ до правосуддя" (*access to justice*), а також дозволяє розмежувати це поняття з іншими (зокрема, з поняттям "доступ до суду" (*access to a court*)).

До прикладу, Кембриджський словник [36] дає такі означення "*justice"*: 1) *fairness* (синонімом цього варіанту є "*equity"*) *in the way people are dealt with* – у цьому значенні "*justice"* зазвичай перекладається як "справедливість"; 2) *the system of laws in a country that judges and punishes people* – і в цьому значенні вживається у таких виразах як "*justice system"*, "*miscarriage of justice"*, "*course of justice"* та под., а усталеними перекладами є "правосуддя", "система правосуддя", "система юстиції" або "судова система"; 3) *a judge in a law court (a Supreme Court justice)* – перекладається як "суддя" (посада чи статус). Тобто українською мовою, залежно від контексту, "*justice"* можна перекласти як справедливість, правосуддя, судочинство, судова система, суд, а також похідними від них.

Наприклад, глобальна платформа для розробки комплексних механізмів відповідальності за міжнародні злочини – конференція високого рівня "*United for Justice"* (т. зв. "юридичний Рамштайн") українською перекладена як "Об'єднані заради справедливості" [37]. Враховуючи наведене, "доступ до правосуддя" як український еквівалент "*access to justice"* хоча й видається найбільш адекватним із можливих варіантів, однак (як і кожен переклад) не відображає усіх нюансів оригіналу. Оскільки концепція "*access to justice"* розвивалася в англомовному середовищі, де "правосуддя" і "справедливість" позначаються тим самим словом, то йдеться про доступ до правосуддя передусім як до *справедливості* (а не суду як органу). Саме цим значною мірою пояснюється привабливість "*access to justice"* як крилатої фрази, оскільки, як свого часу слушно зауважив Р. Саквіль, потужні мовні повідомлення, які вона передає, містять у собі одночасно й ідеал, і неявну обіцянку його досяжності [38, с. 86].

Тобто загальноканадська дискусія, започаткована симпозіумом під егідою Департаменту юстиції, стосувалася передусім осмислення доступу до правосуддя для досягнення більш справедливого суспільства.

Ключові доповідачі зосередили свою увагу не лише на традиційній парадигмі доступу до правосуддя, описаній у працях М. Каппалетті та Б. Ґарта [39], та спробі накласти "три хвилі" на канадський контекст (Ab Currie) [35, p. 37–40, 40–44], чи та тогочасних трендах (Mark Kingwell) [35, p. 26–36], але й на новому розумінні справедливості (Roderick A. Macdonald) [35, p. 45–47], що можливе лише у випадку готовності відмовитися від звичного і шукати альтернативи, якими б нереалістичними вони не здавалися спочатку, оскільки у них може лежати зародок ідеї, яку варто визріти (Lois Gander) [35, p. 61–66].

Строкатість населення Канади та відмінності правових систем у різних частинах країни і, відповідно, багатоманітність досвіду канадців щодо перешкод у доступі до правосуддя та відсутність суспільного консенсусу стосовно розуміння "*justice"* стимулювали спроби окреслити проблемні питання, на кшталт: "Здається, що закон надто мало захищає від беззаконня" [35, p. 10] або "Система правосуддя не є або/або; це не один розмір, який підходить усім" [35, p. 12]. Доволі несподіваним у ході цієї "надзвичайної розмови" виявилося не визнання проблем функціонування системи правосуддя (щодо цього була цілковита одностайність), а "величезний апетит до змін" [35, с. 1].

Таким чином, започаткована загальнонаціональна дискусія стосувалася справді серйозних проблем – як досягнути справедливішого суспільства. Хоча поняття "людиноцентричного правосуддя" тоді ще не існувало, проте у фокусі цієї дискусії була людина та її проблеми, які часто набували юридичних форм. Для порівняння – в Україні фахове обговорення в рамках національної дискусії "Доступ до правосуддя: реалії та перспективи" у листопаді–грудні 2020 р. стосувалися передусім проблем суддівської спільноти (відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та участі іноземних експертів у формуванні її складу, завершення процедур добору кандидатів на посаду судді та кваліфікаційного оцінювання суддів, кадрового голоду у судах і под.), а не людини.

Зазначимо, що проведенню загальнонаціонального симпозіуму в Канаді передувало проведення дослідження юридичних проблем населення і опитування громадської думки. При цьому лідером виступав Департамент юстиції, у якому існував відділ наукових досліджень та статистики доступу до правосуддя (*Access to Justice Research and Statistics Division*). Згодом різноманітні дослідження та опитування громадської думки стали періодичними, їх результати впливали на формування державної політики, напрацювання плану дій та використання конкретних індикаторів для вимірювання прогресу. Їх аналіз заслуговує на окреме вивчення та не охоплюється метою цієї статті – обмежимося лише переліком найбільш важливих заходів. Так, у 2004, 2006 та 2008 роках у Канаді були проведені 3 національні опитування громадської думки з питань доступу до правосуддя в цивільних справах; у 2009 р. та 2016 р. опубліковані результати узагальнення щодо природи, обсягів та наслідків щоденних проблем юридичного характеру, з якими стикаються канадці; в 2014 р. проведене опитування «Що таке доступ до правосуддя» (*"What is Access to Justice?"*); і навіть під час пандемії у 2021 р. було проведене чергове опитування щодо проблем юридичного характеру (*The Canadian Legal Problems Survey*). Департамент юстиції Канади сприймає збирання статистичних даних і дослідження як дорожню карту для досягнення доступу до правосуддя як однієї із глобальних цілей, оскільки правосуддя неможливе без поширення інформації, щоб уповноважити людей і сприяти людиноцентричному підходу до правосуддя [1, 45.38–46.30].

Висновки. Досвід Канади щодо забезпечення доступу до правосуддя можна охарактеризувати як успішне поєднання низки факторів, серед яких роль наріжних каменів виконали доповіді дослідниць-

ких комісій, а їх обговорення призвело до суспільної дискусії – як у провінціях, так і на загальнонаціональному рівні – щодо проблемних аспектів доступу до правосуддя, а за її наслідками – визначення пріоритетів щодо законодавчих та інституційних змін, а також конкретних індикаторів для вимірювання прогресу в цій царині. Цей досвід видається гідним уваги та детального вивчення, оскільки Україна не має традиції діяльності незалежних дослідницьких комісій, а лише тимчасових слідчих комісій, спеціальних тимчасових слідчих комісій та тимчасових спеціальних комісій Верховної Ради України у межах здійснення парламентського контролю, а також робочих груп, утворених главою держави, до прикладу, з питань судової реформи. Водночас, успішний канадський досвід діяльності незалежних дослідницьких комісій з питань важливого суспільного інтересу, у тому числі доступу до правосуддя, дозволяє рекомендувати його упровадження в Україні, оскільки в такий спосіб суттєво підвищується ефективність діяльності щодо досягнення Цілей сталого розвитку України, забезпечення доступу до правосуддя та справедливості. Окрім того, вплив Доповіді Абелли показує, наскільки вагомим може бути внесок суддів у таку роботу. Варто зауважити, що в Україні є чимало суддів у відставці, чий досвід, професійний рівень та особисті якості могли б слугувати державі та суспільству у випадку їх залучення до роботи таких незалежних дослідницьких комісій. Вартим уваги є й те, що доповіді мали значний суспільний резонанс, і не лише містили рекомендації для осіб, уповноважених приймати рішення на державному рівні, але й передусім сприяли широкому суспільному обговоренню доступу до правосуддя як важливої проблеми загальнонаціонального масштабу.

Список використаних джерел:

1. OECD Riga Global Access to Justice Roundtable 2022. (21.09.2022). URL. https://www.youtube.com/watch?v=SXv8Dj6E6iI (дата звернення: 15.09.2023).
2. Government of Canada. Access to Justice. URL: https://www.justice.gc.ca/eng/csj-sjc/access-acces/index.html (дата звернення: 15.09.2023).
3. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
4. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вер. 2019 р. № 722/2019 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 15.09.2023).
6. Klein A. Of Justice and Its Scales: Looking Back On (Almost) Forty Years Of Rod Macdonald's Scholarship On Access To Justice. *McGill Law Journal*. 2014. No. 59:3. P. 761–771.
7. Roderick Macdonald: A mentor to generations of lawyers. *The Globe and Mail.* July 21, 2014. URL: https://www.theglobeandmail.com/news/national/roderick-macdonald-a-mentor-to-generations-of-lawyers/article19703004/ (дата звернення: 15.09.2023).
8. Rapport du groupe de travail sur l'accessibilité à la justice. Mai 1990. URL: https://www.csj.qc.ca/IntranetUploads/CSJ/Francais/Fichiers/Macdonald.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
9. Macdonald R.A. Access to Justice and Law Reform. *Windsor Yearbook of Access to Justice*. 1990. Vol. 10. P. 287–337.
10. Macdonald R. Accessibilité pour qui ? Selon quelles conceptions de la justice ? *Les Cahiers de droit*. 1992. Vol. 33, No. 2. P. 457–484
11. Macdonald R.A. Special Section to celebrate twenty years of publishing: Access to Justice and Law Reform # 2. *Windsor Yearbook of Access to Justice*. 2001. Vol. 19. P. 317–324.
12. Macdonald R. Access to justice in Canada today: Scope, Scale and Ambitions. In J. Bass, W.A. Bogart, & F.H. Zemans (Eds.), Access to justice for a new century: The way forward. Toronto: Law Society of Upper Canada. 2005. P. 19–112.
13. Macdonald R.A. Access to civil justice. In P. Cane&H.M. Kritzer (eds.). The Oxford Handbook of Empirical Legal Research. 2010. Oxford University Press. P. 492–521.
14. Farrow T.C.W., Lowe D., Albrecht B., Manweiller H., Simmons M.E. Addressing the Needs of Self-Represented Litigants in the Canadian Justice System: A White Paper Prepared for the Association of Canadian Court Administrators. Toronto and Edmonton: Association of Canadian Court Administrators. 2012.

15. Farrow T.C.W. What is Access to Justice? *Osgoode Hall Law Journal*. 2014. Vol. 51. Iss. 3. P. 957–988.
16. Woolley A., Farrow T.C.W. Addressing Access to Justice Through New Legal Service Providers: Opportunities and Challenges. *Texas A&M Law Review*. 2016. Vol. 3. Iss. 3. P. 549–579.
17. Smith, C.D., Rehaag, S., Farrow T.C.W. Access to Justice for Refugees: How Legal Aid and Quality of Counsel Impact Fairness and Efficiency in Canada's Asylum System. 2021. 44 p.
18. Farrow T.C.W., Jacobs L.A. The Justice Crisis: The Cost and Value of Accessing Law. 2020. UBC Press. 365 p.
19. Inquiries Act. R.S.C., 1985, c. I-11. Current to August 21, 2023 Last amended on April 1, 2005 Published by the Minister of Justice URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/I-11.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
20. Macdonald R.A., Dawe R. An Analysis of the Forms and Functions of Independent Commissions of Inquiry (Royal Commission) in Canada. Executive Summary and Bibliography. URL: https://www.mcgill.ca/roled/files/roled/roled_commissioninquiries_en_-roderick_macdonald.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
21. Government of Canada. About commissions of inquiry. URL: https://www.canada.ca/en/privy-council/services/commissions-inquiry/about.html (дата звернення: 15.09.2023).
22. Government of Canada. Commissions of Inquiry. URL: https://www.canada.ca/en/privy-council/services/commissions-inquiry.html (дата звернення: 15.09.2023).
23. Report of the Commission on Equality in Employment. Judge' Rosalie Silberman Abella, Commissioner. Ottawa, Canadian Government Publishing Centre, 1984. URL: http://equalpaycoalition.org/wp-content/uploads/2017/07/Equality-in-Employment-A-Royal-Commission-Report-Abella-Complete-Report.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
24. Employment Equity in Canada: The Legacy of the Abella Report. (Ed. C. Agócs). University of Toronto Press. 2014. 352 p.
25. Justice Rosalie Abella first Canadian woman to receive honorary Yale degree. *The Star.* May 23, 2016. URL: https://www.thestar.com/news/canada/2016/05/23/first-canadian-woman-receives-honorary-degree-from-yale.html.
26. Fraser v. Canada (Attorney General). Supreme Court of Canada. 2020 SCC 28. Case No. 38505. [2020] 3 SCR 113.
27. O'Connor D.R. Some Observations on Public Inquiries. Annual Conference "Doing Justice: Dispute Resolution in the Courts and Beyond," October 10, 2007, Halifax, Nova Scotia URL: https://www.ontariocourts.ca/coa/about-the-court/archives/publicinquiries/ (дата звернення: 15.09.2023).
28. Access to legal services by the disabled: report of a study by Abella R.S. Toronto, Ministry of the Attorney General. 1983. 228 p. URL: https://archive.org/details/mag_00001239 (дата звернення: 15.09.2023).
29. Aboriginal Peoples and the Justice System. Report of the National Round Table on Aboriginal Justice Issues Royal Commission on Aboriginal Peoples. Ottawa, 1993.
30. Pour une plus grande accessibilité à la justice. Rapport. mai 2005. URL: https://www.justice.gouv.qc.ca/fileadmin/user_upload/contenu/documents/Fr__francais_/centredoc/rapports/systeme-judiciaire/aide-jur0505.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
31. Access to Civil & Family Justice: A Roadmap for Change. Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, October 2013.
32. Report of the Access to Legal Services Working Group. Working Group on Access to Legal Services of the Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters. May 2012.
33. Alberta Summit on Justice, Summary of Group Discussions, Barriers to Accessing Justice, Alberta Justice, 1999. pp. 1 and 2.
34. Albert Currie. Riding the Third Wave: Rethinking Criminal Legal Aid within an Access to Justice Framework 2004. https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/csj-sjc/ccs-ajc/rr03_5/rr03_5.pdf.
35. Expanding Horizons: Rethinking Access to Justice in Canada. Proceedings of a National Symposium. Ottawa, Department of Justice Canada, 2001. 96 p.
36. Justice. Cambridge Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/justice (дата звернення: 15.09.2023).
37. Олена Зеленська виступила на конференції United for Justice: Потерпілий ніколи не несе відповідальності за злочин, відповідальний лише виконавець. *Президент України. Офіцій-*

не інтернет-представництво. 04.03.2023. URL: https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-vistupila-na-konferenciyi-united-justice-pote-81449 (дата звернення: 15.09.2023).
38. Sackville R. Some Thoughts on Access to Justice. *New Zealand Journal of Public and International Law*. 2004. Vol. 2 P. 85–111.
39. Garth B., Cappelletti M. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review*. 1978. Vol. 27. P. 181–292.

УДК 340.132.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.17

ПОРЯДОК ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМУ ДІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Щирба М.Ю.,
доктор юридичних наук, доцент
професор кафедри теорії та історії держави і права
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6579-6893
e-mail: mariannashchirba@gmail.com

Щирба М.Ю. Порядок встановлення та визначення напряму дії нормативно-правових актів в Україні: теоретико-прикладні аспекти.

У статті охарактеризовано правила встановлення та визначення напряму дії нормативно-правових актів, які у вітчизняному законодавстві є неефективними.

Сформовані основні положення порядку встановлення та визначення напряму дії нормативно-правових актів України. З'ясовано співвідношення між правилами встановлення напряму дії, які необхідні для суб'єктів правотворчості, що встановлюють спрямованість впливу на абстрактні правовідносини, та правилами визначення напряму дії, які необхідні суб'єктам правореалізації для визначення спрямованості впливу на конкретні правовідносини.

Під порядком визначення напряму дії нормативно-правових актів доцільно розуміти передбачені правовими приписами правила, відповідно до яких суб'єкти правореалізації визначають спрямованість регулятивного впливу нормативно-правового акту на конкретні правовідносини.

Враховуючи теоретичні напрацювання природи напряму дії у чинному національному законодавстві, запропоновано правила визначення напряму дії нормативно-правових актів.

Параметрами, за якими доцільно встановлювати та визначати напрям дії нормативно-правового акта визначено момент набрання ним (окремими його приписами) чинності; час виникнення та припинення існування суспільних відносин; дію попереднього чи нового нормативно-правового акта (окремих його приписів). Зазначено, що залежно від комбінації названих параметрів суб'єкти правотворчості можуть обрати відповідні напрями дії нормативно-правових актів – пряму (негайну, перспективну), зворотну (ретроактивну) для нового нормативно-правового акта; переживаючу (ультраактивну) – для попереднього нормативно-правового акта.

Проаналізовано законодавство України (кодифіковані акти, рішення Конституційного Суду України) щодо правил встановлення та визначення напряму дії нормативно-правових актів. Встановлено, що у чинному національному законодавстві відсутній порядок встановлення та визначення напряму дії нормативно-правових актів. Запропоновано внести відповідні доповнення до проєкту закону України «Про нормативно-правові акти».

Ключові слова: правотворчість, нормативно-правовий акт, безпосередня, ультраактивна, ретроактивна дія нормативно-правових актів.

Shchirba M.Yu. The order of establishing and determining of normative legal acts direction action in Ukraine: theoretical and applied aspects.

The article characterizes the rules of establishing and determining the direction of normative legal acts action that are ineffective in domestic legislation.

The main provisions of the procedure for establishing and determining the direction of action of regulatory legal acts of Ukraine have been formed. The correlation between the rules for establishing the direction of action, which are necessary for subjects of law-making, establishing the direction of influence on abstract legal relations, and the regulation rules that are necessary for legal entities to determine the direction of influence on specific legal relations.

Under the procedure for determining the direction of action of normative legal acts it is proposed to understand the rules provided for by legal regulations according to that the subjects of legal realization determine the direction of the regulatory impact of the legal act on specific legal relations.

Taking into account the theoretical developments of the nature of the direction of action of normative legal acts rules for determining the direction are proposed.

The parameters advisable to establish and determine the direction of normative legal act action are determined by the moment when it (its individual requirements) comes into force; the time of emergence and termination of the social relations existence; the previous or new normative legal act (its separate prescriptions) action. Depending on the combination of these parameters, the subjects of law-making can choose the appropriate directions of action of normative legal acts – direct (immediate, promising), reverse (retroactive) for a new normative legal act; surviving (ultra-active) – for the previous regulatory act.

The legislation of Ukraine on the rules for establishing and determining the direction of normative legal acts action is analyzed (codified acts, decisions of the Constitutional Court of Ukraine). It is established that in the ukrainian legislation there is no procedure for establishing and determining the direction of action of normative legal acts. Appropriate additions to the draft law of Ukraine "On normative legal acts" are proposed to be made.

Key words: law-making, normative legal act, ultra-active action, retroactive action of normative legal acts.

Постановка проблеми. Потреба у встановленні та визначенні напряму дії нового нормативно-правового акта постає у зв'язку із існуванням суспільних відносин, що врегульовані нормативно-правовим актом, що втратив чинність. Існування на момент набрання чинності новим нормативно-правовим актом суспільних відносин, що врегульовані нормативно-правовим актом, який втратив чинність, викликає ряд проблем, вирішення яких уможливлюється за допомогою правильного вибору напряму дії нормативно-правового акта.

Потреба у встановленні та визначенні напряму дії нормативно-правового акта також виникає у зв'язку із тим, що на момент набрання чинності новим нормативно-правовим актом можуть бути відсутні певні передумови для реалізації його нормативно-правових приписів. Створення таких додаткових передумов потребує певного часу. Вирішення цієї проблеми також уможливлюється за допомогою правильного вибору напряму дії нормативно-правового акта.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Окремі аспекти напряму дії нормативно-правових актів є об'єктом уваги ряду вітчизняних науковців, зокрема Косовича В., Луць Л., Оборотова І., Пушняка О., Рабіновича П., Теплюка М., Шуліми А., Ющика О. та ін., проте і до нині окремі аспекти зазначеного питання не вирішені.

Метою статті є встановлення та визначення напряму дії нормативно-правового акта для підвищення ефективності правотворчої та нормотворчої діяльності, їх результатів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз законодавства України дає підстави стверджувати, що у ньому відсутній цілісний комплекс правил, на підставі якого суб'єкти правотворчості та правореалізації могли б встановлювати та визначати напрям дії нормативно-правових актів.

Так, у Конституції України в статті 58 передбачена лише загальна заборона встановлення зворотної дії нормативно-правових актів. Відповідно до неї закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [1].

Цивільний кодекс України містить припис щодо дії актів цивільного законодавства у часі. Відповідно до статті 5, акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли з дня набрання ними чинності. Акт цивільного законодавства не має зворотної дії у часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи. Якщо цивільні відносини виникли раніше і регулювалися актом цивільного законодавства, який втратив чинність, новий акт цивільного законодавства застосовується до прав та обов'язків, що виникли з моменту набрання ним чинності [2].

У Кримінальному кодексі України передбачені приписи щодо напряму дії закону про кримінальну відповідальність. Відповідно до статті 4, злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння [3]. Відповідно до статті 5, закон про кримінальну відповідальність, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діян-

ня до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, не має зворотної дії в часі [3].

У Кримінальному виконавчому кодексі закріплено, що порядок і умови виконання та відбування покарань визначаються та забезпечуються відповідно до законодавства, яке діє на час виконання та відбування кримінального покарання [4].

У Кодексі про адміністративні правопорушення передбачено, що закони, які пом'якшують або скасовують відповідальність за адміністративні правопорушення, мають зворотну силу, тобто поширюються і на правопорушення, вчинені до видання цих законів. Закони, які встановлюють або посилюють відповідальність за адміністративні правопорушення, зворотної сили не мають. Провадження в справах про адміністративні правопорушення ведеться на підставі закону, що діє під час розгляду справи про правопорушення.

У Цивільному процесуальному кодексі України передбачено, що провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи. Закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам цивільного процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі [5].

У Кримінальному процесуальному кодексі України встановлено, що процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення. Допустимість доказів визначається положеннями цього Кодексу, які були чинними на момент їх отримання [6].

Варто звернути увагу і на те, що Конституційний Суд України офіційно роз'яснив поняття зворотної дії нормативно-правових актів у Рішенні у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів), у Рішенні у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі).

Так, у мотивувальній частині Рішенні у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів Конституційний Суд України зазначив, що в регулюванні суспільних відносин застосовуються різні способи дії в часі нормативно-правових актів. Перехід від однієї форми регулювання суспільних відносин до іншої може здійснюватися, зокрема, негайно (безпосередня дія), шляхом перехідного періоду (ультраактивна форма) і шляхом зворотної дії (ретроактивна форма). За загальновизнаним принципом права закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі.

При тому Конституційний Суд України встановив, що дію нормативно-правового акта в часі треба розуміти так, що вона починається з моменту набрання цим актом чинності і припиняється з втратою ним чинності, тобто до події, факту застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце.

Конституційний Суд України у цій справі також дійшов висновку, що положення частини першої статті 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи).

У Рішенні у справі про зворотну дію кримінального закону в часі Конституційний Суд України встановив, що закони мають зворотну дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують кримінальну відповідальність особи.

Аналіз вищенаведених приписів законодавства України щодо напряму дії нормативно-правових актів свідчить про те, що у ньому не розмежовуються адресати цих приписів – суб'єкти правотворчості, які повинні встановлювати напрям дії нормативно-правових актів, та суб'єкти правореалізації, які повинні його визначати.

Тому з врахування природи напряму дії нормативно-правових актів під порядком його встановлення пропонуємо розуміти передбачені правовими приписами правила, відповідно до яких суб'єкти правотворчості встановлюють спрямованість їх впливу на абстрактні правовідносини.

Ознаками порядку встановлення напряму дії нормативно-правових актів є: правила, передбачені правовими приписами; цими правилами передбачається спрямованість дії нормативно-правового

акта на абстрактні правовідносини; ці правила адресовані суб'єктам правотворчості для встановлення спрямованості дії конкретних нормативно-правових актів.

Параметрами, за якими доцільно встановлювати та визначати напрям дії нормативно-правового акта, є, по-перше, момент набрання чинності нормативно-правовим актом (окремими його приписами); по-друге, час виникнення та припинення існування суспільних відносин (одиничних юридичних фактів); по-третє, дія попереднього чи нового нормативно-правового акта (окремих його приписів). Залежно від комбінації цих параметрів суб'єкти правотворчості можуть обрати такі напрями дії нормативно-правових актів – пряму (негайну, перспективну), зворотну (ретроактивну) для нового нормативно-правового акта; переживаючу (ультраактивну) – для попереднього нормативно-правового акта. При тому кожен із різновидів напряму дії нормативно-правового акта (окремих його частин) володіє своїм функціональним призначенням та дозволяє досягати відповідних цілей правового регулювання.

Враховуючи теоретичні положення щодо напряму дії нормативно-правових актів, пропонуємо такі правила встановлення суб'єктами правотворчості напряму дії нормативно-правових актів.

По-перше, суб'єктам правотворчості:

1) необхідно встановити момент набрання чинності нормативно-правовим актом;

2) необхідно визначити час функціонування предмета регулювання нормативно-правового акта (суспільних відносин, що є предметом регулювання).

По-друге, суб'єкти правотворчості встановлюють дію нормативно-правового акта з моменту набрання ним чинності щодо:

1) суспільних відносин, які виникатимуть після набрання ним чинності (перспективна дія);

2) суспільних відносин, які виникли до моменту набрання ним чинності і не врегульовані нормативно-правовим актом, що втратив чинність, та продовжуватимуть існувати після набрання ним чинності (негайна дія);

3) суспільних відносин, які виникли до моменту набрання ним чинності і врегульовані нормативно-правовим актом, що втратив чинність, та продовжуватимуть існувати після набрання ним чинності, якщо ним покращується правове становище суб'єктів цих правовідносин (негайна дія);

4) суспільних відносин, які виникли та припинили своє існування до моменту набрання ним чинності, якщо ним покращується правове становище суб'єктів правовідносин (зворотна дія).

По-третє, суб'єкти правотворчості встановлюють дію нормативно-правового акта, що втратив чинність, щодо:

– суспільних відносин, які врегульовані ним до набрання чинності новим нормативно-правовим актом та існують після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, якщо новий нормативно-правовий акт погіршує правове становище суб'єктів цих правовідносин (переживаюча дія);

– суспільних відносини, які виникатимуть після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, якщо відсутні передумови для реалізації положень нового нормативно-правового акта (ультраактивна дія).

По-четверте, якщо правовідносини виникли після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, то до них застосовується новий нормативно-правовий акт, що набрав чинності. Нормативно-правовий акт, що втратив чинність, застосовується до правовідносин, які виникли після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, якщо в останньому прямо про це зазначено.

Водночас під порядком визначення напряму дії нормативно-правових актів доцільно розуміти передбачені правовими приписами правила, відповідно до яких суб'єкти правореалізації визначають спрямованість регулятивного впливу нормативно-правового акта на конкретні правовідносини.

Висновки. Під порядком визначення напряму дії нормативно-правових актів доцільно розуміти передбачені правовими приписами правила, відповідно до яких суб'єкти правореалізації визначають спрямованість регулятивного впливу нормативно-правового акту на конкретні правовідносини.

Ознаками порядку визначення напряму дії нормативно-правових актів є: правила, передбачені правовими приписами; ці правилами передбачають спрямованість регулятивного впливу нормативно-правового акта на конкретні правовідносини; ці правила адресовані суб'єктам правореалізації для визначення того нормативно-правового акта, який має бути реалізований у конкретній юридичній справі.

Враховуючи теоретичні напрацювання природи напряму дії нормативно-правових актів, пропонуються наступні правила визначення напряму дії нормативно-правових актів.

По-перше, суб'єктам правореалізації доцільно: 1) визначити час виникнення, тривання або припинення конкретних правовідносин; 2) визначити момент набрання чинності новим нормативно-правовим актом та (або) момент втрати чинності попереднім нормативно правовим актом;

По-друге, якщо правовідносини виникли та припинили своє існування до набрання чинності новим нормативно-правовим актом, то до них застосовується нормативно-правовий акт, який втратив чинність. До правовідносин, які виникли та припинили своє існування до набрання чинності новим нормативно-правовим актом застосовується новий нормативно-правовий акт, якщо у ньому прямо про це зазначено.

По-третє, якщо правовідносини виникли до набрання чинності новим нормативно-правовим актом, продовжують своє існування після набрання ним чинності, то до них застосовується новий нормативно-правовий акт. Нормативно-правовий акт, що втратив чинність, застосовується до правовідносин, які виникли до моменту втрати ним чинності та продовжують існувати після втрати ним чинності, якщо у новому нормативно-правовому акті, що набрав чинності, прямо про це зазначено.

По-четверте, якщо правовідносини виникли після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, то до них застосовується новий нормативно-правовий акт, що набрав чинності.

Нормативно-правовий акт, що втратив чинність, застосовується до правовідносин, які виникли після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, якщо в останньому прямо про це зазначено.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (в ред. від 30.09.2016). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
4. Кримінальний виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: за станом на 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 327
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.18

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІНСТИТУТ НАРОДОВЛАДДЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Бакун В.І.,
аспірант першого року навчання
кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Бакун В.І. Демократія як інститут народовладдя: національний та міжнародний досвід.

Суверенний народ здійснює політичну владу через своїх обраних представників. Демократія закладає походження політичної влади в колективну волю громадян і ґрунтується на повазі до їх свободи і рівності. Зрозуміло, що здійснення політичного суверенітету в демократичному суспільстві вимагає, щоб народ дійсно складався з громадян. Демократія, як політичний режим, вимагає, щоб відповідні люди складалися з освічених, автономних і вільних громадян, і щоб суспільство було організовано ліберальним способом, який дозволяє політичну плюралізм, завдяки можливості вільної та відкритої інформації та існування стримувань і противаг. У демократичному суспільстві громадянство також є джерелом соціальних зв'язків.

Цим терміном сьогодні називають будь-яку політичну систему, в якій народ є сувереном. Демократія також може описувати форму суспільства, спосіб управління собою, прийнятий організацією або системою цінностей.

Громадськість полягає у виконанні індивідом своїх обов'язків перед спільнотою в суспільстві. Вона має на увазі відданість суспільним справам, в силу якої кожен, претендуючи на автономію і свободу, вважає, що повинен інтегруватися в національну спільноту і співпрацювати в суспільному житті. У демократичному суспільстві влада повинна здійснюватися для народу, тобто в його інтересах, в спільних інтересах всього народу, а не в інтересах династій, олігархій або впливових груп. На основі цих основ демократія здійснюється через делегування влади представникам народу, обраним загальним виборчим правом. Виборче право є привілейованим інструментом здійснення влади громадянами. Авраам Лінкольн визначив демократію як «правління народу народом і для народу». Таким чином, керовані є одночасно правителями. Питання в тому, як, делегувавши владу своїм представникам, народ може зберегти контроль?

Ключові слова: народ, народовладдя, суверен, демократія, політичний режим, суспільство.

Bakun V.I. Democracy as an institute of people's government: national and international experience.

The sovereign people exercise political power through their elected representatives. Democracy places the origin of political power in the collective will of citizens and is based on respect for their freedom and equality. It is clear that the exercise of political sovereignty in a democratic society requires that the people really consist of citizens. Democracy, as a political regime, requires that the people concerned consist of educated, autonomous, and free citizens, and that society be organized in a liberal way that allows for political pluralism through the possibility of free and open information and the existence of checks and balances. In a democratic society, citizenship is also a source of social ties.

This term is used today to refer to any political system in which the people are sovereign. Democracy can also describe a form of society, a way of governing itself adopted by an organization or a system of values.

Publicity consists in the fulfillment by the individual of his duties to the community in society. It implies devotion to public affairs, due to which everyone, claiming autonomy and freedom, believes that

he should integrate into the national community and cooperate in public life. In a democratic society, power should be exercised for the people, that is, in their interests, in the common interests of the entire people, and not in the interests of dynasties, oligarchies or influential groups. On the basis of these foundations, democracy is carried out through the delegation of power to representatives of the people, elected by universal suffrage. Electoral right is a privileged instrument of exercising power by citizens. Abraham Lincoln defined democracy as «the government of the people by the people and for the people.» Thus, the governed are simultaneously rulers. The question is how, having delegated power to their representatives, can the people retain control?

Key words: people, people's power, sovereign, democracy, political regime, society.

Постановка проблеми. Справжні демократії часто є складними артикульованими механізмами, з численними правилами участі в дорадчих процесах. прийняття рішень, при якому влада конституційно або законодавчо розділена на кілька функцій і територіальних сфер, а також встановлюються різноманітні системи контролю, стримувань і противаг і обмежень, що призводять до формування різних типів більшості, збереження основних сфер для меншин і гарантії прав людини, окремих осіб і соціальних груп. Існує також принципова відмінність між поняттям демократії і демократизацією. Поняття демократії пов'язане зі здатністю політичного класу реагувати на потреби населення.

Метою дослідження є вивченння інституту демократії як правового інституту конституційного права.

Ступінь дослідження. Питання Серед найбільш актуальних авторів цієї течії можна навести Роберт А. Даль та Бенджамін Барбер, Джона Бернхейма, Ернеста Калленбаха, А. Барнетта_і Пітера Карті, Барбару Гудвін або, у французькому полі, Іва Сінтомера. В іспаномовному світі прийом все ще дуже малий, хоча такі автори, як Хуан Рамон Капелла.

Виклад основного матеріалу. Термін демократія, від давньогрецького δημοκρατία / *dēmokratía*, комбінація δῆμος / *dêmos*, «народ» (від δαίομαι / *daíomai*, «розподіляти, розподіляти»), і *kratos*, «влада», що походить від дієслова *kratein*, «командувати», спочатку позначав політичний режим. в якому всі громадяни беруть участь в прийнятті державних рішень і політичному житті міста. Ця система здійснювалася або безпосередньо шляхом винесення рішень на голосування всіх громадян, або побічно представниками, які раніше призначалися, випадковим чином або шляхом виборів, для внесення законодавчих пропозицій або прийняття термінових рішень.

Демократія може породжувати різні інтерпретації. Існує два види труднощів інтерпретації. Одна з них стосується конкретного значення народного суверенітету та його практичного застосування, наприклад, залежно від того, чи є демократія прямою (народ голосує за закони) чи представницькою (народ обирає представників, які голосують за закони). Другий вид труднощів виникає через різноманітність політичних режимів, які претендують або претендують на демократію. Щоб вийти з першої дилеми, використовуються критерії для визначення ступеня демократії, в якій знаходиться країна. Для вирішення другої труднощі використовується спільний знаменник демократій, тобто принципи, що відрізняють їх від інших політичних режимів.

У Франції демократія набула особливої форми: французька «Республіка», девізом якої є: «Свобода, рівність, братерство». Республіка спочатку є «суспільною справою». У республіці політична організація суспільства хоче зробити державу легітимним урядом, що виходить від громадян, де виконавча влада є «міністром суверена, який є народом», де закони керуються загальною волею та суспільними інтересами, і де уряд керується в інтересах керованих, для народу.

Немає єдиної думки щодо правильного визначення демократії, але рівність, свобода та верховенство права були визначені як важливі риси з давніх часів.

Алексіс де Токвіль є автором знакового соціологічного та філософського дослідження та роздумів про демократію. У своїй двотомній праці De la démocratie en Amérique (1835 і 1840) він зробив аналіз функціонування демократії в Сполучених Штатах і наслідків, які ця форма суспільства викликала в соціальних звичаях і відносинах. Він розглядає демократію як таку, що характеризується тенденцією до вирівнювання умов, що слід розуміти не стільки як реальне і суворе рівність економічних і соціальних умов, скільки як скасування аристократичних привілеїв, пов'язаних з народженням і скороченням розривів у багатстві, до рівних прав. нестабільність соціальної ієрархії, можливість участі всіх громадян у політичній владі, або культурне нівелювання шляхом узагальнення доступу до культури та освіти. Демократія, а отже, і історичний рух до цієї рівності умов, розглядається Токвілем як «загальне» і неминуче, а як таке – як «провіденціальне» [1].

Карл Поппер визначає демократію на противагу диктатурі чи тиранії, зокрема у своїй книзі «Відкрите суспільство та його вороги» [2]. Таким чином, демократія – це система, в якій встановлюється «інституційний контроль правителів». Тих, хто має обов'язки, треба контролювати. Відповідно до цієї теорії, народ впливає на дії своїх лідерів і має владу позбутися від правителів без кровопролиття. Він має повноваження судити про політичні дії, які здійснюються. Таким чином, традиційне політичне питання «хто повинен керувати?» не дозволить правильно визначити демократію. Дійсно, відкрите суспільство дає народу не можливість управління (Поппер вважає неможливим, щоб всі індивіди даного народу керували одночасно), а можливість контролювати і витісняти тих, кому колективна відповідальність була делегована. Ця теорія «жодним чином не зобов'язує нас вважати рішення більшості правильними», тому що тоді важливими є інститути та традиція критичного мислення. Таким чином, проблема, яку намагається вирішити демократичний режим, полягає в тому, щоб знайти і випробувати інститути, які запобігають зловживанням владою.

Ідея демократії займає центральне місце у філософії та політичній думці Корнеліуса Касторіадіса. Жорсткий критик представницьких режимів, які він вважає олігархіями, в яких народ не має реальної влади, для нього існує лише пряма демократія. Останній, який він задумав більш-менш як синонім проекту автономії, який він розробив протягом усієї своєї роботи, повинен, на його думку, бути режимом свободи (індивідуальної та колективної) та рівності (політичної та економічної). З точки зору політичних інститутів в строгому сенсі, вона вимагає, зокрема, участі всіх у рішеннях, які їх стосуються, відкликання всіх тих, хто обраний для виконання мандата, визначеного громадянами, або поділу і артикуляції політичних сфер, державно-приватного і приватного. Нарешті, з культурної точки зору, демократія повинна бути режимом, який ставить освіту (педею) в центр цих проблем, з метою формування громадян, здатних думати самостійно, і, отже, вільно приймати рішення. Справжня демократія також передбачає в його очах особливу «соціальну уяву», яка на відміну від традиційних, релігійних або капіталістичних суспільств [3], визнає себе єдиним джерелом соціальних норм і законів, які ними керують, і тому відкидає будь-яку ідею трансцендентності, а також детермінізму, історичного чи економічного. Ці погляди ґрунтуються на концепції людських суспільств як процесу самотворення, з якої, зокрема, випливає, ідея про те, що не може бути експертів з політики, іншими словами, що ніхто не може претендувати на істинне уявлення про те, що таке справедливість, тобто людське творіння, яке повинно покладатися на міркування та обговорення і підлягати постійним сумнівам.

Клод Лефор, який визначає демократію на противагу тоталітаризму, відстоює ідею, що демократичний режим є режимом невизначеності та невизначеності [4] і, як такий, режим, який «характеризується по суті плідністю конфлікту», оскільки він «передбачає поділ», що виникає саме внаслідок втрати визначеності щодо основ влади і права [5]. У цьому сенсі демократія відповідає формі суспільства, яка порвала з захопленням єдністю соціального тіла. Більш того, за його словами, демократія відрізняється від інших форм суспільства тим, що влада стала «порожнім місцем» через непостійність представників політичної влади.

Інші автори, такі як Шанталь Муфф, згодом прийняли цю концепцію демократії як невіддільну від інституціоналізації конфлікту між різними розбіжними інтересами членів суспільства.

Демократія – це не політичний режим без конфліктів, а режим, в якому конфлікти відкриті і підлягають обговоренню за відомими арбітражними правилами. У все більш складному суспільстві кількість і серйозність конфліктів не зменшуватиметься, а буде множитися і поглиблюватися [6].

Конституція України прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу (преамбула Конституції України), який відповідно до статті 5 Конституції України має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Це право не може бути узурповано державою, її органами або посадовими особами (там же). Отже, прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття [8].

Відповідно до частини другої статті 5 Конституції України народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, тому його не може бути визначено суб'єктом законодавчої ініціативи без встановлення в Конституції України відповідної кількості громадян України, які мають право голосу, для здійснення законодавчої ініціативи запропоноване Законопроектом положення унеможливлює реалізацію такої ініціативи [9].

Вільфредо Парето і Гаетано Моска стверджували, що демократія ілюзорна і служить лише для маскування реальності правління еліти. Фактично, вони стверджували, що елітарна олігархія є не-

похитним законом людської природи, значною мірою через апатію та поділ мас (на відміну від єдності, ініціативи та єдності еліт), і що демократичні інститути зроблять не більше, ніж перенесуть здійснення влади з гноблення на маніпуляції [7]. Як одного разу сказав Луї Брандейс: «Ми можемо мати демократію або багатство, зосереджене в руках небагатьох, але ми не можемо мати його в обох напрямках».

Значна частина літератури, яка обговорює тему суверенітету з демократичної точки зору, пов'язана з переосмисленням можливостей здійснення суверенітету народу. Трапляється, що зусилля, спрямовані на демократизацію здійснення народного суверенітету шляхом заохочення прямих і непрямих форм участі, багатолокалізованих і розширених у часі, як правило, залишають осторонь суверенітет народу як джерело політичної влади.

У будь-якому випадку, в ході історії було сформульовано кілька концепцій на цю тему. Спочатку в Афінах громадян закликали брати участь в політичному житті свого поліса. Однак поняття громадянства було обмежене, так що мало хто фактично здійснював свою демократію безпосередньо.

На практиці існує безліч варіантів концепції *демократії*, одні з них втілені в реальність, а інші лише гіпотетичні. В даний час найбільш поширеними механізмами демократії є механізми представницької демократії; По суті, це найбільш широко використовувана система правління в світі. Деякі країни, такі як Швейцарія або США, мають певні механізми прямої демократії. Дорадча демократія – це ще один тип демократії, який підкреслює процес обговорення або дебатів, а не стільки голосування. Концепція демократії участі пропонує створення прямих демократичних форм для пом'якшення суто представницького характеру (громадські слухання, адміністративне оскарження, омбудсмен). Концепція соціал-демократії пропонує визнання організацій громадянського суспільства політичними суб'єктами (економічні та соціальні ради, соціальний діалог).

Висновки. Демократію слід розуміти як політичну систему серед різних можливостей, які існували для налаштування держав протягом всієї історії. Тобто демократія є однією з політичних форм, в яких може бути організовано соціальне співіснування. Адже так само, як суспільство може утвердитися як демократія, воно також може утвердитися як аристократія або самодержавство. Демократія тягне за собою можливість наявності засобів участі з боку громадян, відмінностей між учасниками цього процесу і висловлення протилежних думок. Таким чином, стверджується, що демократія відкидає можливість для однієї людини скасувати владу за своєю власною і винятковою волею. Демократія визнає можливість того, що будь-яка особа може брати участь у здійсненні політичної влади в межах певної держави. З цієї причини необхідно визнати існування рівності серед громадян, так як без нього не було б необхідних засобів для вільного розвитку участі і протидії.

Список використаних джерел:

1. Alexis de Tocqueville, De la démocratie en Amérique, vol. 1, Paris, Flammarion, 1981 (1re éd. 1 835), p. 230.
2. Karl Popper, La société ouverte et ses ennemis, Seuil, Paris, 1979, tome I, chap. 7, p. 104–107.
3. Cornelius Castoriadis. L'imaginaire radical. Dans Revue du MAUSS 2003/1 (no 21), pages 383 à 404.
4. Claude Lefort, Essais sur le politique, Paris, éd. Seuil, coll. « Point ».
5. C. Lefort, réalisé par Philosophie magazine, paru le 1er mai 2009, dans le no 29.
6. Paul Ricœur – Soi-même comme un autre, in Lectures 1: Autour du politique, p. 166, Éditions du Seuil, 1991.
7. Femia, Joseph V. «Against the Masses», Oxford 2001.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11 липня 1997 року № 3-зп/1997.
9. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 13 листопада 2019 року № 5-в/2019.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.19

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ДИНАМІЧНИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН: ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ

Берч В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету,
ORCID ID: https://orcid.org 0000-0002-3837-4724
e-mail: nikakv@gmail.com

Берч В.В. Демократія як динамічний політико-правовий феномен: основоположні засади.
У науковій статті розглянуто основоположні засади функціонування демократії як динамічного політико-правового феномена.

Встановлено, ставлення до функціонування демократії тісно пов'язане з довірою населення до національного уряду. Люди, які задоволені тим, як працює демократія в їхній країні, також схильні стверджувати, що вони довіряють національному уряду робити те, що є правильним для країни. Враховуючи це, глобальний розподіл довіри до національних урядів дуже схожий на ставлення до політичної системи в цілому.

Визначено, громадська прихильність до представницької демократії є найвищою в країнах із добре функціонуючою демократією. Індекс демократії The Economist Intelligence Unit є одним з показників демократичності країни.

Зауважено, у багатьох країнах партійність має значний вплив на ставлення до функціонування демократії. Люди, які ідентифікують себе з нинішньою правлячою партією або партіями, значно більше задоволені своєю політичною системою, ніж ті, хто підтримує опозицію або не ідентифікує себе з жодною політичною партією.

Резюмовано, демократія є постійно змінним, динамічним феноменом. Її ключові компоненти – багатопартійність та змагальність; доступ опозиції до ЗМІ; інклюзивність виборчого права; справедливість і нейтральність виборчого процесу – трансформуються як і інші виміри демократії, такі як громадянські свободи, верховенство права, антикорупційне законодавство, участь громадянського суспільства в управлінні державними справами тощо. Така безперервна варіація змушує змінювати усталені підходи щодо класифікації правових режимів, які потрапляють у сферу неоднозначності, де багатопартійна виборча конкуренція є справжньою та жорстокою, але має певні вади.

Визначено, жодна система багатопартійної конкуренції не є абсолютно справедливою та відкритою. Деякі багатопартійні виборчі системи явно не витримують тесту на демократію, інші мають серйозні недоліки, які, тим не менш, не заперечують їх загального демократичного характеру.

Ключові слова: демократія, представницька демократія, правовий режим, виборчий процес, політичні партії, нормативно-правове регулювання, державна влада, громадянське суспільство, індекс EIU.

Berch V.V. Democracy as a dynamic political and legal phenomenon: fundamental principles.
The scientific article examines the fundamental principles of the functioning of democracy as a dynamic political and legal phenomenon.

It has been established that the attitude towards the functioning of democracy is closely related to the trust of the population in the national government. People who are satisfied with the way democracy works in their country are also more likely to say that they trust the national government to do what is right for the country. Given this, the global distribution of trust in national governments is very similar to attitudes toward the political system as a whole.

It has been determined that public commitment to representative democracy is highest in countries with well-functioning democracies. The Democracy Index of The Economist Intelligence Unit is one of the indicators of a country's democracy.

It is noted that in many countries, party affiliation has a significant impact on the attitude towards the functioning of democracy. People who identify with the current ruling party or parties are significantly more satisfied with their political system than those who support the opposition or do not identify with any political party.

In summary, democracy is a constantly changing, dynamic phenomenon. Its key components are multipartyism and competitiveness; access of the opposition to mass media; inclusiveness of the right to vote; the fairness and neutrality of the electoral process are transformed, as are other dimensions of democracy, such as civil liberties, the rule of law, anti-corruption legislation, the participation of civil society in the management of state affairs, etc. Such continuous variation forces a change in established approaches to the classification of legal regimes, which fall into a realm of ambiguity where multiparty electoral competition is real and fierce, but with certain flaws.

It has been determined that no system of multi-party competition is absolutely fair and open. Some multi-party electoral systems clearly fail the test of democracy, others have serious flaws that do not, however, negate their overall democratic character.

Key words: democracy, representative democracy, legal regime, electoral process, political parties, legal regulation, state power, civil society, EIU index.

Постановка проблеми. Більшість підходів до класифікації правових режимів грунтуються на постійному вимірюванні ключових змінних (таких як політичні права відповідно до шкали Polity, або особисті права та свободи відповідно до градації шкали Freedom House), разом із встановленням дещо довільної граничної межі для відокремлення демократій від недемократій [1].

Зважаючи на нестабільність і застій демократій та поступовий занепад демократії в тому, Томас Карозерс назвав деякі держави країнами «сірої зони», які не піддаються однозначному підходу щодо їх класифікації як таких, що є демократичними [2].

Окрім зазначеного, ставлення до функціонування демократії тісно пов'язане з довірою населення до національного уряду. Люди, які задоволені тим, як працює демократія в їхній країні, також схильні стверджувати, що вони довіряють національному уряду робити те, що є правильним для країни. Враховуючи це, глобальний розподіл довіри до національних урядів дуже схожий на ставлення до політичної системи в цілому. Люди в регіонах Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Африки на південь від Сахари більш позитивно ставляться до свого національного уряду, ніж інші в усьому світі, тоді як громадськість на Близькому Сході, в Латинській Америці та Південній Європі налаштована особливо негативно.

Проблематика, котра є предметом здійсненого дослідження є актуальною та має теоретико-прикладну цінність.

Стан опрацювання. Проблематика аналізу демократії як динамічного політико-правового феномена була предметом дослідження таких учених як: М. Баймуратов, Ю. Барабаш, О. Батанов, Ю. Бисага, Д. Бєлов, О. Бориславська, М. Гаврилов, Ю. Гоцуляк, І. Жаровська, А. Заєць, О. Колодій, О. Лотюк, А. Крусян, О. Марцеляк, Ю. Мірошниченко, М. Оніщук, В. Погорілко, О. Скрипнюк, О. Совгиря, П. Стецюк, О. Тодика, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, Ю. Шемшученко, П. Шляхтун, О. Щербанюк, А. Янчук та ін.

Метою статті є дослідження основоположних засад функціонування демократії як динамічного політико-правового феномена.

Виклад основного матеріалу. Щоб перевірити підтримку громадськістю представницької демократії над недемократичними альтернативами, дослідники Річард Вайк, Кеті Сіммонс, Брюс Стокс і Джанелл Феттерольф побудували індекс прихильності до представницької демократії (індекс не включає запитання про пряму демократію).

Респонденти позиціонуються як «віддані демократи», якщо вони підтримують систему, в якій керують обрані представники, але не підтримують правління сильного лідера чи військових (тобто недемократичні форми правління). Респонденти, які вважають, що представницька демократія – це добре, але також підтримують принаймні одну недемократичну форму правління, класифікуються як «менш віддані демократи». А тих, хто не підтримує представницьку демократію, а натомість підтримує принаймні одну недемократичну форму правління, класифікують як «недемократів».

Приблизно чверть людей (у середньому 23%) у 38 опитаних країнах є відданими демократами. Приблизно вдвічі більше (в середньому 47%) менш відданих демократів. Відносно небагато (13%) є недемократичними. Невелика частка (8%) не підтримує жодну з цих форм правління.

Прихильність представницькій демократії найсильніша в Північній Америці та Європі. У середньому 37% у 10 опитаних країнах Європейського Союзу, а також 40% у Сполучених Штатах і 44% у Канаді підтримують демократію, відкидаючи недемократичні форми правління. Австралія є єдиною країною за межами Північної Америки та Європи, де принаймні чотири з десяти вважаються відданими демократами.

Швеція (52%) демонструє найсильніший рівень прихильності з усіх опитаних країн, де приблизно половина дотримується такої думки. Натомість у росії (7%) найнижчий відсоток відданих демократів [3].

27% респондентів на Близькому Сході та в Північній Африці класифікується як віддані представницькій демократії. У цьому регіоні ізраїльтяни (36%) та йорданці (33%) наймовірніше нададуть перевагу демократії недемократичним формам правління. Але приблизно кожен п'ятий або менше відданий представницькій демократії в Латинській Америці (середній показник 19%), країнах Африки на південь від Сахари (середній показник 18%) та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (середній показник 15%).

Загалом громадська прихильність до представницької демократії є найвищою в країнах із добре функціонуючою демократією. Індекс демократії The Economist Intelligence Unit (далі – EIU) є одним з показників демократичності країни.

Індекс EIU оцінює країни від 0 до 10, де 0 означає авторитарний режим, а 10 означає повну демократію. Рейтинг базується на 60 показниках ефективності країни в п'яти категоріях: виборчий процес і плюралізм, громадянські свободи, функціонування уряду, політична участь і політична культура.

Індекс EIU тісно корелює з вищезгаданою класифікацією Pew Research Center відданих демократів. Наприклад, Нідерланди займають вищий рейтинг за індексом EIU з оцінкою 8,8, а 47% голландців можна назвати відданими прихильниками представницької демократії. Між тим, індекс демократії в Нігерії становить 4,5, і лише 11% нігерійців відповідають критеріям відданих демократів.

У багатьох країнах партійність має значний вплив на ставлення до функціонування демократії. Люди, які ідентифікують себе з нинішньою правлячою партією або партіями, значно більше задоволені своєю політичною системою, ніж ті, хто підтримує опозицію або не ідентифікує себе з жодною політичною партією. Наприклад, у США 68% людей, які ідентифікують себе з Республіканською партією, кажуть, що вони задоволені своєю демократією, тоді як лише 40% американців, які не ідентифікують себе з Республіканською партією, кажуть те саме.

Партійні розбіжності щодо функціонування демократії особливо великі в Європі. З 10 опитаних країн регіону шість громадян демонструють розрив у задоволенні демократією принаймні на 20 процентних пунктів між тими, хто ототожнює себе з правлячою партією або партіями, і тими, хто не ідентифікує себе. За межами Європи партизанські підрозділи з цього питання найбільші у Венесуелі (43 бали), Ізраїлі (39) і Нігерії (38).

Проте 14% стверджують, що вони *дуже* довіряють своєму національному уряду. Хоча цей відсоток є досить низьким, 5% або менше громадськості висловлює такий рівень довіри до свого національного уряду в 10 із 37 країн, яким поставили запитання: Іспанія, Чилі, Перу, Франція, Південна Корея, Бразилія, Мексика, Ліван, Італія і Греція.

Як і у випадку із задоволенням рівнем демократії, ставлення до національного уряду є глибоко партійним. У 30 з 37 країн люди, які ідентифікують себе з правлячою партією, висловлюють більше довіри до уряду, ніж ті, хто не ідентифікує себе з керівною партією. У 13 країнах партійний розрив становить 30 процентних пунктів і більше.

Іншим ключовим політичним фактором ставлення до національного уряду в Європі є підтримка популістських партій. У багатьох європейських країнах, де зростання популістських настроїв перевернуло традиційну політичну динаміку, люди, які мають прихильне ставлення до популістських партій, значно більш скептично ставляться до національного уряду, ніж ті, хто має неприхильне ставлення до цих партій. Крім того, велика різниця в довірі між прихильниками популістської партії та їхніми співвітчизниками полягає в тому, що вони «зовсім не довіряють» уряду.

Громадськість, яка пережила вищий рівень економічного зростання за останні п'ять років, як правило, більше довіряє своєму національному уряду в тому, що він робить правильні речі для своєї країни. Наприклад, в Індії, де з 2012 року економіка зросла в середньому на 6,9%, 85% довіряють своєму національному уряду. Тим часом лише 26% італійців довіряють своєму уряду; їх економіка скоротилася за останні п'ять років (середнє зростання ВВП -0,5%).

Ця закономірність проявляється і на індивідуальному рівні. У кожній країні люди, які кажуть, що економіка йде добре, швидше довірятимуть національному уряду, ніж ті, хто каже, що економіка погана. У 29 із 37 країн, яким було задано запитання, розрив довіри між тими, хто задоволений економікою, і тими, хто незадоволений, становить щонайменше 20 процентних пунктів. Як і у випадку з партійними розбіжностями щодо цього питання, європейські країни, як правило, мають одні з найбільших розбіжностей між тими, хто вважає економіку хорошою, і тими, хто так не вважає [4].

Ефект представницької демократії полягає в тому, щоб уточнювати та розширювати погляди громадськості, пропускаючи їх через обрану групу громадян, чия мудрість може найкраще розпізнати справжні інтереси своєї країни (Джеймс Медісон) у Федералістські документи № 10 у 1787 році, коли американці обговорювали характер свого нового уряду [5].

У середньому в усьому світі 78% підтримують уряд обраних представників. Але інтенсивність цієї підтримки значно відрізняється між країнами. Приблизно шість із десяти ганців (62%), 54% шведів і 53% сенегальців і танзанійців дотримуються думки, що представницька демократія — це *дуже* добре. Лише 8% бразильців і 9% мексиканців погоджуються. Єдиними країнами, де існує значно сильніша опозиція представницькій демократії, є Колумбія (24% вважають, що це *дуже* погано) і Туніс (23% *дуже* погано).

У багатьох країнах скептицизм щодо представницької демократії пов'язаний з негативними поглядами на економічні умови. У 19 країнах люди, які кажуть, що їхні національні економіки перебувають у поганому стані, рідше вірять, що представницька демократія є хорошою для країни.

У 23 країнах віра в те, що представницька демократія – це добре, менш поширена серед людей, які вважають, що сьогодні життя гірше, ніж 50 років тому. В Іспанії, наприклад, лише 63% тих, хто вважає, що життя гірше, ніж раніше, вважають представницьку демократію хорошою річчю для їхньої країни, порівняно з 80%, які підтримують представницьку демократію серед тих, хто каже, що життя краще, ніж півстоліття тому .

Так само песимізм щодо наступного покоління пов'язаний із негативними поглядами на представницьку демократію. Приблизно в половині опитаних країн ті, хто вважає, що сучасні діти будуть у гіршому фінансовому становищі, ніж їхні батьки, рідше, ніж інші, вважають представницьку демократію хорошою формою правління. Серед мексиканців, які вважають, що наступне покоління буде гіршим, лише 52% вважають, що представницька демократія є хорошою для країни. Підтримка уряду обраними представниками становить 72% серед тих, хто каже, що дітям буде краще, ніж їхнім батькам.

Ставлення до представницької демократії також пов'язане з думками про різноманітність населення тої чи іншої держави. У більш ніж третині опитаних країн ті, хто вважає, що наявність людей різного походження – наприклад, різних етнічних груп, релігій і рас – робить їхню країну гіршим місцем для життя, рідше, ніж інші, підтримають уряд обраних представників. У Південній Африці, країні зі складною історією расового гноблення та конфлікту, 73% тих, хто схиляється до різноманітності, описують представницьку демократію як користь для своєї країни; лише 54% погоджуються, що різноманітність робить Південну Африку гіршим місцем для життя.

Висновки. Демократія є постійно змінним, динамічним феноменом. Її ключові компоненти – багатопартійність та змагальність; доступ опозиції до ЗМІ; інклюзивність виборчого права; справедливість і нейтральність виборчого процесу – трансформуються як і інші виміри демократії, такі як громадянські свободи, верховенство права, антикорупційне законодавство, участь громадянського суспільства в управлінні державними справами тощо. Така безперервна варіація змушує змінювати усталені підходи щодо класифікації правових режимів, які потрапляють у сферу неоднозначності, де багатопартійна виборча конкуренція є справжньою та жорстокою, але має певні вади. У цьому контексті слід зауважити, що жодна система багатопартійної конкуренції не є абсолютно справедливою та відкритою. Деякі багатопартійні виборчі системи явно не витримують тесту на демократію, інші мають серйозні недоліки, які, тим не менш, не заперечують їх загального демократичного характеру.

Список використаних джерел:

1. Poteete A. Democracy Derailed? Botswana's Fading Halo. *AfricaPlus.* № 20. 2014. URL: http://africaplus.wordpress.com/2014/10/20/democracy-derailed-botswanas-fading-halo/ (date of application: 18.06.2023).
2. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy.* № 13. 2002. P. 5–21.
3. Globally, Broad Support for Representative and Direct Democracy. URL: https://www.pewresearch.org/global/2017/10/16/globally-broad-support-for-representative-and-direct-democracy/ (date of application: 19.06.2023).
4. Many unhappy with current political system. URL: https://www.pewresearch.org/global/2017/10/16/many-unhappy-with-current-political-system/ (date of application: 19.06.2023).
5. Primary Source by James Madison. *Federalist Papers.* № 10. 1787. URL: https://billofrightsinstitute.org/primary-sources/federalist-no-10 (date of application: 19.06.2023).
6. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Харута В.Ф. Реалізація принципу народовладдя: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 76(2). Ч. 1. 2023. С. 79–86.
7. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
8. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.

УДК 321:352.07
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.20

ПРОБЛЕМИ НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ФРАНЦІЇ

Биков О.М.,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри теорії та історії держави і права
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»»,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4965-696X
e-mail: oleksandrbm@krok.edu.ua

Биков О.М. Проблеми на шляху становлення місцевого самоврядування у Франції.

Стаття присвячена визначенню особливостей ґенези місцевого самоврядування у Франції. Визначено особливості становлення місцевого самоврядування у країнах континентального права, зокрема Франції та України. Проведено поверхневий порівняльний аналіз реалізації повноважень органів місцевого самоврядування в Україні та Франції на різних етапах розвитку країн. У статті зазначено, що тодішня французька система місцевого самоврядування мала не до кінця реалізований принцип виборності всіх органів та посадових осіб місцевого самоврядування, а наприкінці XIX ст. цей критерій вважався основним при характеристиці адміністративної децентралізації і став застосовуватися навіть до департаментського самоврядування. Зазначено, що французьким суспільством активно обговорювалося питання щодо спрямованості подальшого розвитку системи місцевого самоврядування. Наукова стаття містить інформацію про подібні до Франції форми самоврядування як у Бельгії та Італії; в порівнянні з Англією державний устрій Франції слід вважати не демократією, а бюрократією. В статті зазначено про французьку революцію, боротьбу із регіоналізмом, ліквідацію провінції та створення нової системи округів. Проаналізовано посилення процесу регіоналізації, який пішов на спад лише до середини XX ст. Наголошено на постійному інтересі до системи місцевого самоврядування Франції, особливо періоду Французької республіки, коли вперше було запропоновано модель місцевого самоврядування з широким представництвом, заснованому на таємному, загальному, рівному виборчому праві (протягом XIX – початку XX ст. в Європі). У статті зазначено, що ставлення до французької моделі місцевого самоврядування залежало від сприйняття самої Франції, що іноді призводило до спотвореного сприйняття її організації місцевого самоврядування. Особливо помітна тенденційність у працях німецьких державознавців та правознавців. Визначено, що у Франції не розрізнялись і не деталізувались поняття місцеве самоврядування та децентралізація влади, тож через змішування термінів при адміністративній децентралізації розвиток системи самоврядування як політичного інституту мови у Франції дещо відставав. Констатовано, що негативне ставлення до французької системи місцевого управління, що склалося в період другої монархії та підтримане німецькими правознавцями та державознавцями, зберігалося навіть після реформи 1871 року.

Підсумовано, що розвиток та становлення місцевого самоврядування Франції мали свої проблеми, однак це не заважало дійти до ефективної як законодавчої, так і практичної моделі здійснення повноважень органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, місцеве самоврядування у Франції, ґенеза самоврядування, континентальна правова система.

Bykov O.M. Problems on the path of formation of local self-government in France.

The article is devoted to defining the peculiarities of the genesis of local self-government in France. The peculiarities of the formation of local self-government in the countries of continental law, in particular France and Ukraine, are determined. A superficial comparative analysis of the implementation of the powers of local self-government bodies in Ukraine and France at various stages of the countries' development was conducted. The article states that the then French system of local self-government did not fully implement

the principle of electability of all bodies and officials of local self-government, and at the end of the XIX century. this criterion was considered the main characteristic of administrative decentralization and began to be applied even to departmental self-government. It was noted that French society actively discussed the issue of the direction of the further development of the local self-government system. The scientific article contains information about forms of self-government similar to France in Belgium and Italy; in comparison with England, the state system of France should be considered not a democracy, but a bureaucracy. The article mentions the French revolution, the struggle against regionalism, the elimination of provinces and the creation of a new system of districts. The strengthening of the regionalization process, which went into decline only by the middle of the 20th century, is analyzed. The constant interest in the system of local self-government in France, especially the period of the French Republic, when a model of local self-government with broad representation, based on secret, universal, equal suffrage, was first proposed (during the 19th - early 20th centuries in Europe) is emphasized. The article states that the attitude towards the French model of local self-government depended on the perception of France itself, which sometimes led to a distorted perception of its organization of local self-government. The tendency is especially noticeable in the works of German political scientists and legal scholars. It was determined that the concepts of local self-government and decentralization of power were not distinguished and detailed in France, so due to the confusion of terms during administrative decentralization, the development of the system of self-government as a political institution of language in France was somewhat behind. It was established that the negative attitude towards the French system of local government, which developed during the period of the second monarchy and was supported by German jurists and political scientists, persisted even after the reform of 1871.

It was concluded that the development and formation of local self-government in France had its own problems, but this did not prevent it from arriving at an effective both legislative and practical model of the exercise of powers by local self-government bodies.

Key words: local self-government, local self-government in France, genesis of self-government, continental legal system.

Постановка проблеми. Ґенеза розвитку місцевого самоврядування у Франції я країни континентального права є актуальною для України на шляху євроінтеграції, як країни також континентального права, що реформує місцеве самоврядування та наближає своє законодавство і практику до підлаштування до принципу децентралізації влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження проблем на шляху становлення місцевого самоврядування у Франції присвятили свої наукові праці такі науковці як: В. Куйбіда, Б. Калиновський, Т. Кулик, О. Батанов та інші науковці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Питання дослідження проблем на шляху становлення місцевого самоврядування у Франції розглядались науковцями у багатьох наукових працях, однак питання саме виокремлення проблем залишається відкритим.

Метою статті – дослідження проблем на шляху становлення місцевого самоврядування у Франції, виокремлення загальних характеристик становлення, визначення спільного і відмінного з українським досвідом.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Франції XIX ст. створення місцевих представницьких органів влади називалося «децентралізацією», що поділялася на політичну, адміністративну та економічну децентралізацію, а самоврядування називалось адміністративною децентралізацією [1, с. 84–89; 2, с. 61–64].

Тодішня французька система місцевого самоврядування мала не до кінця реалізований принцип виборності всіх органів та посадових осіб місцевого самоврядування, а наприкінці XIX ст. цей критерій вважався основним при характеристиці адміністративної децентралізації і став застосовуватися навіть до департаментського самоврядування [3].

Наприкінці XIX ст. у Франції третина населення були виборцями, таким чином, один виборець припадав на трішки більше ніж 3 жителів. В дійсності чисельність виборців була набагато нижчою, оскільки абсентеїзм на виборах сягав від двадцяти до тридцяти відсотків, що спровокувало обговорення у засобах масової інформації обговорення необхідності запровадження пропорційних виборів та обов'язкового голосування.

Зокрема, прибічники пропорційної системи домоглися її запровадження 1919 р., проте вже 1927 р. її було скасовано. Ш. Бенуа був переконаний, що пропорційні вибори призведуть до «моралізації голосування» [4].

Есмен А. пропонував розглядати політичні права як особливу соціальну функцію, здійснення якої може бути довірене лише «здатним», тому, на його думку, не можна надавати виборчі права жінкам, а крім того необхідно запровадити ценз осілості та високий віковий ценз [5, с. 61–64].

Також французьким суспільством активно обговорювалося питання щодо спрямованості подальшого розвитку системи місцевого самоврядування. Застерігаючи проти сліпого наслідування англійської чи прусської моделі самоврядування, деякі французькі суспільно-політичні діячі, наприклад, Поль Дешанель, згодом 11 президент Франції, пропонували зберегти сильну владу префектів і розширити повноваження органів місцевої влади. У своїй книзі «Децентралізація» він вказав на те, що подібні до Франції форми самоврядування існують у Бельгії та Італії і що в порівнянні з Англією державний устрій Франції слід вважати не демократією, а бюрократією [6].

Питання про децентралізацію на початку XX ст. збагатився ще одним аспектом – регіоналізмом. Французька революція, борючись із регіоналізмом, ліквідувала провінції та створила нову систему округів. Ця система не змогла знищити прояви регіональної самосвідомості, яка почала відроджуватися під впливом національного руху в Італії та Німеччині. Найбільш помітних результатів регіоналізація досягла на початку XX ст., особливо після закінчення Першої світової війни, в Ельзасі, у частині Лорраїна, у Бретані, Корсиці, Фландрії та в Країні Басків.

Завдяки посиленню «відцентрових» тенденцій процес регіоналізації пішов на спад лише до середини XX ст. Протягом XIX – початку XX ст. в Європі зберігався постійний інтерес до системи місцевого самоврядування Франції, особливо періоду Французької республіки, коли вперше було запропоновано модель місцевого самоврядування з широким представництвом, заснованому на таємному, загальному, рівному виборчому праві.

Ставлення до французької моделі місцевого самоврядування залежало від сприйняття самої Франції, що іноді призводило до спотвореного сприйняття її організації місцевого самоврядування. Особливо помітна тенденційність у працях німецьких державознавців та правознавців.

Німецький економіст Йоганн-Людвіг Телькампф після цієї реформи написав: «Романські народи схильні до безумовної єдності, до військової субординації, церковної ієрархії та самоохоронного центру. що вони пристрасні, схильні до насолод і честолюбні, тому менш, ніж німецькі народи, здатні розважливо панувати з себе і пов'язувати волю з порядком, оскільки самоврядування вимагає самовладання» [7, с. 8-9].

Французькі вчені І. Феран і А. де Ферон були переконані, що у Франції навіть після реформи 1871 немає самоврядування, оскільки вона не призвела до істотного зменшення влади префекта [8, с. 110-111].

У Франції не розрізнялись і не деталізувались поняття місцеве самоврядування та децентралізація влади, тож через змішування термінів при адміністративній децентралізації розвиток системи самоврядування як політичного інституту мови у Франції дещо відставав.

Негативне ставлення до французької системи місцевого управління, що склалося в період другої монархії та підтримане німецькими правознавцями та державознавцями, зберігалося навіть після реформи 1871 року.

Необхідно відзначити ще одну особливість сприйняття французького самоврядування, зокрема з 1860-х років всі соціально-політичні перетворення мови у Франції другої половини XIX ст. сприймалися як наслідок Французької революції 1789 р. і тому увага до цієї події не слабшала.

Саме французький досвід організації місцевого управління фактично означав, що централізація та бюрократія можуть співіснувати з місцевим самоврядуванням та виборним початком.

Наявність однакових ознак місцевого самоврядування як країн континентального права в Україні та Франції розпочалось в роки франко-прусської війни і особливо після укладання Франкфуртського світу в 1871 р., яке відповідно сприяло тому, що досвід Франції виявився затребуваним. Європа виробила два способи формування системи місцевого самоврядування: еволюційний, характерний для Англії, і революційний - французький. Вплив французької чи, точніше, континентальної моделі місцевого самоврядування виявляється у прагненні до централізації місцевого управління.

За результатами дослідження ми дійшли висновку, що розвиток та становлення місцевого самоврядування Франції мали свої проблеми, однак це не заважало дійти до ефективної як законодавчої, так і практичної моделі здійснення повноважень органами місцевого самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Ткачук А. Децентралізація, що зміцнює державу: особливості місцевого самоврядування у Французькій республіці. Місцеве самоврядування. 1997. № 1-2. С. 84–89.
2. Яцунська О.О. Огляд системи місцевого самоврядування Франції. Наукові праці. Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. Т. 1. 1998. С. 61–64.
3. Ворона П.В. Особливості місцевого самоврядування Франції на прикладі регіональних адміністративно-територіальних одиниць-департаментів: досвід для України. Державне будівництво. 2008. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2008_2_64.pdf.
4. Huard R. La suffrage universel en France, 1848–1946. P., 1991.
5. Яцунська О.О. Огляд системи місцевого самоврядування Франції. Наукові праці. Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. Т. 1. 1998. С. 61–64.
6. Deschanel P. La décentalisation. P., 1894.
7. Tellkampf J.L. Selbstverwaltung und Reform der Gemeindeund Kreis-Ordnungen в Preussen und Selfgovernment в England und Nordamerika. Berlin, 1872. S. 8-9.
8. Ferrand J. Les institutions administratives en France et á l'étranger ... 1879; Ferron, H. de Institutions municipales et provinciales comparees: організація національних партій та Франції та dans les autres pays de l'Europe: comparaison influence des institutions locales sur les qualités politiques d'un peuple et sur le governement parlementaire reformes. Paris, 1884. P. 110-111.
9. Byelov D., Novak O. Communal property disposal: actual principles. *Науковий Вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 69. 2022.
10. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.

УДК 342.52
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.21

УТВЕРДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ПАРЛАМЕНТАХ СВІТУ ТА УКРАЇНИ

Білоскурська О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедра публічного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1005-2165
e-mail: o.biloskurska@chnu.edu.ua

Білоскурська О.В. Утвердження гендерної рівності в парламентах світу та України.

Стаття присвячена дослідженню питання утвердження гендерної рівності в парламенті України та інших країнах світу. Увага до такої проблеми зумовлена тим, що Україна, як правова держава, взяла на себе зобов'язання розвивати державну політику з урахуванням гендерних аспектів. Це відображено у впровадженні стандартів міжнародного законодавства, імплементуючи їх у національне законодавство, державні програми з реалізації ґендерної рівності тощо. Автор звертає увагу, що особливо важливим стає врахування гендерних аспектів у парламентській діяльності. Парламент як законодавчий орган має суттєвий вплив на формування політики, прийняття стратегічних рішень, рівень ефективності вирішення ключових питань. Гендерно збалансований склад парламенту є гарантією того, що рішення відображатимуть різні погляди та потреби жінок та чоловіків, результатом чого є прийняття більш об'єктивних, раціональних та компромісних рішень, які враховують політичну, економічну, соціальну та культурну складову суспільства. Проаналізовано, що рівне представництво жінок і чоловіків у парламенті країни є важливим показником ступеня вирішення ґендерних проблем у суспільстві. Наголошується, що ініціатива запровадження гендерної рівності в парламенті виступає не просто як інструмент політичного розвитку, але й як ключовий елемент формування нового мислення та гендерної свідомості.

Популяризуючи концепцію гендерної рівності, парламент виступає як каталізатор змін в уявленні про ролі жінок та чоловіків в суспільстві. Шляхом активного підтримання та підвищення участі жінок у політиці та управлінні, в суспільстві вибудовується новий погляд і сприйняття жінки та розширення її можливостей у всіх сферах життя включаючи науку, економіку, культуру і першочергово соціальну сферу.

В статті зазначається, що на збільшення участі жінок у політичному житті країни впливають гендерні квоти, що передбачені виборчим законодавством, головною метою яких є сприяння змінам у гендерному балансі в суспільстві, а не лише тимчасове збільшення кількості жінок в парламенті.

Ключові слова: гендерна рівність, Верховна Рада України, парламент, паритетний парламент, гендерна збалансованість, паритетна демократія, гендерна квота, гендерні нерівності.

Biloskurska O. Approval of gender equality in parliaments of the world and Ukraine.

The article is devoted to the study of the issue of gender equality in the parliament of Ukraine and other countries of the world. Attention to such a problem is conditioned by the fact that Ukraine, as a legal state, has undertaken to develop state policy taking into account gender aspects. This is reflected in the implementation of the standards of international legislation, implementing them in national legislation, state programs for the implementation of gender equality, etc. The author draws attention to the fact that it is especially important to take into account gender aspects in parliamentary activity. Parliament as a legislative body has a significant influence on policy formation, strategic decision-making, and the level of efficiency in solving key issues. A gender-balanced composition of the parliament is a guarantee that decisions will reflect the different views and needs of women and men, resulting in more objective, rational and compromise decisions that take into account the political, economic, social and cultural composition

of society. It was analyzed that the equal representation of women and men in the country's parliament is an important indicator of the degree of solving gender problems in society. It is emphasized that the initiative to introduce gender equality in the parliament acts not only as a tool of political development, but also as a key element in the formation of new thinking and gender consciousness.

By popularizing the concept of gender equality, the parliament acts as a catalyst for changes in the perception of the roles of women and men in society. By actively supporting and increasing the participation of women in politics and management, a new view and perception of women is being built in society and the expansion of her opportunities in all spheres of life, including science, economy, culture and primarily the social sphere.

The article notes that the increase in women's participation in the country's political life is influenced by gender quotas provided for in the electoral law, the main purpose of which is to promote changes in the gender balance in society, and not just a temporary increase in the number of women in parliament.

Key words: gender equality, Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, parity parliament, gender balance, parity democracy, gender quota, gender inequalities.

Постановка проблеми. Гендерна ситуація в Україні істотньо відображається через структуру влади та механізми її формування і реалізації. На сьогодні впровадження гендерного підходу у сфері державно-політичної діяльності є вагомим чинником у процесі гендерних перетворень. Такий чинник є переконливим свідченням того, що подальший розвиток у ґендерній сфері сприятиме максимізації можливостей в Україні для активної інтеграції в Європейське співтовариство як сучасної розвиненої держави з виокремленим гендерним аспектом.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та практичні аспекти, присвячені проблематиці гендерної рівності і, зокрема, в політичній сфері, висвітлювали у своїх працях такі вчені, як: Н. Баласинович, Т. Говорун, В. Гошовська, Н. Грицяк, О. Кікінежді, В. Кравець С. Палм'єрі, Н. Ларіна, Т. Мельник, Ю. Саєнко, В. Святненко, О. Ярош та інші. Потребують більш детального наукового опрацювання питання утвердження гендерної рівності в діяльності парламентів світу та України, що на сьогоднішній день представлено здебільшого на рівні аналітичних доповідей чи звітів.

Метою статті є висвітлення питань щодо утвердження та переваг гендерної рівності в парламентах світу та України.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Конституцією України, рівність прав жінки і чоловіка забезпечується, зокрема, наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній діяльності [1]. При цьому, за даними звіту Всесвітнього економічного форуму, Україна посідає 66-е місце зі 146 в рейтингу гендерної рівності, а в сфері політичних можливостей для жінок – 87-е місце [2]. Для порівняння, згідно аналогічного звіту Всесвітнього економічного форуму за 2021 рік в рейтингу гендерної рівності Україні відводилося 74-е місце зі 156, а щодо політичних можливостей для жінок – 103-е місце [3].

Зауважимо, що з метою належного функціонування державного механізму на різних рівнях необхідно включити гендерний компонент у формування такого державного механізму. Гендерний компонент розглядається як необхідна складова стратегічного планування та прийняття рішень на всіх рівнях влади. Враховуючи різні потреби, інтереси та перспективи жінок та чоловіків, ґендерно- збалансований підхід впливає на ефективність реалізації питань органами державної влади та місцевого самоврядування, а також реалізації різноманітних програм як на державному, так і на місцевому рівнях. Поєднуючи різноманітність досвіду у політичній та іншій площинах як жінок, так і чоловіків, можна забезпечити більш глибокий аналіз суспільних викликів і знайти більш збалансовані рішення при вирішенні питань державного чи місцевого значення.

Так, згідно досліджень Міжпарламентського союзу (МПС), жінки-депутатки традиційно ставали основними рушійними силами у зміні законодавства та політики щодо ґендерної рівності. Закони, які захищають від дискримінації у всіх сферах життя, а також ті, які розширюють права жінок, часто ухвалюються завдяки зусиллям жінок зробити їх пріоритетом політичного порядку денного [4, с. 6].

У Верховній Раді України, як законодавчому органі влади, приймаються ключові рішення, що впливають на різні сфери суспільства. Гендерно збалансований склад парламенту допомагає впроваджувати більш різноманітні та прогресивні підходи до розробки, обговорення та прийняття законів України, тобто забезпечує відображення різних поглядів, досвіду та потреб у законотворчому процесі. Крім того, підтримка ґендерної рівності в парламенті сприяє створенню більш справедливого та репрезентативного суспільства. Жінки і чоловіки мають різний досвід та ставлення до

багатьох питань і їх спільна участь в законотворчому процесі доповнює один одного, що допомагає зменшити ймовірність прийняття односторонніх рішень та сприяє більш глибокому аналізу та обговоренню проблем.

Ефективна робота парламенту багато ще в чому залежить від проведення виборів, коли на належному рівні повинна забезпечуватися гендерна рівність. «Участь у виборах, як пасивна, так і активна, є одними з найважливіших напрямів самотворення чоловіком і жінкою своєї гендерної сутності, політичного самовизначення статі й ґендерно свідомого політичного середовища. Вибори детермінуються гендерним статусом їх учасників, гендерною ієрархією в суспільстві, моделями гендерної поведінки громадян, гендерною належністю виборців, вбудованою в структуру всіх інститутів поряд з національною і класовою належністю, яка, відповідно, задає тональність у системі реальних соціальних відносин «панування – підкорення». Усе це позначається на результатах виборів … до парламенту…», звертає увагу Т. Мельник [5, с. 235].

Як наголошує Н. Баласинович, «Останнім часом в усьому світі набуває популярності принцип паритетної демократії, в основі якої визнання того, що людство складається з представників двох статей – жінок і чоловіків, і що їх внесок у розвиток демократії є однаковим. Для досягнення гендерного балансу необхідно мати дієвий механізм забезпечення рівноправності. А це залежить від ситуації, що складається в кожній країні» [6, с. 32]. Так, «більше половини жінок-депутатів у парламенті лише в двох країнах – Болівії і Руанді. У Руанді всього 80 парламентаріїв, із них 49 – жінки (61,3%), у Болівії зі 130 депутатів – 69 жінок (53,1%)» [7].

Разом з тим, якщо проаналізувати гендерний склад парламентів в світовому масштабі, то побачимо, що все ще існує кількісна перевага чоловіків у складі парламентів по відношенню до жінок. «Понад 40% жінок засідають у парламентах: Швеції (164 жінки з 349, 47%), Бельгії (61 жінка з 150, 40,7%), Португалії (92 жінки з 230, 40%), Норвегії (70 жінок зі 169, 41,4%), Іспанії (154 жінки із 350, 44%), Швейцарії (83 жінки з 200, 41,5%), Македонії (48 жінок зі 120, 40%) тощо. Така тенденція зумовила виникнення дослідження терміну «паритетний парламент». Паритетний парламент – це парламент, у складі якого досягнуто (або майже досягнуто) ґендерну рівність 50/50 [8, с. 15]. Понад 30% жінок у переважній більшості парламентів країн Європи: Німеччина (31,2%), Велика Британія (33,8%), Італія (35,7%), Франція (39,5%), Австрія (39, 3%), Ісландія (38,1%), Люксембург (30%), Сан-Марино (31,7%), Сербія (37,7%), Косово (32,5%), Нідерланди (31,3%) та інші. Понад 20% жінок в парламенті Румунії (31,9%), Канади (29%), Литви (24,1%), Ірландії (20,9%), Албанії (29,5%), Боснії і Герцеговини (21,4%), Чехії (22,5%), Молдови (24,8%), Чорногорії (29,6%), Польщі (28,7%), Ізраїлю (23,3 %) та інших» [7].

І хоч парламент України ще далекий від гендерної збалансованості, але тенденція обнадіює. До Верховної Ради 1-го скликання було обрано лише 13 жінок (3% від усіх представників парламенту). А у Верховній Раді 9-го скликання цей показник зріс до 21%. Це позитивна тенденція та результат спільних зусиль багатьох організацій, рухів за рівні права чоловіків і жінок та самих депутаток, зазначає постійна представниця Програми розвтку ООН в Україні Дафіна Ґерчева [9].

Зауважимо, що жінки в керівництві парламенту України з'явилися тільки у восьмому скликанні, а саме, заступник Голови парламенту – Оксана Сироїд, надалі першим віцеспікером стала Ірина Геращенко. У теперішньому скликанні Верховної Ради України – заступник спікера Олена Кондратюк.

Відзначимо, що в Виборчому кодексі України передбачені гендерні квоти на рівні 40%: в кожній п'ятірці виборчого списку повинні бути як чоловіки, так і жінки, що на наступних виборах до Верховної Ради України сприятиме врегулюванню питань гендерної рівності.

Доцільно зазначити, що гендерні квоти є важливим інструментом, спрямованим на збільшення участі жінок у політичному житті країни. Суть їх полягає у встановленні певного відсотка місць на виборних посадах, які відводяться жінкам. Це може бути законодавчо встановленою кількістю місць чи іншими механізмами, що забезпечують більшу представленість жінок на виборних посадах.

Сутність гендерних квот полягає не лише в забезпеченні більшої участі жінок у владних органах, але й у виправленні існуючих ґендерних нерівностей. Цей механізм є тимчасовим заходом, що спрямований на забезпечення рівних можливостей між чоловіком та жінкою у політичному житті та створює можливість для жінок здобути досвід та отримати вплив на прийняття рішень на рівні, де раніше жінки були менше представлені.

Проте головною метою гендерних квот є сприяння змінам у гендерному балансі в суспільстві, а не лише тимчасове збільшення жінок в політичному житті країни. З часом, в процесі розвитку

гендерної свідомості та культури, коли буде досягнуто більшого рівня рівноправ'я та рівних можливостей для жінок і чоловіків, потреба у гендерних квотах може зникнути. Це може статися як формально, шляхом внесення змін до законодавства, так і фактично, через зміни в усвідомленні ролі жінок і чоловіків у суспільстві.

Як звертають увагу у спеціальній юриличній літературі: «У світі існує різне ставлення до квотування й резервування місць в органах влади. Противники ґендерних квот стверджують, що їх упровадження є явищем «недемократичним»; не відбиває волевиявлення народу; є створенням переваг-можливостей для жінок. Інші стверджують, що система квот є перешкодою на шляху жінок до парламенту, бо вони не можуть «перескочити» поставлений квотою ліміт. Та слід мати на увазі, що квоти є тимчасовим заходом, доки не буде подолана ґендерна віддаленість, по-перше, і, по-друге, квоти тією ж мірою є способом долання переваг-можливостей чоловіків» [8, с. 18].

Позитивні результати введення квотування кількості жінок у парламентах багатьох провідних країн світу свідчить про активну участь останніх не тільки у вирішенні питань освіти, медицини, культури, а й можливості впливати також на рішення стосовно бюджету, власності, інфраструктури тощо. Збільшення лише самого представництва жінок в парламенті не достатньо. Ключове питання, хто і як ухвалюватиме рішення на рівні держави і громади.

З тією метою, щоб парламент України став прикладом гендерного паритету фахівці пропонують «переглянути принципи, на яких працює Апарат Верховної Ради і сам Парламент, перейти до ухвалення ґендерно-орієнтованих законопроектів, формувати парламентські Комітети таким чином, щоб жінки на рівні з чоловіками ухвалювали ключові рішення…. Важливо також у перспективі досягти паритетного становища жінок та чоловіків при формуванні Комітетів Верховної Ради України. Серед 23 Комітетів у парламенті IX скликання лише 5 очолюють жінки» [9].

Висновки. Отже, узагальнюючи вищевикладене зазначимо, що забезпечення рівних можливостей для жінок та чоловіків у процесі ухвалення рішень державного значення сприяє зміцненню демократії, підвищенню довіри до владних інституцій і сприяє створенню суспільства, яке враховує і поважає права та потреби всіх громадян, незалежно від їх статі.

Забезпечення гендерної рівності у парламенті України матиме вагомий вплив на соціальний, економічний та політичний розвиток суспільства, сприяючи більш справедливому і збалансованому прийняттю рішень, оскільки буде надана можливість різним групам суспільства мати голос у процесі прийняття рішень. Окрім того, такі рішення будуть більш раціональні та обгрунтовані, оскільки гендерна рівність в парламенті забезпечує різносторонній підхід до питань та ширший спектр поглядів і досвіду та унеможливлює прийняття однобічних рішень.

Гендерно рівний парламент може більше уваги приділяти гендерній політиці та програмам, спрямованим на покращення статусу жінок в суспільстві, законодавчому врегулюванню та запобіганню насильству щодо жінок, а також забезпеченню підтримки жертв насилля серед жінок.

Запровадження гендерної рівності в парламенті може слугувати платформою для підвищення гендерної свідомості в суспільстві, популяризуючи ідеї гендерної рівності та ролі жінок у політиці та управлінні, підтримці прав жінок та рівних можливостей, що матиме позитивний вплив, в першу чергу, на розвиток соціальної сфери в країні.

Список використаних джерел:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 15.08.2023).
2. Global Gender Gap Report 2023. Insight report. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf?_gl=1*1g71dnx*_up*MQ..&gclid=Cj0KCQjwoeemBhCfARIsADR2QCux1gDFY5Go8vZ5otdL9Cb_Cj2a9Ot__GsqUwtiG7geIGAsWSl6nUoaAslWEALw_wcB (дата звернення 15.08.2023).
3. Global Gender Gap Report 2021. Insight report. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf (дата звернення 15.08.2023).
4. Оцінка гендерної чутливості парламентів. Посібник для самооцінки. Міжпарламентський союз. 2016. 39 с.
5. Мельник Т.М. Гендер у політиці. Основи теорії гендеру: навчальний посібник. Київ: К.І.С. 2004. С. 219–265.

6. Баласиноивч Н.О. Гендерна демократія: особливості становлення в Україні // *Науковий журнал «Політикус»*. 2020. Вип. 5. С. 29–34.
7. Скільки депутатів-жінок у парламентах світу. URL: https://www.slovoidilo.ua/2020/02/12/infografika/polityka/skilky-deputativ-zhinok-parlamentax-svitu (дата звернення 15.08.2023).
8. Основи гендерної політики в парламентській діяльності: навчальний посібник / Автор.колектив В.А. Гошовська, Н.Б. Ларіна, В.В. Святненко/ за заг. ред. В.А. Гошовської. К.: НАДУ. 2011. 100 с.
9. Дафіна Ґерчева, Олена Кондратюк Чи стане Парламент прикладом для покоління рівності? URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/blog (дата звернення 15.08.2023).

УДК 342.821
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.22

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СТАНДАРТІВ РОБОТИ ЗМІ ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ ІЗ ВРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ПРОВІДНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Гудзь Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2064-014X
e-mail: l.v.gudz@karazin.ua

Гудзь Л.В. Напрями вдосконалення стандартів роботи ЗМІ під час виборчого процесу в Україні із врахуванням досвіду провідних Європейських країн.

У статті визначено напрями вдосконалення стандартів роботи ЗМІ під час виборчого процесу у контексті європейської інтеграції України та врахування досвіду провідних європейських країн.

Вплив ЗМІ на становлення демократії в Україні набуває особливої актуальності під час виборчого процесу, тому у науковому середовищі необхідно виробити єдиний підхід до розуміння стандартів роботи ЗМІ, в тому числі під час виборів.

На рівні Європейського Союзу було прийнято низку актів, які є джерелами медіа-стандартів і застосовуються під час виборчого процесу: Хартія Європейського Союзу про основоположні права, Директива про аудіовізуальні медіа-послуги, Посилений Кодекс практики з дезінформації, Кодекс належної практики у виборчих справах. В окремих країнах ЄС існують органи саморегулювання, такі як Рада з питань преси або Рада з питань телерадіомовлення, які відповідають за моніторинг дотримання ЗМІ етичних та професійних стандартів.

На міжнародному та регіональному рівні функціонують організації, які беруть участь у формуванні медіа-стандартів такі як: Міжнародна федерація журналістів та Європейська федерація журналістів. Україну в цих міжнародних організаціях представляють: Національна спілка журналістів України та Незалежна медіа-профспілка України.

Безумовно, Україні слід і в подальшому враховувати міжнародну практику та практику Європейського Союзу в сфері медіа-стандартів, а також впроваджувати механізми саморегулювання ЗМІ, зокрема, кодекси поведінки та внутрішні комітети з етики, створити інститут незалежного омбудсмана, який буде виступати посередником між ЗМІ і громадянами у випадках ймовірних порушень медіа-стандартів під час виборчого процесу, а також змінити процедуру формування Національної ради з питань телебачення та радіомовлення.

Ключові слова: стандарти ЗМІ**,** виборчий процес, передвиборна агітація, омбудсман, Національна рада, Європейський суд з прав людини, Європейський союз, дезінформація, наклеп.

Gudz Liudmyla. Directions for improving media standards during the electoral process in Ukraine, taking into account the experience of leading European countries.

The article identifies the ways to improve the standards of media work during the electoral process in the context of Ukraine's European integration and takes into account the experience of leading European countries.

The influence of the media on the establishment of democracy in Ukraine is especially relevant during the electoral process, so the scientific community needs to develop a unified approach to understanding the standards of media work, including during elections.

At the level of the European Union, a number of acts have been adopted that are sources of media standards and are applied during the electoral process: The European Union Charter of Fundamental Rights, the Audiovisual Media Services Directive, the Enhanced Code of Practice on Disinformation, and the

Code of Good Practice in Electoral Matters. In some EU countries, there are self-regulatory bodies, such as the Press Council or the Broadcasting Council, which are responsible for monitoring media compliance with ethical and professional standards.

At the international and regional levels, there are organizations that participate in the formation of media standards, such as The International Federation of Journalists and the European Federation of Journalists. Ukraine is represented in these international organizations by The National Union of Journalists of Ukraine and the Independent Media Trade Union of Ukraine.

Undoubtedly, Ukraine should continue to take into account international and EU practices in the field of media standards, as well as introduce mechanisms of media self-regulation, in particular, codes of conduct and internal ethics committees, establish an independent ombudsman to mediate between the media and citizens in cases of alleged violations of media standards during the electoral process, and change the procedure for appointing members of the National Council on Television and Radio Broadcasting.

Key words: media standards, electoral process, election campaigning, ombudsman, National Council, European Court of Human Rights, European Union, disinformation, defamation.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство Європейських країн не може існувати без незалежних ЗМІ, особливо в тих державах, які звільнились від авторитарних та тоталітарних форм правління. Вплив ЗМІ на становлення демократії в Україні набуває особливої актуальності під час виборчого процесу, а також в контексті її європейської інтеграції. Основним завданням нашої держави є побудова відкритого демократичного суспільства. Однією з політичних гарантій, закріплених в Конституції України є свобода слова, вона не може бути забезпечена дежавою без наявності інституту незалежних ЗМІ.

Стан опрацювання цієї проблематики. Значна кількість досліджень науковців присвячена участі ЗМІ у передвиборній агітації під час виборчого процесу в Україні, а саме, цьому питанню присвятили свої роботи: **М. Баймуратов, Ю. Ключковський, О. Лізунова, О. Марцеляк, Ю. Мірошниченко, В. Погорілко, І. Поспєлова, В. Серьогін, О. Совгиря, М. Ставнійчук, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Шеверєва, Л. Шипілов, А. Янчук, Ю. Ясочко та інші** науковці. Але, разом з тим, у науковому середовищі не було вироблено єдиного підходу до розуміння стандартів роботи ЗМІ під час виборчого процесу в Україні з урахуванням досвіду провідних європейських країн та у контексті європейської інтеграції України.

Метою даного дослідження є визначення напрямків вдосконалення стандартів роботи ЗМІ під час виборчого процесу у контексті європейської інтеграції України та врахування досвіду провідних європейських країн.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх десятиліть в Україні відбувалися процеси монополізації засобів масової інформації і зосередження їх у кількох приватних власників, що знищувало плюралізм думок у сфері поширення інформації. Під час виборчого процесу такі ЗМІ маніпулювали інформацією з метою впливу на формування змісту волевиявлення виборців. Ми погоджуємося з думкою Ю. Ключковського, що «є некоректним ототожнювати в повному обсязі свободу масової інформації із одною з основоположних свобод людини – свободи вираження поглядів» [1]. Свобода поширення інформації є одним із засобів реалізації свободи вираження поглядів, вона не є абсолютною і підлягає обмеженню, як для будь-якої особи так і для ЗМІ. У рішенні Європейського суду з прав людини по справі «Гендісайд проти Сполученого Королівства» визначив, що «кожен, хто здійснює свою свободу вираження поглядів, бере на себе "обов'язки та відповідальність", обсяг яких залежить від його становища та технічних засобів, які він використовує» [2].

На рівні Європейського Союзу було прийнято низку актів, які є джерелами медіа-стандартів і застосовуються під час виборчого процесу: Хартія Європейського Союзу про основоположні права, Директива про аудіовізуальні медіа-послуги, Посилений Кодекс практики з дезінформації, Кодекс належної практики у виборчих справах.

Хартія Європейського Союзу про основоположні права містить положення про свободу вираження поглядів та ЗМІ, які застосовуються у всіх країнах, які є членами ЄС. Зокрема, у статті 11 Хартії визначено, що кожна людина має право на вираження своїх поглядів і це право включає в себе: свободу дотримуватися своїх поглядів, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї без будь-якого втручання державних органів і не залежно від державних кордонів, а також дотримання свободи та плюралізму засобів масової інформації [3].

Директива про аудіовізуальні медіа послуги встановлює правила для аудіовізуальних медіа послуг на території Європейського Союзу. Директива містить положення про політичну рекламу і вимагає від мовників забезпечити умови, щоб будь-яка політична реклама не була образливою або не вводила в оману виборців [4].

Посилений Кодекс практики з дезінформації має на меті сприяти прозорості та доброчесності в онлайн-рекламі під час виборчого процесу і містить положення щодо виявлення і видалення дезінформації та просуванні контенту, що грунтується на фактах [5].

Кодекс належної практики у виборчих справах містить положення про роль ЗМІ у виборчому процесі та підкреслює важливість забезпечення справедливого та збалансованого висвітлення виборчої кампанії в ЗМІ [6].

В Європейському Союзі ЗМІ несуть реальну відповідальність за те, щоб їхні репортажі під час виборчих кампаній були чесними, точними та неупередженими. Якщо ЗМІ порушує ці стандарти, вони можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності, наприклад, до штрафів або навіть до відкликання ліцензії на мовлення.

В окремих країнах ЄС існують органи саморегулювання, такі як Рада з питань преси або Рада з питань телерадіомовлення, які відповідають за моніторинг дотримання ЗМІ етичних та професійних стандартів. Ці органи можуть отримувати та розслідувати скарги від громадськості, а також застосовувати санкції до ЗМІ, які порушують ці стандарти. Наприклад такі органи саморегулювання були створені в таких країнах ЄС, як: Ірландії – Рада з питань преси Ірландії, Німеччині – Німецька рада з питань преси, Франції – Вища аудіовізуальна рада, Швеції – Шведська рада з питань преси, Іспанії – Мадридська асоціація преси тощо.

На міжнародному рівні також функціонують організації, які беруть участь у формуванні медіа-стандартів, зокрема Міжнародна федерація журналістів, яка була заснована у 1926 році і має консультативний статус в організаціях системи ООН, а саме: ЮНЕСКО, МОП, Всесвітній організації інтелектуальної власності, Комітеті з прав людини, Раді Європи тощо. На регіональному рівні діє Європейська федерація журналістів, яка була створена у 1994 році і у 2013 році їй було надано статус міжнародної некомерційної організації. Україну в цих міжнародних організаціях представляють: Національна спілка журналістів України та Незалежна медіа-профспілка України. Крім вище зазначених міжнародних організацій, які займаються моніторингом свободи та етики ЗМІ є такі організації, як: Репортери без кордонів, заснована у 1985 році у Парижі; Freedom House, неурядова організація, заснована у 1941 році у Вашингтоні; Index on Censorship, заснована у 1972 році у Лондоні.

Міжнародна федерація журналістів у 1954 році прийняла Декларацію принципів поведінки журналістів, цим документом визначено, що повага до істини та права громадськості на правду є першим обов'язком журналіста, а також були перераховані основні міжнародні принципи журналістської етики [7, с. 15–17]. Керуючись нормами вищезазначеної Декларації, Національна спілка журналістів України ухвалила 24 квітня 2004 року Кодекс етики українського журналіста і затвердила цей документ в останній редакції від 12 грудня 2013 року. Випадки порушення Кодексу розглядає Комісія з журналістської етики.

На нашу думку, дуже цікавим у напрямку вдосконалення стандартів роботи ЗМІ є досвід Ірландії, де було створено інститут омбудсмана з питань преси шляхом прийняття у 2007 році спеціального Закону «Про Прес-омбудсмана» [8] і у березні 2015 року до цього Закону були внесені зміни стосовно строку повноважень Прес-омбудсмана [9].

Відповідно до вищезазначеного Закону: по-перше, Прес-омбудсман входить до складу Ради з питань преси Ірландії і може розглядати скарги від осіб, які вважають, що їх права були порушені через опублікований матеріал у пресі, зокрема щодо точності, об'єктивності і конфіденційності; по-друге, передбачено процедури розгляду скарг, в тому числі через медіацію та прийняття остаточного рішення Прес-омбудсманом; по-третє, Закон сприяє співпраці між Прес-омбудсманом і виданням, щоб досягти врегулювання конфлікту та виконання рішення, яке є обов'язковим для виконання виданнями.

На наш погляд, запровадження такого інституту в України сприяло б швидкому розгляду питань, пов'язаних із ймовірними порушеннями медіа-стандартів ЗМІ і надало б можливість громадянам захистити свої права не звертаючись до суду.

Крім Закону «Про Прес-омбудсмана» в Ірландії діє Закон «Про наклеп 2009 року» [10], який визначає по-перше, поняття наклепу, а також які елементи наклепу повинні бути доведені щоб визнати висловлення або публікацію за наклеп; по-друге, у законі передбачені захисні заходи: захист

добросовісного висловлювання, правила відшкодування шкоди тощо; по-третє, на особу, яка обвинувачується у наклепі покладається обов'язок довести правдивість її висловлювань або публікацій; по-четверте, визначається процедура відшкодування шкоди, завданої наклепом і публікації спростування; по-п'яте, встановлюються часові обмеження, щодо подання позову за наклеп.

Ми вважаємо, що особливо під час передвиборної агітації в Україні збільшуються обсяги дезінформації та наклепу щодо кандидатів на виборні посади, а тому нам теж потрібно мати спеціальний закон, в якому було б передбачено механізм боротьби з наклепом та неправдивою інформацією.

Україна у контексті майбутньої інтеграції до Європейського Союзу теж вдосконалює стандарти роботи ЗМІ, в тому числі і під час виборчого процесу. Зокрема, 31 березня 2023 року набув чинності Закон України «Про медіа» [11]. Прийняття Закону України «Про медіа» було одним із зобов'язань по кандидатству України на членство в ЄС, а також імплементації Директиви Європейського Союзу про аудіовізуальні медіа-послуги.

Експерти Ради Європи загалом позитивно оцінили Закон України «Про медіа», але разом з тим зазначили, що не узгоджується з положеннями Директиви умови щодо мови ворожнечі, оскільки не всі характеристики захищені ст. 21 Хартії Європейського Союзу про основоположні права, підпадають під заборону мови ворожнечі. Вони підпадають під заборону дискримінації чи переслідування, але їх також потрібно поширити на категорію ненависті.

Закон України «Про медіа» розширює коло суб'єктів у сфері медіа, зокрема ст. 13 до них відносить: суб'єктів у сфері аудіовізуальних медіа, друкованих медіа, онлайн-медіа; провайдери аудіовізуальних сервісів; провайдерів спільного доступу до відео; постачальників електронних комунікаційних послуг для потреб мовлення з використанням радіочастотного спектра. Національна рада з питань телебачення та радіомовлення стає органом державного регулювання та нагляду у сфері діяльності медіа, а також суттєво розширюються її повноваження.

Національна рада з питань телебачення та радіомовлення повинна бути незалежним органом, в тому числі і від органів державної влади, але процедура призначення членів Національної ради говорить про інше. Відповідно до ч. 1. ст. 37 Закону «Про медіа» Національна рада складається з восьми осіб. Верховна Рада України і Президент України призначають по половині складу Національної ради. В умовах пропрезидентської більшості у Верховній Раді України маємо ситуацію коли весь склад Національної ради є підконтрольним одній політичній силі і тому говорити про незалежність даного органу передчасно.

На наш погляд, Національна рада повинна складатися з представників преси, незалежних членів та представників громадськості. Представники преси повинні обиратися зі сфери медіа, ними можуть бути журналісти, редактори, видавці тощо. Незалежні члени, це професіонали з різних галузей, які будуть забезпечувати баланс і незалежність Національної ради. При цьому при Національній раді потрібно створити Виборчу комісію, яка буде відповідати за встановлення виборчих процедур і правил обрання її членів. Ця процедура обрання членів Національної ради допоможе забезпечити різноманітність, об'єктивність і незалежність Національної ради. Безсумнівно, Національна рада з питань телебачення та радіомовлення відіграватиме важливу роль у забезпеченні ефективного контролю за додержанням стандартів ЗМІ та розгляду скарг на пресу, в тому числі під час виборчого процесу, оскільки в цей період кількість порушень стандартів роботи ЗМІ збільшується.

Висновки. Вважаємо, що в України слід і в подальшому враховувати міжнародну практику та практику Європейського Союзу в сфері медіа-стандартів, а також впроваджувати механізми саморегулювання ЗМІ, зокрема, кодекси поведінки та внутрішні комітети з етики, створити інститут незалежного омбудсмана, який буде виступати посередником між ЗМІ і громадянами у випадах ймовірних порушень медіа-стандартів під час виборчого процесу, а також змінити процедуру формування Національної ради з питань телебачення та радіомовлення. Головним чином, це може сприяти відповідальній журналістиці та допомогти забезпечити дотримання ЗМІ найвищих стандартів професійної етики, тим самим підвищуючи довіру до медіа-сектору та сприяючи європейській інтеграції України.

Список використаних джерел:

1. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с
2. Case of Handyside v. United Kingdom / European Court for Human Rights. Judgment of 7 December 1976. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499.

3. Charter of Fundamental Rights of the European Union of 18.12.2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
4. Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in the Member States concerning the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive) (codified version) (Text with EEA relevance)Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02010L0013-20181218&fbclid=IwAR1n4swkPIEe5ISeNn_NwSZYhgbqWW2cGnLzLnoTYAJOrQMxgVXiEMgINZQ.
5. 2022 Strengthened Code of Practice on Disinformation of 16 June 2022. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/2022_Strengthened_Code_of_Practice_Disinformation_TeAETn7bUPXR57PU2FsTqU8rMA_87585.pdf.
6. Code of Good Practice in Electoral Matters of 5-6 July and 18-19 October 2002. Venice Commission. URL: https://rm.coe.int/090000168092af01.
7. Журналістська етика, за ред. В. Мостового, В. Різуна. Київ. ТзОВ «ЗН УА». 2014. 224 с.
8. Press Ombudsman Act. 14 September 2007. № 24. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/grn150790.pdf.
9. Ombudsman (Amendment) Act, 2015. No. 11 of 2015). URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/grn150792.pdf.
10. Defamation Act 2009. № 31 of 2009. URL: https://www.irishstatutebook.ie/eli/2009/act/31/enacted/en/html.
11. Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.23

НАЦІОНАЛЬНО-КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЗАПОРУКА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Давидюк В.,
аспірант кафедри кримінального права і процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
e-mail: valentyn.v.davydiuk@lpnu.ua

Давидюк В. Національно-конституційна модель ідентичності як запорука консолідації українського суспільства.

У статті досліджено взаємозв'язок між конституційною та національною ідентичністю та на цій основі сформовано національно конституційну модель ідентичності, окреслено її особливості з урахуванням можливостей консолідувати українське суспільство. Акцентовано на тому, що лише гармонійне поєднання «духу народу» та універсальних цінностей конституціоналізму є гарантією розвитку сучасної національної конституційної держави. Конституційні принципи можуть оптимально реалізуватися у соціальній практиці лише у контексті історії нації, у тісному зв'язку із національно-ментальними установками її представників, а відтак становлення громадянського суспільства – спільноти вільних і рівноправних осіб.

Доведено, що Конституція України є результатом генезису основних конституційних принципів в національному контексті, який надав її особливого забарвлення. Це дозволило задовольнити потреби нації відповідно до її національної ідентичності, а також відповідно до напрямку такої еволюції, її динаміки, продиктованих історією держави. Отже, конституційна ідентичність є особливою колективною ідентичністю нації, що визначена чи сформована Конституцією.

Висновується, що національна конституційна ідентичність – це комплекс національних правових цінностей та особливостей конституційного ладу, які водночас консолідують громадян в одну націю та відрізняють державу від інших держав, міжнародних і регіональних інституцій чи народів світу. У розвитку національної конституційної ідентичності значну роль відіграють: національний аспект, доктрина конституційного патріотизму, основоположні конституційні цінності, та Конституція України як вище джерело ідентичності.

Ключові слова: ідентичність; конституційна ідентичність; національна ідентичність; держава; національна ідея; політична нація; конституція; конституційний патріотизм; конституційний лад.

Davydiuk V. The national constitutional model of identity as a key to the consolidation of Ukrainian society.

The article examines the relationship between constitutional and national identity, and on this basis, a national constitutional model of identity is formed, its features are outlined, taking into account the possibilities of consolidating Ukrainian society. It is emphasized that only a harmonious combination of the "spirit of the people" and the universal values of constitutionalism is a guarantee of the development of a modern national constitutional state. Constitutional principles can be optimally realized in social practice only in the context of the nation's history, in close connection with the national-mental attitudes of its representatives, and hence the formation of civil society - a community of free and equal persons.

It is proved that the Constitution of Ukraine is the result of the genesis of the main constitutional principles in the national context, which gave it a special color. This made it possible to meet the needs of the nation in accordance with its national identity, as well as in accordance with the direction of such evolution, its dynamics, dictated by the history of the state. Therefore, the constitutional identity is a special collective identity of the nation, which is defined or formed by the Constitution.

It is concluded that the national constitutional identity is a complex of national legal values and features of the constitutional system, which at the same time consolidate citizens into one nation and distinguish the state from other states, international and regional institutions or peoples of the world. In the development of national constitutional identity, the national aspect, the doctrine of constitutional patriotism, fundamental constitutional values, and the Constitution of Ukraine as the highest source of identity play a significant role.

Key words: identity; constitutional identity; national identity; state; national idea; political nation; constitution; constitutional patriotism; constitutional order.

Постановка проблеми. Національно-конституційна ідентичність – це цивілізаційний бренд, правова й соціокультурна ніша країни, визначальна засада зовнішньої та внутрішньої політики держави. Змістом національної конституційної ідентичності є самоототожнення особи з нацією, державою, її конституційними цінностями, історією, культурою, державними та правовими інституціями, що є визначальним чинником реалізації та захисту прав та інтересів особистості. Визначальною метою формування національної конституційної ідентичності є досягнення усвідомлення нею спільності долі всіх членів нації, формування почуття відповідальності індивідів за існування та розвиток держави, готовності захищати її свободу та незалежність. Тому, в умовах повномасштабної війни та тимчасової окупації українських територій та російської федерації проти України, дослідження ідентифікаційних процесів та національної конституційної ідентичності зокрема, має вкрай особливу актуальність.

В Україні розробка доктрини національної конституційної ідентичності обумовлена вже наявними посиланнями на неї як науковців у своїх доктринальних дослідженнях, так і Конституційного суду України у його рішеннях. Тому твердження, що Україна має свою власну національну конституційну ідентичність означає визнання її конституційною державою зі своєю конституційною традицією, про що немає жодних сумнівів.

Аналіз дослідження проблеми. Питання цивілізаційної, національно-культурної та правової (громадянської) ідентичностей є предметом низки наукових розвідок сучасних закордонних та вітчизняних вчених. Особливою науковою цінністю щодо розуміння феномену ідентичності вирізняються праці: А. Аарніо, І. Барціца, Ю. Габермаса, О. Грищук, Н. Ісаєвої, В. Ковальчука, І. Колісника, О. Никорак, І. Панчук, О. Парути, Є. Рєзнікова, Б. Стецюка, М. Савчина, М. Цимбалюка, А. Шайо. Класичними працями визначення природи національної ідентичності є наукові доробки М. Вебера, Е. Гелнера, М. Гроха, Р. Дарендорфа, Б. Кістяківського, В. Старосольського, Д. Міллера, П. Манчіні, Е. Сміта, С. Хантінгтона, К. Хюбнера, Ф. Фукуями, Р. Шпорлюка та інших. Проблема національної конституційної ідентичності вкрай актуалізувалася в умовах повномасштабної війни, тому це дослідження є критично необхідним.

Мета статті – дослідити взаємозв'язок між конституційною та національною ідентичністю та на цій основі сформувати національно конституційну модель ідентичності, окреслити її особливості з урахуванням можливостей консолідувати українське суспільство.

Виклад основного матеріалу. Змістовно конституційну ідентичність як комплексну дефініцію наповнює саме національний аспект, вважаємо, що він є її базисом і відіграє фундаментальну роль. Польський вчений-конституціаліст стверджує, що конституційна ідентичність розкривається шляхом реконструкції історичних фактів буття певної нації та держави [1]. В основу національної конституційної ідентичності закладено ідею політичної нації як єдності громадян певної держави. Конституційна ідентичність прямо корелюється з національною конституційною традицією [2, с. 36]. Тому, у європейській конституційній теорії та практиці привичним є взаємозамінне використання дефініцій «національна ідентичність» і «конституційна ідентичність».

Аналізована доктрина безумовно зумовлена та нерозривно взаємопов'язана з особливостями конституційного ладу певної держави, який визначається її народом. Згідно позиції польської дослідниці Е. Кшиштофік, національна ідентичність є ширшим поняттям за конституційну ідентичність, позаяк стосується цінностей, які культивуються нацією, що надає її самобутності, виділяє серед інших націй. Натомість, конституційна ідентичність концентрується на конституційних цінностях, вираженні правової культури й політичної ідеї нації, які історично нею формувалися [3, p. 159]. Звідси, національна ідентичність виступає базисом формування й подальшого розвитку конституційної ідентичності, і не є її абсолютним еквівалентом.

Національну компоненту концепції конституційної ідентичності значно доповнює доктрина конституційного патріотизму незважаючи на те, що за своєю суттю має наднаціональний харак-

тер. Ця доктрина сформувалася внаслідок зростання ролі глобальних і наднаціональних суб'єктів у порівнянні з національними державами, а її пріоритетом є універсальні правові цінності та засади ліберальної демократичної конституції. Доктрина конституційного патріотизму акцентує на конституційній ідентичності як модусі запобігання появи авторитарних і популістських тенденцій в державі. Зауважимо, що концепція конституційної ідентичності іноді використовується популістами, однак вкрай в її спрощеному та примітивному варіанті. Конституційна ідентичність, яка основується на національному конституційному патріотизмі, є найбільш дієвим запобіжником концентрації державної влади в межах однієї популістської партії [4, с. 70-71].

Конституційний патріотизм можна розглядати у двох аспектах: як відношення – прихильність, відданість певній конституційній системі, і як ідентифікацію – причетність до загальних принципів функціонування держави, визначених у Конституції, а також до норм, які є похідними з таких принципів.

У конституційному патріотизмі можна виокремити крайній (сильний) та помірний (слабкий) рівні. У поняття «нація – держава» як у глобальну проформу сучасного політичного співтовариства вмонтований патріотичний зв'язок між державними інститутами та особами, які перебувають у межах конституційності цієї держави. Це прояв сильного конституційного патріотизму, який стверджує, що загальнолюдські цінності є національним надбанням. На противагу цьому слабкий конституційний патріотизм пропонує додаткове пояснення почуття власності на такі цінності, як: свобода, справедливість і рівність, захищені в більшості ліберальних конституціях. Відмінність у позиціях прибічників сильного та слабкого конституційного патріотизму – це суперечність між загальнолюдськими цінностями та національними пріоритетами [5, с. 16].

Цілком погоджуємося з В. Ковальчуком, що сьогодні слід вести мову не просто про конституційний патріотизм та конституційну ідентичність, а власне про національний конституційний патріотизм та національну конституційну ідентичність. Політична нація не може формуватися виключно на універсальній ідеї конституціоналізму та громадянських прав. В її основі повинні лежати культура та традиції народу, які творять його ментальність і зберігають історичну пам'ять, мова та історія, які незамінні в період її формування. Лише гармонійне поєднання «духу народу» та універсальних цінностей конституціоналізму є гарантією розвитку сучасної національної конституційної держави. Універсальні принципи конституціоналізму потребують утвердження в політичній культурі певної держави. Конституційні принципи можуть оптимально реалізуватися у соціальній практиці лише у контексті історії нації, у тісному зв'язку із національно-ментальними установками її представників, а відтак становлення громадянського суспільства – спільноти вільних і рівноправних осіб [4, с. 72].

Формування конституційного патріотизму без національного складової втрачає свою сутність. Принцип національного патріотизму проявляється через любов до своєї держави та готовність захистити її у разі небезпеки, а відтак формує конституційну ідентичність, правову свідомість та громадянську стійкість. Дихотомічний розвиток доктрин конституційної ідентичності та конституційного патріотизму сприяє зміцненню стабільності інститутів правової й демократичної держави, а також запобіганню правовому нігілізму та громадянській індиферентності як проявам популізму.

Гарантом збереження національної конституційної ідентичності є саме конституція, яка має відповідати запиту національного суспільства, що закріплює за ним відчуття власної причетності до державних процесів. М. Савчин слушно зауважує, що «конституційне право тлумачиться в контексті поліваріативності правових культур» [6, с. 44]. Звідси можна говорити й про те, що власне Конституція має сприйматися крізь призму культури – як правової, так і національної. У науковому дискурсі така позиція сформувалася в абстрактну доктрину, яка акцентує на тісному взаємозв'язку між національною традицією та Конституцією. Відповідно до неї, конституційна ідентичність осмислюється як особлива колективна ідентичність народу чи нації, що виражена, визначена або сформована Конституцією.

Вважаємо, що Конституція України є результатом генезису основних конституційних принципів в національному контексті, який надав її особливого забарвлення. Це дозволило задовольнити потреби нації відповідно до її національної ідентичності, а також відповідно до напрямку такої еволюції, її динаміки, продиктованих історією держави. Отже, конституційна ідентичність є особливою колективною ідентичністю нації, що визначена чи сформована Конституцією.

Концепція конституційної ідентичності відображає найбільш значущі, «захищені» положення Основного Закону, які виражають так званий «дух» Конституції. Слушною у цьому контексті є теорія М. Розенфельда відповідно до якої, конституційна ідентичність визначає радше ознаки Кон-

ституції, а не суб'єкта влади. Відповідно, конституційна ідентичність пов'язана не так з наявністю Конституції для певної спільноти, яка її об'єднує, як з її змістом, контекстом. Звідси, конституційну ідентичність формує текст писаної Конституції, офіційне конституційне тлумачення та суспільна культура загалом [2, с. 356]. Разом з тим, слід зауважити, що для формування конституційної ідентичності не існує обов'язкової регули щодо наявності зведеного, єдиного кодифікованого акта у вигляді Основного Закону, підтвердженням цього є такі країни як Швеція, Канада, Ізраїль.

Безумовно, національні конституції повинні окликатися з універсальними міжнародно-правовими стандартами, зокрема у сфері захисту прав й свобод людини і громадянина. Захист конституційної ідентичності органічно пов'язаний зі забезпеченням фундаментальних конституційних цінностей, які її власне і формують. До таких цінностей традиційно відносять права і основоположні свободи людини та громадянина, свободу, рівність, людську гідність, справедливість тощо. Зв'язок із цінностями та його захист забезпечується через співвідношення суверенітету парламенту та судового конституційного контролю (перегляду). На думку науковців, саме противенство чи змагальність між ними і є визначальною проблемою у правовому захисті Конституції [7].

Розглядаючи національні конституційні цінності, як основоположну складову конституційної ідентичності, та їх взаємодію із міжнародним публічним правом неодмінно постає питання: чи можуть ці цінності усправедливити ймовірні порушення норм міжнародного права. В цьому аспекті конституційна ідентичність розуміється як вказівка на ступінь, до якого міжнародні інституції, зокрема міжнародні суди, мають враховувати важливі національні конституційні цінності чи норми, тобто як складова теорії судового самообмеження [8, с. 135]. Отже, саме національні конституційні цінності формують вектор розвитку конституційної ідентичності як на ідеологічному рівні, так і на рівні практики правозастосування.

Тлумачення конституційної ідентичності як тотожності національній конституції самій собі є суто нормативною концепцією. Ця концепція набула особливого поширення в Німеччині та отримала значний імпульс у судовій практиці після Лісабонського рішення, що визначило конституційну ідентичність як юридичну концепцію, що характеризує основу німецької конституції як незмінну [8, с. 135].

Існують й інші альтернативні підходи до розуміння конституційної ідентичності. Так, Г. Джейкобсон стверджує, що вона є знаряддям аналізу та опису конституційного розвитку. Звідси, конституційна ідентичність не обмежується Конституцією і доктриною, а передбачає й політичні рішення [9]. Згідно позиції А. ван Богданді, конституційна ідентичність – це сукупність особливостей, що на юридично-політичному рівні характеризують визначальні рішення нації, держави порівняно з іншими державами, міжнародними чи наднаціональними інституціями [9]. Така дефініція значною мірою скеровує акцент на зовнішній вимір ідентичності, натомість внутрішній її вимір – самоідентифікацію нації з певним конституційним ладом опущено.

Заслуговує уваги міркування А. Манасян, яка тлумачить конституційну ідентичність не як особливість, яка початково належить певній соціальній системі, а як специфіку, що формується та трансформується внаслідок соціальних взаємодій. Водночас, усі новосформовані особливості, а також й запозичені з інших систем, стають ознаками, що визначають оригінальність та індивідуальність певної системи. Науковиця висновує, що конституційна ідентичність характеризує оригінальність та індивідуальність конкретного конституційного ладу [10].

Підтримуємо позицію української дослідниці О. Никорак, що конституційна ідентичність нерозривно пов'язана із суб'єктом – народом, який пов'язаний з Конституцією у два способи: як її творець та як той, хто зобов'язаний її дотримуватись. Така конституційна ідентичність також формується і на основі спільних цінностей, які єднають народ в єдину націю, який через Конституцію творить державу [8, с. 137].

Адекватне розуміння сутності конституційної ідентичності в Україні потребує ретельного розгляду значного проміжку часу до проголошення незалежності держави. Позаяк складний історичний розвиток України визначив її як суверенну державу та сформував національні цінності, що стали основою українського конституційного ладу, зокрема прагнення до власної державності, самостійність, обмеження влади та її поділ, верховенство права. Після проголошення незалежності конституційна ідентичність в Україні формувалась здебільшого довкола обмеження впливу радянської спадщини. Натомість, після революційних подій 2013–2014 рр. та початку вторгнення росії пріоритетом став розвиток власної моделі національної конституційної ідентичності, в якій не малу роль відіграє ідея європейської інтеграції [11].

Погоджуємося з позицію Ю. Барабаша, що значне місце у формуванні національної конституційної ідентичності повинні займати юридичні позиції, які містяться у висновках Конституційного Суду України. Так приміром, дефініція «конституційна ідентичність» знайшла своє застосування у рішенні Конституційного Суду України від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021 щодо конституційності Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Суд зазначив, що «юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності» [12].

Вважаємо, що практичне формування національної конституційної ідентичності має значні перспективи саме у конституційному судочинстві. Тому, акти Конституційного Суду України повинні стати джерелом національної конституційної ідентичності нарівні з Конституцією, національним, історичним та політичним базисом. З огляду на це, ґрунтовна розробка доктрини національної конституційної ідентичності в перспективі матиме вплив на межі попереднього й наступного конституційного контролю та зможе ефективно їх відкоригувати. У такому випадку, під час розгляду того чи іншого проєкту змін до Конституції враховуватиметься як національна конституційна ідентичність, так і те, наскільки певний законопроєкт слугуватиме цілям, що випливають із неї.

Висновки. Таким чином, національна конституційна ідентичність здійснює істотний вплив на формування політичної та правової системи держави, позаяк містить в собі визначальні національні закономірності та особливості, набуті державою в процесі власного історичного розвитку. Попри різні підходи, дискурси та функції конституційної ідентичності, найбільш вдалою видається така дефініція: національна конституційна ідентичність – це комплекс національних правових цінностей та особливостей конституційного ладу, які водночас консолідують громадян в одну націю та відрізняють державу від інших держав, міжнародних і регіональних інституцій чи народів світу. У розвитку національної конституційної ідентичності значну роль відіграють: національний аспект, доктрина конституційного патріотизму, основоположні конституційні цінності, та Конституція України як вище джерело ідентичності.

Отже, аналізована нами проблематика має вдало поєднувати в собі як елементи статики, що виражаються в історично сформованих умовах політичного і правового життя конкретної держави, так і характеризуватися динамізмом задля визначення подальшого курсу розвитку країни відповідно до вимог часу.

Список використаних джерел:

1. Ґранат М. (2021) Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права.* № 1. URL: https://www.constjournal.com/pub/4-2021/konstytutsiina-identychnist-yii-znachennia/ (дата звернення: 13.05.2023 р.)
2. Савчин М.В. (2020) Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ. 462 с.
3. Krzysztofik E. (2018) The principle of respect for the member states' national identity with regard to the rights and obligations of migrant citizens of the European Union. *Zbornik radova Pravnog fakulteta.* No 57(79). P. 157–170.
4. Ковальчук В. (2021) Конституційна, громадянська та національна ідентичність через призму формування політичної нації в Україні. *Український часопис конституційного права.* № 4. С. 65–76.
5. Широков С. (2019) Сучасні концепти патріотизму в зарубіжних наукових дослідженнях. *Публічне управління та місцеве самоврядування.* № 4. С. 14–18.
6. Савчин М. (2016) Конституційні інновації та вірність конституції. *Віче.* № 7-8. С. 44–47.
7. Rosenfeld M. (2010). The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community (discourses of Law). London: Routledge. 344 p.
8. Никорак О.Ю. (2018) Доктринальні підходи до визначення поняття конституційної ідентичності. Український часопис конституційного права. № 4. С. 132–139.
9. Jacobsohn G. (2010) Constitutional Identity. Harvard University Press. 388 p.
10. Manasyan A. (2018) The Idea of Constitutional Identity in themodern Constitutional Thought. *Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki.* № 3. P. 96-97.
11. Никорак О.Ю. Конституційна ідентичність: підходи, значення, проблеми. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/Dopovid-_Nykorak.pdf (дата звернення: 13.05.2023).

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14.07.2021 р. № 1-р/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21 (дата звернення: 13.05.2023).

УДК 342.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.24

THE RIGHT TO EDUCATION AND POSITIVE DISCRIMINATION: A CONSTITUTIONAL AND LEGAL ANALYSIS

Karapetian A.R.,
Postgraduate student,
Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence,
Uzhhorod National University
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-6934-7164

Karapetian A.R. The right to education and positive discrimination: a constitutional and legal analysis.

The article reveals the peculiarities of the constitutional and legal consolidation of positive discrimination in the field of education in foreign countries and in Ukraine. It is established that: 1) positive discrimination in the field of higher education is prohibited in the United Kingdom, Germany, Sweden, and Slovakia; 2) positive discrimination based on race in university admissions is prohibited in the USA; 3) positive discrimination is allowed and applied: in Canada to representatives of the indigenous population (indigenous peoples) when entering a university and when receiving special scholarships; in Bulgaria - only for one ethnic community – Gypsies when entering a university, in Hungary – for socially disadvantaged citizens and the ethnic community of Gypsies when entering a university, in Macedonia – for national minorities when entering a university; in Finland for applicants who speak Swedish when entering certain educational programs; in China - to representatives of ethnic minorities, in India - to representatives of classes and castes that, according to the Constitution of India, are disadvantaged; in New Zealand – to representatives of the indigenous Maori people and other Polynesians when entering higher education institutions and providing scholarships, in Sri Lanka - to applicants from areas with poor access to education, in Brazil – to representatives of racial and ethnic communities, people with low incomes and disabled people; 4) in Japan, in accordance with national legislation, it is forbidden to apply positive discrimination on the basis of gender, ethnicity, social origin (but not citizenship) when entering a university, but in practice there is a policy of granting preferential treatment when entering a university to representatives of the Burakumin national minority; 5) The French Constitution of 1958 prohibits discrimination on the basis of race, religion or sex, French legislation that develops provisions of the French Constitution prohibits direct and indirect discrimination in education based on race or ethnic origin, but allows positive discrimination in education that is based on signs of «belonging to a certain district of the city».

In Ukraine, positive discrimination in the field of education when entering universities and receiving scholarships for representatives of indigenous peoples of Ukraine is not provided for by national legislation.

Key words: human rights, the right to education, discrimination, the principle of equality, positive discrimination, the constitution, constitutional and legal regulation.

Карапетян А.Р. Право на освіту та позитивна дискримінація: конституційно-правовий аналіз.

В статті виявлено особливості конституційно-правового закріплення позитивної дискримінації в сфері освіти в зарубіжних країнах та в Україні. Встановлено, що: 1) позитивна дискримінація в сфері вищої освіти заборонена в Сполученому Королівстві, ФРН, Швеції, Словаччині; 2) позитивна дискримінація за ознакою раси при вступі в університет заборонена в США; 3) позитивна дискримінація дозволена та застосвується: в Канаді до представників корінного населення (корінних народів) при вступі в університет та при отриманні особливих стипендій; в Болгарії – тільки для однієї етнічної спільноти - циган при вступі в університет, в Угорщині – для соціально знедолених громадян та етнічної спільноти циган при вступі в університет, в Македонії – до національних меншин при вступі в університет; в Фінляндії для абітурієнтів, які розмовляють шведською мовою при вступі на певні освітні програми; в Китаї – до представників етнічних меншин, в Індії – до

представників класів і каст, які відповідно до Конституції Індії є ущемленими; в Новій Зеландії – до представників корінного народу маорі та іншим полінезийцам при вступі до вищих навчальних закладів і надання стипендій, на Шрі-Ланці – до абітурієнтів з районів з поганим доступом до освіти, в Бразилії – для представників расових і етнічних спільнот, людей з низькими доходами і інвалідів; 4) в Японії відповідно до національного законодавства при вступі в університет заборонено застосовувати позитивну дискримінацію за ознакою статі, етнічної приналежності, соціального походження (але не громадянства), однак на практиці існує політика надання пільгового режиму при вступі в університеті представникам національної меншини буракумін, 5) Конституція Франції 1958 року забороняє проведення відмінностей за расовою, релігійною чи статевою ознакою, законодавство Франції, яке розвиває положення Конституції Франції, забороняє пряму і непряму дискримінацію в сфері освіти за ознакою раси чи етнічного походження, але дозволяє позитивну дискримінація в сфері освіти, яка заснована на ознаці «приналежність до певного району міста».

В Україні позитивна дискримінація в сфері освіти при вступі в університети, отриманні стипендій для представників корінних народів України не передбачена національним законодавством.

Ключові слова: права людини, право на освіту, дискримінація, принцип рівності, позитивна дискримінація, конституція, конституційно-правове регулювання.

Formulation of the problem. Higher education is determined by the totality of systematized knowledge, abilities and practical skills, ways of thinking, professional, worldview and civic qualities, moral and ethical values, other competences acquired in a higher education institution (scientific institution) in the relevant field of knowledge according to a certain qualification at the levels of higher education, which are higher in complexity than the level of complete general secondary education [1].

It is well known: there is factual inequality and legal inequality. The international, European and national law of the member states of the Council of Europe on the prohibition and prevention of discrimination comes from the recognition that the law must take into account the differences between people because there are so-called "vulnerable groups" in society at any time), who, due to reasons of a social or physiological nature, are objectively in a less favorable position than other members of society, feel a greater risk of poverty or social isolation. The field of education was no exception. In particular, positive discrimination in the field of education during admission to universities was introduced in the USA. After the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine in 2022, many citizens of Ukraine left for the EU. The problem of ensuring the right to education of displaced persons arose because the education system of the EU member states was not designed for such a large number of displaced persons from Ukraine, in particular, children. Both in academic circles and in practice, the discussion on the issue of positive discrimination was intensified. In addition, Ukraine is integrating with the EU and should improve its national legislation so that it complies with EU law. In this process, the experience of implementing EU norms by EU member states is important for Ukraine.

The state of development of this problem. In the science of constitutional law, the issue of ensuring the right to education was investigated by prof. Lyudmyla Deshko [2; 3; 4; 5], Yuriy Bysaga [6; 7; 8; 9] and other scientists. The issue of the state's obligation to ensure the right to education was investigated in the scientific works of Svitlana Gretsa [10] and others. The issue of legal regulation of the right to education in the field of medicine was indirectly investigated in the works of V. Volkov [11; 12; 13], S. Buletsa [14] and other scientists. An in-depth study of the legal status of positive discrimination, as well as various related programs, their pros and cons, is carried out in a scientific work by Marc Bossuy, written for the Subcommission for the Promotion and Protection of Human Rights at the UN Commission on Human Rights [15]. At the same time, the issues of constitutional and legal regulation of the right to education and positive discrimination in the context of its provision to displaced persons, as well as in the context of the integration of Ukraine and the EU, have not been comprehensively investigated. Moreover, this issue was not investigated even after the decision of the Supreme Court of the United States, which found positive discrimination unconstitutional in the admission of applicants to universities in the United States.

The purpose of this article is to reveal the peculiarities of the constitutional and legal consolidation of positive discrimination in the field of education in foreign countries and in Ukraine.

Presenting main material. The 60s of the 20th century were marked by the anti-colonial processes and policies of democratic states and the corresponding actions of the states for its implementation to eliminate the imbalance between the opportunities of different categories of persons to exercise equal rights due to

established stereotypes, practices or traditions that have developed in society. Such actions were used to fulfill the function of legal compensation to certain categories of persons with the aim of eliminating the consequences of social inequality as soon as possible.

For example, in the 1960s, the United States began to use affirmative action to combat discrimination against the country's black population. In France, a number of measures were taken against migrants from former French colonies, in Australia – against the indigenous population, in India – against representatives of underprivileged castes, in some countries – against religious groups, minorities, etc. These actions were also used in the field of education, which is the basis for human development and ensuring a dignified life. Affirmative action was designed to offset centuries of discrimination in education by so-called "dominant groups." Time passed and with the development of social relations, information technologies, which contributed to greater and greater availability of knowledge, the question arose: should positive discrimination be limited in time? Does it not contradict the state constitution? Is the purpose for which positive discrimination is applied really achieved?

Positive discrimination is prohibited in the United Kingdom. There is no system of quotas or preferences in the field of education. On the other hand, in the USA, positive discrimination has been used for decades in the field of higher education. In 2003, the issue of affirmative action in university admissions was considered by the US Supreme Court. In particular, it was about whether such positive discrimination complies with the US Constitution. On June 29, 2023, the US Supreme Court banned the use of race and ethnicity as a preference in university admissions. According to the AFP agency, this will narrow educational opportunities for African Americans and other minorities. But as Chief Justice John Roberts rightly noted in my opinion, "even if such actions were "well-intentioned," they cannot continue "forever" and "unconstitutionally discriminate" against others... A student should be treated based on his experience as an individual, not on the basis of race ... universities have the right to consider an applicant's background, but not to make decisions primarily based on the applicant's race" [15]. Thus, positive discrimination in the field of education cannot exist forever. It must be established for a certain period.

In Canada, in most universities, there is a system in which representatives of the indigenous population (indigenous peoples) are subject to lower admission requirements. There are also indigenous peoples in Ukraine (Crimean Tatars, Krymchaks, Karaites), but positive discrimination is not applied to them when entering universities. According to Clause 4 of Art. 6 of the Law of Ukraine "On the Indigenous Peoples of Ukraine" "the state policy in the field of education and the state information policy are based on the principle of respect for the identity of the indigenous peoples of Ukraine, their integrity as distinctive ethnic communities and their national symbols" [16].

According to Canadian legislation, representatives of the indigenous population of Canada have the right to receive special scholarships. On the other hand, such special scholarships for representatives of indigenous peoples of Ukraine are not provided in Ukraine.

In the EU - an integration union - according to the Treaty on the European Union "The Union is based on the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities" (Article 2) [17]. According to Art. 3 of the Treaty on the European Union "it (the EU) respects the richness of its cultural and linguistic diversity and takes care of the preservation and development of the European cultural heritage." The norms of the EU Charter on Fundamental Rights prohibit discrimination based on gender, race, skin color, ethnic or social origin, genetic traits, language, religion or beliefs, and respect for cultural, religious and linguistic diversity is proclaimed (Article 6, Article 22) [18].

According to the Agreement on the functioning of the Union, "when defining and implementing its policies and activities, the Union strives to fight against any discrimination based on gender, race or ethnic origin, religion." In addition to the regulatory and legal mechanism, an organizational and legal mechanism for combating discrimination, including in the field of education, has been created in the EU. In Art. 19 and Art. 20 of the Treaty states that the Council of the EU is given the relevant powers for this.

According to Art. 165 of the Agreement "The Union promotes the development of quality education, encouraging the cooperation of member states, supporting and supplementing their activities, while fully respecting the responsibility of member states for the content of the teaching process and for the organization of the education system, as well as their cultural and linguistic diversity" [17].

In 1995, the Council of Europe adopted the Framework Convention on the Protection of National Minorities. This regional international document on human rights prohibits the policy of assimilation and

discrimination, in particular with regard to the educational policy of the member states of the Council of Europe. Experts have repeatedly noted that "States that have ratified this Convention are responsible for taking concrete measures to implement it. It is important to note that the document recognizes the right of minorities to learn their native language or to be educated in it (Article 14.2) [19]. The Convention also stipulates that the state must provide national minorities with textbooks and teachers as part of ensuring the right to education. However, the lack of real mechanisms of sanctions against those member states that violate or do not fulfill the terms of the Convention makes it more like a declaration of good intentions. Although violations are recorded in the reports submitted to the Advisory Committee, created to supervise the implementation of the principles of the document, this supervisory body does not have the ability to exert a real influence on the policy of the participating states" [19].

Thus, despite its strengths and weaknesses, the Convention does not prohibit positive discrimination in the field of education. According to Clause 3 of Art. 12 of the Convention prohibits negative discrimination against national minorities "Parties undertake to create equal opportunities for access to education at all levels for persons belonging to national minorities." Therefore, the Convention imposes on the state, which is a party to it, the obligation to create equal opportunities for the access of representatives of national minorities to education at all levels.

In Slovakia, in October 2005, the Constitutional Court ruled that positive discrimination "which grants privileges to members of racial and ethnic minorities" contradicts the Constitution. In Bulgaria, positive discrimination exists only for Gypsies, and in Macedonia, national minorities, mostly Albanians, are assigned quotas for admission to state universities.

Swedish legislation prohibits positive discrimination, considering it as one of the forms of discrimination.

Article 3 of the Basic Law of the Federal Republic of Germany guarantees equal rights for all [20].

In Finland, there are quotas for Swedish-speaking applicants for admission to certain educational programs (including legal and medical educational programs). The goal pursued by the state when implementing such a policy is to obtain professionals who speak Swedish, which is a guarantee of the rights of Swedish-speaking Finns.

The 1958 French constitution prohibits discrimination based on race, religion or sex [21]. Law No. 2008-496 enshrined the provisions of Directive 2000/43/EU: direct and indirect discrimination based on racial and ethnic origin is prohibited in France. However, since the 1980s, positive discrimination in the field of education has been operating in France, which is not based on "race", "religion", "gender", but on "belonging to a certain district of the city". The content of such positive discrimination boils down to the fact that schools established in areas of the city designated as "priority educational zones" are better financed than others. Graduates of these schools (schools that are designated as "priority educational zones") receive privileges when entering some higher education institutions in France. It goes without saying that such positive discrimination, which exists in practice in France, is contrary to EU law.

Italy's educational policy has been guided by the concept of intercultural education since 1994. Its legal basis is ministerial memorandum No. 73 "Intercultural dialogue and democratic coexistence: planning school participation." The key element of the organizational and legal mechanism (institutional) implementation of the concept of intercultural education is the regional governments, which are empowered in the field of education and culture (Article 117 of the Italian Constitution [22]). In practice, the implementation of this concept results in the settlement of inter-ethnic tensions with the help of educational policy.

In Hungary, a model of positive discrimination and segregation of ethnic minorities is used. It is enshrined in the National Program for the Improvement of Education for Socially Disadvantaged Citizens, especially for Gypsies. At the same time, Hungarian legislation clearly defines autochthonous ethnic minorities. The criteria applied in Hungary for identifying a minority as an autochthonous ethnic minority are as follows: 1) residence on the territory of Hungary for a certain period of time (at least one hundred years); 2) special culture; 3) special language. The specificity is that only if a minority meets these three criteria in total, then it is identified as an autochthonous ethnic minority, and, accordingly, positive discrimination in the field of education is applied to the representatives of this minority. Unlike Hungary, in Ukraine, such positive discrimination is not applied to minorities.

In China, the "policy of preferences" is being implemented, according to which the state obliged universities to give preference to those applicants who belong to ethnic minorities when enrolling applicants. In Indian law, positive discrimination in the field of education applies to classes and castes that

are disadvantaged under the Constitution of India. This positive discrimination in the field of education consists in the fact that in all concerned public and private educational institutions (with the exception of religious educational institutions and educational institutions for persons who do not speak the official language), seats are reserved for economically and educationally backward classes and castes. In Japan, in accordance with national legislation, it is prohibited to apply positive discrimination on the basis of gender, ethnicity, social origin (but not citizenship) when entering a university. However, in practice, there is a policy of granting preferential treatment to representatives of the Burakumin national minority when entering the university.

Positive discrimination in higher education institutions exists in New Zealand: representatives of the indigenous Maori people and other Polynesians are given preference in higher education institutions and scholarships.

Affirmative action in university admissions has existed in Sri Lanka since 1971 against students from areas with poor access to education. These are the areas and population groups of Sri Lanka that were subjected to targeted discrimination by the British colonialists for two hundred years.

Some Brazilian universities (federal and regional) have created a system of "better admission" (quotas) for racial and ethnic minorities (blacks and indigenous Brazilians), people with low incomes and the disabled.

It is not by chance that the Constitution of Ukraine recognizes the main duty of the state to assert and ensure human rights and freedoms. Article 24 of the Constitution of Ukraine guarantees the equality of citizens in constitutional rights and freedoms and excludes the possibility of establishing any privileges or restrictions on certain grounds [23]. According to S. Pogrebnyak, the content of this article actually prohibits discrimination as one of the most obvious violations of the principle of equality [24]. Other scientists are also paying attention to this [25: 26].

According to the legal position of the Constitutional Court of Ukraine, this principle is not absolute and only defines the general rule of inadmissibility of establishing privileges or restrictions on social or personal grounds. This allows us to draw a conclusion not only about the right, but also about the state's duty under certain circumstances to take measures to support socially vulnerable people.

Conclusions. The peculiarities of the constitutional and legal consolidation of positive discrimination in the field of education in foreign countries and in Ukraine are established: 1) positive discrimination in the field of higher education is prohibited in the United Kingdom, Germany, Sweden, and Slovakia; 2) positive discrimination based on race in university admissions is prohibited in the USA; 3) positive discrimination is allowed and applied: in Canada to representatives of the indigenous population (indigenous peoples) when entering a university and when receiving special scholarships; in Bulgaria – only for one ethnic community – Gypsies when entering a university, in Hungary – for socially disadvantaged citizens and the ethnic community of Gypsies when entering a university, in Macedonia – for national minorities when entering a university; in Finland for applicants who speak Swedish when entering certain educational programs; in China – to representatives of ethnic minorities, in India – to representatives of classes and castes that, according to the Constitution of India, are disadvantaged; in New Zealand – to representatives of the indigenous Maori people and other Polynesians when entering higher education institutions and providing scholarships, in Sri Lanka – to applicants from areas with poor access to education, in Brazil – to representatives of racial and ethnic communities, people with low incomes and disabled people; 4) in Japan, in accordance with national legislation, it is prohibited to apply positive discrimination on the basis of gender, ethnicity, social origin (but not citizenship) when entering a university, but in practice there is a policy of granting preferential treatment when entering a university to representatives of the Burakumin national minority; 5) The French Constitution of 1958 prohibits discrimination on the basis of race, religion or sex, French legislation, which develops the provisions of the French Constitution, prohibits direct and indirect discrimination in the field of education on the basis of race or ethnic origin, but allows positive discrimination in the field of education, which based on the sign of "belonging to a certain district of the city".

References:

1. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text.
2. Дешко Л. Конституційні основи правового статусу особи. Конституційне право України: навч. посібник / Р Ф. Гринюк, В.Д. Волков, І.С. Щебетун та ін.; за заг. ред. Р.Ф. Гринюка. Донецьк: ДонНУ, 2014. С. 77–109.

3. Дешко Л., Манжилей М. Боротьба з расизмом та расовою дискримінацією в Україні: рекомендації європейської комісії проти расизму та нетерпимості. Тенденции развития юридической науки в Беларуси, 2013. С. 49-50.
4. Tamar Ezer, Ludmylla Deshko, Nicola Gunn Clark, Enga Kameni, & Bruce A. Lasky, Promoting Public Health through Clinical Legal Education: Initiatives in South Africa, Thailand, and Ukraine, 17 HUM. RTS. BRIEF 27 (2010).
5. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crimean Tatar National-Territorial Autonomy: Regulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. № 3. P. 24–28.
6. Поличко Т., Бисага Ю., Берч В., Дешко Л., Нечипорук Г., Петрецька Н. Верховенство конституційних норм у національній системі права. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 220 с.
7. Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 43–49.
8. Барнич К.І., Бисага Ю.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Фрідманський Р.М. Реалізація конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 220 с.
9. Право - дієвий засіб перемоги України у війні з рф: аналітика, оцінки, прогнози: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю.М., Бєлова Д.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Ужгород: Видавничий дім «РІК-У», 2023. 275 с.
10. Греца С.М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасницях ЄС та в Україні. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 424 с.
11. Волков В.Д., Дешко Л.Н., Заблоцкий В.П. и др. Медицинское право Украины: Учебное пособие. Донецк: ДонНУ, 2005. 268 с.
12. Волков В., Дешко Л. На захист медичного права. Юридичний Вісник України. 2006. № 8. С. 8.
13. Волков В. Д. Медичне право України: практикум / В.Д. Волков, Л.М. Дешко, Ю.В. Мазур; Донец. нац. ун-т, Донец. нац. мед. ун-т ім. М. Горького. Донецьк: Сучасний друк, 2010. 249 с.
14. Buletsa S., Deshko L. Comprehensive Reforms of the Health Care System in Different Regions of the World. Medicine and Law. 2018. Vol. 37. No. 4. P. 683–700.
15. Сталківська М. Верховний суд США скасував расові квоти у прийомі до навчальних закладів: Новий етап в боротьбі за рівні можливості. URL: https://slovoproslovo.info/verhovniy-sud-ssha-skasuvav-rasovi-kvoti-u-priyomi-do-navchalnih-zakladiv-noviy-etap-v-borotbi-za-rivni-mozhlivosti.
16. The Law of Ukraine «On the Indigenous Peoples of Ukraine». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text.
17. Договір про Європейський Союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.
18. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
19. The Framework Convention on the Protection of National Minorities. URL: https://www.coe.int/en/web/minorities.
20. Конституція ФРН. https://www.concourt.am/armenian/legal_ resources/world_constitutions/.
21. Конституція Франції. https://www.concourt.am.
22. Конституція Італії. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_ constitutions/constit/italy/italy--r.htm.
23. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254. Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
24. Погребняк С. Генезис ідеї рівності як основоположного принципу права. Загальні проблеми правової науки. Вісник № 3 (62). С. 50.
25. Дешко Л. Виконання рішень національних судів: принципи Європейського суду з прав людини / Л. Дешко, Ю. Мазур. Публічне право. 2012. № 4 (8). С. 167–173.
26. Deshko L. Patenting of medicinal products: the experience of implementation of the flexible provisions of the TRIPS-plus Agreement by foreign countries and the fundamental patent reform in Ukraine. Georgian Medical News. 2018. № 9. С. 161–164.
27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону Укра-

їни «Про освіту» від 16 липня 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19#Text.
28. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
29. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.25

SANCTIONS AS A MEASURE OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY: LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Kudriavtseva O.M.,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Department of Constitutional Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5875-9146
e-mail: o.m.kudriavtseva@gmail.com

Kudriavtseva O.M. Sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility: legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

The article focuses attention on the role of legal positions of the Constitutional Court of Ukraine in improving all components of constitutional and legal responsibility. It is emphasized that in view of the development of social relations, consolidation of Ukraine's foreign policy course towards full membership in the EU, the war with Russia, one of the key issues is the question of measures of constitutional and legal responsibility (sanctions) in the retrospective aspect. It is noted that currently the measures of constitutional and legal responsibility have the following shortcomings: 1) fragmentation; 2) diversity; 3) conflicts (between normative acts that enshrine them and individual norms of law; conflicts in law-making and law enforcement; conflicts of powers and statuses of state bodies, officials).

The legal positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility have been revealed. Attention is focused on their features, if the constitutional responsibility is borne by: 1) a collective subject; 2) an individual subject. It is emphasized that if the constitutional responsibility is borne by an individual subject – sanctions should be individualized as much as possible; a balance must be achieved between the protection of state interests, state security and interference with the rights and freedoms of an individual subject.

Attention is focused on the sanctions that can be established in the laws of Ukraine (at the same time, it is emphasized that the Verkhovna Rada of Ukraine is not the only entity empowered to establish sanctions), the constitutional and legal responsibility that the parliament itself bears for the adopted laws, acts of public legislation, absolutely defined and non-alternative sanctions.

Key words: constitutional offense, constitutional and legal responsibility, sanctions, cancellation, suspension, termination, annulment, restrictions, state authorities, local self-government bodies.

Кудрявцева О.М. Санкції як міра конституційно-правової відповідальності: правові позиції Конституційного суду України.

В статті акцентується увага на ролі правових позицій Конституційного Суду України в удосконаленні всіх складових конституційно-правової відповідальності. Підкреслюється, що з огляду на розвиток суспільних відносин, закріплення зовнішньополітичного курсу України на набуття повноправного членства в ЄС, війну з росією одним з ключових питань стає питання заходів конституційно-правової відповідальності (санкцій) у ретроспективному аспекті. Зазначається, що наразі заходам конституційно-правової відповідальності притаманні такі недоліки: 1) фрагментарність; 2) розрізненість; 3) колізії (між нормативними актами, які їх закріплюють, та окремими нормами права; колізії в правотворчості та в правозастосуванні; колізії повноважень та статусів державних органів, посадових осіб).

Виявлено правові позиції Конституційного Суду України щодо санкцій як міри конституційно-правової відповідальності. Акцентовано увагу на їх особливостях, якщо конституційну відпові-

дальність несе: 1) колективний суб'єкт; 2) індивідуальний суб'єкт. Підкреслюється, що якщо конституційну відповідальність несе індивідуальний суб'єкт – санкції мають бути індивідуалізовані настільки, на скільки це можливо; має бути досягнуто балансу між захистом інтересів держави, безпеки держави і втручанням в права і свободи індивідуального суб'єкта.

Фокусується увага на санкціях, які можуть встановлюватись в законах України (при цьому підкреслюється, що Верховна Рада України не єдиний суб'єкт, наділений повноваженнями з встановлення санкцій), конституційно-правовій відповідальності, яку несе сам парламент за прийняті закони, абсолютно визначених, безальтернативних санкціях.

Ключові слова: конституційне правопорушення, конституційно-правова відповідальність, санкції, скасування, призупинення, припинення, анулювання, обмеження, органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

Formulation of the problem.

Ukraine is on the path of integration with the EU in order to achieve its full membership in this integration association. The key entities that ensure the implementation of this foreign policy course of our state are the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, people's deputies of Ukraine, political parties, etc. Today, one of the urgent issues that needs to be resolved is the issue of improving all components of constitutional and legal responsibility, because ensuring the principle of the rule of law is one of the key conditions for a state's entry into the EU.

Unfortunately, although in scientific research scientists pay attention to certain sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility (cancellation or suspension of acts of state bodies and local self-government bodies or their individual provisions (Yu.M. Bysaga [1; 2], O.P. Vasilchenko [3], L.M. Deshko [4; 5], O.S. Lotyuk [6; 7], etc., termination of the activities of state bodies, local self-government bodies, their officials and officials (N.V. Mishina [8], V.L. Fedorenko [9], etc.); annulment of the legal results of certain constitutional and legal actions; restriction or suspension of some basic rights of citizens (A.E. Evstigneev [10], Z.S. Kravtsova [11], etc.; annulment of the decision to accept Ukrainian citizenship (S.V. Gretsa [12], G.Yu. Nechiporuk [13], etc.), nevertheless, the following remain problematic aspects of the application of constitutional and legal responsibility: 1) fragmentation, 2) disparity, 3) a significant number of gaps in the procedural order of bringing to constitutional and legal responsibility.

The legal positions of the Constitutional Court of Ukraine play an important role in improving all components of constitutional and legal responsibility.

The purpose of this article

The purpose of this article is to reveal the positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding sanctions, which are measures of constitutional and legal responsibility.

Presenting main material.

In the doctrine of constitutional law, it is emphasized that the subjects of a constitutional offense against which sanctions are applied as a measure of constitutional and legal responsibility are the state; natural persons who are subjects of constitutional and legal responsibility, if they: have Ukrainian citizenship; have reached 18 years of age and are legally competent; legislative body of state power - Verkhovna Rada of Ukraine; President of Ukraine; local self-government bodies, which are primarily responsible to the citizens who elect them; executive bodies of state power.

In the decision in the case of the constitutional complaints of Gevork Senekerymovych Barseghyan and Nataliya Mykolaivna Lynenko regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of Article 485 of the Customs Code of Ukraine (regarding the individualization of legal responsibility), the Constitutional Court of Ukraine noted that «...the Verkhovna Rada of Ukraine has the authority to adopt laws with the regulation of grounds and the procedure for bringing persons to administrative responsibility, observing constitutional norms and principles.» It follows that sanctions can be established in the laws of Ukraine. The entity that can establish them is the Verkhovna Rada of Ukraine, but it is not the only entity endowed with such authority. The Parliament of Ukraine bears constitutional and legal responsibility for adopted laws. As for sanctions, the Verkhovna Rada of Ukraine has the authority to establish them in the laws of Ukraine for the entire range of subjects of constitutional and legal responsibility. It is also mandatory for the Parliament of Ukraine to observe the constitutional norms and principles of constitutional law, because these principles are the fundamental ideas that determine the essence, content, direction and forms of constitutional and legal regulation.

In the same decision, the Constitutional Court of Ukraine noted that «...the legitimate purpose of establishing restrictions on the rights and freedoms of a person and a citizen in the field of customs

relations and bringing the guilty person to justice for violating customs rules is the need to protect customs interests and customs security of Ukraine.» It follows that when establishing sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility, the goal of protecting the interests of the state and the security of the state must be observed.

In paragraph 4.3 of its decision, the Constitutional Court of Ukraine notes that «...4.3. The Constitutional Court of Ukraine, assessing the compliance of the disputed provision of Article 485 of the Code with the Basic Law of Ukraine, first of all recognizes the possibility of establishing in acts of public legislation (administrative, criminal, etc.) absolutely defined and (or) non-alternative sanctions, which is undoubtedly a positive phenomenon in the case when the subject of law enforcement is an authority different from the court». It follows that the subject that applies sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility can be not only the court, but also another authority. Of course, in order to apply the sanction, he must be given such authority. It also follows from this that both absolute and non-alternative sanctions can be established in acts of public legislation.

At the same time, as the Constitutional Court of Ukraine has repeatedly noted in its practice, the constitutional principle of individualization of legal responsibility must be observed in the case of legislative regulation of relations with regard to bringing a person to constitutional and legal responsibility.

Therefore, the establishment in acts of public legislation of absolutely defined and (or) non-alternative sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility should be combined in a balanced way with giving the subject of their imposition discretion in the matter of determining the type and amount of penalty or punishment, taking into account the nature of the committed illegal act, the form of guilt , characteristics of the person guilty of committing a constitutional offense, the possibility of compensation for the damage caused, the presence of circumstances mitigating or aggravating responsibility. At the same time, we emphasize that in some cases, citizens of Ukraine can bear constitutional and legal responsibility only if they have the special legal capacity of a deputy, official, etc.

As noted in their works by O. Sovgyria and N. Shuklina, «Subjects of constitutional and legal responsibility in the retrospective aspect are those subjects of the constitutional law of Ukraine who are endowed with delict capacity, that is, the ability to bear legal responsibility for their illegal acts. In constitutional law, there are two types of entities with tortious capacity:

1) individual (citizens of Ukraine, deputies of all representative bodies of state power and local self-government; officials, etc.);

2) collective (state authorities, local self-government bodies, citizen associations and other social formations, (for example, committees and commissions of representative bodies, election commissions, etc.)» [15].

The Constitutional Court of Ukraine, in its decision on the constitutional complaints of Gevork Senekerymovych Barseghyan and Nataliya Mykolaivna Lynenko regarding the conformity of Article 485 of the Customs Code of Ukraine (regarding the individualization of legal responsibility) to the Constitution of Ukraine (constitutionality), notes that «...the need to individualize the amount of the fine is urgent in cases, when this size is significant, as a result of which its application may be an excessive interference with a number of constitutional rights of the guilty person» [14]. It follows that sanctions should be individualized as much as possible. This is due to the fact that thanks to the individualization of sanctions, it is possible to implement the principle of individualization of constitutional and legal responsibility when bringing a person to constitutional and legal responsibility, and for this, an appropriate legislative basis must be created for applying presumptive measures to the violator.

In the above-mentioned decision, the Constitutional Court of Ukraine notes that «...another condition for the compliance of the contested prescription of Article 485 of the Code with the Basic Law of Ukraine is that it provides an appropriate regulatory basis for establishing a fair balance between the public interest in the protection of customs security of Ukraine and the protection of the property rights of the person to whom an administrative sanction in the form of a fine was imposed» [14]. It follows from this that, firstly, the regulatory basis on which sanctions are established must be proper. Secondly, there must be a fair balance between the public interest of the state and the protection of the rights of the individual - the subject of constitutional and legal responsibility.

At the same time, O. Sovgyria and N. Shuklina rightly emphasize that when the guilt of a collective subject is recognized, the constitutional responsibility rests precisely on the collective subject, and not on individual members of the collective or managers, who at the same time can bear personal responsibility for their own illegal and culpable actions related to the guilt of a collective subject [15, p. 40]. The current

legislation provides for cases when collective subjects are responsible for the illegal and culpable actions of their employees, which were carried out by them within the scope of official duties, being responsible for them as their own actions (Article 56 of the Constitution of Ukraine) [15, p. 40-41]. In such cases, both subjects of constitutional law are responsible.

Conclusions.

The legal positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility are as follows: 1) sanctions can be established in the laws of Ukraine; 2) the Verkhovna Rada of Ukraine is not the only entity empowered to impose sanctions; 3) the parliament of Ukraine bears constitutional and legal responsibility for adopted laws; 4) the Verkhovna Rada has the authority to establish sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility in the laws of Ukraine for the entire range of subjects of constitutional and legal responsibility; 5) compliance by the Parliament of Ukraine with constitutional norms and principles of constitutional law is mandatory; 6) when establishing sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility, the goal of protecting the interests of the state and the security of the state must be observed; 7) acts of public legislation may establish both absolute and non-alternative sanctions; 8) sanctions should be individualized as much as possible.

References:

1. Polychko T., Bysaha Yu., Berch V., Deshko L., Nechyporuk H., Petretska N. Verkhovenstvo konstytutsiinykh norm u natsionalnii systemi prava. Uzhhorod: TOV «RIK-U», 2021. 220 s.
2. Pravo – diievyi zasib peremohy Ukrainy u viini z rf: analityka, otsinky, prohnozy: mizhnarodna kolektyvna monohrafiia / za zah. red. Bysahy Yu.M., Bielova D.M., Berch V.V., Deshko L.M., Zaborovskoho V.V. ta Prodan V.I. Uzhhorod: Vydavnychyi dim «RIK-U», 2023. 275 s.
3. Vasylchenko O.P. Pryntsyp rivnosti prav i svobod liudyny i hromadianyna ta yoho tsinnisni vymiry v konstytutsiinomu pravi Ukrainy: monohrafiia. K.: Art Ekonomi, 2015. 476 s.
4. Deshko L.M., Hospodarets D.M. The interaction of the President of Ukraine with the Parliament and bodies of the executive power: problems of theory and practice. Visegrad Journal on Human Rights. 2023. № 1. P. 76–81.
5. Deshko L.M., Bysaga Y.M., Zaborovskyy V.V. Protection of human rights by the Constitutional Court of Ukraine in the field of health care. Georgian Medical News. 2019. № 9 (294). R. 165–171.
6. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crimean Tatar National-Territorial Autonomy: Regulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. № 3. R. 24–28.
7. Ventskivska I.B., Deshko L.M., Lotiuk O.S., Vasylchenko O.P., Narytnik T.T. Mandatory vaccination of medical personnel against Covid-19: European Standards of its introduction. Reproduktyvna endokrynolohiia. 2022. № 65. P. 108–112.
8. Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain. Za zah. red. N.V. Mishynoi, V.O. Mikhalova. Kherson: OLDI-PLIuS, 2019. 644 s.
9. Fedorenko V.L. Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta yikh harantuvannia y zakhyst v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Vyd-vo Lira, 2020. 138 s.
10. Vasylchenko O.P., Lotiuk O.S., Yevstihnieiev A.S., Deshko L.M. Assessment of the impact on the environment when performing economic activities as a legal guarantee of the implementation of constitutional environmental rights. Visegrad Journal on Human Rights. 2023. № 2. R. 173–180.
11. Kravtsova Z.S. Konstytutsiino-pravovi zasady orhanizatsii i zdiisnennia derzhavnoi vlady v Ukraini: monohraf. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 2019. 428 s.
12. Hretsa S.M. Pravove zabezpechennia vykonannia konstytutsiinykh oboviazkiv u krainakh-uchasnytsiakh YeS ta v Ukraini. Uzhhorod: TOV «RIK-U», 2021. 424 s.
13. Bysaha Yu., Deshko L., Nechyporuk H. Mizhnarodna bezpeka, natsionalna bezpeka, konstytutsiina bezpeka: teoretyko-pravovi pidkhody. Porivnialno-analitychne pravo. 2020. № 4. S. 43–49.
14. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 15 chervnia 2022 roku u spravi za konstytutsiinymy skarhamy Barsehiana Hevorka Senekerymovycha ta Linenko Natalii Mykolaivny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) statti 485 Mytnoho kodeksu Ukrainy (shchodo indyvidualizatsii yurydychnoi vidpovidalnosti). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_r2_2022.pdf.
15. Sovhyria O.V., Shuklina N.H. Konstytutsiine pravo Ukrainy. Povnyi kurs: navch. posib. 5-te vyd., pererob. i dopov. K.: Yurinkom Inter, 2022. 556 s.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.26

ОКРЕМІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В ПОЛЬЩІ, РУМУНІЇ, СЛОВАЧЧИНІ, УГОРЩИНІ ТА УКРАЇНІ

Пархоменко Н.М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5870-9261
e-mail: nnparkhomenkoo@gmail.com

Пархоменко Н.М. Окремі аспекти конституційного регулювання права на підприємницьку діяльність в Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині та Україні.

У статті здійснюється порівняльне дослідження конституційного регулювання права на підприємницьку діяльність в Польщі, Румунії, Словаччині та Угорщині в частині загального закріплення права на підприємницьку діяльність та засад державного захисту конкуренції під час здійснення такої діяльності, виокремлення загальних трендів та особливостей зазначеного регулювання та його порівняння з українським.

Здійснений порівняльний аналіз вказує, що в усіх досліджуваних зарубіжних країнах (Польщі, Румунії, Словаччині та Угорщині) право на підприємницьку діяльність прямо конституціоналізоване. Хоча спосіб його закріплення різний, загальний превалюючий підхід у вигляді встановлення свободи підприємницької діяльності та упорядкування її здійснення відповідно до умов / обмежень, встановлених законом, є схожим. Аналогічний підхід щодо загального закріплення права на підприємницьку діяльність застосовано і в ч. 1 ст. 42 Конституції України.

Іншою особливістю досліджуваних держав-членів ЄС є винесення на рівень конституцій питань державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності. Цей тренд притаманним усім досліджуваним державам. Ступінь деталізації положень щодо захисту конкуренції в конституціях Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини різний, проте загальна їх спрямованість схожа. Ця спрямованість полягає у взятті на себе державою зобов'язань із захисту конкуренції, із подальшим виділенням певних конкретних напрямів та способів такого захисту. Крім того, певною специфічною рисою Конституції Польщі є встановлення положення, що будь-яка монополія встановлюється законом. Схожі положення наявні і в ч. 3 ст. 42 Конституції України, відповідно до якої види та межі монополії визначаються законом.

У статті, за результатами проведеного дослідження, робиться висновок, що Конституція України загалом враховує тренди та тенденції щодо регулювання підприємницької діяльності в частині загального закріплення права на підприємницьку діяльність та державного захисту конкуренції під час її здійснення, які притаманні конституціям досліджуваних держав-членів ЄС.

Ключові слова: конституція, конституційне регулювання, конституційна економіка, конституційні права, економічні права, підприємницька діяльність, право на підприємницьку діяльність, конкуренція, захист конкуренції, європейська інтеграція.

Parkhomenko N.M. Certain aspects of constitutional regulation of the right to entrepreneurial activity in Poland, Romania, Slovakia, Hungary and Ukraine.

The article contains a comparative analysis of constitutional regulation of the right to entrepreneurial activity in Poland, Romania, Slovakia and Hungary in part of general enshrinement of this right and foundations of state protection of competition within entrepreneurial activities, determination of common trends of such regulation and its comparison with Ukrainian one.

The comparative analysis indicates that in all the examined foreign countries (Poland, Romania, Slovakia, and Hungary) the right to entrepreneurial activity is directly constitutionalized. Although

the ways of its enshrinement differ, there is similar prevailing approach of establishing the freedom of entrepreneurial activity and regulating its exercise subject to conditions/restrictions set by law. Similar approach towards general enshrinement of the right to entrepreneurial activity is also applied in Article 42(1) of the Constitution of Ukraine.

Another feature of the examined EU member states is the elevation of protection of competition within entrepreneurial activities to the constitutional level. This trend is common to all the examined countries. The level of detail inherent to provisions regarding protection of competition in the constitutions of Poland, Romania, Slovakia, and Hungary varies, however, their overall direction is similar. It comprises taking responsibilities on protection of competition by the state, followed by determination of specific ways of such protection. A specific feature of the Constitution of Poland is that it contains a provision that any monopoly shall be established by means of statute. Similar provision is in place in Article 42(3) of the Constitution of Ukraine, which states that types and boundaries of monopoly shall be determined by law.

Based on the research results, it is concluded that, overall, trends and tendencies in regulating entrepreneurial activity in part of general enshrinement of the right to such activity and state protection of competition during its conduct, which are inherent in the constitutions of the examined EU member states, have been implemented in the Constitution of Ukraine.

Key words: constitution, constitutional regulation, constitutional economy, constitutional rights, economic rights, entrepreneurial activity, right to entrepreneurial activity, competition, protection of competition, European integration.

Постановка проблеми. Однією з передумов формування сучасної держави, трансформації державно-владних відносин, розвитку громадянського суспільства є правове забезпечення та відповідне правове регулювання, що, своєю чергою, потребує науково-методологічного супроводу. Наразі можна стверджувати, що протягом 30 років незалежності Україна здійснила низку глибинних перетворень правової системи, підґрунтям яких стало поступове оновлення системи нормативно-правових актів. Основною будь-яких трансформацій у галузі державотворення і правотворення є правова реформа загалом та конституційна реформа зокрема. Саме на рівні Конституції України як Основного Закону держави конституюються фундаментальні правові принципи та норми, що визначають порядок організації та функціонування всіх гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової) та інститутів державної влади, а також порядок взаємодії суспільства, індивіда й держави [1, ст. 5]. У зв'язку з цим положення Основного Закону України потребують критичного осмислення з метою встановлення чи задовольняють вони потреби державотворення та правотворення.

Конституція України встановлює фундаментальні засади функціонування держави. Ключова роль серед цих засад належить тим, які стосуються економічної організації держави, оскільки саме від неї багато в чому залежить практична реалізація тих чи інших прав та свобод. Тому не дивно, що останнім часом питанням конституційного закріплення економічної організації держави приділяється значна увага вітчизняних науковців, а конституційна економіка як новий перспективний напрям досліджень є предметом підвищеного наукового інтересу.

У частині економічної організації держави ключова роль належить економічним правам, зокрема, праву на підприємницьку діяльність. Значення підприємницької діяльності у системах ринкової економіки, яку розбудовує Україна, важко переоцінити. Тому не дивно, що свого часу право на підприємницьку діяльність було конституціоналізоване на рівні Основного Закону України аби надати йому особливої ваги та значення у процесі перетворень планової економіки на ринкову. Варто зазначити, що Україна не є винятком в частині конституціоналізації вказаного права, подібний підхід був застосований у переважній більшості країн Європи [2, с. 269].

Повномасштабна війна ставить перед Україною значні виклики, в першу чергу, в частині втримання економіки на плаву на час війни та її успішного відновлення та розвитку після. Останнє особливо актуальне з огляду на глобальний напрям України на подальшу євроінтеграцію та вступ до ЄС. Невід'ємною складовою успішного післявоєнного економічного відновлення та розвитку України є, серед іншого, забезпечення адекватного, ефективного та передбачуваного правого поля здійснення підприємницької діяльності, яке б стимулювало розвиток національних виробників та притік іноземних інвестицій в розвиток бізнесу на території України. Визначальною передумовою побудови такого правового поля є закладення його фундаментальних підвалин на рівні Основного Закону України з огляду на його найвищу юридичну силу з-поміж усіх інших нормативно-правових актів.

Усе вищевказане породжує теоретичну та практичну доцільність у дослідженні конституційно-правового регулювання підприємницької діяльності в Україні та її критичного осмислення. У зв'язку з євроінтеграційним рухом України доцільним та важливим є дослідження досвіду з подібних питань в державах, які є членами ЄС, що дозволить виокремити загальні тренди та тенденції конституційно-правового регулювання права на підприємницьку діяльність в таких країнах та провести аналіз чи українське конституційне регулювання відповідає та враховує ці тренди та тенденції. Серед держав-членів ЄС надзвичайно корисним як з теоретичної, так і практичної точки зору видається аналіз досвіду конституційного-правового регулювання права на підприємницьку діяльність в державах-сусідах України, які, маючи соціалістичне минуле, змогли ефективно переналаштувати свої економіки на ринкові рейки. Для цілей цього дослідження предметом аналізу є окремі аспекти конституційного регулювання права на підприємницьку діяльність в таких державах-членах ЄС як Польща, Румунія, Словаччина та Угорщина.

Стан опрацювання. Конституційне регулювання права на підприємницьку діяльність в Україні та в зарубіжних країнах є сферою, яка в тій чи іншій площині різними вітчизняними науковцями. Серед порівняльних досліджень можна, зокрема, виділити працю Ю. В. Кириченка [2], який, серед іншого, здійснював порівняльний аналіз конституційного регулювання економічних прав в країнах Європи та Україні, в тому числі, і права на підприємницьку діяльність. У порівняльному аспекті також заслуговують на увагу дисертації О.В. Гарагонича, присвяченої питанням правового регулювання підприємницької діяльності в Чеській та Словацькій республіках [3] та О.Є. Дякуновського, присвяченої питанням господарсько-правового регулювання підприємницької діяльності в Україні та Республіці Польща [4]. У той же час, детальні та комплексні порівняльні дослідження конституційно-правового регулювання права на підприємницьку діяльність в таких країнах як Польща, Румунія, Словаччина та Угорщина, з його подальшим співставленням в українським конституційним регулювання відсутні. Це в свою чергу породжує актуальність проведення такого дослідження.

Метою статті є проведення порівняльного дослідження конституційного регулювання права на підприємницьку діяльність в Польщі, Румунії, Словаччині та Угорщині в частині загального закріплення права на підприємницьку діяльність та захисту конкуренції при здійсненні цієї діяльності з боку держави та формування бачення чи враховує українське регулювання зарубіжні підходи.

Виклад основного матеріалу. Україна є однією з країн Європи, в якій право на підприємницьку діяльність прямо конституціоналізоване. Відповідні положення закріплені у ч. 1 ст. 42 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом [5]. Крім закріплення вказаного загального правила, Основний Закон встановив також певні обмеження на зайняття підприємницькою діяльністю за суб'єктною ознакою, як загальні (ч. 2 ст. 42, відповідно до якої підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом), так і більш конкретні прямі обмеження для певних категорій осіб, наприклад, для Президента (ч. 4 ст. 103), народних депутатів (ч. 2 ст. 78). Конституційні обмеження свободи підприємницької діяльності, встановлені в досліджуваних державах щодо осіб, які мають владні повноваження, з огляду на поставлену мету статті не входять до предмету дослідження та в цій статті не покриваються.

Крім закріплення загального правила в ч. 1 ст. 42 Конституції України щодо свободи підприємницької діяльності, не забороненої законом, держава також взяла на себе зобов'язання здійснювати захист конкуренції у підприємницькій діяльності (ч. 3 ст. 42 Основного Закону України). Конституція України прямо закріплює недопустимість такої поведінки як зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція, а також встановлює, що види і межі монополії визначаються законом (ч. 3 ст. 42). Крім того, в п. 8 ч. 1 ст. 92 Основного Закону України встановлено, що правові засади і гарантії підприємництва, як і правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання визначаються виключно законами України, тобто є повноваженням Верховної Ради України.

Порівняємо в якій формі загальне закріплення права на підприємницьку діяльність та державного захисту конкуренції при її здійсненні, відображені в описаних вище нормах Основного Закону України (ч. 1 та 3 ст. 42 та п. 8 ч. 1 ст. 92), реалізоване в конституціях досліджуваних держав-членів ЄС.

Щодо Польщі, ст. 20 її Конституції встановлює, що соціальна ринкова економіка, заснована на свободі економічної діяльності, приватній власності та солідарності, діалозі та співпраці між соціальними партнерами, є основою економічної системи Республіки Польща. Відповідно до ст. 22 Конституції Польщі обмеження свободи економічної діяльності можуть бути встановлені лише за-

коном і лише з важливих суспільних причин [6]. Таким чином, в частині загального закріплення права на підприємницьку діяльність у Конституції Польщі застосований підхід, подібний до українського, тобто що, за загальним правилом, діє свобода підприємницької діяльності і при цьому її обмеження допустиме лише законом. При цьому у Конституції Польщі встановлена додаткова передумова обмеження свободи підприємницької діяльності у вигляді важливих суспільних причин. Крім того, в Польщі та Україні спосіб конституційного закріплення права на підприємницьку діяльність відрізняється: якщо в Україні стаття 42 Конституції України, присвячена праву на підприємницьку діяльність, поміщена у Розділі ІІ «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», обидві згадані вище статті Конституції Польщі знаходяться у Розділі І «Республіка», який визначає основоположні засади функціонування держави. При цьому, в Конституції Польщі положення статті 22 Конституції позиціонуються як такі, що закріплюють свободи на права особи та громадянина (ч. 3 ст. 233).

У частині захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, згідно зі ст. 76 Конституції Польщі органи державної влади захищають споживачів, замовників, наймачів або орендарів, серед іншого, від недобросовісних ринкових практик. Обсяг такого захисту встановлюється законом. Вказана стаття розміщена у Главі «Економічні, соціальні, культурні свободи та права» Розділу ІІ «Свободи, права та обов'язки осіб та громадян». У ч. 3 ст. 216 Конституції Польщі, розміщеній у Розділі Х «Публічні фінанси» закріплено, що будь-яка монополія встановлюється законом [6].

Що стосується Румунії, стаття 45 Конституції вказаної держави закріплює, що вільний доступ осіб до економічної діяльності, вільне підприємництво та їх здійснення відповідно до закону гарантуються. Згадана вище стаття 45 поміщена у Розділі ІІ Конституції Румунії, який має назву «Основоположні права, свободи та обов'язки» [7], тобто в частині структурного розміщення застосований підхід, який притаманний і Конституції України.

У частині регулювання захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, ч. 1 ст. 135 Конституції Румунії встановлює, що економіка Румунії є вільною ринковою економікою, заснованою на вільному підприємництві та конкуренції. Відповідно до ч. 2 ст. 135 Конституції Румунії держава повинна, зокрема, забезпечувати вільну торгівлю, добросовісну конкуренцію, створення сприятливих умов для стимулювання та капіталізації кожного фактора виробництва. Стаття 135 Конституції Румунії розміщена у Розділі IV «Економіка та публічні фінанси» [7].

Право на підприємницьку діяльність прямо конституціоналізоване і в Конституції Словацької Республіки. Відповідно до ч. 1 ст. 35 Конституції Словацької Республіки, кожен має право вільно обирати професію і відповідну підготовку, а також право займатися підприємницькою або іншою прибутковою діяльністю. Згідно з ч. 2 ст. 35 Конституції Словацької Республіки законом можуть встановлюватися умови або обмеження щодо зайняття певними професіями чи діяльністю. В частині четвертій цієї же статті закріплено, що закон може передбачати інше регулювання прав, зазначених в чч. 1-3 ст. 35 Конституції Словацької Республіки, в частині іноземців. Стаття 35, окремі положення якої були наведені вище, розміщена у Секції 5 Конституції Словацької Республіки «Економічні, соціальні та культурні права», яка відповідно знаходиться у Розділі 2 «Основоположні права та свободи людини» [8].

Конституція Словаччини включає і положення, які стосуються захисту конкуренції. За приписами ч. 1 ст. 55 Конституції згаданої держави, економіка Словацької Республіки базується на принципах соціально та екологічно орієнтованої ринкової економіки. Відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції Словацька Республіка захищає та заохочує економічну конкуренцію. Деталі встановлюються законом. Стаття 55 Конституції Словацької Республіки розміщена у Розділі 3 «Економіка Словацької Республіки» [8].

У частині Угорщини, згідно з її Основним Законом економіка Угорщини базується на праці як основі продуктивності та свободі підприємництва (ч. 1 ст. М Розділу «Основи»). Відповідно до другої частини згаданої вище статті Угорщина забезпечує умови для чесної економічної конкуренції, діє проти зловживань домінуючим економічним становищем та захищає права споживачів [9].

Безпосереднє закріплення права на підприємницьку діяльність міститься у ст. XII Розділу «Свободи та обов'язки» Основного Закону Угорщини. Відповідно до частини першої згаданої вище статті кожен має право на вільний вибір роботи чи професії та свободу ведення підприємницької діяльності. При цьому в цій же ч. 1 ст. XII Розділу «Свободи та обов'язки» Основного Закону Угорщини також встановлюється, що кожен зобов'язаний робити свій внесок у збагачення суспільства через свою працю відповідно до своїх здібностей і можливостей [9].

Із наведеного вище вбачається, що право на підприємницьку діяльність, попри певні дещо відмінні риси його закріплення, конституціоналізоване в усіх досліджуваних зарубіжних країнах. В узагальненому вигляді зміст цього права в конституціях досліджуваних країн зводиться до того, що свобода підприємницької діяльності визнається, проте здійснюється в рамках / підлягає умовам чи обмеженням, встановленим законом. Аналогічний підхід застосований і у формулюваннях ч. 1 ст. 42 Основного Закону України.

Також, крім безпосереднього закріплення права на підприємницьку діяльність як такого, в усіх конституціях досліджуваних держав встановлені певні положення щодо захисту конкуренції у підприємницькій діяльності. Рівень деталізації цих положень різний, проте загальна їх спрямованість схожа і в Конституції України відображена. Із аналізу Конституції України вбачається, що деталізація положень, які стосуються захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, в ній вища порівняно з конституціями будь-якої з досліджуваних держав-членів ЄС, що можна виділити як певну позитивну рису українського регулювання, в першу чергу, якщо поглянути на це через призму встановлення рамок для конституційного контролю.

Усе вищевказане вказує на те, що тренди та підходи конституційного регулювання права на підприємницьку діяльність в частині загального закріплення цього права та встановлення правил державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, які притаманні Польщі, Румунії, Словаччині та Угорщині, в українському конституційному регулюванні цих питань загалом враховані.

Висновки. В усіх досліджуваних країнах (Польщі, Румунії, Словаччині та Угорщині) право на підприємницьку діяльність прямо конституціоналізоване. Хоча спосіб його закріплення різний, загальний зміст у вигляді встановлення свободи підприємницької діяльності, яка здійснюється відповідно до умов / підлягає обмеженням, встановлених законом, є схожим. Аналогічний підхід щодо загального закріплення права на підприємницьку діяльність застосовано і в ч. 1 ст. 42 Конституції України.

Іншою загальною особливістю конституцій усіх досліджуваних держав-членів ЄС є винесення на рівень конституцій питань державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності. Ступінь деталізації цих положень різний, проте загальна їх спрямованість схожа і в Конституції України врахована.

Таким чином, можна зробити висновок, що Конституція України враховує ті тренди та тенденції щодо регулювання підприємницької діяльності в частині загального закріплення права на підприємницьку діяльність та державного захисту конкуренції під час її здійснення, які притаманні конституціям досліджуваних держав-членів ЄС.

Список використаних джерел:

1. Пархоменко Н.М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістово-інструментальні виміри: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 320 с.
2. Кириченко Ю.В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02. Ужгород, 2018. 512 с.
3. Гарагонич О.В. Правове регулювання підприємницької діяльності в Чеській та Словацькій республіках: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04. Донецьк, 2004. 189 с.
4. Дякуновський О.Є. Правове регулювання підприємницької діяльності в Україні та Республіці Польща: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.04. Вінниця, 2021. 277 с.
5. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
6. The Constitution of the Republic of Poland. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej: website*. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm (date of reference: 05.07.2023).
7. The Constitution of Romania. *President of Romania: website.* URL: https://www.presidency.ro/en/the-constitution-of-romania (date of reference: 05.07.2023).
8. Constitution of the Slovak Republic. *President of the Slovak Republic*: *website.* URL: https://www.prezident.sk/upload-files/46422.pdf (date of reference: 05.07.2023).
9. Fundamental Law of Hungary. *Venice Commision: website.* URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2021)046-e (date of reference: 05.07.2023).

УДК 342.733
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.27

CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES REGULATING THE RIGHT TO EDUCATION: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Pyroha I.,
Doctor of Juridical Science, Full professor,
Professor of the Department of Constitutional Law
and comparative jurisprudence
State Higher Educational Institution «Uzhhorod National University»,
Uzhhorod, Ukraine
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2798-7795

Zaborovskyy V.,
Doctor of Juridical Science, Full professor,
Professor of the Department of Civil Law and Civil,
State Higher Educational Institution «Uzhhorod National University»,
Uzhhorod, Ukraine
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5845-7535

Pyroha I., Zaborovskyy V. Constitutional and legal principles regulating the right to education: current state and development prospects.

Purpose. The purpose of this article is an in-depth analysis and systematization of the constitutional and legal principles that underlie the regulation of the right to education in modern society. This article is aimed at highlighting the current aspects of the constitutional provision of educational rights, assessing the current state of these principles and considering possible prospects for development in the future.

Research methods. The methodological basis of the scientific article is a complex of general scientific and special scientific methods of cognition, the application of which allowed to reveal the essence of the constitutional and legal principles of regulation of the right to education under modern conditions.

Results and conclusions. Within the framework of scientific research, attention is focused on the challenges and opportunities facing the paradigm of the constitutional and legal foundations of the regulation of the right to education, namely: globalization of legal systems (active world integration, exchange of ideological and cultural assets), digital revolution (rapid development of the technology market) , geopolitical conflicts (obstacles in access to education, deterioration of the quality of education), demographic changes (the growing population creates a demand for proper provision of high-quality education for citizens) and inclusive education (taking into account the special needs of students in the process of providing educational services).

The consequences of the existence of such challenges, which are manifested in the emergence of new standards and approaches in the constitutional and legal regulation of the right to education, are indicated, in particular: quality and accessibility of education, inclusiveness of education, universality of education, flexibility and adaptation in education, digitalization of education, etc.

Key words: constitutional right to education, prospects for the development of the constitutional right to education, universal accessibility, quality of education, inclusiveness of education, e-education, distance learning, global cooperation, adaptation, flexibility, human rights, educational standards, social development.

Пирога І., Заборовський В. Конституційно-правові засади регулювання права на освіту: сучасний стан та перспективи розвитку.

Мета даної статті полягає у глибокому аналізі та систематизації конституційно-правових принципів, які лежать в основі регулювання права на освіту в сучасному суспільстві. Наукова робота

спрямована на висвітлення актуальних аспектів конституційного забезпечення освітніх прав, оцінку сучасного стану даних принципів та розгляд можливих перспектив розвитку в майбутньому.

Методи дослідження. Методологічною основою наукової статті є комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання, застосування яких дозволило розкрити сутність конституційно-правових засад регулювання права на освіту в сучасних умовах.

Результати та висновки. В рамках наукового дослідження акцентується увага на викликах та можливостях, які стоять перед парадигмою конституційно-правових засад регулювання права на освіту, а саме: глобалізації правових систем (активної світової інтеграції, обміну ідейними, культурними надбаннями), цифрової революції (стрімкого розвитку ринку технологій), геополітичних конфліктів (перешкоджання в доступі до освіти, погіршення якості освіти), демографічних змін (зростаюча чисельність населення створює попит на належне забезпечення якісною освітою громадян) та інклюзивної освіти (врахування особливих потреб здобувачів у процесі провадження освітніх послуг).

Зазначено наслідки існування таких викликів, які проявляються у появі модернізованих стандартів та підходів щодо конституційно-правового регулювання права на освіту, зокрема: якості та доступності освіти, інклюзивності освіти, універсальності освіти, гнучкості та адаптації в освіті, цифровізації освіти тощо.

Ключові слова: конституційне право на освіту, перспективи розвитку конституційного права на освіту, універсальна доступність, якість освіти, інклюзивність освіти, електронна освіта, дистанційне навчання, глобальна співпраця, адаптація, гнучкість, права людини, освітні стандарти, соціальний розвиток.

Introduction

In the conditions of the modern dynamic world legal order, education acts as a driving force of social and state transformations, guarantees the social and economic development of society. The constitutional right to education, as one of the fundamental human rights, is recognized as an important factor in ensuring individual social development, as well as the harmonious functioning of society as a whole.

The constitutional provision of the right to education is not only a guarantor of the realization of personal ambitions and aspirations of each person, but also a key factor in the development of national culture, economy and social structure. In this context, the analysis of the constitutional and legal principles governing the right to education is extremely important to ensure adequate functioning of the educational system and ensure adequate guarantees for citizens.

Therefore, we consider the main goal of this study to be a detailed analysis and study of the constitutional and legal foundations of the regulation of the right to education through the prism of progressive social development. So, our main task is to outline the key challenges and perspectives of the constitutional and legal foundations of the regulation of the right to education, which will allow us to better master this field and lay the foundation for further research in the field of modernization of the constitutional and legal foundations of educational rights.

Constitutional principles of the right to education: theoretical analysis

As rightly noted by U. Parpan, the constitutional right to education has a programmatic and purposeful nature, which requires constant improvement of legislation in the field of education and related social relations that are connected with the realization of this right. In particular, as the author notes, one of the key features of the right to education is that this right combines both «negative» and «positive» components of individual freedom. The latter, in particular, should be understood as the subjective right of a person to choose the forms and methods of education, in which the influence of the state is unacceptable, and the positive obligations of the state to create and ensure the proper functioning of the education system. At the same time, the author emphasizes the existence of four fundamental principles of the constitutional right to education, namely: freedom of education, equal access to education, equality in education and state support for education [1, c. 94].

It should be emphasized that the principles of the right to education have a universal character and are concentrated primarily in acts of an international nature. At the same time, it is necessary to take into account the fact that each specific country has its own specificity of legal regulation of this or that issue, which is determined by the traditions of the legal system, the development of society and the state as a whole.

At the same time, we agree with the position of O. Kuznichenko and M. Ilchenko, who claim that the constitutional right to education is one of the most important and, at the same time, one of the most difficult

rights among the entire array of human rights. Thus, the fruitful legislative work, the result of which was the adoption of the Law of Ukraine «On Education» on September 5, 2017, as well as a number of related normative acts, put on the agenda the issue of the quality and completeness of the constitutional and legal guarantees of the right to education, methods of implementation and protection of this rights [2, c. 29].

At the same time, on February 28, 2022, the President of Ukraine, Volodymyr Zelenskyi, signed an application for joining the EU, which only strengthens the relevance of scientific research on the systematization of the constitutional and legal foundations of the regulation of the right to education in a common union with European integration processes. Of course, another reason for considering the constitutional and legal regulation of the modern foundations of the right to education was the entry into force of the Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022 No. 64/2022 «On the introduction of martial law in Ukraine», approved by the Law of Ukraine dated February 24, 2022 No. 2102 -IX, as a result of unjustified military aggression by the Russian Federation [3].

Note that the Law of Ukraine «On Education» among the main principles of the state's educational policy puts forward the following: people-centeredness; Rule of Law; ensuring the quality of education and the quality of educational activities; ensuring equal access to education without discrimination on any grounds, including disability; development of an inclusive educational environment; scientific nature of education; diversity of education; integrity and continuity of the education system; transparency and publicity of the adoption and implementation of management decisions; responsibility and accountability of education management bodies; integration with the labor market; academic integrity; academic freedom; financial, academic, personnel and organizational autonomy of educational institutions within the limits defined by law; humanism; democracy and others [4].

At the same time, in order to more fully master the theoretical block of the study, below we present the key international standards that establish the general principles of regulation of the constitutional right to education:

- *The Universal Declaration of Human Rights* (1948) – affirms the principle of non-discrimination and proclaims the right of every person to education. Establishes free, universal access and equality in the right to education [5];
- *Convention against discrimination in the field of education* (1960) – guarantees the right to universal access to education and to equal conditions in relation to the quality of education [6];
- *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1966) – declares the right of every person to accessible education at all levels, including vocational and technical secondary education [7];
- *The Convention on the Rights of the Child* (1989) – recognizes the child's right to education, promotes the development of various forms of education, both general secondary and professional, ensuring the availability of education for all children and, in necessary cases, its free education [8];
- *World Declaration on Education for All* (1990) – ensuring universal access to education for all persons and promoting the strengthening of the principles of justice [9];
- *Dakar Declaration or Millennium Declaration* (2000) – guaranteeing education for all with mandatory consideration of the needs of vulnerable groups of people [10].

Guarantees of accessible and quality education: modern aspects

«Education is the greatest of earthly goods, if it is of the highest quality.
Otherwise, it is completely useless»
© Rudyard Kipling

We agree with the writer in that the indicator of the quality of education is a direct counterpart of the quality of life of a person and society. Today, not only the level of knowledge, skills, and abilities are inherent in education, but also the quality of personal, worldview, and cultural development of future generations. That is why the issue of quality and availability of education should be considered primarily from the standpoint of social values.

Thus, quality education at the current stage is one of the essential conditions for the successful existence of any country. In particular, at the level of the world community, it is recognized that education, well-being and health of a person are the main vectors of the development of his standard of living, and the quality of education is a priority in the development of civil society. In particular, current civilizational challenges in many countries have led to a real educational boom, to a wave of deep reforms or modernization of education systems.

So, as for the quality of education, it should be noted that this concept is somewhat abstract in nature and is interpreted by different scientists in different meanings. In particular, we can offer broad and narrow approaches to understanding the term «quality of education». Thus, under a broader approach, «the quality of education» should be understood as the full compliance of the educational process with the adopted legislative norms, customary law, social order, etc. In turn, with a narrower approach, the «quality of education» is revealed to us from the angle of certain individual characteristics of the person, the educational system, and the educational environment as well.

Thus, among the components of quality education, we can distinguish such categories as:

- a properly constructed educational process, and accordingly, a proper result in the end;
- a higher level of education of a person formed by the public;
- the norms of functioning of the educational system are fairly and easily presented.

In turn, the criterion of the availability of education is also subject to interpretation in two meanings. More narrowly, accessible education refers to the process of teaching and developing lessons and courses that directly address the diverse needs of students. People come from different backgrounds, have different social and cognitive skills, and have different exposure to digital resources. Ultimately, this approach extends to schools and universities to remove any barriers that may arise from such differences and make education easily accessible without compromising any content. In a broader approach, accessible education includes: equality of technical opportunities, geographic opportunities, material opportunities and inclusive opportunities.

With regard to the inclusive approach in education, it will be appropriate to refer to the precedent practice of the European Court of Human Rights, namely, the case «G.L.v. Italy», which concerned a young person with severe learning difficulties who was provided with sufficient educational support and care in a kindergarten (aged 4-6) «so that she could use the educational and social services offered by the school on an equal basis with other students», as provided by Italian law. But after the primary school opened, the local authority stopped support, telling the parents that the local care budget was spent on adults with muscle conditions, so they could not support the young man. The parents appealed to a local judge, the Court of Appeal and the Supreme Court of Italy, which confirmed that the lack of a local government budget was a strong enough argument not to be able to provide the support they wanted. However, the European Court disagreed, calling it discrimination because the lack of budget only affected this young person and not the other pupils. The court further reasoned «Without support, [the young person] could not have continued to attend primary school in conditions equivalent to those enjoyed by students without disabilities, and this difference in treatment was caused by her disability». The Court also emphasizes the need for inclusive education for social integration: «the discrimination suffered by the applicant is even more serious because it took place in the context of primary education, which provides the basis for education and social integration and the first experience of living together». «The court also recalls that when the limitation of fundamental rights affects a particularly vulnerable segment of the population that has experienced significant discrimination in the past, the discretionary powers of the state are significantly reduced». This means that the state must have very strong relevant arguments for limiting the right to inclusive education [11].

Prospects for the development of the constitutional right to education

The active processes of globalization and integration of legal systems, the rapid digital revolution and the widespread introduction of e-learning have their influence on the constitutional and legal principles of regulating the right to education, leading to the emergence of new, in accordance with the challenges of the times, principles. In particular, the following are the main factors that influenced the trend of the formation of modern foundations of educational rights:

- *globalization of legal systems:* active world integration, exchange of ideas and cultural heritage created the need to recognize the universal right to education for all people, regardless of their place of residence or stay;
- *digital revolution:* the rapid development of technologies changes the concept of learning and access to knowledge, and also leads to the emergence of new forms of education, such as distance learning and the use of electronic resources;
- *geopolitical conflicts*: Military conflicts and political instability can lead to the termination of access to education and the deterioration of the quality of education in certain regions;
- *demographic changes:* the growing population and demographic changes can create a challenge to provide all citizens with quality education.

- *inclusive education:* providing education for people with special needs and implementing the principles of inclusive education is becoming an important component of the right to education under modern conditions.

Conclusions

Thus, having analyzed the theoretical and practical components of the constitutional and legal regulation of the right to education, we note that the latter, as a result of various conditions of a human and man-made nature, changes and adapts to the current challenges of today, including such updated standards as: quality and accessibility of education, inclusiveness of education, universality of education, flexibility and adaptation in education, digitization of education, etc.

References:

1. Парпан У.М. Право людини на освіту в умовах асоціації України і Європейського Союзу: сутність та принципи. *Юридичні науки.* Вип. 1. № 850 (11). 2016. С. 92–98.
2. Кузніченко О.В., Ільченко М. Конституційне право на освіту та його захист в умовах євроінтеграції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 28–35.
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 19. Ст. 13.
4. Про освіту: Закон України від 05.09.2017. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017 р. Ст. 380.
5. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. ООН. *Голос України.* 2008. № 236.
6. Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14.12.1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text.
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
8. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. З*ібрання чинних міжнародних договорів України.* 1990 р. № 1. Ст. 205.
9. Всесвітня декларація про освіту для всіх, 1990. URL: https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/9-world-declaration-education-all-1990.
10. Декларація тисячоліття від 08.09.2000. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-millennium-declaration.
11. Judgement of the European Court of Human Rights in the case « G.L. v. Italy» on 10 September, 2010 (Application № 59751/15). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204685.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.28

ПРАВОМІРНЕ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Продивус С.В.,
аспірантка кафедри конституційного права
Львівського національного університету ім. І.Франка

Продивус С.В. Правомірне обмеження права на свободу пересування: міжнародно-правові стандарти та практика Європейського суду з прав людини.

Статтю присвячено аналізу актуальних питань обмеження права на свободу пересування. Право на свободу пересування– одне з фундаментальних прав людини у демократичному суспільстві та відповідно невід'ємна частина міжнародного механізму захисту прав людини. Водночас право на свободу пересування не є абсолютним та супроводжується певними обмеженнями, необхідними для забезпечення реалізації прав, свобод та інтересів інших людей, інтересів держави та суспільства. Автором проаналізовано положення міжнародно-правових актів, які закріплюють право на свободу пересування, зокрема, Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Американської конвенції про права людини (1969 р.), Африканської хартії прав людини та народів (1981 р.), Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.) та Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Проаналізовано гарантії передбачені у вищезазначених актах та допустимі випадки обмеження права на свободу пересування, а також виокремлено критерії при дотриманні яких таке обмеження вважатиметься правомірним: законність; наявність мети; необхідність. Автором досліджено підходи Комітету ООН з прав людини та Європейського суду з прав людини до розуміння та тлумачення згаданих критеріїв. На підставі аналізу практики Європейського суду з прав людини з питань перевірки правомірності обмеження права на свободу пересування обґрунтовано, що втручання у право на свободу пересування буде допустимим, якщо воно здійснено тільки на підставі закону, необхідне у демократичному суспільстві з легітимною метою (для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших осіб тощо), наведено тлумачення Європейським судом з прав людини кожної з цих вимог, зроблено висновки щодо необхідності їх врахування у національній правотворчій та правозастосовній практиці.

Ключові слова: права та свободи людини, свобода пересування, законність, мета, необхідність.

Prodyvus Sofiia. Lawful resctriction of the right to freedom of movement: international legal standards and practice of the European court of human rights.

The article is devoted to the analysis of currentissues of restriction of the right to freedom of movement. The right to freedom of movement is one of the fundamental human rights in a democratic society and, accordingly, an integral part of the international human rights protection mechanism. At the same time, the right to freedom of movement is not absolute and is accompanied by certain restrictions necessary to ensure the realization of the rights, freedoms and interests of other people, the interests of the state and society. The author analyzed the provisions of international legal acts that enshrine the right to freedom of movement, in particular, the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the American Convention on Human Rights (1969), the African Charter on Human and People's Rights (1981), the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1965) and Protocol No. 4 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The guarantees provided for in the above-mentioned acts and permissible cases of restriction of the right to freedom of movement were analyzed, as well as the criteria for compliance with which such a restriction would be considered legitimate were identified: legality; existence of a goal; necessity. The author has researched the approaches of the UN Human Rights Committee and the

European Court of Human Rights to the understanding and interpretation of the mentioned criteria. Based on the analysis of the practice of the European Court of Human Rights on issues of verification of the legality of restrictions on the right to freedom of movement, it is substantiated that interference with the right to freedom of movement will be admissible if it is carried out only on the basis of the law, necessary in a democratic society with a legitimate aim (to protect state security , public order, health or morality of the population or the rights and freedoms of other persons, etc.), the interpretation of each of these requirements by the European Court of Human Rights is given, conclusions are drawn regarding the need to take them into account in national law-making and law-enforcement practice.

Key words: human rights and freedoms, freedom of movement, legality, purpose, necessity.

Постановка проблеми. Право на свободу пересування є важливим аспектом особистої свободи людини, необхідним для задоволення її потреб. Позбавлення цього фундаментального права призводить у багатьох випадках до позбавлення або обмеження інших прав та свобод людини. Відповідно, свобода пересування є невід'ємною частиною міжнародного механізму захисту прав людини. Положення щодо права на свободу пересування містяться у Загальній декларації прав людини (1948 р.), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966 р.), Американській конвенції про права людини (1969 р.), Африканській хартії прав людини та народів (1981 р.) та Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), а також Протоколі № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Однак, право на свободу пересування не є абсолютним та супроводжується низкою обмежень, які слугують гарантіями для забезпечення реалізації прав та свобод інших людей, а також убезпечення держави та суспільства від зловживання та свавільного здійснення такого права.

Стан дослідження. Право на свободу пересування було предметом багатьох наукових досліджень, зокрема, варто згадати роботи таких науковців як С.П. Бритченка, О.Ф. Динька, В.Л. Федоренка, В.Ф. Погорілка та ін., однак питання обмеження права на свободу пересування з точки зору міжнародно-правових актів та практики міжнародних правозахисних органів недостатньо розкрите у літературі.

Метою статті є дослідження міжнародно-правового регулювання обмеження права на свободу пересування, аналіз основних міжнародно-правових актів та практики правозахисних міжнародних органів у цій сфері (зокрема, Європейського суду з прав людини),виокремлення та дослідження основних критеріїв правомірного обмеження права на свободу пересування.

Виклад основних положень. Право на свободу пересування гарантується міжнародними актами про права людини, а будь-які обмеження свободи пересування підлягають правовим гарантіям.

Так, **стаття 13 Загальної Декларації прав людини** передбачає, що кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави, а також, що кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну. Ця стаття не передбачає конкретних підстав для обмеження права на свободу пересування, однак у пункті 2 статті 29 Декларації, яка стосується усіх гарантованих цим актом прав і свобод передбачено, що допускаються тільки такі обмеження прав і свобод людини, які «в*становлені законом* виключно з *метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві*» [1].

У **Міжнародному пакті про громадянські і політичні права**, який також закріплює право людини на свободу пересування, дещо по-іншому сформульовано підстави його обмеження. Так, стаття 12 передбачає, що: 1) кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання, 2) кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну. Далі вказано, що ці права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, *які передбачено законом*, які *є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод іншихієсуміснимиз іншими правами, визначеними в цьому Пакті* [2]. Комітет ООН з прав людини також наголошує на тому, що, щоб бути допустимими, обмеження повинні бути *передбачені законом*, повинні бути *необхідними в демократичному суспільстві для захисту цих цілей* і повинні *відповідати всім іншим правам, визнаним у Пакті* [3].

Стаття 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, що не включені до Конвенції та першого Протоколу

до неї гарантує кожному право на свободу пересування та свободу вибору місця проживання та передбачає широку сферу захисту. Зокрема, стаття 2 Протоколу № 4 гарантує три окремі права: свободу пересування та свободу вибору місця проживання на території держави (викладено в першому пункті), а також свобода виїзду з будь-якої країни, у тому числі зі своєї власної (викладено у другому пункті). Водночас, права, передбачені статтею 2, не є абсолютними. Як зазначено у пункті 3 «на здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, *що передбачені законом* і є *необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб*». Пункт4 передбачає ще одну можливість обмеження: «права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві». [4]

Американська Конвенція про права людини також гарантує право на свободу пересування та передбачає, що здійснення права на свободу пересування «може підлягати обмеженням лише *у відповідності із законом*, у*необхідних для демократичного суспільства масштабах*, *з метою попередження злочинності або з метою захисту державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я та моральності населення або прав і свобод інших осіб»* [5].

Стаття 12 **Африканської Хартії прав людини та народів** закріплює право кожної людини на свободу пересування, а також вказує, що це право може бути об'єктом лише тих обмежень, які *встановлені з метою охорони державної безпеки, правопорядку, здоров'я та моральності населення* [6].

Аналіз зазначених міжнародно-правових актів дозволяє зробити висновок, що існують певні критерії правомірності обмеження права на свободу пересування: 1) законність; 2) наявність мети; 3) необхідність. Розглянемо кожен з них детальніше.

Законність. Комітет ООН з прав людини зазначає, що сам закон повинен встановити умови, за яких права можуть бути обмежені. Держава повинна визначати правові норми, на яких ґрунтуються обмеження. Обмеження, які не передбачені законом порушуватимуть права, гарантовані частинами 1 і 2 статті 12. Більше того, при прийнятті законів, що передбачають обмеження права на свободу пересування, держави завжди повинні керуватися принципом, згідно з яким обмеження не повинні порушувати сутності права; співвідношення між правом і обмеженням, між нормою і винятком не можна змінювати. Закони, що дозволяють застосування обмежень, повинні використовувати точні критерії та не надавати необмеженого розсуду особам, відповідальним за їх виконання.[3]

Доволі цікавою у контексті критерію законності є практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ). Відповідно до практики Суду, будь-який захід, що обмежує право на свободу пересування, повинен «відповідати вимогам закону» [7, § 64]. Якщо Суд приходить до висновку, що втручання у права заявника відповідно до статті 2 Протоколу № 4 не було здійснено «відповідно до закону», немає необхідності визначати чи відповідає обмеження іншим критеріям, передбаченим у пунктах 3 та 4 статті 12.

Відповідно до прецедентної практики Суду, вираз «відповідно до закону» не тільки вимагає, щоб оскаржуваний захід мав певну основу в національному законодавстві, але також стосується якості відповідного закону. Зокрема, така позиція закріплена у справах Khlyustov v. Russia [7, § 68], Olivieira v. the Netherlands [8, § 47].По-перше, вимагається, щоб закон був доступним: особа повинна мати можливість посилатися на законодавчі норми, застосовні до цього випадку. Другим критерієм є передбачуваність наслідків, правило не може розглядатися як «закон», якщо воно не сформульоване з достатнім ступенем точності, для того, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку: він повинен мати можливість, якщо необхідно, за допомогою відповідної консультації, передбачити у розумних межах наслідки, які може спричинити певна дія. Такі наслідки не повинні бути передбачуваними з абсолютною впевненістю: практика показує, що це недосяжно. У той же час, тоді як така впевненість дуже бажана, вона може призвести до надмірної негнучкості, а право має бути здатним реагувати на зміни. Відповідно, багато законів неминуче сформульовані із використанням термінів, які більшою чи меншою мірою широкі, і тлумачення та застосування яких відносяться до питань практики. (The Sunday Times v. the United Kingdom [9, §§ 47-49]).

У справі De Tommaso v. Italy, як і в багатьох інших Суд вказав, що для того, щоб відповідати вимозі передбачуваності, закон повинен визначати з достатньою деталізацією, точністю та ясністю категорію осіб, до яких застосовуються обмеження, типи поведінки та/або інші фактори, здатні викликати застосування обмеження, а також орган, уповноважений дозволяти таке обмеження, а також зміст і часові межі зобов'язань, застосованих у цьому контексті [10, § 125].

У справі Malone v. the United Kingdom Суд зазначив, що фраза «відповідно до закону» також вимагає від національної влади дотримання верховенства права; таким чином, передбачено, що в національному законодавстві має бути передбачений захід захисту від довільних втручань влади у права, що охороняються Конвенцією [11, § 67].

Зокрема, втручання органів виконавчої влади в права особи згідно зі статтею 2 Протоколу № 4 повинно підлягати ефективному контролю, який, як правило, має забезпечуватися судовою владою, принаймні в останній інстанції, шляхом судового контролю, який відповідає гарантіям незалежності, неупередженості та належної процедури. Обсяг судового контролю повинен включати як законність, так і пропорційність оскаржуваного обмеження. Крім того, органи влади не мають права підтримувати тривалі обмеження свободи пересування особи без періодичної переоцінки їх виправданості (Rotaru v. the Republic of Moldova [12, § 25]).

Мета. Як було проаналізовано вище, міжнародно-правові акти визначають перелік тих цілей для досягнення яких допускається обмеження права на свободу пересування. Зазначені цілі зводяться по своїй суті до а) захисту прав та свобод людини б) захисту усталеного демократичного ладу (захист громадського порядку та безпеки, захист національної безпеки, захист моральності, попередження злочинності). Лише ті цілі, які прямо передбачені проаналізованими актами становлять законні підстави для вжиття відповідними органами заходів, що обмежують свободу пересування.

Водночас, Європейський суд з прав людини у справі Merabishvili v. Georgia зазначає, що законні цілі, викладені в пункті 3 статті 2 Протоколу № 4, мають широке визначення та тлумачаться з певним ступенем гнучкості, як і застереження про обмеження відповідно до інших положень Конвенції та протоколів до неї, і в більшості випадків Суд резюмує суть справи [13, §§ 295–297].

Наприклад, у справі Napijalo v. Croatia, Суд не встановив жодної законної мети, вказавши, що заявник не зміг з'ясувати підстави, які виправдовували тривале утриманняйого паспорта. Незважаючи на те, що паспорт було вилучено через відмову заявника сплатити митні штрафи, проти заявника жодного разу не було порушено жодного провадження на цій підставі, а утримання документів тривало через відсутність координації між різними залученими органами [14, §§ 79–82].

Тобто, обмеження права на свободу пересування допускаються лише для тих цілей, для яких вони призначені, та вони повинні відповідати конкретній меті, яку вони переслідують.

Необхідність. Формулювання проаналізованих нормативно-правових актів дещо відрізняються, однак суть обмежень права на свободу пересування полягає в тому, що це примусові заходи, які використовуються державою у виняткових випадках для захисту прав та свобод людини чи публічного порядку. Як зазначає Комітет ООН з прав людини, «пункт 3 статті 12 чітко вказує на те, що недостатньо, щоб обмеження служили допустимим цілям; вони також повинні бути необхідними для їх захисту. Обмежувальні заходи повинні відповідати принципу пропорційності; вони повинні бути відповідними для досягнення своєї захисної функції; вони мають бути найменш обмежувальнимінструментом серед тих, які придатні для досягнення бажаного результату; і вони повинні бути пропорційними інтересам, які підлягають захисту. Більше того, принцип пропорційності повинен дотримуватись не лише в законі, який передбачає обмеження, але й адміністративними та судовими органами в процесі застосування закону [3].

Застосування обмежень у кожному окремому випадку має ґрунтуватися на чітких правових підставах і відповідати критерію необхідності та вимогам пропорційності. Ці умови не були б дотримані, наприклад, якби особі було заборонено покинути країну лише на тій підставі, що вона є держателем«державної таємниці», або якщо особі було б заборонено подорожувати всередині країни без спеціального дозволу. З іншого боку, умовам могли б відповідати обмеження доступу до військових зон з міркувань національної безпеки або обмеження свободи поселення в районах, населених громадами корінного населення або меншин.

Суд у своїй практиці зазначає, що втручання вважатиметься «необхідними в демократичному суспільстві», якщо воно відповідає «негайній суспільній потребі», і, зокрема, якщо воно пропорційне переслідуваній меті, і якщо причини, наведені державою в обґрунтування є «відповідними та достатніми». (Handyside v. the United Kingdom, [15, § 48–50]. Питання про те, чи був досягнутий справедливий баланс між загальними інтересами та правом заявника на свободу пересування, необхідно оцінювати відповідно до всіх особливостей справи (Hajibeyli v. Azerbaijan [16, § 63]).

Як показує практика Суду оцінка пропорційності базується на трьох ключових елементах: обґрунтованість обмеження у світлі його захисної функції, якість внутрішньої оцінки та суворість обмеження (суворість стосується тривалості та конкретного впливу на заявника). Вимога, яку за-

звичай називають критерієм пропорційності, вимагає, щоб обмежувальні заходи були відповідними для досягнення своєї захисної функції [17, § 93].Обмеження може бути виправданим у конкретному випадку лише за наявності чітких ознак справжнього суспільного інтересу, який переважає право особи на свободу пересування [16, § 63). Як зазначає Суд у справі Vlasov and Benyash v. Russia, такі ознаки мають ґрунтуватися на конкретних елементах, які справді свідчать про продовження існування ризику, якому має на меті запобігти оскаржуване обмеження. [18, § 34).

Цікавим прикладом у контексті обмеження права на свободу пересування та зокрема захисної функції обмеження, є справа Berkovich and Others v. Russia. Суд розглянув заяви проти Росії, в яких оскаржується обмеження на приватні поїздки закордон особам, які мали доступ до державної таємниці у зв'язку з раніше займаними посадами. У цій справі Суд вказав, що Уряд не зазначив, яким чином безумовне обмеження можливості заявника виїжджати за кордон відповідає інтересам національної безпеки. Суд, вважає, що саме зв'язок між обмежувальним заходом, про який йде мова, та його передбачуваною захисною функцією відсутній. Історично (такий захід було введено ще за часів СРСР) передбачувана «захисна функція» оскаржуваного заходу полягала у запобіганні розголошенню державної таємниці. На момент впровадження обмеження держава мала можливість контролювати передачу інформації у зовнішній світ, використовуючи комбінацію обмежень на вихідну та вхідну кореспонденцію, заборону на міжнародні поїздки та еміграцію та заборону на неконтрольовані контакти з іноземцями всередині країни. Однак після того, як заборону на особисті контакти з іноземцями було знято, а листування більше не підлягали обмеженням, необхідність обмеження міжнародних поїздок з приватною метою для осіб, які мали доступ до державної таємниці стала менш очевидною. За цих обставин, оскільки заборона на міжнародні поїздки з приватних причин мала на меті перешкодити заявнику повідомляти інформацію іноземним громадянам, у сучасному демократичному суспільстві таке обмеження не виконує захисної функції, яка була на нього покладена раніше. Суд зазначив, що конфіденційна інформація, якою володіли заявники, могла передаватися різними способами, які не вимагали їхньої присутності за кордоном або навіть прямого фізичного контакту з будь-ким. Таке обмеження також не можна було пояснити необхідністю забезпечити безпеку заявників за кордоном. Крім того, не було здійснено фактичної оцінки ризиків безпеці окремих заявників через загальний характер заборони. Таким чином, Суд вирішив, що зв'язок із захисною функцією, який раніше покладався на такий захід, відсутній [17].

У справі Căşuneanu v. Romania Суд наголошує на необхідності постійного перегляду необхідності застосування обмежувальних заходів. Так, зазначається, що для оцінки пропорційності заходу необхідно, з одного боку, щоб органи влади надали причини для його застосування, а з іншого боку, щоб він супроводжувався відповідними процесуальними гарантіями, за допомогою яких органи влади постійно оцінюють необхідність заходу [19, § 53].

У багатьох справах Суд вказує, що навіть якщо він виправданий на початку, захід, що обмежує свободу пересування особи, може стати непропорційним і порушити права цієї особи, якщо він автоматично продовжується на тривалий період. Національні органи влади зобов'язані забезпечити, щоб обмеження прав особи за статтею 2 Протоколу № 4 було виправданими і пропорційними з самого початку та протягом усього терміну дії з огляду на обставини (Battista v. Italy, [20, § 41]). Суд визнає порушення зазначеного обов'язку і у випадках, коли до заявників було застосовано автоматичний загальний захід без будь-якої перевірки чи періодичної переоцінки його виправданості та пропорційності та без урахування індивідуальних обставин заявників [17, § 96). Суд передбачає вимогу індивідуальної оцінки, яка повинна включати всі відповідні аспекти конкретної ситуації і фактори, специфічні для заявника, наприклад, його або її сімейне, професійне, фінансове та особисте становище, його або її поведінку (включаючи, у відповідних випадках, тяжкість вчиненого порушення та ризик його повторення), а також наявність судимості (Stamose v. Bulgaria, [21, § 35]).

Визначення того, чи був оскаржуваний захід «необхідним у демократичному суспільстві», передбачає демонстрацію того, що втручання в захищені права було не більшим, ніж це було необхідно для досягнення переслідуваної законної мети [17, § 93]. Тобто, має існувати розумне співвідношення пропорційності між застосованими засобами та переслідуваною метою (Soltysyak v. Russia, [22, § 53]). Оцінюючи суворість певного обмеження, Суд повинен врахувати його конкретний вплив на заявника, а також його тривалість (зокрема чи існує можливість автоматичного продовження обмеження). Влив на заявника передбачає аналіз таких факторів як тип та характер обмеження, його обсяг, зацікавленість заявника в реалізації права на свободу пересування, доступ

до заходів захисту на практиці, особливі індивідуальні обставини. Таким чином, вбачається, що практика ЄСПЛ в питанні аналізу правомірності обмеження права на свободу пересування є детальною та послідовною.

Висновки. Міжнародне право передбачає низку правомірних обмежень права на свободу пересування, встановлюючи при цьому вичерпний перелік підстав для такого обмеження, а також критерії, яким повинні відповідати такі обмеження: бути законними, необхідними та здійснюватися з правомірною метою, яка передбачена положеннями міжнародного права. Незважаючи на те, що у різних міжнародно-правових актах формулювання підстав можуть дещо відрізнятися, але за своєю сутністю вони є подібними та спрямовані на захист прав та інтересів людини, суспільства та держави. Проаналізована практика Європейського суду з прав людини демонструє, що Суд керується послідовним, ретельним, розробленим завдяки прецедентній практиці, алгоритмом перевірки правомірності застосування конкретного правообмеження з огляду на фактичні обставини та особливості справи. Суд послідовно тлумачить критерії правомірного обмеження права на свободу пересування та вказує ті фактори, що необхідно враховуються при оцінюванні ситуації обмеження прав та свобод людини. Враховуючи демократичний та проєвропейський курс розвитку України вважаємо за необхідне закріплення вказаних положень щодо критеріїв визначення правомірності обмеження права на свободу пересування у національному законодавстві та їх врахування при здійсненні правового регулювання та правозастосування з метою ефективного забезпечення прав і свобод людини.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. Голос України від 10.12.2008. – № 236.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: http://zakon3. rada. gov. ua/laws/show/995_043.
3. CCPR General Comment No 27: Article 12 (Freedom of Movement) Adopted at the Sixty-seventh session of the Human Rights Committee, on 2 November 1999 CCPR/C/21/Rev.1/Add.9, General Comment No 27. (General Comments) (Contained in document CCPR/C/21/Rev.1/Add.9) URL: https://www.refworld.org/pdfid/45139c394.pdf.
4. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та в Першому протоколі до неї, від 16 вересня 1963 р. Офіційний вісник України. 2006. № 32. Ст. 2373.
5. AMERICAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS (Adopted at the Inter-American Specialized Conference on Human Rights, San José, Costa Rica, 22 November 1969) URL: https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm.
6. AFRICAN (BANJUL) CHARTER ON HUMAN AND PEOPLES' RIGHTS (Adopted 27 June 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force 21 October 1986) URL: https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49.
7. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Khlyustov v. Russia від 11 липня 2013 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-122186.
8. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Olivieira v. the Netherlands від 4 червня 2002 року URL: https://www.hr-dp.org/files/2013/09/08/CASE_OF_OLIVIEIRA_v._THE_NETHERLANDS_.pdf.
9. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі The Sunday Times v. the United Kingdom від 29 березня 1979 року URL: https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7240.html [accessed 26 February 2023].
10. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі De Tommaso v. Italy від 23 лютого 2017 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-171804.
11. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Malone v. the United Kingdom від 2 серпня 1984 року URL: https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1984/10.html.
12. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Rotaru v. the Republic of Moldova від 17 листопада 2020 року URL: https://ips.ligazakon.net/document/ES069028.
13. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Merabishvili v. Georgia від 28 листопада 2017 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-178753.

14. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Napijalo v. Croatia від13 лютого 2004 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-61443&filename=CASE%20OF%20NAPIJALO%20v.%20CROATIA.docx&logEvent=False.
15. Рішення Європейського Суду з прав людини у справіHandyside v. the United Kingdom від 7 грудня 1976 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57499&filename=001-.
16. Рішення Європейського Суду з прав людини у справіHajibeyli v. Azerbaijan від 19 липня 2018 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182173.
17. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Berkovich and Others v. Russia від 27 червня 2018 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-181876&filename=CASE%20OF%20BERKOVICH%20AND%20OTHERS%20v.%20RUSSIA.pdf&logEvent=False.
18. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Vlasov and Benyash v. Russia від 20 вересня 2016 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-166738.
19. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Căşuneanu v. Romania від 16 квітня2013 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-118582.
20. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Battista v. Italy від 2 грудня 2014 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-148683.
21. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Stamose v. Bulgaria від 27 листопада 2012 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115160.
22. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Soltysyak v. Russia від 10 лютого 2011 року URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-103354.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.29

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Чорнописька В.,
доктор юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3230-5971
e-mail: Viktoriia.Z.Chornopyska@lpnu.ua

Шептицька М.,
Національний університет «Львівська політехніка»
аспірантка кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3890-5991
e-mail: Marta.M.Sheptytska@lpnu.ua

Чорнописька В., Шептицька М. Правове забезпечення принципу рівності релігійних організацій в Україні.

У статті схарактеризовано особливості правового забезпечення принципу рівності релігійних організацій в Україні, з'ясовано нові тенденції та напрями у його реалізації. Визначено, що принцип рівності у праві передбачає два основні аспекти, які характеризують його зміст, рівну підлеглість усіх законам України та справедливу рівність прав та можливостей (онтологічні складові рівності). Обидві ці сторони принципу рівності розкриваються в правовому регулюванні, якісність якого держава повинна зобов'язана забезпечити для досягнення рівності в суспільстві. З'ясовано, що принцип правової рівності релігійних організацій полягає: у рівності прав всіх релігійних організацій, що на законних підставах діють в Україні; у рівності юридичних властивостей, у межах яких релігійні організації здійснюють свою діяльність; у рівності перед законом та судом. Встановлення будь-яких переваг чи обмежень релігійної організації щодо інших не допускається.

Висновується, що незважаючи на позитивний здобуток України в утвердженні європейської стандартизації правового регулювання суспільно-релігійних відносин в Україні, але разом з позитивними змінами існує й низка організаційних, нормативних, процесуальних та інших питань, що гальмують забезпечення принципу рівності релігійних організацій. Того в контексті сучасної релігійної ситуації, яка характеризується станами контакту, зіткнення і конфлікту, особливого значення набуває необхідність кодифікації законодавства України у сфері релігії.

Ключові слова: принципи права; принцип рівності; закон; правове забезпечення; держава; релігія; релігійні організації; свобода совісті; міжконфесійні відносини.

Chornopyska V., Sheptytska M. Legal security of the principle of equality of religious organizations in Ukraine.

The article characterizes the peculiarities of the legal provision of the principle of equality of religious organizations in Ukraine, new trends and directions in its implementation are clarified. It was determined that the principle of equality in law involves two main aspects that characterize its content, equal subordination of all laws of Ukraine and fair equality of rights and opportunities (ontological components of equality). Both of these sides of the principle of equality are revealed in legal regulation, the quality of which the state must ensure in order to achieve equality in society. It was found that the principle of legal

equality of religious organizations consists in: equality of rights of all religious organizations operating legally in Ukraine; in the equality of legal properties within which religious organizations carry out their activities; in equality before the law and the court. Establishing any advantages or limitations of a religious organization over others is not allowed.

It is concluded that despite the positive achievement of Ukraine in the approval of the European standardization of the legal regulation of socio-religious relations in Ukraine, but along with the positive changes there are also a number of organizational, regulatory, procedural and other issues that inhibit the provision of the principle of equality of religious organizations. However, in the context of the modern religious situation, which is characterized by states of contact, collision and conflict, the need to codify the legislation of Ukraine in the field of religion is of particular importance.

Key words: principles of law; principle of equality; law; legal support; state; religion; religious organizations; freedom of conscience; interfaith relations.

Постановка проблеми. Проблеми міжконфесійних відносин набули значної актуальності в контексті глобалізаційних процесів, що створюють передумови для активізації новітніх релігійних рухів і течій, які є однією із визначальних ознак сучасного цивілізаційного поступу. Це питання є вкрай актуальними для нашої держави з огляду на її поліконфесійний та полінаціональний склад населення, що певною мірою загрожує національній, державній та релігійній безпеці України. Конструктивне розв'язання цих питань можливе лише за умови налагодження ефективного механізму правового регулювання суспільно-релігійних відносин в Україні. Важливими складовими такого механізму є безперечне дотримання принципів свободи совісті та релігії, гарантування прав релігійних організацій, забезпечення конструктивного впливу конфесійних спільнот на життя суспільства та держави в цілому, а також – недопущення дискримінації одних релігійних організацій щодо інших.

Питання правового забезпечення принципу рівності релігійних організацій актуалізується, свобода релігії базується на рівності перед законом різних релігійних організацій і насамперед віруючих. Проте задекларована рівність перед законом чинна лише в державно-правових відносинах, тоді як суспільно-політичному вимірі є дещо умовною. Тому принцип рівності релігійних організацій потребує ефективного правового забезпечення його реалізації як у відносинах між державою та релігійними організаціями, так і в міжконфесійних.

Аналіз дослідження проблеми. Принципу рівності в праві відводиться вагоме місце у дослідженнях багатьох вчених, серед них: С. Боднар, Н. Болотіна, І. Вандьо, В. Городовенко, О. Лукашова, Р. Луцький, О. Матвієнко, О. Мельникова, Т. Мельник, Н. Оніщенко, О. Петришин, С. Погребняк, С. Поленіна, М. Поліковський, П. Рабінович, О. Скакун, С. Сунєгін, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, Т. Фулей та ін. Натомість окреслена нами проблематика аналізувалася лише фрагментарно у працях окремих науковців, а саме: О. Бучми, В. Луценко, О. Мельничук, Г. Сергієнка, Л. Филипович, Л. Ярмол та ін. Звідси, питання правового забезпечення принципу рівності релігійних організацій є маловивченим та потребує комплексного аналізу.

Мета статті – схарактеризувати особливості правового забезпечення принципу рівності релігійних організацій в Україні, з'ясувати нові тенденції та напрями у його реалізації.

Виклад основного матеріалу. Принципи права – це особлива система цінностей (вихідних ідей), у межах якої розвивається право, і водночас вектор, який визначає напрям його подальшого розвитку. Фактично принципи права виступають базисом правової системи кожної держави, а тому повинні гармонійно узгоджуватися між собою, аби успішно регулювати суспільні відносини, які внормовуються правом. Винятково значущими є основоположні принципи права, що відображають найважливіші цінності та сутнісні риси, на яких вибудовується правова система. Переважно ці принципи демонструють культурний досвід, інтелектуальний рівень та головні засади певного суспільства. Такими основоположними принципами є справедливість, свобода, гуманізму та, безумовно, рівність. Узвичаєне тлумачення цього принципу визначає його як одну із фундаментальних конституційних вимог існування правової держави.

У наукових розвідках дефініція принципу рівності визначається плюралізмом різних підходів. Так, О. Скакун розуміє принцип рівності як рівність всіх перед законом, рівність прав та обов'язків незалежно від національної, релігійної та іншої належності, службового та іншого становища, рівну відповідальність перед законом, рівний захист у суді [1, с. 224]. Згідно позиції І. Тарахонича, «принцип рівності є одним із загальних принципів права та відображає сутність принципів права загалом. Даний принцип є сукупністю ідей, положень, основних засад, які зумовлені закономірно-

стями суспільного розвитку, рівнем правової культури, моральними цінностями суспільства, загальносуспільними потребами та інтересами» [2, с. 45].

Вчений Є. Лазнюк розуміє принцип рівності як рівність прав і свобод, рівність юридичних особливостей, у межах яких суб'єкти права здійснюють свою діяльність, а також рівність всіх перед законом і судом. На його переконання, правова рівність громадян є розвитком принципу справедливості та однією із визначальних рис демократії [3, с. 309]. Розглядаючи зміст конституційного принципу рівності перед законом та судом, М. Костенко зауважує, що він має прямий діалектичний взаємозв'язок із такими засадами як: верховенство права; законність; повага до людської гідності; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень [4, с. 124].

Як показують теоретико-правові дослідження сутність та зміст принципу правової рівності осмислюється через категорію «правова рівність». Правова рівність є правовим принципом, що має ознаки правової аксіоми. Таке тлумачення цього поняття основане на конструктивних особливостях правової рівності, що полягають в його спосібності бути як визначальною ідеєю правосвідомості, так і головною домінантою політики держави у правовій сфері, та, будучи закріпленим у нормативно-правових актах, здійснювати конкретний регулятивний вплив на поведінку людей. В сукупності ці властивості правової рівності визначають його як основоположний принцип права, що є метою, засобом, результатом, і критерієм дії права.

Підтримуємо позицію Т. Чепульченко, що в сутності принципу правової рівності слід виокремлювати юридичну та соціальну сторони, які взаємодіють в межах єдиного явища – принципу правової рівності. Цей взаємозв'язок розкривається насамперед у виявленні соціального змісту в юридичному та наданні юридичних особливостей соціальному. Як відзначає вчена, у першому випадку соціальний потенціал принципу правової рівності (справедливість, свобода та відповідальність) анонсує праву сформовані у різних сферах суспільства раціональні, розумні, правильні та загальновизнані масштаби поведінки людей та його оцінки. Тобто правова рівність відіграє роль з'єднуючої ланки права в цілому з соціальною дійсністю. У другому – юридична сторона сутності правової рівності надає соціальному (справедливості, свободі та відповідальності) властивостей юридичних явищ, тобто перетворює їх на загальнообов'язкові та гарантовані державою імперативи, регулятори поведінки людей [5, с. 121].

Важливим чинником реалізації кожного з основоположних принципів права є їх законодавче закріплення. Принцип рівності гарантовано статтею 24 Конституції України, у якій зазначено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». У положеннях цієї статті також відзначається, що «ніхто не може бути поставлений у привілейоване чи дискримінаційне становище за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [6]. Відтак принцип рівності передбачає два основні аспекти, які характеризують його зміст, рівну підлеглість усіх законам України та справедливу рівність прав та можливостей (онтологічні складові рівності). Обидві ці сторони принципу рівності розкриваються в правовому регулюванні, якісність якого держава повинна зобов'язана забезпечити для досягнення рівності в суспільстві.

З вищеозначеного рівними перед законом в Україні є також усі релігії та віросповідання, діяльність яких регулюється Конституцією України [6] та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» [7], які є правовим фундаментом для повноцінного здійснення свободи совісті, свободи релігії чи переконань, вільної діяльності релігійних організацій на принципі правової рівності. Позитивним аспектом національного законодавства у сфері релігії є те, що всі релігійні об'єднання будь-якого конфесійного спрямування визначаються поняттям «релігійні організації», що є абсолютно справедливою та демократичною нормою.

Так, на відміну від багатьох країн Європи, у законодавстві України відсутній поділ релігій на традиційні і нетрадиційні, на історичні і нові, на домінантні та недомінантні, на більшість і меншість за релігійною ознакою, а також не має ієрархії релігійних організацій (відсутня державна церква чи церква з особливим статусом). У статті 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріплена рівність усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, неприпустимість встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших [7].

Як відзначає американський дослідник релігії Х. Казанова, що Україна є фактично єдиною країною Європи, яка відійшла від європейської моделі національної церкви (двох церков) та релігійних

меншин і наблизилася до американської моделі релігійного деномінаціоналізму, внаслідок чого в Україні постала найрозмаїтіша, найплюралістичніша й найзмагальніша в континентальній Європі релігійна система [8, с. 10].

За чинним національним законодавством правовий статус будь-якої релігійної організації ґрунтується на двох визначальних принципах: відокремлення церкви від держави та рівність всіх релігій перед законом. Жодній із існуючих в Україні релігійній організації не можуть надаватися якісь переваги чи визнаватися пріоритетність певної релігії, позаяк «всі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом» [7]. Слід відзначити і те, що законодавством України не передбачено будь-яких привілеїв або обмежень релігійним організаціям, які вирізняються давністю існування тієї чи іншої конфесії (історичним минулим), традиційністю (відповідність культурним традиціям нації), чисельністю релігійної організації, її внеском у розвиток державності, культури тощо. Певні обмеження можуть застосовувати лише у тих випадках, коли релігійна діяльність вступає у контроверзу із чинним законодавством та несе загрозу суспільній безпеці чи порядку, фізичному або психічному здоров'ю громадян, моралі, тобто основним правам й свободам інших осіб.

Правовий статус всіх релігійних організацій в Україні є однаковий та рівноправний. Правовий статус релігійної організації відображає систему законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, обов'язків релігійних організацій, правосуб'єктність релігійних організацій, правові гарантії реалізації та охорони правових можливостей цих організацій та їх відповідальності, які дозволяють сповідувати та поширювати релігійні переконання та вчення, протидіяти іншим учасникам публічно-правових відносин у випадку порушення прав релігійних організацій, а державі, в собі органів публічного управління, з іншого боку, здійснювати контроль над законністю цього процесу, усувати порушення прав громадян релігійними організаціями [9, с. 94].

Проте, не всі релігійні організації отримують однакове суспільне сприйняття, підтримку тощо, задекларована рівність конфесій перед законом чинна лише у державно-правових відносинах, і то не завжди місцеві органи публічного управління дотримуються цих норм. Рівність релігійних організацій у суспільно-політичній, економічній, освітній та інших сферах є певною мірою умовною. Зазвичай перевага надається традиційним церквам (православним, греко-католицькій – залежно від регіону), що пов'язано зі значимістю цих конфесії в історії, культурі, державності, моральності, наступності традицій українського суспільства. Вбачаємо, що сучасна активна діяльність Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій може стати потужним чинником для правового забезпечення рівних можливостей для всіх релігійних організацій не залежно від регіону чи кількості адептів. Релігійний плюралізм передбачає не лише визнання за релігійною організацією права на суспільне буття, але й права на володіння духовною істиною, певною культовою практикою, власними традиціями, що є важливою умовою формування конструктивних міжконфесійних відносин.

У контексті євроінтеграційних процесі слід відзначити, що у ст. 17 Договору про функціонування ЄС зазначається: «Союз поважає визнаний відповідно до національного права статус всіх світоглядних та неконфесійних організацій. ЄС визнає за цими церквами й організаціями їхню особливу сутність та їхній особливий внесок і підтримує відкритий, прозорий та регулярний діалог із ними» [10]. Такий рівень сприйняття ЄС релігійних організацій відкриває можливості їх долучення до процесів загальноєвропейської інтеграції. Пошук спільних для різних релігійних організацій поглядів на упорядкування суспільних процесів сприятиме аксіологічному переосмисленню засад їх рівного правового статусу на основі права ЄС, яке виходить поза межі національної моделі правового регулювання, але не суперечить, а розширює можливості для останньої. Отже, на наднаціональному рівні закріплено статус релігійної організації як особливої форми суспільної організації, що наділяється широким колом автономних повноважень у питаннях задоволення релігійних та духовних потреб людини і громадянина.

Висновки. Отже, принцип правової рівності релігійних організацій полягає: у рівності прав всіх релігійних організацій, що на законних підставах діють в Україні; у рівності юридичних властивостей, у межах яких релігійні організації здійснюють свою діяльність; у рівності перед законом та судом. Встановлення будь-яких переваг чи обмежень релігійної організації щодо інших не допускається.

Україна вже має позитивний здобуток в утвердженні європейської стандартизації правового регулювання суспільно-релігійних відносин в Україні, але разом з позитивними змінами існує й низка організаційних, нормативних, процесуальних та інших питань, що гальмують забезпечення принципу рівності релігійних організацій. Відтак, за цих умов нагальними є: вироблення концеп-

туальних засад забезпечення державою реалізації прав і свобод релігійних організацій у всіх сферах суспільного життя; недопущення прийняття правових норм, які встановлюють дискримінаційну відмінність між реалізацією прав релігійною більшістю й релігійною меншістю; забезпечення об'єктивної оцінки впливу діяльності релігійних організацій на українське суспільство, забезпечення диференційованого підходу до підтримки державою такої їхньої діяльності; недопущення негативних проявів процесу конфесійної регіоналізації; утримання держави від введення ієрархії релігійних організацій; дотримання принципу рівності та рівного ставлення до всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій; законодавчого посилення відповідальності представників державних і місцевих влад за порушення цього принципу. І найголовніше, в контексті сучасної релігійної ситуації, яка характеризується станами контакту, зіткнення і конфлікту, особливого значення набуває необхідність кодифікації законодавства України у сфері релігії.

Список використаних джерел:

1. Скакун О.Ф. (2001). Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум. 656 с.
2. Тарахонич Т.І. (2013). Принцип рівності в системі загальних принципів права. *Часопис Київського університету права*. № 4. С. 43–46.
3. Лазнюк Є.В. (2012). Принципи адміністративного судочинства. *Митна справа.* № 1. С. 306–312.
4. Костенко М. (2015). Рівність перед законом і судом серед інших засад кримінального провадження. *Історико-правовий часопис.* № 1. С. 119–124.
5. Чепульченко Т.О. (2015). Рівність у праві: філософський вимір. *Вісник НТУУ «КПІ».Політологія. Соціологія. Право:* збірник наукових праць. № 3/4 (27/28). С. 124–128.
6. Конституція України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 10.01.2023).
7. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 10.01.2023).
8. Казанова Х. (2017). По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Пер. з англ. Олексія Панича. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 264 с.
9. Чорнописька В.З. (2020). Система адміністративно-правових гарантій діяльності релігійних організацій в Україні: сучасний стан та шляхи удосконалення: монографія. Львів: СПОЛОМ. 424 с.
10. Договір про функціонування Європейського Союзу: консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/c 83/01). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 20.02.2023).

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.30

ПРОЦЕДУРА РОЗГЛЯДУ СПРАВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ

Юрко С.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету,
адвокат Національної асоціації адвокатів України
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5960-6096
e-mail: yurko.law@ukr.net

Юрко С.С. Процедура розгляду справ конституційної юрисдикції в Україні.

Стаття присвячена дослідженню проблем і перспектив правового регулювання процедури розгляду справ конституційної юрисдикції в Україні. Встановлено, що здійснення завдань, покладених на Конституцією і Законом «Про Конституційний Суд України» на єдиний орган конституційної юрисдикції реалізовується у формі судового конституційного процесу, тобто спеціальної судової процедури. На теперішній час, здійснення такої процедури в загальному вигляді передбачено Розділом 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» та Регламентом Конституційного Суду. Більша частина судових процедур розгляду справ конституційної юрисдикції визначена на рівні підзаконного акту. Вважаємо, що такий підхід є хибним, оскільки ст. 19 Конституції України передбачає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

З'ясовано, що на процедурні проблеми діяльності Конституційного Суду у частині законодавчого урегулювання розбіжності судової практики, необхідності законодавчої деталізації та конкретизації важливих частин процедурних аспектів діяльності суду звертала свою увагу Венеціанська комісія. Встановлено, що в ряді країн Європи діють спеціальні кодекси конституційної юрисдикції або аналогічні процесуальні закони. Наприклад, Кодекс конституційної юрисдикції Республіки Молдова від 16 червня 1995 року має набагато більш високу якість юридичної техніки ніж аналогічні процедурні норми Закону України «Про Конституційний Суд України».

З метою вирішення означеної проблематики у Верховній Раді України нині продовжує розглядатись Проект Закону про конституційну процедуру № 4533 від 21 грудня 2020 року. Підтримуючи основні цілі цього Законопроекту, визначено його істотні недоліки, які нівелюють позитивні новелли, які ним пропонуються. Наголошено, що відповідна законопроектна робота має опиратися на вітчизняну доктрину конституційного права, досвід кодифікації процесуального законодавства інших галузей права та відповідний зарубіжний досвід.

Ключові слова: конституційне судочинство, конституційна процедура, конституційне провадження, конституційна юрисдикція, конституційний процес.

Yurko S.S. Procedure for consideration of cases of constitutional jurisdiction in Ukraine.

The article is devoted to the study of problems and prospects of legal regulation of the procedure for consideration of cases of constitutional jurisdiction in Ukraine. The author establishes that the tasks entrusted to the single body of constitutional jurisdiction by the Constitution and the Law «On the Constitutional Court of Ukraine» are implemented in the form of judicial constitutional proceedings, i.e., a special judicial procedure. Currently, such a procedure is generally provided for in Section 2 of the Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine» and the Rules of Procedure of the Constitutional Court. Most of the judicial procedures for consideration of cases of constitutional jurisdiction are defined at the level of by-laws. The author believes that this approach is erroneous, since Article 19 of the Constitution of Ukraine provides that state and local self-government bodies and their officials are obliged to act only

on the basis, within the limits of their powers and in the manner provided for by the Constitution and laws of Ukraine.

It is established that the Venice Commission has drawn its attention to the procedural problems of the Constitutional Court in terms of legislative regulation of the divergence of judicial practice, the need for legislative detail and specification of important parts of the procedural aspects of the court's activities. It has been established that a number of European countries have special codes of constitutional jurisdiction or similar procedural laws. For example, the Code of Constitutional Jurisdiction of the Republic of Moldova of 16 June 1995 has a much higher quality of legal technique than similar procedural provisions of the Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine».

In order to address the above issues, the Draft Law on Constitutional Procedure No 4533 of 21 December 2020 is currently being considered by the Verkhovna Rada of Ukraine. While supporting the main objectives of this Draft Law, the author identifies its significant shortcomings which offset the positive novelties proposed by it. It is emphasised that the relevant legislative work should be based on the national doctrine of constitutional law, the experience of codification of procedural legislation of other branches of law and relevant foreign experience.

Key words: constitutional justice, constitutional procedure, constitutional proceedings, constitutional jurisdiction, constitutional process.

Постановка проблеми. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує право кожному на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, при визначенні цивільних прав і обов'язків особи чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі [1]. Право на справедливий суд є складовою принципу верховенства права і охоплює надзвичайно широке поле різноманітних категорій, включаючи в себе інституційні, організаційні і процедурно-процесуальні аспекти. Однією із найбільш важливих гарантій реалізації права на справедливий суд є наявність чітких законодавчих судових процедур під час розгляду справ у судах, постановлення і виконання його рішень. Важливо щоб такі процедури закріплювались саме на законодавчому рівні, оскільки ст. 19 Конституції України передбачає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [2]. Тобто взаємодія фізичних і юридичних осіб із органами судової влади має відбуватися в рамках процедур визначених законами.

Вказане положення Основного Закону повною мірою реалізовано щодо діяльності судів з розгляду цивільних і кримінальних справ, адміністративних і господарських судів у відповідних процесуальних кодексах. Діяльність Конституційного Суду України в цьому аспекті є найбільш сумнівною, оскільки у сфері розгляду справ конституційної юрисдикції відсутній власний процесуальний кодекс. Закон України «Про конституційний суд» регулює лише найбільш загальні засади взаємодії фізичних та юридичних осіб із єдиним органом конституційної юрисдикції, що актуалізує необхідність вивчення означеної проблематики та удосконалення відповідного законодавства.

Стан опрацювання. Питання процедури розгляду справ конституційної юрисдикції та процесуального аспекту діяльності Конституційного Суду України становили предмет досліджень таких науковців як М. Тесленко, О. Євсєєв, М. Гультай, В. Лемак, О. Петришин, В. Тихий, М. Костицький та ін.

Метою статті є критичний аналіз правового регулювання процедури розгляду справ конституційної юрисдикції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Конституційний Суд України (далі – КСУ) є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України [3].

Діяльність КСУ щодо здійснення завдань, покладених на нього Конституцією і Законом «Про Конституційний Суд України», реалізовується у формі судового конституційного процесу, тобто спеціальної судової процедури [4, с. 158]. Така спеціальна судова процедура визначена передусім Розділом 2 Закону України «Про Конституційний Суд України», який складається із 48 статей [3], чого, на наш погляд, явно недостатньо для врегулювання конституційного провадження. Тому досить багато процесуальних аспектів діяльності КСУ визначено на підзаконному рівні Регламентом КСУ, що затверджений відповідною постановою 22 лютого 2018 року [5].

Вважаємо, що такий підхід є хибним, оскільки ст. 19 Конституції України передбачає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [2]. Можливість КСУ самостійно врегульовувати власну ж процедуру діяльності є сумнівним з точки зору дотримання принципу "rule of law" (правовладдя) і потенційно надає занадто широкі можливості для дискреційних повноважень.

На теперішній час Закон «Про Конституційний Суд України» не визначає: розгорнутої системи принципів конституційного провадження та правового статусу учасників, їх прав та обов'язків, порядку формування складу суду та вирішення відводів, доказів та доказування, процесуальних заходів примусу, детального порядку проведення засідань та ін. Частина цих питань звісно отримує свій розвиток у Регламенті, але, на наш погляд, такі положення слід вирішувати на законодавчому рівні, законодавчим органом, який обрано народом України.

За роки незалежності КСУ неодноразово ставав заручником політичних інтриг або ініціатором політичних скандалів та одіозних рішень. Зокрема варто згадати Рішення № 22-рп/2003 від 25 грудня 2003 року [6], в якому КСУ розтлумачив частину третю статті 103 Конституції України, відповідно до якої, одна й та сама особа не може бути президентом України більше ніж два строки підряд. Цим рішенням Конституційний Суд України дозволив Леоніду Кучмі балотуватись на посаду президента України третій раз поспіль, проте останній цим правом не скористався. У 2010 році КСУ відмовив у відкритті конституційного подання Президента України та 50 народних депутатів щодо роз'яснення норм Основного Закону у частині обмеження терміну розміщення іноземних військових баз в Україні. Після цього, як відомо, відбулося підписання сумнозвісної Угоди між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, якою було подовжено розміщення військових баз країни-агресора в Криму з 2017 до 2042 року з автоматичним продовженням на 5 років. Перелік досить спірних рішень КСУ можна продовжувати, але це є лише є емпіричним підтвердженням необхідності переосмислення різних аспектів діяльності органу конституційної юрисдикції.

На процедурні проблеми діяльності КСУ звертали свою увагу і міжнародні організації. Зокрема, у другому Терміновому висновку CDL-AD(2020)039-e Венеційська комісія звернула увагу українського парламенту на ряд проблемних аспектів організаційного, процедурного, змістовного та функціонального характеру у діяльності КСУ, що потенційно можуть бути унормовані шляхом законодавчого врегулювання (наприклад, щодо: законодавчого урегулювання розбіжності судової практики, сформованої сенатами КСУ; необхідності законодавчої деталізації та конкретизації важливих частин процедурних аспектів КС особливо в тій частині, що створюють права або обов'язки для фізичних осіб; покращення рівня правової аргументації Суду в частині належної аргументації та мотивування кожного законодавчого положення, визнаного Судом неконституційним та ін.) [7].

Звичайно, КСУ має зберігати також певну адміністративну самостійність та можливість регулювати внутрішні несуттєві процедурні формальності у Регламенті. Але основні правила конституційного провадження мають бути визначені, на наш погляд, на рівні закону або кодексу. Наприклад, у Республіці Молдова, окрім Закону «Про Конституційний суд» від 13 грудня 1994 року, діє також Кодекс конституційної юрисдикції від 16 червня1995 року [8]. У відповідному Кодексі чітко визначено: загальні положення (глава 1); принципи (глава 2); склад суду і відводи (глава 4); правовий статус учасників (глава 5); процесуальні строки (глава 6); загальна процедура і стадії процесу (глава 3, 7, 8, 10); акти суду (глава 9); судові витрати (глава 11) та ін. питання. Стаття 3 Закону Латвійської Республіки «Про Конституційний суд» закріплює, що Регламентом Конституційного Суду, що затверджується самим Конституційним Судом регулюються лише внутрішні питання Конституційного Суду, правила професійної поведінки суддів Конституційного Суду, структура апарату Конституційного Суду, управління документами тощо [9]. Тобто зовнішні взаємовідносини також врегульовані на законодавчому рівні.

В Україні діюча модель регулювання процесуальної діяльності КСУ різко відрізняється від процесуальної регламентації діяльності судів інших юрисдикцій. Взаємодія учасників конституційного провадження і влади в особі КСУ фактично відбувається у порядку, що визначений підзаконним актом, прийнятим органом, що не обирається демократично. Виходом із цієї ситуації може бути прийняття окремого кодексу з питань конституційного судочинства.

З метою вирішення означеної нами проблематики у Верховній Раді України нині продовжує розглядатись Проект Закону про конституційну процедуру № 4533 від 21 грудня 2020 року (далі – Зако-

нопроект) [10]. Метою Законопроекту є урегулювання процедурної і процесуальної діяльності Конституційного Суду України в межах та обсягу, передбачених статтею 153 Конституції України. Законопроектом пропонується шляхом прийняття окремого законодавчого акту привести у відповідність із вказаною конституційною вимогою порядок здійснення Конституційним Судом України своїх повноважень під час розгляду справ конституційної юрисдикції, підстави і порядок звернення до нього, процедуру розгляду ним справ, постановлення і виконання його рішень, надання висновків.

Загалом, підтримуючи основні цілі цього Законопроекту, слід також звернути увагу на окремі його недоліки.

По-перше Законопроект як слідує з його назви та змісту оперує поняттям «конституційна процедура» як основним для означення діяльності КСУ. У доктрині конституційного права це поняття переважно має інше змістове навантаження. Так, зокрема, В. Погорілко та О. Фрицький відзначають, що термін «конституційний процес» використовується в літературі і як синонім терміну «конституційна процедура», і визначається як вид законодавчого процесу (законодавчої процедури), порядок внесення змін до Конституції відповідно до статей 154–159 Основного Закону [11, с. 436]. У дисертаційному дослідженні О. Євсєєва, присвяченій дослідженню процедур у конституційному праві, автор пропонує таке визначення: «конституційно-правова процедура – різновид юридичної процедури, що спрямований на досягнення конституційно-правового результату, який виражається у формуванні конституційно-правових норм, утворенні або припиненні існування суб'єктів конституційного права, попередженні правопорушень у конституційно-правовій сфері або у виникненні, реалізації, зміні чи припиненні певного конституційного правовідношення» [12, с. 8].

Тобто на доктринальному рівні поняття конституційна процедура застосовується для позначення в першу чергу процедури формування конституційно-правових норм, прийняття і внесення змін до Конституції.

По-друге Законопроект не містить якісного переосмислення діючої регламентації процедури розгляду справ конституційної юрисдикції в Україні. Проект закону складається із восьми розділів та 65 статей, переважна більшість яких повністю або частково відтворює положення Закону України «Про Конституційний Суд України», які поданим Законопроектом пропонується виключити з його тексту. Автори пропонують лише окремі доповнення по певним вузьким питанням: конституційної доктрини (ст. 3), запровадження реєстру актів КСУ та публічний доступ до нього (ст. 8), автоматизованої системи документообігу КСУ та автоматизованого (випадкового) розподілу справ між суддями (ст. 9) тощо. Порівняльно-правовий аналіз Кодексу конституційної юрисдикції Республіки Молдова від 16 червня1995 року та Законопроекту свідчить про зовсім різний рівень і якість законопроектної роботи. Вважаємо, що логіка проекту закону України або кодексу щодо правового регулювання процедури розгляду справ конституційної юрисдикції має враховувати насамперед логіку іншого процесуального законодавства України, що вже склалася.

По-третє Законопроект не вирішує, на наш погляд, власного ж завдання – визначення процедури і меж здійснення Конституційним Судом України своїх повноважень під час розгляду справ конституційної юрисдикції. Оскільки Законопроект в більшості дублює положення Закону України «Про Конституційний Суд України», деталі регулювання процесуальної діяльності КСУ залишатимуться у Регламенті. Наприклад, учасникам конституційного провадження, а також їх правам та обов'язкам присвячено всього три статті (ст. 17–19). Законопроект не визначає особливостей статусу свідків, експертів, спеціалістів, суб'єктів конституційних звернень тощо. Аналогічне стосується також й інших положень.

Висновки. Однією із найбільш важливих гарантій реалізації права на справедливий суд є наявність чітких, встановлених законами, судових процедур під час розгляду справ у судах, постановлення і виконання його рішень. На нашу думку, важливо щоб такі процедури закріплювались саме на законодавчому рівні як того вимагає ст. 19 Конституції України. На теперішній час, процедура розгляду справ конституційної юрисдикції продовжує регулюватись переважно на підзаконному рівні.

З метою вирішення цього питання, на розгляді у Верховній Раді України перебуває Проект Закону про конституційну процедуру № 4533 від 21 грудня 2020 року. Вважаємо, що цей законопроект має істотні недоліки і не вирішить основних проблем правового регулювання розгляду справ конституційної юрисдикції в Україні. Відповідна законопроектна робота має опиратися на вітчизняну доктрину конституційного права, досвід кодифікації процесуального законодавства інших галузей права та відповідний зарубіжний досвід.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. Урядовий кур'єр. 2010. № 215.
2. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. с. 141.
3. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2136-19.
4. Костицький М. Доказування в конституційному судовому процесі. Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 4-5. С. 158–163.
5. Регламент Конституційного Суду України: Постанова КС України від 22.02.2018 р. № 1-п. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/reglament_2.pdf.
6. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 2003 року у справі № 1-46/2003 (справа щодо строків перебування на посту Президента України). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-03#Text.
7. Ukraine - Urgent opinion on the Reform of the Constitutional Court, endorsed by the Venice Commission on 11 December 2020 at its 125th online Plenary Session (11-12 December 2020), CDL-AD(2020)039-e. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)039-e.
8. Кодекс конституційної юрисдикції Республіки Молдова від 16 червня 1995 року № 502. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=122076&lang=ru.
9. The Law on the Constitutional Court. Consolidated version as of 30-06-2020. The Law was published in: Lietuvos aidas (state newspaper) 1993, No 24-0; Valstybės žinios (Official Gazette) 1993, No 6-120, identification code 0931010ISTA0000I-67. URL: https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-law-on-the-constitutional-court/1475.
10. Проект Закону про конституційну процедуру № 4533 від 21 грудня 2020 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=4533.
11. Конституційне право України: підручник / під. ред.: В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, О.В. Городецький та ін.; За ред. В.Ф. Погорілка. К.: Наукова думка, 2003. 732 с.
12. Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. Х., 2008. 19 с.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.61/64(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.31

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЇХ ПРИПИНЕННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Діденко Л.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових
дисциплін та статистики
факультету права та економіки
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6860-5017
e-mail: t7959595@gmail.com

Діденко Л.В. Загальна характеристика шлюбно-сімейних правовідносин та їх припинення за законодавством України.

Родина – це найдавніший механізм на землі, і вона посідає важливе місце в людському суспільстві. Протягом всієї історії людства міцні родини були гарантією стабільності в суспільстві.

Звикання до сімейного життя – процес нелегкий, в ньому виникають конфліктні ситуації. Проте, все це «підводне каміння» при спільному бажанні подружжя може бути подолано, а в гіршому випадку шлюб за життя подружжя може бути припинено шляхом його розірвання (розлучення). Руйнація сім'ї завжди була пов'язана з соціально правовими проблемами розірвання шлюбу. Вони були цікавими для суспільства, давали матеріал для досліджень в галузі права і соціології для розробки заходів, що перешкоджали б розпаду родини.

Шлюб – це союз чоловіка та жінки, який укладається для утворення родини, сумісного життя, народження і виховання дітей, який не обмежується будь-яким строком. І дійсно, наміри наречених не містять в собі тимчасових умов, мають постійний характер. Разом з тим, і законодавство, і практика сімейного життя передбачають можливість припинення шлюбу, причому реалізують її досить часто.

Подружній союз ґрунтується на добровільних засадах. І в тому разі, коли в процесі подружнього життя з'ясовується, що подальше збереження родини не є можливим і продовження шлюбу зашкодить подружжю і дітям, то цілком закономірним стає розлучення.

Розлучення – не обов'язковий, але можливий, такий, що руйнує шлюб як союз, - підсумок невдалого розвитку шлюбно-сімейних відносин. Як правило, розлучення – це лише оформлення результатів розпаду шлюбу. Проблема розірвання шлюбу – проблема соціальна і юридична, що полягає у визначенні причин, умов, за яких шлюб може бути розірвано, ознак, необхідних для розірвання шлюбу в органах ДРАЦСу, підстав, достатніх для суду, правил його провадження, у визначенні наслідків розлучення для подружжя, дітей та інших осіб. Шлюб припиняється розлученням, тобто обриваються всі подружні стосунки між чоловіком та жінкою, однак протягом тривалого часу між ними залишається цілий ряд зв'язків, як правило, моральних, а нерідко і матеріальних, майнових.

Ключові слова: шлюб, правовідносини, припинення, подружжя, родина, процес, стосунки, сімейне життя, припинення шлюбу, конфліктні ситуації, взаємні права та обов'язки, шлюбно-сімейні правовідносини.

Didenko L.V. General characteristics of marital and family legal relations and their termination under the legislation of Ukraine.

The family is the oldest mechanism on earth, and it occupies an important place in human society. Throughout human history, strong families have been a guarantee of stability in society.

Getting used to family life is not an easy process, conflict situations arise in it. However, all these «pitfalls» can be overcome with the joint desire of the spouses, and in the worst case, the marriage can be terminated during the life of the spouses by breaking it off (divorce). The destruction of the family has always been associated with the socio-legal problems of divorce. They were interesting for society, provided material for research in the field of law and sociology for the development of measures that would prevent the disintegration of the family.

Marriage is a union of a man and a woman, which is entered into for the formation of a family, joint life, the birth and upbringing of children, which is not limited to any term. And indeed, the intentions of the bride and groom do not contain temporary conditions, they have a permanent character. At the same time, both the legislation and the practice of family life provide for the possibility of termination of marriage, and they implement it quite often.

The marital union is based on voluntary principles. And in the event that in the course of married life it becomes clear that the further preservation of the family is not possible and the continuation of the marriage will harm the spouses and children, then divorce becomes quite natural.

Divorce is not mandatory, but possible, the kind that destroys marriage as a union – the result of the unsuccessful development of marital and family relations. As a rule, a divorce is only a formalization of the results of a marriage breakdown. The problem of divorce is a social and legal problem, which consists in determining the reasons, conditions under which a marriage can be dissolved, the signs necessary for the dissolution of a marriage in the bodies of the DRATS, the grounds sufficient for the court, the rules of its proceedings, in determining the consequences of divorce for the spouses , children and other persons. Marriage is terminated by divorce, that is, all marital relations between a man and a woman are severed, but for a long time a number of ties remain between them, as a rule, moral, and often also material, property.

Key words: marriage, legal relationship, termination, spouse, family, process, relationship, family life, termination of marriage, conflict situations, mutual rights and obligations, marital and family legal relations.

Постановка проблеми. За сімейним законодавством України припинення шлюбно-сімейних правовідносин розуміється як зумовлене настанням певних юридичних фактів припинення правовідносин, які виникли між чоловіком та дружиною за юридично оформленим шлюбом. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання між жінкою та чоловіком за їх ініціативою або одного з них, або в разі смерті одного з подружжя (ст. 104 СК України).

В Україні, як і в інших країнах, розгляд питань про моральні, етичні, культурні ті соціальні аспекти шлюбно-сімейних правовідносин, зокрема правові наслідки їх припинення, на сьогодні є актуальними. Правове регулювання окремих аспектів розірвання шлюбу вимагає сучасного систематичного аналізу, адже воно є найпоширенішою формою припинення шлюбу. Тема наукового дослідження є особливо актуальною для нашої держави, оскільки Україна знаходиться в п'ятірці держав за кількістю розлучень у Європі.

Стан опрацювання. Проблематику припинення, розірвання шлюбу та їх правових наслідків досліджували такі українські науковці: Ч.Н. Азімов, О.М. Бандурка, О.Б. Безпалько, С.М. Братусь, Я.Р. Веберс, В.С. Гопанчук, О.В. Дзера, В.В. Луць, О.А. Підопригора, З.В. Ромовська, О.І. Сафончик, Р.О. Стефанчук, Я.М. Шевченко та інші.

Мета статті. Науковий аналіз, систематизація, оцінка, розробка пріоритетних напрямів сімейного права у галузі виникнення та припинення шлюбно-сімейних правовідносин, теоретичних та практичних проблем, що виникають за правовими наслідками їх припинення.

Виклад основного матеріалу. Родина завжди відігравала особливу роль в розвитку суспільства, адже вона є основою суспільства, первинним «осередком», в якому створюються умови для вільного саморозвитку особистості людини і виконуються найважливіші соціальні функції (демографічна, економічна та соціально-культурна). Тому держава і суспільство зацікавлені в створенні сприятливих умов для розвитку здорової та стабільної родини, яка є такою необхідною для їх продуктивного та поступового розвитку.

За останні роки зацікавленість питанням шлюбу та сім'ї значно зросла. Ці проблеми стали більш ретельно та серйозніше розглядати в спеціальній літературі – соціологічній, філософській, педагогічній, юридичній. Роль сім'ї в суспільстві все більше зростає, підвищується соціальне значення функцій, які покликана виконувати родина: продовження роду людського, виховання прийдешнього покоління, становлення особистості, взаємодопомога членам родини.

Конституція України 1996 року, Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України містять у собі цілий перелік норм, спрямованих на захист прав і свобод осіб, які перебувають у шлюбі, а також на регулювання взаємовідносин подружжя на принципах взаємоповаги особистих немайнових і майнових прав, що виникають після реєстрації шлюбу.

Шлюбно-сімейні відносини у процесі розвитку й становлення незалежної держави не лише в економічному, а й у соціально-культурному, а також у морально-етичному плані, є найбільш актуальними, оскільки вже самі по собі вони є основою становлення й розвитку суспільства в цілому.

На сучасному етапі розвитку суспільства, шлюб є вільним, рівним та рівноправним союзом чоловіка та жінки. Іншою стороною свободи шлюбу є свобода розлучення, тобто припинення правовідносин між подружжям, зумовлене настанням певних юридичних фактів.

Конституція України від 28 червня 1996 року (ст. 51) передбачає, що шлюб базується на добровільній згоді чоловіка і жінки, а тому ніхто не може бути примушений до вступу в шлюб, так само як ніхто не може бути змушений перебувати у шлюбі, тобто надається можливість для розірвання шлюбу [1].

Законодавство не може обмежити свободу подружжя, яке вирішило розірвати шлюб, не ставить спеціальних перепон в цій справі, але звідси не слідує висновок про те, що держава заохочує розірвання шлюбу. Держава і суспільство всіляко прагнуть до зменшення їх кількості не за допомогою якихось штучних методів, а шляхом запобігання конфліктних ситуацій в родині, поліпшення умов проживання в ній, шляхом переконання юнаків і дівчат в необхідності бути більш обачними під час обрання своїх супутників життя, уникати легковажних і необміркованих рішень [8, с. 76].

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин не з'явилося нових причин для розірвання шлюбу, як і не з'явилося нічого нового у відносинах між чоловіком і дружиною, але змінилося в молодих подружніх парах ставлення до сімейного життя, з'явилися інші критерії, інші оцінки і самооцінки. Адже з розірванням шлюбу припиняються лише певні відносини, натомість змінюються та з'являються інші права та обов'язки колишнього подружжя. Крім того, особливу увагу слід приділити дітям, які, напевне, більше за всіх страждають при розлученні батьків. Хоча існують такі ситуації, що тільки розлучення вважається єдиним можливим виходом зі складної сімейної ситуації. І для збереження фізичного та психічного стану здоров'я дитини просто необхідне розірвання шлюбу між батьками. Навіть в порівняно благополучній родині в самому її початку подружжя не завжди очікує від шлюбу одне й те саме, по-різному уявляють собі своє подружнє життя. І якщо ці очікування різко розходяться з буденністю життя, то конфлікти неминучі [6, с. 14].

Розірвання шлюбу як соціальне явище посідає важливе місце в житті родини та суспільства, займає значну масу судових справ та практики органів ДРАЦСу.

Динаміка кількості розлучень і середня тривалість шлюбного життя подружжя залежать від різних змін в розвитку суспільства. На ці показники, перш за все, впливають моральні погляди та матеріальні умови життя, що постійно змінюються. Велику роль відіграє цілеспрямований вплив права, норм закону. Всіма цими заходами суспільство активно сприяє зміцненню родини. Особливий ефект цей вплив має, коли одночасно і в одному напрямку діють сили закону і моралі, економічні фактори і спільнота. Природно, що зовнішнє втручання в таких випадках має бути суто вибірковим і не застосовуватися без розбору до всіх різноманітних і складних сімейних ситуацій, адже шлюб в нашому суспільстві укладається по любові, вільно і добровільно.

В процесі сімейного життя почуття любові і дружби нерідко змінюються: частіше в бік ще більшого зміцнення, а іноді навпаки. Тому як результат існує можливість розладу сімейного життя, який призводить до розлучень. Однак сам факт розлучення не завжди означає зникнення родини. Замість зруйнованої родини часто виникає нова і нерідко більш міцна, ніж попередня. В повторних шлюбах саме свобода розлучення дає можливість існування міцної і нормальної родини, заснованої не на побоюванні , що з родини піде чоловік або дружина, а на взаємній прихильності [7, с. 27].

Розлучення, будучи винятковою подією для існування сім'ї і стосунків в ній, являє собою разом із тим явище, яке має свої специфічні особливості та закономірності. Помітні статистична стійкість кількості розлучень, стабільність мотивів розлучення, збільшення і зменшення кількості розлучень в певних вікових групах. Досить стабільні і норми правового регулювання розірвання шлюбу як в суді, так і в органах ДРАЦСу. В інституті розірвання шлюбу спостерігаються тенденції, пов'язані з моральним аспектом, з соціальним напрямком до збільшення або зменшення кількості розлучень, які регулюють, визначають або впливають на мотиви і підстави розлучень, на фактори, що лежать в основі розірвання шлюбу [2].

Протягом існування соціального інституту шлюбу ставлення до підстав його припинення змінювалося під впливом різних факторів (суспільних, державних, релігійних та інших). Необхідною умовою вивчення факторів, причин та приводів розірвання шлюбів є їх класифікація.

Розірвання шлюбу є не тільки стресовою ситуацією для подружжя, але й представляє собою складний процес, що потребує врахування багатьох юридичних наслідків.

Розірвання шлюбу в більшості випадків відбувається в силу декількох найбільш визначних груп факторів. По-перше, діють обставини об'єктивні, в якійсь мірі залежні від зовнішніх причин. До них відносять, наприклад, нездатність мати дитину або тяжку невиліковну хворобу одного з подружжя, також примусове тривале окреме проживання та інше. По-друге, впливають причини, пов'язані з поведінкою сторін, іноді існуючими уже на момент його укладання: укладення шлюбу за розрахунком, без любові та поваги, шлюб, що виник в результаті випадкового, короткочасного знайомства. До них також відносяться і підстави для розлучення, що виникли уже в процесі подружнього життя, що виходять із взаємин подружжя, характерів та навичок [9, с. 13].

Закон припускає і дозволяє припинення шлюбу, визначає його процедуру, умови і наслідки, він втручається активно лише в тих випадках, коли необхідно захистити інтереси слабкої сторони – дітей, а також вагітної жінки, або жінки, що годує немовля. В сучасній правовій структурі рішення питання про розірвання шлюбу практично повністю залежить від волі тих, хто розлучається. Суд, виходячи з закону, а також керуючись власними переконаннями, робить спробу примирити подружжя, зберегти родину і, тільки переконавшись в неможливості цього, перевіряє наявність необхідних для розлучення умов, переконується в тому, що родина розпалася і подальше спільне життя подружжя стало неможливим, і тільки тоді розриває шлюб [10, с. 289].

Після розірвання шлюбу подружні права та обов'язки припиняють своє існування, проте деякі сімейні відносини продовжують існувати (наприклад, батьківські, аліментні тощо). Поширеність сімейних відносин, ускладнених іноземним елементом, викликає необхідність правового вирішення протиріч між сімейним законодавством України та законодавством інших держав. Із прийняттям в Україні діючого Сімейного кодексу ці проблеми в основному вирішені, крім того, усунуто прогалини, які мали місце в чинному раніше сімейному законодавстві.

Правові наслідки припинення шлюбу полягають у припиненні на майбутній час особистих і майнових правовідносин, що існували між подружжям під час шлюбу. При цьому одні правовідносини припиняються відразу після припинення шлюбу, інші можуть бути збережені або за бажанням подружжя (наприклад, збереження шлюбного прізвища – ст. 113 СК України; виплата компенсації особі за розірвання шлюбу з ініціативи іншої особи відповідно до шлюбного договору – ст. 99 СК України) або в силу прямого встановлення закону [3].

З розірванням шлюбу подружжя втрачає й інші права, передбачені іншими галузями права: право на одержання спадщини за законом після смерті колишнього з подружжя; право на пенсійне забезпечення в зв'язку з втратою одного з подружжя на встановлених законом підставах.

Всі сили нашого суспільства, що впливають на родину та стосунки в ній, спрямовані на зміцнення родини, запобігання розлучень, на врегулювання, створення нормальних взаємовідносин між подружжям.

Держава і суспільство цілком обґрунтовано розглядають припинення шлюбу як явище негативне, оскільки вони зацікавлені у стабільності сімейних відносин. В умовах створення здорового стабільного шлюбу більш успішно вирішується проблема виховання дітей, вдосконалюються особистісні взаємини самого подружжя [11, с. 152].

Висновки. Розірвання шлюбу є важливим процесом у житті багатьох людей, тому правильне вирішення виникаючих проблем та питань щодо проведення його впливатиме на колишнє подружжя, їхніх неповнолітніх дітей, інших осіб, на майнові та немайнові відносини незалежно від того, яким чином відбулося розірвання шлюбу.

Підбиваючи підсумок вищевикладеного, необхідно відзначити той факт, що, безумовно, тема припинення шлюбу є досить актуальним питанням не тільки для громадян, але й для законодавця. Дане питання привернуло до себе увагу з погляду законодавця саме тим, що розірвання шлюбу, як правило, спричиняло достатню кількість несприятливих наслідків не тільки для подружжя, але і для держави в цілому. Це питання виховання дітей, власності, відносини з іншими особами тощо.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. ВВР. 2003. № 40–44. – Ст. 356.
3. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22
4. Загальна декларація прав людини / Генеральна Асамблея Організацій Об'єднаних націй (10.12.1948 р.).
5. Конвенція про право, що застосовується до режимів власності подружжя (Гаага, 14.10.1978 р.).
6. Глиняна К.М. правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України: автореф. дис...к.ю.н.:12.00.03. Одеса. 2006. 20 с.
7. Розгон О. Припинення шлюбу в разі його розірвання та визнання фіктивним: відмінності між правовими наслідками на прикладах судової практики. Вісник. 2018. № 9 (46). С. 25–35.
8. Калітенко О.М. Окремі новели з питань припинення шлюбу (за новим СК України). Актуальні пробл. держави і права. Одеса: Юрид. л-ра. 2003. С. 76.
9. Сафончик О.І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук.: спец.: 12.00.05 – Трудове право, право соціального забезпечення. К., 2009. 20 с.
10. Сафончик О.І. Правові наслідки припинення шлюбно-сімейних правовідносин. Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Керівник авт. кол. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. Одеса: Фенікс, 2011. Вип. 41. С. 286–293.
11. Сімейне право України: Підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін..; за заг. редакцією В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2006. 264 с.

УДК 347. 96(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.32

НОТАРІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Діденко Л.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових
дисциплін та статистики
факультету права та економіки
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6860-5017
e-mail: t7959595@gmail.com

Діденко Л.В. Нотаріальний процес як один із видів юридичного процесу.

Важливу роль у здійсненні правозахисної й правоохоронної функції в системі правоохоронних органів країни відіграє нотаріат України [1].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про нотаріат», нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності [2].

Діяльність нотаріату має певну спільність із діяльністю інших органів цивільної юрисдикції. Нотаріальна діяльність є різновидом юридичної й, відповідно, соціальної діяльності та спрямована на надання офіційної сили, вірогідності юридичним правам, фактам і документам.

Нотаріальний процес – це вид юридичного процесу, що являє собою встановлений законом порядок вчинення нотаріальних дій. Нотаріальний процес є процесуальною галуззю, тому при вчиненні нотаріальних дій виникають характерні йому нотаріальні процесуальні правовідносини. Нотаріальні процесуальні відносини можна вважати різновидом суспільних, що виникають між особами, які вчиняють нотаріальні дії, та особами, які звернулися по вчинення нотаріальних дій, та врегульовані нормами законодавства про нотаріат.

Нотаріальний процес – це сукупність вчинюваних нотаріальних проваджень або нотаріальних дій. Нотаріальний процес – правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб. Вчинення нотаріальних дій здійснює суворо встановлене коло осіб, конкретний склад і обсяг компетенції яких встановлені законодавством (ст.ст. 1, 3, 34–40 Закону України «Про нотаріат»). Нотаріальний процес – це діяльність, безпосередньо пов'язана з необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки. У нотаріальному процесі існує система вимог, що ставляться до нотаріального провадження. Оскільки нотаріальний процес є різновидом юридичного процесу і зводиться до передбаченого законом порядку вчинення нотаріальних дій, він характеризується складним структурним змістом.

Нотаріальний процес – це розгляд певної юридичної справи. В результаті вчинення нотаріальних дій юридичні права та обов'язки осіб, щодо яких ці дії були вчинені, санкціонуються державою, документам надається офіційного значення, що дає змогу вказаним особам набувати певного статусу і здійснювати певні дії. Нотаріальний процес можна характеризувати також як діяльність, пов'язану з учиненням операцій з нормами права, тобто це різновид правозастосовної діяльності, коли відповідний державний орган або посадова особа повинні безпосередньо використовувати норми права для вирішення конкретної юридичної справи.

Ключові слова: закон, особа, законодавство, нотаріус, стадії, відносини, нотаріальні дії, нотаріальний процес, помічник нотаріуса, юридичний процес, нотаріальна процесуальна діяльність.

Didenko L.V. Notarial process as one of the types of legal process.

The notary of Ukraine plays an important role in the implementation of human rights and law enforcement functions in the system of law enforcement agencies of the country [1].

According to Art. 1 of the Law of Ukraine «On Notaries», a notary in Ukraine is a system of bodies and officials entrusted with the duty to certify rights, as well as facts of legal significance, and to perform other notarial actions provided for by this Law, with the aim of providing them of legal probability [2].

The activity of a notary has certain commonalities with the activities of other bodies of civil jurisdiction. Notarial activity is a type of legal and, accordingly, social activity and is aimed at providing official force and credibility to legal rights, facts and documents.

A notarial process is a type of legal process, which is a legally established procedure for performing notarial acts. The notarial process is a procedural branch, therefore, when notarial acts are performed, notarial procedural legal relations characteristic of it arise. Notarial procedural relations can be considered a type of social relations that arise between persons who perform notarial acts and persons who applied for notarial acts, and are regulated by the norms of notarial legislation.

A notarial process is a set of performed notarial proceedings or notarial actions. The notarial process is a legal form of activity of state bodies and officials authorized to do so. The performance of notarial acts is carried out by a strictly established circle of persons whose specific composition and scope of competence are established by legislation (Articles 1, 3, 34–40 of the Law of Ukraine «On Notaries»). The notarial process is an activity directly related to the need to use various methods and means of legal technology. In the notarial process, there is a system of requirements related to notarial proceedings. Since the notarial process is a type of legal process and boils down to the order of notarial actions prescribed by law, it is characterized by a complex structural content.

The notarial process is the consideration of a certain legal matter. As a result of the performance of notarial acts, the legal rights and obligations of the persons in respect of whom these acts were performed are sanctioned by the state, the documents are given official significance, which enables the specified persons to acquire a certain status and perform certain actions. The notarial process can also be characterized as an activity related to carrying out operations with legal norms, that is, it is a type of law enforcement activity, when the relevant state body or official must directly use legal norms to solve a specific legal case.

Key words: law, person, legislation, notary, stages, relations, notarial actions, notarial process, notary assistant, legal process, notarial procedural activity.

Постановка проблеми. Ступінь розвитку нотаріальної діяльності є важливим показником як рівня правової системи країни, так і суспільної свободи. Виникненню нотаріату як складової правової культури передує насамперед необхідність легалізації різних юридично значущих подій (фактів). Без нотаріуса практично не може обійтися будь-яка держава, фізична чи юридична особа, адже він є з'єднувальною ланкою між громадянами щодо їх ставлення до цивільних прав та обов'язків.

Стан опрацювання. Питанням нотаріату, нотаріальної діяльності та розробкою теорії нотаріального процесу в Україні займалися С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, В.В. Комаров, В.В. Баранкова, М.В. Бондарєва, Т.М. Кучер, О.С. Снідевич, М.М. Дякович, Я.П. Панталієнко.

Мета статті. Стаття має на меті розкрити поняття нотаріального процесу, визначити важливі джерела нотаріального процесуального права, розглянути стадії нотаріального процесу. Проаналізувати нотаріальне провадження як елемент нотаріального процесу та нотаріальні дії.

Виклад основного матеріалу. Нотаріат є спеціальним правозастосовним, юрисдикційним органом, його діяльність можна розглядати як особливий вид діяльності, що відбувається у певному процесуальному порядку. Відносини, що виникають у зв'язку зі вчиненням нотаріальної діяльності між нотаріусом та фізичними (юридичними) особами з приводу посвідчення фактів (угод), видачі свідоцтв про право на спадщину, охоронних дій нотаріуса тощо, за своїм характером є процесуальними, спрямованими на вирішення матеріально-правових питань. Усе це свідчить про те, що процесуальний порядок здійснення нотаріальних дій маючи конкретну регламентовану систему процесуальних дій, становить зміст нотаріального процесу [3, с. 80].

Нотаріальна процесуальна діяльність – це правозастосовна, юрисдикційна діяльність, у межах якої нотаріусом розглядається конкретна нотаріальна справа, а результатом є правозастосовний нотаріальний акт, який містить висновок про наявність у зацікавленої особи права або встановлення юридичного факту. Нотаріальний процес, як форма здійснення цієї діяльності, вид юридичного процесу, є встановлений законом порядок здійснення нотаріальних дій. Зміст нотаріального процесу становлять процесуальні дії нотаріусів та інших учасників нотаріального процесу, за допомагаю яких реалізуються їхні права та обов'язки [4, с. 78].

Нотаріальний процес характеризується низкою ознак, характерних для юридичного процесу. Так, нотаріальний процес – це розгляд конкретної юридичної справи, наслідком вирішення якої є висновок нотаріуса про права та обов'язки осіб, щодо яких ці дії були вчинені, вони санкціонуються державою, а документи набувають офіційного значення, що дозволяє таким особам мати певний статус та вчиняти певні дії [7, с. 291].

Нотаріальний процес – правова форма діяльності уповноважених на те органів держави та посадових осіб. Вчинення нотаріальних дій здійснює суворо встановлений список осіб, обсяг компетенції яких встановлено законодавством. Порушення правил, які визначають компетенцію осіб, які можуть здійснювати нотаріальні дії, спричиняє настання негативних процесуальних наслідків – визнання недійсними нотаріальних дій.

Таким чином, нотаріальне процесуальне право – це система правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі вчинення нотаріальних дій між нотаріальними органами та особами, які звертаються за вчиненням таких дій [8, с. 8].

Джерелами нотаріального процесуального права є нормативні акти, які регулюють організацію діяльності нотаріальних органів та процесуальний порядок вчинення ними нотаріальних дій. Основні положення діяльності нотаріальних органів та посадових осіб, які здійснюють нотаріальні дії, врегульовано Законом України «Про нотаріат», який був прийнятий Верховною Радою України 2 вересня 1993 року та набрав законної сили 1 січня 1994 року. Джерелами нотаріального процесуального права є також окремі закони, зокрема Закон України «Про міжнародне приватне право», Закон України «Про іпотеку», Закон України «Про плату за землю» тощо.

Важливим джерелом нотаріального процесуального права є рішення Верховної Ради України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також накази Міністерства юстиції України [5, с. 392].

Нотаріальний процес складається з низки послідовних стадій. Стадійність – ознака нотаріального процесу, що визначає його динаміку, послідовність здійснення процесуальної діяльності. Стадія нотаріального процесу, як його складова частина, утворюється сукупністю нотаріальних процесуальних дій, спрямованих до однієї процесуальної мети, і яка характеризується просторово-часовими рамками, специфічним колом суб'єктів, які володіють певними, реалізованими саме в цій стадії правами та обов'язками, та процесуальними документами, які видаються. Залежно від виду, нотаріальне провадження може пройти всі або окремі стадії процесу. У той самий час ряд стадій є обов'язковими.

Першою обов'язковою стадією нотаріального процесу є стадія порушення нотаріального провадження, яка характеризується подачею письмової чи усної заяви. Наприклад, для порушення нотаріального провадження про видачу свідоцтва про право на спадщину, векселі, здійснення виконавчого напису або видачі дубліката документа обов'язково подається письмова заява, а при посвідченні угоди про засвідчення вірності копії документа, засвідчення справжності підпису на документах, досить усної заяви.

Перед порушенням нотаріального провадження перевіряється наявність умов для здійснення такої нотаріальної дії. Так, для посвідчення угод, необхідно перевірити наявність таких умов: дотримання правил територіальної компетенції щодо її посвідчення, законність правочину, правоздатність та дієздатність юридичної або фізичної особи (учасника правочину), дійсність волевиявлення сторін на посвідчення конкретної угоди тощо [9, с. 65].

Другою обов'язковою стадією нотаріального процесу є стадія попередньої підготовки вчинення нотаріальної дії. Ця стадія має на меті створити необхідні умови для правильного вчинення нотаріальної дії та прийняття нотаріального акта. Зміст стадії становлять дії пов'язані з:

– встановленням фактів, які мають значення для даної справи. Вирішення питання пов'язаного із встановленням фактів, що мають значення для конкретного нотаріального провадження, провадиться з урахуванням норм матеріального права, які регулюють відносини, що стали предметом нотаріальної діяльності.

– про розподіл кола доказів, необхідних для підтвердження цих фактів;

– вирішенням питання про склад осіб, які повинні брати участь у вчиненні нотаріальної дії;

– забезпеченням подання всіх необхідних доказів та інформування осіб, зацікавлених у справі щодо тих фактів, отримання яких передбачено законодавством;

– роз'яснення особам, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій, їх змісту та значення з урахуванням можливих правових наслідків.

Розгляд заяви щодо суті та вчинення нотаріальної дії – третя обов'язкова стадія нотаріального провадження. Зміст цієї стадії становить перевірка поданих документів, їх оцінка та аналіз, на підставі чого нотаріус робить висновок про можливість або неможливість вчинення нотаріальних дій та, за наявності підстав, здійснює нотаріальну дію з оформленням та видачею відповідного нотаріального документа.

Не є обов'язковою стадією нотаріального процесу стадія оскарження нотаріальних дій чи відмови у скоєнні. Якщо заінтересована особа вважає, що нотаріус неправильно вчинив нотаріальну дію або відмовив у її вчиненні, вона має право оскаржити ці дії до суду у порядку позовного провадження.

Нотаріальне провадження є елементом нотаріального процесу, що характеризується предметними ознаками. Нотаріальне провадження загалом можна визначити як сукупність процесуальних дій, що здійснюються нотаріусами чи іншими суб'єктами нотаріального процесу у конкретному, встановленому законом порядку, тобто форма та порядок вчинення нотаріальних дій мають певну правову врегульованість.

Вид нотаріального провадження (чи окремі нотаріальні провадження) це – порядок здійснення об'єднаних у певні групи нотаріальних дій, подібних за своєю матеріально-правовою природою, що зумовлює процесуальні особливості їх вчинення.

Порядок здійснення нотаріальних дій регламентують загальні та спеціальні правила, дотримання яких є обов'язковим, оскільки цим забезпечують правильне та швидке рішення нотаріальної справи та видачу законного та обґрунтованого нотаріального акта.

Зміст нотаріального провадження взагалі, тобто загальний порядок, становлять основні правила вчинення нотаріальних дій, які діють однаково незалежно від того, яка конкретна дія здійснюється. Інакше висловлюючись, застосування норм загального порядку вчинення нотаріальних дій залежить від їх характеру і є обов'язковим у всіх випадках [10, с. 12].

Спеціальний порядок нотаріального провадження регламентується щодо кожної конкретної нотаріальної дії. Процесуальний порядок розгляду різних нотаріальних справ має свої особливості залежно від предмета нотаріальної діяльності.

Всі нотаріальні дії можна розділити на чотири групи і, відповідно, виділити чотири види нотаріальних виробництв:

– вчинення нотаріальних дій, спрямованих на посвідчення безперечного права (нотаріальні дії, пов'язані з видачею свідоцтва про право на спадщину, про право власності на частину у спільному майні подружжя, про придбання майна з громадських торгів тощо). Об'єктом охорони під час таких дій є суб'єктивні права громадян і юридичних осіб. При її вчиненні досягається мета надання достовірності безумовному праву;

– вчинення нотаріальних дій, спрямованих на посвідчення та засвідчення безперечних фактів (посвідчення угод, посвідчення факту, що громадянин є живим, що громадянин перебуває в конкретному місці, передача заяв громадян та організацій іншим громадянам та організаціям, засвідчення вірності копій документів, переклад документом з однієї мови на іншу, свідчення справжності). При цьому забезпечується охорона законних інтересів, які полягають у наданні достовірності та визнанні безумовними окремих фактів;

– вчинення нотаріальних дій, спрямованих на забезпечення збереження майна та документів (охоронні дії нотаріуса): охорона спадкового майна, прийняття документів на зберігання, накладення заборони відчуження нерухомого майна, прийняття в депозит грошових сум та цінних паперів. Спільним у цих нотаріальних процесах є те, що вони спрямовані забезпечити безпеку певних об'єктів;

– вчинення нотаріальних дій, спрямованих на подання нотаріальному документу сили виконавчого документа (виконавчий напис нотаріуса, протест векселя). Виконавчий напис нотаріуса про протест векселя та вексель з відміткою нотаріуса про опротестування не лише свідчить про факт заборгованості, а й мають силу виконавчого документа.

Висновки. Нотаріальний процес характеризується як специфічна правова форма діяльності, суть якої полягає в тому, що в її рамках здійснюється застосування правових норм шляхом реалізації нотаріатом юрисдикційних повноважень. У зв'язку з цим характеристика нотаріального процесу як одного з видів юридичного процесу є досить актуальною та своєчасною [6, с. 305].

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII /Верховної Ради України. 1993. № 39. Ст. 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.
3. Бондарєва М.В. Гарантії нотаріальної діяльності. Університетські наукові записки. 2010. № 2 (34). С. 80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Unzap_2010_2_11.
4. Долинська М.С. Особливості реалізації нотаріальної діяльності в незалежній Україні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2015. Вип. 3. С. 75–84.
5. Коротюк О.В. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат». Х.: Право, 2012. 648 с.
6. Радзієвська Л.Е., Пасічник С.Г. Нотаріат в Україні: навч. посіб. / за ред. Л.К. Радзієвської. К.: Юрінком Інтер, 2000. 483 с.
7. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Нотаріат в Україні. Теорія і практика: навч. посіб. для студ. закл. вищ. освіти. К.: А.С.К., 2001. 976 с.
8. Фурса С. Актуальні питання теорії і практики нотаріальних правовідносин. Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Юридичні науки. 2011. № 87. С. 8.
9. Чижмарь К.І. Гарантії нотаріальної діяльності: деякі питання теорії та практики. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 4. С. 65.
10. Черниш В., Нелін О. До питання про реформування органів нотаріату в Україні. Юридична Україна. 2012. № 9. С. 10–14.

UDC: 321
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.33

HISTORICAL ASPECT OF INTERNATIONAL MEDIATION AND CURRENT TRENDS IN ITS DEVELOPMENT

Zhomartkyzy M.,
Candidate of Law
Teacher, School Lyceum No. 101 named after A. Muslimov
Kyzylorda city, Republic of Kazakhstan
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-7124-0385
e-mail: mariya.zhomartkyzy@gmail.com

Zhomartkyzy M., Historical aspect of international mediation and current trends in its development.

The article «Historical aspect of international mediation and modern trends of its development» explores the evolution and role of international mediation throughout history and analyzes the current trends of its development in the modern world. The article examines the role of mediation in conflict resolution in different eras, starting from ancient civilizations to the present. Particular attention is paid to key stages in the development of international mediation, such as the Renaissance, the 19th and 20th centuries, and modernity, with a focus on the influence of international organizations and technological innovations. Current trends are also analyzed, including the expansion of actors, the use of modern technology, the increasing role of regional organizations, and cultural sensitivity. The article emphasizes that contemporary international mediation is becoming a more complex and multidimensional phenomenon, playing an important role in conflict resolution and maintaining stability on the world stage.

The article considers international mediation as one of the alternative ways of resolving legal conflicts. The historical aspect of the emergence of international mediation is analyzed, the main trends of its development are highlighted.

The historical aspect of the development of international mediation and modern trends of its development reflect significant progress in the field of international conflict resolution. Since ancient times, people and groups have sought to use mediation to resolve disputes and prevent wars. In the modern world, international mediation has become an increasingly recognized and effective tool for conflict resolution and peacekeeping.

Current trends in the institution of international mediation encompass a number of important aspects that reflect changes in world politics, technological advances, and cultural preferences.

Here are the key ones:

✓ As the role of various regional players, such as regional organizations, has strengthened, their influence on international mediation has grown. They are becoming important mediators of conflicts in their regions and can play a crucial role in maintaining stability.

✓ Information and communication technologies are opening up new avenues for mediation, including virtual platforms and cyber-mediation. They facilitate the exchange of information and enable remote interaction between parties to a conflict.

✓ In addition to States and international organizations, non-governmental organizations, academic institutions and private companies are increasingly involved in international mediation. Their expertise and neutrality can make a significant contribution to conflict resolution.

✓ Modern mediators are increasingly paying attention to the cultural, religious and social dimensions of conflicts. Understanding local customs and values can contribute to effective mediation.

✓ Mediation is increasingly linked to economic motives and measures to stimulate peace and cooperation. Economic support can be a means of encouraging constructive solutions.

✓ An important aspect of current trends is the development of standards and ethics for mediators. Professionally trained and competent mediators contribute to successful conflict resolution.

✓ Modern mediation increasingly focuses on conflict prevention and avoidance, as well as on rapid response to initial tensions.

✓ Media and public opinion play an important role in creating an atmosphere of trust and support for successful mediation. Modern mediators are increasingly engaging with the public and using media platforms for communication and influence.

The combination of these trends points to the evolution of the institution of international mediation towards a more flexible, integrated and adaptive system that can better meet the challenges of contemporary international conflicts.

Current trends in the development of the institution of international mediation include the growing interest in the use of mediation in international disputes, the establishment of specialized international mediation centers and the development of professional standards for international mediators.

Key words: historical aspect, international mediation, modern trends, development, conflictology, diplomacy, international relations, peaceful conflict resolution, mediation, international organizations, regional stability, cultural aspects, technological innovations.

Жомаркизи М., Історичний аспект міжнародної медіації та сучасні тенденції її розвитку.

У статті «Історичний аспект міжнародної медіації та сучасні тенденції її розвитку» досліджується еволюція та роль міжнародної медіації протягом історії та аналізуються актуальні тенденції її розвитку в сучасному світі. У статті розглядається роль медіації у врегулюванні конфліктів у різні епохи, починаючи від стародавніх цивілізацій і закінчуючи сьогоденням. Особливу увагу приділено ключовим етапам розвитку міжнародної медіації, таким як епоха Відродження, Ренесанс, 19-20 століття та сучасність, з акцентом на вплив міжнародних організацій та технологічних інновацій. Також проаналізовано сучасні тенденції, серед яких розширення кола учасників, використання сучасних технологій, зростання ролі регіональних організацій та врахування культурних особливостей. Підкреслюється, що сучасна міжнародна медіація стає все більш складним і багатовимірним явищем, відіграючи важливу роль у врегулюванні конфліктів і підтримці стабільності на світовій арені.

Міжнародна медіація розглядається як один з альтернативних способів вирішення правових конфліктів. Проаналізовано історичний аспект виникнення міжнародної медіації, виокремлено основні тенденції її розвитку.

Історичний аспект розвитку міжнародної медіації та сучасні тенденції її розвитку відображають значний прогрес у вирішенні міжнародних конфліктів. З давніх часів окремі особи та групи осіб прагнули використовувати медіацію для вирішення спорів та запобігання війнам. У сучасному світі міжнародна медіація стає все більш визнаним та ефективним інструментом врегулювання конфліктів та підтримання миру.

Сучасні тенденції розвитку інституту міжнародної медіації охоплюють низку важливих аспектів, які відображають зміни у світовій політиці, технологічний прогрес та культурні уподобання.

Ось ключові з них:

✓ З посиленням ролі різних регіональних гравців, таких як регіональні організації, зростає їхній вплив на міжнародну медіацію. Вони стають важливими посередниками у врегулюванні конфліктів у своїх регіонах і можуть відігравати вирішальну роль у підтримці стабільності.

✓ Інформаційно-комунікаційні технології відкривають нові можливості для медіації, включаючи віртуальні платформи та кібер-медіацію. Вони полегшують обмін інформацією та уможливлюють дистанційну взаємодію між сторонами конфлікту.

✓ Окрім держав та міжнародних організацій, неурядові організації, наукові установи та приватні компанії все частіше беруть участь у міжнародній медіації. Їхній досвід і нейтралітет можуть зробити значний внесок у врегулювання конфліктів.

✓ Сучасні медіатори все частіше звертають увагу на культурні, релігійні та соціальні аспекти конфлікту. Розуміння місцевих звичаїв і цінностей може сприяти ефективній медіації.

✓ Медіація все частіше пов'язана з економічними мотивами та заходами зі стимулювання миру та співпраці. Економічна підтримка може бути засобом заохочення конструктивних рішень.

✓ Важливим аспектом сучасних тенденцій є розробка стандартів та етики для медіаторів. Професійно підготовлені та компетентні медіатори сприяють успішному вирішенню конфліктів.

✓ Сучасна медіація все більше акцентує увагу на запобіганні та уникненні конфліктів, а також швидкому реагуванні на початкову напруженість.

✓ Засоби масової інформації та громадська думка відіграють важливу роль у побудові довіри та підтримці успішної медіації. Сучасні медіатори все більше взаємодіють з громадськістю та використовують медіа-платформи для комунікації та інформаційного впливу.

Поєднання цих тенденцій вказує на еволюцію інституту міжнародної медіації в бік більш гнучкої, інтегрованої та адаптивної системи, здатної краще відповідати на виклики сучасних міжнародних конфліктів.

Серед сучасних тенденцій розвитку інституту міжнародної медіації - зростання інтересу до використання медіації в міжнародних спорах, створення спеціалізованих центрів міжнародної медіації та розробка професійних стандартів для міжнародних медіаторів.

Ключові слова: історичний аспект, міжнародне посередництво, сучасні тенденції, розвиток, конфліктологія, дипломатія, міжнародні відносини, мирне вирішення конфліктів, медіація, міжнародні організації, регіональна стабільність, культурні аспекти, технологічні інновації.

Problem Statement. Since disputes are an integral part of human nature, people have been using international mediation in one form or another since ancient times. Many features of the conciliation procedure, which are known to modern law and international practice, were formed at the early stages of the emergence of human civilization, so historical analysis of the

The institution of international mediation plays an important role in conflict resolution at the international level. However, despite its importance, there is a need for a better understanding of the historical aspect of its development and current trends in order to effectively use mediation in the modern context.

The elaboration of the problems of the topic «Historical aspect of international mediation and modern tendencies of its development» consists of the research of the roots of international mediation and the connection with the current development of the international community and the influence of mediation. The object of conflict is always the cause, the reason for the conflict. This is the side of the object, the contradiction, because of which the interests of different subjects collide. One of the essential features of a conflict is the nature and characteristics of the parties involved in it. The current classification of conflicts experts consider incomplete and inconclusive, due to the changing nature of the conflict phenomenon and its lack of study.

The object of research in this article is: classification of international conflicts in historical chronology, subject to resolution through mediation.

Subject: development of a comprehensive universal model for creating various role-playing games used in the mediation process, based on a systematic classification of conflicts.

The article, in order to elaborate on the topic in detail, deals with the following aspects of the topic:

- ✓ The historical development of international mediation.
- ✓ Evolution of international law and norms.
- ✓ Organizations and instruments of international mediation.
- ✓ Current Challenges and Trends.
- ✓ The importance of intercultural and intercivilizational dialogue.
- ✓ The role of civil society and non-governmental organizations.
- ✓ Political and economic dimensions of international mediation.
- ✓ Balancing the interests and participation of all parties.

The above-mentioned aspects make up the general picture of the problematics of «Historical aspect of international mediation and modern tendencies of its development».

The purpose of the article is to explore the history of the development of the institution of international mediation and to identify current trends in its development, to understand the evolution of international mediation throughout history and to explore current trends that affect the application of mediation in the modern context.

The article also aims to analyze and explore the current trends and changes that are taking place in the field of international mediation in the modern world. The article aims to identify key aspects of the development of this institution, to consider the impact of new trends and factors on the effectiveness of mediation efforts, and to understand how the institution of international mediation is adapting to the changing realities of global relations.

Presentation of the research material. The definition of the concept of «mediation» (from Latin «mediare» - to be a mediator) in legal texts and publications varies significantly and quite often only certain minimum requirements to the mediation process itself are displayed, defining it as a voluntary, structured process in which the mediator facilitates communication between the parties, allowing them to take responsibility for finding a solution to the conflict [1].

The historical aspect of international mediation has a long and rich history, from ancient times to the present. Mediation, as a way of resolving conflicts and settling differences between states or other parties, is an important component of international relations.

Let us take a look at the main stages in the historical development of international mediation:

Ancient World and Middle Ages: Already in ancient civilizations such as Mesopotamia, Egypt, Greece and Rome, the practice of mediation for conflict resolution existed. During this period, mediators were often neutral parties, often using diplomatic and cultural ties.

Renaissance and Modern Times: In the 17th and 18th centuries, the European system of states laid the foundations for modern international mediation. However, much of the diplomatic effort at the time focused on balances of power and alliances, not so much on mediation.

The twentieth and twentieth centuries: With the development of international law and organizations such as the UN, international mediation became more organized. Examples are the Paris Conference of 1919 and the mediation of international conflicts in the post-war era.

Modernity: With the development of technology and globalization, international mediation has become more complex and multi-layered. It can include states, international organizations, non-governmental organizations, as well as cyber and internet mediation.

The development of international mediation in the twenty-first century already has modern trends:

Increasing the parties involved: Modern international mediation increasingly involves a wide range of actors such as States, international organizations, private companies and non-governmental organizations.

Use of technology: With the development of information and communication technologies, cyber-mediation and mediation via the Internet is now possible. This can facilitate information sharing and dialog between parties to a conflict.

The increasing role of regional organizations: Regional organizations such as the African Union, the European Union and others have become more active in conflict resolution in their regions.

Professionalization of mediation: Modern mediators usually have specialized knowledge and skills in conflict and mediation, which contributes to more effective conflict resolution.

Integrating soft power and economic diplomacy: Mediation increasingly involves not only political aspects but also economic motives and mechanisms.

Cultural sensitivity: Modern mediators pay more attention to the cultural aspects of conflict and local contexts in order to better understand the conflict parties and find sustainable solutions.

Emphasis on prevention: Instead of reacting to conflicts, modern mediation is increasingly focused on preventing them and minimizing risks.

Development of international law and norms: International law and norms play an important role in the maintenance and legalization of international mediation.

Modern international mediation epitomizes the complex and evolving process of resolving conflicts and facilitating cooperation between different parties on the world stage. It is not just an activity of finding compromise solutions, but a wide range of actions and strategies aimed at preventing and resolving conflicts, maintaining stability and facilitating dialogue between states, organizations and other actors.

In this context, modern international mediation epitomizes:

Constructive Dialogue: Modern international mediation involves the ability to create an atmosphere of dialogue in which parties can freely express their interests and concerns, seek common ground and find solutions that take into account the interests of all participants.

Flexibility and adaptability: International mediators must be prepared to adapt to changing circumstances and diverse types of conflict, using different methods and approaches depending on the situation.

Cultural and regional sensitivity: International mediation takes into account cultural, historical and regional specificities to ensure better interaction and understanding between the parties.

Use of technology and communication tools: Modern mediators make extensive use of communication tools, including the internet and social media, to share information and keep participants connected.

Supporting international norms and rules: International mediators often operate within the framework of existing international law and norms, which contributes to the legalization and sustainability of the solutions reached.

Partnership and cooperation: Modern international mediation often involves working in partnership with other organizations, states, non-governmental organizations and active engagement with local actors.

Conflict prevention and early response: Mediation focuses on early detection and prevention of conflicts, as well as rapid response to tensions that have erupted.

The totality of these aspects emphasizes that modern international mediation is a complex and dynamic process that seeks to promote peace, stability and cooperation on the world stage.

In general, conciliation procedures, to which international mediation belongs, have undergone a significant evolutionary process and have been enshrined in different ways in various historical senses. However, they have always played a significant stabilizing role in international society, as they have smoothed out significant public disputes as well as disputes between states.

When trying to find a reference to the first position of international mediation in history, most of the authors quote the Bible and also point out that the solution, and also point to the dispute resolution by tribal leaders in Africa, mediation in China, or the system of dispute resolution by rabbis in Jewish culture that has existed for thousands of centuries [2].

Historically, there have been three main approaches to resolving disputes and conflicts in international mediation practice:

- from a position of strength
- legally
- proactively

The solution to international conflicts *from a position of strength is* that one or more parties are oppressed by the superiority of the other party in force. This can be physical force, quantitative advantages, etc.

The second approach, *from the standpoint of law,* provides for the conclusion of law in an international court, normative prescriptions, instructions, regulations, rules.

The third approach to linking conflicts - *from the position of interests*, provides that the parties try to find out and determine what led to the conflict and, if possible, to ensure those interests that have been violated [3].

So, the history of international conflict resolution is the history of changes in its three main forms: violent (anti-legal), judicial (by means of coercive law in the judicial order) and conciliatory.

The history of international conflict resolution is a field of study that examines past events and methods used to manage and resolve conflicts between states and other international actors. It involves analyzing conflicts that have occurred throughout history and the ways in which they have been resolved, including peace negotiations, mediation, diplomatic efforts, and other mechanisms.

The history of international conflict resolution covers a wide period of time, from ancient times to the present day. It examines a variety of cases and situations, including wars, territorial disputes, the collapse of empires, ideological controversies, and other causes of conflict between states.

The study of the history of international conflict resolution provides a better understanding of the causes and dynamics of conflicts, as well as the effectiveness of the various approaches and tools used to resolve them. It also identifies common trends and lessons that can be applied to contemporary efforts

The history of international conflict resolution provides the basis for the development of strategies and policies for peaceful conflict resolution.

In the ancient period, the violent form prevailed. At the pre-state and pre-legal stages of human society, conflicts were usually resolved in favor of the stronger. At the same time, the situation when any dispute in the tribe predetermined violence, injury, murder and discord became unacceptable, as it undermined the very existence of the tribe. Therefore, chiefs and elders took over the duty of conciliators, unleashing disputes between tribe members by their power based on authority and personal qualities. At this stage, the mediators and arbitrators were the same individuals. The chief, tribal elder were both mediator and arbitrator [4]. In this case, unlike the modern institution of mediation, a neutral third party could impose its decision on the parties. It can be assumed that as a result of applying pressure on the party to the conflict, - it was often possible to end the dispute in peace, but not necessarily on the terms of satisfying the interests of the parties.

In ancient Greece there was such an important social and legal institution as «PROXENETAS», derived from the word «hospitality». It meant the use of an intermediary to establish and maintain ties, negotiations and relationships between individual citizens, families, societies and even countries. Such a mediator was called a proxenetas. He was a person capable of constructive dialog and possessed of common sense, who was considered a trusted person to establish or maintain friendly relations within the family, among relatives and even in the state. He enjoyed hospitality, various privileges, respect and honor. Such a mediator, usually performed duties of conciliation to both the trustor and the receiving party. He had to

look after the interests of both parties and promote them in every possible way. Such a citizen could reach the level of «proxenetas» only with the help of organization of assistance in coordination of interests and reaching an agreement between the parties [4 P. 171]. It is «proxenetas» that presumably can be considered a kind of «predecessor» of the modern mediator.

In the pre-Christian society of the early Middle Ages, disputes between individuals, as before, were settled for the most part by the right of the strong and by the personal authority of the chief. An offense inflicted on one member of a kin was regarded as an offense to his entire kin and entailed blood feuds. Consequently, the parties to disputes were first of all families, which at their own will started negotiations among themselves regarding the settlement of the dispute.

An important step in the development of conciliation procedures was the introduction of monetary sanctions for the offense. Since sanctions were applied not only to punish the offender and take revenge, but also to facilitate the possibility of effective negotiations aimed at peaceful settlement of the dispute [4 P. 153].

In medieval France, conciliation was the main way of settling disputes. Mediation was widely used in towns and especially in villages. This procedure was entirely oral. Representatives of the clergy and nobility acted as mediators. As the role of the state in public life increased and the «legal occultation» of the population increased, the practice of mediation changed. In the 17th century, mediation became a preliminary procedure before going to court and had the widest application. In particular, amicable agreement with the involvement of a third party was used in disputes over harm, violent offenses (one third of cases of serious crimes in cities by amicable agreement).

It should be noted that throughout the history of development, conciliation has been closely linked to the development of arbitration, with the early stages forming a single process.

Non-judicial dispute resolution methods such as mediation, arbitration and consensual approaches are becoming increasingly popular in Kazakhstan. They allow disputes to be resolved faster and more efficiently, reducing the time and cost of litigation.

Mediation for Kazakhstan is a historically established institution, with centuries of law enforcement experience. In the course of its historical development, mediation as a dispute resolution procedure has undergone many changes to what it is today.

The resolution of clan disputes and conflicts according to unwritten law has traditionally been inherent in Kazakh society. The institution of biys, which existed for several centuries in the 18th century, is considered to be the historical prerequisite for the use of mediation in Kazakhstan.

Historically, Kazakh society is characterized by traditional customary law, expressed in oral form, transmitted from generation to generation. The Kazakh customary law itself consisted of three sources: custom (adat or zan); practice of the court of biys; provisions of the Congress of biys (erezhe). All these three sources are closely related to each other. The practice of the court of biys or the so-called judicial precedent, as well as the provisions of the court of biys, the so-called «erezhe», constantly supplemented and changed the existing legal customs. All settlements of disputes, including criminal ones, were of conciliatory and compensatory nature, such as kun (ransom), aip (fine), remuneration for losses and others.

The court of biys, as a court of high morality, was built and based on such fundamental principles that constitute its inviolable foundations as incorruptibility of the judge, justice as the essence and moral orientation of judicial decisions, accessibility and publicity of the court, the judge's mastery of oratory as a means of proving and justifying a judicial decision, the court's focus on reconciliation of the parties and full compensation for the damage caused by the offense.

The court of biys is a historically established and successfully formed institution of mediation. The peculiarity of the court of biys was democratic, and Kazakh law (in the objective sense) provided a dispositive possibility in choosing a judge. The bi, in turn, was elected from a number of highly authoritative, respected and experienced aksakals, whose competence was not doubted by the participants of these relations. Hence, the self-sufficient independence of the «judge», because violation of this principle could entail disputability of the candidacy in the future, and as a consequence, doubt in the authority and competence of the decisions made. Therefore, the activity of biys was accompanied by a very responsible approach to dispute resolution.

As noted by academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Zimanov S.Z. in the monograph «The court of biys - a unique judicial system», published in 2009, the main criteria for a high level of moral and moral-ethical qualities of courts - biys were: «independence, professionalism, philosophical reflection, oratory, extreme fairness and honesty, freethinking and folk ideals, mastering the

richness of the turn and style of folk eloquence, polemical abilities, prudence and ingenuity in finding a way out of conflict situations under consideration» [5 C 23]. [5 C. 233].

It is no coincidence that in Article 15 of the Law of RK «On Mediation» dated January 28, 2011 the legislator stipulated requirements for non-professional mediators: having extensive life experience, authority and impeccable reputation [6].

One of the striking features of the court of biys - in its spirituality and was its social purpose, which was reduced to the conciliatory function in the resolution of disputes, thereby having a positive impact on maintaining the stability of relations in society. The court of biys was based, first of all, not so much on the norms of legal custom, but more on moral and ethical and moral attitudes that had developed in the society, because of the decisions of the court of biys had a humanistic orientation.

Modern scientists have proved that the law of the Kazakh people is a cultural heritage created over many centuries in the form of short and capacious sayings, norms of customary law based on democratic traditions. The uniqueness of the law of the Kazakh people is that it expressed the spirit of the people, their aspirations and aspirations for freedom and justice [7].

Academician Zimanov S.Z. noted: «Nothing in Kazakh society was valued higher than the kingdom of the Word and the kingdom of the Law». The kingdom of the word was manifested in the fact that in the Great Steppe the power of eloquence and truthful word were demanded and valued. Especially it was manifested in Biysk justice» [5 C. 23].

Dat - this short word denoted the requirement of a person to be listened to, to express his claims, his opinion. The kingdom of justice was ensured by the unquestionable authority of biys. Justice in the Kazakh law was carried out in compliance with the principles of adversarial proceedings, publicity, clarity, as well as by means of eloquent presentation and proving the circumstances of the case equally by the parties.

Kazakh law in the life of nomadic society performed the following functions: regulatory, managerial, unifying, protective and humanistic. Kazakh law is the achievement of the Kazakh people, the level of legal culture. It emerged and developed synchronously, dynamically. «Kazakh law, as noted academician Zimanov S.Z, is the law and power, the source of social existence and morality, art and spiritual value». That is, Kazakh law was the foundation, the core, the mechanism for the development of social relations. Also Kazakh law is unique in that it was not based on the norms of religion. Its main sources were customs, khan-bi legal statutes and collections, cultural traditions of the Great Steppe [8].

Some norms of Kazakh customary law have survived and exist to this day. It is a public domain, a heritage of historical value in the life of modern society of Kazakhstan.

The institution of the court of biys fulfilled various functions - it carried out justice, sought to reconcile the parties, formed the ideas of law in Kazakh society. The biys possessed special savvy and resourcefulness, were able to express their thoughts succinctly and accurately, could find a way out of the most confusing and complicated situations, and had a gift of eloquence. Legal decisions adopted by the courts of biys were based on judicial precedents, khan's legislation, as well as on the customs of nomadic society and social and administrative relations in it. These legal decisions had not only formally imperative characters, but also moral and ethical qualities. This was highly valued in nomadic society.

According to A.S. Ibrayeva, there were many requirements for an applicant for the status of a bi. The future biys had to know not only the norms of Kazakh customary law, but also to have unquestionable authority. This criterion was especially valued in nomadic society, as the court of biys was an intermediary between representatives of nomadic nobility (khan, sultans) and the people [7].

Courts of biys also played a great role in the formation of Kazakh nomadic legal culture. They were the creators, builders of legal culture. On this issue in relation to them from generation to generation passed such aphorisms as: «Tura bide tugan zhok, tugandy bide iman zhok», «A fair judge has no bias, everyone is equal before him. An unjust judge has no honor and authority among the people». Decisions made by biys should not only correspond to the norms of customary law, but also induce and form in the minds of society ideas, views on humanity.

According to A.S. Ibrayeva, the main function of the court of biys was not in material compensation of damage, but in ensuring the triumph of justice. By its nature, this institution is democratic and humane. This was especially pronounced in the resolution of disputes regarding kun, i.e. payment of compensation for deprivation of life. In resolving these categories of cases, the biy used legal means aimed at reconciliation of the parties [7 C.19].

At the present stage of society development, various methods of dispute (conflict) resolution are used. Such legal institutions, which are humane and democratic in nature, are especially valued. Such is the

institute of mediation as an alternative way to resolve disputes out of court. This institution is presented in Kazakh legal science as a result of the existence and development of Kazakh customary law and the institution of biys. The biys were the persons who carried out the function of mediator in the Kazakh people in the ancient times.

B. Beknazarov notes the similarity of the institution of mediation with the court of biys. «I would like to note that there are historical prerequisites for turning to the institution of mediation in Kazakhstan. One can draw an analogy between mediation and the court of biys, who resolved disputes in the Kazakh steppe for many centuries. Like mediators, biys acted as mediators in disputes, and there was no formal appointment to this position» [9] [9].

One of the most notable trends in Kazakhstan is the use of alternative dispute resolution methods in business. Corporations and companies are increasingly resolving their conflicts through arbitration and mediation, which allows them to save time and resources.

Another trend related to non-judicial means of dispute resolution is the development of mediation in public life. Organizations engaged in mediation as a means of conflict resolution in various spheres of public life, such as family and labor disputes, are actively developing in Kazakhstan.

Finally, another trend related to the use of non-judicial methods of dispute resolution is the gradual development of legal culture in Kazakhstan. With the growing legal awareness of the population and the strengthening of the rule of law, more and more people are turning to non-judicial methods of dispute resolution as a more effective and peaceful way of resolving conflicts.

Thus, retrospective analysis has shown that the institution of mediation for modern Kazakhstan has its historical roots. And for further development of this institution can be used the experience, principles, ideas, values of nomadic society. The revival of the mediation institute in the rule of law is called to ensure law and order, justice, consent and tranquility in society.

In the history of Ukraine one can also find tendencies related to non-judicial methods of dispute resolution. Yes, in the Zaporizhian Sich important meetings, in particular military councils, were held in the form of a stake. Discussion of issues on the circle continued until the society came to a consensus acceptable to all its members [11].

In the XV-XVI centuries in the territory of Kievan Rus were widespread procedures of «amicable reconciliation» with the participation of the super arbitrator, which were used to resolve conflicts between nobles [12].

Consequently, the institution of mediation for Ukraine is acceptable and has been used for a long time, which is confirmed by historical facts.

In its modern sense, mediation began to develop in the second half of the 20th century, primarily in the countries of the Anglo-Saxon system of law - the USA, Australia, the UK, and later it gradually began to spread in other countries.

The alternative dispute resolution movement has a specific birthplace - the United States of America, and perhaps even a birth date - 1976, the time of the P. Pound National Conference on «Causes of Public Dissatisfaction with the Administration of Justice in the United States,» known as the Pound Conference. Two papers from the Pound Conference constitute the policy platform of the alternative dispute resolution movement in the United States and elsewhere in the world. In his remarks, Chief Justice W. Beggera noted that American society «has reached the point where our justice system - at both the state and federal levels - could literally fall apart before the end of this century, despite a significant increase in the number of judges and administrators and huge financial infusions.» He identified the most serious problems of the judicial system - very high court costs, long case processing times, over-legalization and formalization of procedures, costly legal services for citizens - and suggested turning to informal alternatives.

The second foundational document was the opinion of Professor F. Sander, who introduced the idea of a «house of justice with many doors», for which he subsequently received a special award in the United States for his outstanding contribution to alternative dispute resolution. Under this concept, the U.S. court is seen as an institution that provides an opportunity to resolve disputes by opening various «doors.» A person applying to the court first sets out all the circumstances to the counselor to the court, who conducts a thorough analysis of the case and recommends the most appropriate option for resolving the dispute («next doors»), one of which may be the conclusion of a conciliation agreement [2 C. 230].

The next 30 years were marked by an irreparable increase in the number of mediations, arbitration procedures, mini-trials, expert examination procedures and other alternative dispute resolution schemes in virtually all branches of law in the United States, including in the sphere of public legal relations.

In 2001, a unified US law «On Mediation» was developed and adopted. At the beginning of the XXI century in the USA there was already a serious legislative base for mediation, hundreds of organizations providing alternative dispute resolution services were operating, thousands of professional mediators were practicing. In all states without exception, judicial mediation programs were established, which provided for a range of mediation models, from bona fide to strictly mandatory.

The first attempts to apply mediation, as a rule, took place only in the resolution of disputes arising in the sphere of family, family relations. Over time, mediation was also recognized in resolving a wider range of disputes, from family conflicts to complex multilateral conflicts in civil and public spheres [12 C.45].

Since the end of the 20th century, mediation and other alternative dispute resolution procedures have been actively spreading around the world. Case law countries such as Canada, the United Kingdom, Australia and New Zealand quickly picked up the movement and established alternative dispute resolution institutions similar to those in the United States.

According to statistics, the United States of America and the countries of the Anglo-Saxon legal system surpass other nations in the number of disputes that can be resolved out of court [13].

In addition, in modern African, Islamic, Chinese or Japanese societies, unlike in Western culture, conciliatory non-judicial methods of dispute resolution are mainstream, while courts are perceived as an alternative to them.

The modern stage of development of mediation procedures is characterized by a number of features associated with the scientific and technological revolution, population growth and, as a consequence, the complication of social relations. Therefore, the following main trends in the development of mediation can be distinguished at present:

1. Mediation has become a profession in its own right. Whereas in the past mediators were persons who, first of all, had a high social status and, as a consequence, authority, and were usually empowered to render a decision binding on the parties, at the present stage mediators are neutral persons whose task is to ensure that the parties who participate in good faith in the mediation procedure find a mutually acceptable solution that would reflect their interests and needs.

2. The scope of application of mediation has expanded considerably. For example, it is not limited to certain types of conflicts, but can be used in any disputes. As a method of alternative dispute resolution, mediation can be applied in various branches of law, primarily in the settlement of disputes, the essence of which is regulated by dispositive norms of law. Civil law, family law, financial and commercial law, environmental law, labor law are the most common areas of normative acts concerning mediation. Mediation is also often used in the resolution of cooperative disputes. In recent years, also in the world there has been a tendency to apply mediation procedures in criminal proceedings, which are embodied in the institution of amicable agreements.

3. New effective models of international mediation are emerging. The terms of dispute resolution are now based on the interests of the parties. A pragmatic approach prevails: most researchers and practitioners believe that the goal of mediation procedures is not justice or material truth, but expediency and benefit for the parties to the dispute.

4. Modern international mediation is a rather structured process with certain rules. Mediation is a procedure where a mediator, who does not have the authority of a judicial authority, facilitates interaction between the parties to a conflict in order to create conditions for the parties to resolve their conflict. Additional characteristics of mediation are confidentiality and neutrality of the mediator. At the same time, whereas litigation is a formalized process whose outcome is binding, mediation provides a flexible approach where all aspects of the conflict can be addressed regardless of their legal significance.

5. Legislation regulating mediation procedures has emerged in many countries. Currently, mediation laws have been adopted in such countries as the USA, Austria, Great Britain, Germany, France, Poland, Bulgaria, etc. In general sectoral legislation mediation is regulated, for example, in Poland and Italy, Slovenia, etc.

Mediation in the Republic of Kazakhstan is an important part of the country's legal system. Mediation is a process in which a neutral third party, known as a mediator, helps the parties to resolve disputes through constructive dialog and the search for agreement.

Mediation in Kazakhstan is regulated by the Law of the Republic of Kazakhstan dated January 28, 2011 № 401-IV «On Mediation» [6]. It defines the legal framework for the organization and implementation of mediation and the activities of mediators and mediation in the Republic of Kazakhstan. According to this law, mediation can be applied in civil, family, labor and administrative disputes, as well as in other situations provided for by law.

Mediators in Kazakhstan must be accredited by a special body responsible for mediation, as well as undergo mandatory training and certification. They must comply with ethical standards and ensure confidentiality of the mediation process.

The main purpose of mediation in Kazakhstan is to reach an agreement between the parties to a dispute and conclude a mediation agreement. A mediation agreement has the force of an executive document and may be appealed in court.

Mediation in Kazakhstan is widely used to resolve disputes in various areas such as family law, commercial disputes, labor disputes and others. It offers parties a more flexible, faster and cheaper way to resolve conflicts, and helps to reduce the burden on the judicial system.

In general, mediation in the Republic of Kazakhstan is an effective tool for dispute resolution, promoting fairness and cooperation between the parties.

Conclusions. Mediation is a favorable special non-coercive flexible and, as a rule, closed mechanism to reduce the level of uncertainty and risks between the parties to a dispute and, if possible, to resolve the conflict. Having passed through an evolutionary path, mediation has gradually formed into such a way of overcoming contradictions, which empowers and influences the participants of relations, gives them the opportunity to realize their own needs and, what is important in mediation, not at the expense of the opponent, but by providing the parties to the dispute with equal opportunities to realize their own rights and interests.

Mediation works well in modern conditions and can be successfully applied in resolving controversies and conflicts in various branches of law.

References:

1. *The Hague Conference on Private International Law.* «Mediation. A Practical Guide to the Application of the Hague Convention of October 25, 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction,» (2013) p. 115. https://www.refworld.org.ru/docid/52fe208d4.html.
2. *Kiseleva T.* Legal regulation of relations on provision of mediation services in foreign countries. Law of Ukraine. 2011. №. 11-12. C. 225–236.
3. *Lennuar N.N.* Alternative dispute resolution: negotiations and mediation: [educational and methodical manual] St. Petersburg: Izd-e St. Peter6ugorsky Institute of Law named after P.G. Pinz Oldenbugorsky, 2004. 100 p. P. 40.
4. *Davydenko, D.L.* From the history of conciliation procedures in Western Europe and the USA. Journal of the Supreme Arbitration Court of the Russian Federation. M., 2004. № 1. P. 163–176.
5. *Zimanov S.Z. The* court of biys - a unique judicial system. Almaty, 2009. 233 p.
6. *Law of the Republic of Kazakhstan* from January 28, 2011 № 401-IV «On Mediation» (with amendments and additions as of 01.05.2023). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376.
7. *Ibraeva A.S., Alimbekova M.* Actual problems of improving the judicial power of the Republic of Kazakhstan. URL: http://nblib.library.kz/elib/library.kz/ journal/Ibraeva S. 18.
8. *Zimanov S.Z.* To the assessment of Kazakh law in the history of thought. The Ancient World of Kazakh Law. Materials, documents and studies. 2 vol. Almaty, 2004. P. 15–24.
9. *Beknazarov B.* Materials of the international conference «Introduction of mediation institute in Kazakhstan». Kazinform. 11.2012. URL: http://www.inform.kz/ru/voprosy-vnedreniyainstituta-mediacii-v-kazahstane.
10. *Davydenko D.L.* Conciliation procedures and arbitration in ancient Greece. Court of Arbitration. SPb., 2010. № 5. P. 161–168.
11. *Bezpalcha P.* Ways of peaceful resolution of conflicts at school: [popular science edition]. Ternopil: Textbooks and textbooks, 2001. 96 c.
12. *Zazulyak*, *J. The* craft of superarbitration, noble conflicts and reconciliation in the Russian Voivodeship in the early XX century. Sotsium. Almanac of social history. 2007. № 7. P. 43–57.
13. Mediation in the World. Mediation and Law Center. URL: http://mediacia.com/medworld.htm.
14. *Nelson P.* World achievement in the field of conflict resolution. URL: http://www. arbitrage.spb.ru/jts/2000/6/art07.html.

УДК 341.78
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.34

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК СТРАХОВИХ ПОСЛУГ

Клейменова С.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені Й.І. Мечникова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9130-3445

Клейменова С.М. До питання про визначення ознак страхових послуг.

В даній статті розглянуті питання, пов'язані з визначенням ознак страхових послуг. У сучасних умовах практично у всіх галузях нашої країни відбуваються істотні перетворення, у тому числі й у сфері страхування. Об'єктом на страховому ринку виступає страхова послуга, яка характеризується рядом особливостей. Дослідження різних аспектів поняття «страхування» має теоретичне й практичне значення. У теоретичному плані воно дає можливість удосконалювання внутрішньої структури інституту страхування. Практичне його значення полягає в безпосередньому впливі на нормотворчий процес в області правового регулювання страхової справи і його організації. Для досягнення зазначених цілей, насамперед, необхідно визначити ознаки даного виду послуг, оскільки неможливо розглядати страхові послуги у відриві від виділення їх ознак. У сучасній науковій літературі поняття страхування прийнято розглядати в декількох аспектах: економічному – як систему економічних відносин із приводу створення централізованих і децентралізованих фондів коштів, необхідних для покриття непередбачених потреб суспільства; матеріальному – як вид створених грошових або матеріальних фондів, які використовуються для відшкодування збитку, що виник у результаті стихійних лих і інших непередбачених обставин; правовому – як сукупність суспільних відносин, що виникають при створенні й використанні страхового фонду й опосередковуваних нормами права. Для правозастосовної практики найбільше значення має розгляд страхування як юридичної категорії. Для цього нами буде почата спроба встановити ознаки страхових послуг.

Ключові слова: страхові послуги, страхування, ознаки, захист інтересів, страховий випадок, медичне страхування.

Kleimenova S.M. Before addressing the question of determining the characteristics of insurance services.

This article deals with issues related to the definition of signs of insurance services. In modern conditions, significant transformations are taking place in almost all sectors of our country, including insurance. The object of the insurance market is the insurance service, which has a number of features. The study of various aspects of the concept of «insurance» is of theoretical and practical importance. In theoretical terms, it makes it possible to improve the internal structure of the insurance institution. Its practical significance lies in the direct impact on the rule-making process in the field of legal regulation of the insurance business and its organization. To achieve these goals, first of all, it is necessary to determine the characteristics of this type of service, since it is impossible to consider insurance services in isolation from the selection of their characteristics. In modern scientific literature, the concept of insurance is usually considered in several aspects: economic – as a system of economic relations regarding the formation of centralized and decentralized funds of funds necessary to cover the unforeseen needs of society; material – as a type of created monetary or material funds that are used to compensate for damage resulting from natural disasters and other unforeseen circumstances; legal – as a set of social relations arising from the creation and use of the insurance fund and mediated by the rule of law For law enforcement practice, the consideration of insurance as a legal category is of the greatest importance. To do this, we will attempt to establish the signs of insurance services.

Key words: insurance services, insurance, signs, protection of interests, insured event, medical insurance.

Постановка проблеми. У нинішньому виді, страхування являє собою складні суспільно-виробничі відносини. Це пов'язане, насамперед, із численністю надаваних послуг страховими компаніями. На даний момент передбачені різні види й способи страхування. В принципі, можна застрахуватися від будь-якого ризику, якщо цей ризик носить певну ймовірність, яка визначається спеціальними методами. Необхідно розуміти, що страхування пов'язане не тільки з діяльністю підприємства, але й з усією широтою суспільних відносин. Можна застрахуватися не тільки від ризиків пов'язаних із непередбаченими подіями (пожежа, повінь і т.ін.), але й від явищ, що відбуваються й присутні у суспільстві (крадіжка, хвороба і т.ін.). Визначення ознак, характерних для послуг страхування є необхідним, оскільки це дозволить правильно будувати правові відносини між послугоотримувачем (страхувальник) і послугодавцем(страховик).

Стан опрацювання. Актуальність питань пов'язаних з поняттям страхових послуг та їх ознак, підтверджується публікаціями, предметом яких є проблеми послуг страхування, серед яких: О.О. Гаманкова, Г.О. Ільченко, Н. Міловська, І.В. Кравец, Д.М. Степанович та ін.

Метою даної статті є дослідження ознак страхової послуги, які впливають на поняття даного виду послуг як цивільно-правової категорії.

Виклад основного матеріалу. Сфера послуг сьогодні поширюється на безліч соціальних відносин між фізичними особами, а також між юридичними та фізичними особами. До таких відносин належать відносини в області страхування. Сучасні виду страхування досить різноманітні, починаючи від страхування майна й закінчуючи медичним страхуванням. Виходячи із цього можна зробити висновок про те, що страхуванню, як одному із видів послуг, властиві загальні ознаки послуг як цивільно-правової категорії, а також особливі (спеціальні) ознаки, які характерні для того або іншого виду страхування.

Людське життя, здоров'я людини, його майно може залежати від різних непередбачених обставин, тому було б доцільним і далекоглядним певним чином убезпечити себе від подібних неприємних обставин. Інститут страхування може виконувати саме такі завдання. Організації, які займаються даним видом діяльності, надають послуги з надання різних видів страхування.

Закон України «Про страхування» визначає страхування як вид цивільно-правових відносин щодо захисту інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів. [1] У даному поясненні не вказується, що страхування це вид послуг. Однак, з наведеного визначення випливає, що ця діяльність за змістом є саме послугою. На це вказує словосполучення «вид цивільно-правових відносин по захисту інтересів». Таким чином, законодавець визначає основну мету по наданню страхових послуг – захист інтересів фізичних і юридичних осіб при настанні певних обставин.

Можна зробити висновок, що основною функцією страхової діяльності є захист інтересів у випадку настання страхового випадку (залежно від виду страхування). Подібний захист носить майновий характер.

Розглядаючи страхову діяльність як вид послуг, необхідно вказати на сутність послуги як об'єкта цивільних прав. Український вчений Д.М. Степанович вказує, що «…своїм змістом послуга має дії – дії, направлені на задоволення суб'єктивної споживи її одержувача. При цьому самі дії носять об'єктивний характер. Суб'єктивна потреба одержувача послуги задовольняється в тій мірі, у якій поставлену мету можуть досягти відповідного змісту дії, здійснювані в необхідному об'ємі. Зміст таких дій визначає вид послуги, а їх об'єм – вартість (ціну) послуги [2, с. 562]. Виходячи із правової суті даного розуміння послуги, як об'єкта цивільного права, страхування як послуга повною мірою відповідає даному судженню шановного вченого. Зокрема, оскільки страхова діяльність спрямована на захист інтересів, то вказівка Д.М. Степановича на те, що це дії, спрямовані на задоволення суб'єктивних потреб, цілком відповідає сутності даного виду послуг.

У юридичній літературі страхову послугу розуміють у такий спосіб. Так, О.Д. Вовчак страхову послугу розуміє як «…договірну послугу на певних умовах, яка укладається для відшкодування матеріальних збитків, понесених особою, що є учасником договірних відносин» [3 с. 79]. О.А. Гаманкова вважає, що «страхова послуга – це фінансова послуга у вигляді продажу юридично оформлених зобов'язань по наданню страхового захисту, який пропонують на ринку страховики потенційним страхувальникам» [4 с. 79]. А.А. Ільченко дає досить розгорнуте поняття страхової послуги.

Так, автор доводить, що «…страховою послугою є сукупність дій боржника (страховика), спрямованих на задоволення майнових і немайнових інтересів споживачів страхових послуг у випадку настання певних подій (страхових випадків), певних договором страхування, за рахунок коштів, зібраних фондом страхування шляхом сплати страхувальником страхових платежів і одержання страховиком інших доходів від розміщення, інвестування або іншого використання коштів цих фондів»[5, с. 10]. Запропоновані визначення про сутність страхової послуги також містять вказівку на, на нашу думку, основну ознаку страхової послуги – задоволення інтересів (майнових і немайнових) споживачів цієї послуги. Безумовно, дії, спрямовані на надання будь-яких видів послуг, в той же час, спрямовані на задоволення інтересів послугоотримувача у випадку настання позначених у договорі страхування обставин.

Крім даної ознаки страховій послузі властиві загальні ознаки, характерні для всіх видів послуг.

По-перше, страхова послуга як ніяка інша характеризується такою ознакою як нематеріальність результату. Більше того, якщо не наступає страховий випадок, передбачений договором страхування, то неможливо говорити й про відшкодування. Як пише Н. Міловська «…особливо це відчутне (*нематеріальний характер страхової послуги – прим. автора)*, коли страховий випадок, передбачений у договорі, так і не настав. У цьому випадку, питання про виплату страхового відшкодування навіть не піднімається»[6, с. 99]. Але, якщо все таки, необхідно виплачувати страхову суму, це не можна вважати «упредметненим» результатом діяльності по наданню страхової послуги. Суттю страхової виплати є не нова споживча вартість, а «збереження реальної вартості об'єкта страхування». Таким чином, ознака неуреченості результату цілком відповідає й страховим послугам.

Загальна ознака, що характеризує послуги – невіддільність надання й споживання, також властива і страховим послугам. Момент надання страхової послуги буде вважатися в той період часу, коли страховик виконує своє зобов'язання по покриттю страхового випадку, а страхувальник у цей же момент споживає даний вид послуги. Неможливо представити іншу модель надання й споживання страхової послуги. Одномоментність надання й споживання страхової послуги це ознака, яка в повній мірі перетинається й з попередньою ознакою – неуречений результат. На нашу думку, тільки нематеріальний результат можливо надавати і споживати синхронно.

Загальна ознака корисності послуги в страховій сфері проявляється у вигляді «здатності забезпечити страховий захист майнових інтересів страхувальника від випадкових і ймовірних небезпек, які загрожують його життя, здоров'ю, майну» [6, с. 99]. Можна проілюструвати дану ознаку на прикладі медичного страхування як одного з видів страхування в цілому. За загальним правилом, медичне страхування – вид особистого страхування, який гарантує при виникненні страхового випадку одержання медичної допомоги й компенсацію видатків на придбання медикаментів за рахунок страхової компанії (цей вид ще називається безперервне страхування здоров'я). Як бачимо, даний вид страхування має «абсолютну корисність», оскільки саме медичне страхування повинне опікуватися про задоволення інтересів фізичних осіб, пов'язаних із найважливішими цінностями – життям й здоров'ям. Безумовно, інші сфери страхової діяльності також корисні і їх ефект важливий для одержувача послуги.

Ознака мінливості якості послуги як об'єкта цивільного права також характерна і для страхових послуг. Оскільки не існує стандартів по наданню страхових послуг, то й визначити єдиний підхід до якості даної послуги досить складно. При визначенні якості страхової послуги доводиться відштовхуватися від належного виконання договірних умов. Як вказується в літературі, головним критерієм якості стандартів страхових послуг є: гарантованість здійснення й повнота виконання, засновані на фінансовій стабільності страхової компанії, доступність, передбачення територіальної близькості страхової компанії і її філій до клієнтів, варіативність форм, оскільки умови надання страхових послуг, повинні бути максимально адаптованими до потреб кожного клієнта, що спонукає до розробки альтернативних форм їх надання, умов оформлення. Отже, для визначення якості страхових послуг необхідно, насамперед, виходити від потреб клієнта. Більше того, компанія, що надає страхові послуги, повинна не тільки здійснювати моніторинг таких потреб, але й створювати умови для їхнього задоволення.

Як будь-який вид послуг, страхова послуга має ознаки, які характерні для неї. Оскільки страхові послуги, за загальним правилом, відносять до фінансових послуг, то можна вказати на їхню особливість: дії, спрямовані на надання страхових послуг це дії, пов'язані з фінансовими активами. Також, особливістю цих послуг є те, що дії можуть здійснюватися в інтересах третіх осіб.

Ще одна спеціальна ознака, властива страховим послугам може залежати від того, який вид страхування має місце – добровільне чи обов'язкове. Інакше кажучи, залежно від того яким чином впливає прояв волі клієнта на укладання договору на надання страхових послуг, можна виділити таку ознаку, як ступінь необхідності страхової послуги.

Висновки. На підставі викладеного можна визначити, що страховим послугам властиві загальні ознаки послуг як цивільно-правової категорії і спеціальні ознаки, характерні саме для цього виду послуг. Необхідність визначення особливих (спеціальних) ознак послуг страхування обумовлена тим, що це відображається надалі на правильності визначення предмета договору страхування і якості, надаваної послуги.

Список використаних джерел:

1. Про страхування: закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр.
2. Степанович Д.Г. Послуга як об'єкт цивільних прав. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип.59. С. 558–564
3. Вовчак О.Д. Завійська О.І. Страхові послуги: *навчальний посібник*. Львів: Видавництво «Компакт-ЛВ», 2005, 656 с.
4. Гаманкова О.О. Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика: монографія. К.: КНЕУ, 2009. 283 с.
5. Ільченко Г.О. Цивільно-правовий захист прав споживачів страхових послуг: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.03. К. 2016
6. Миловская Н. Качество страховых услуг в договорных обязательствах по страхованию URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/2/part_2/21.pdf.

УДК 341.96
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.35

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ У СПЕЦІАЛЬНОМУ АДМІНІСТРАТИВНОМУ РАЙОНІ КНР ГОНКОНГ

Легенько В.Ю.,
аспірант кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-8441-9795
e-mail: vladlegen@gmail.com

Легенько В.Ю. Правове регулювання віртуальних активів у Спеціальному адміністративному районі КНР Гонконг.

Стаття присвячена дослідженню сучасного правового регулювання віртуальних активів у Спеціальному адміністративному районі КНР Гонконг. Автор аналізує переваги та недоліки відповідної нормативно-правової бази, а також можливість та доцільність імплементації найбільш вдалих рішень до українського законодавства.

Через відсутність ґрунтовних досліджень, які би поєднали основні регуляторні норми та дефініції, а також надали загальне уявлення про цю систему регуляції, виникла необхідність детально дослідити сучасну правову систему Спеціального адміністративного району КНР Гонконг, яка характеризується високою автономністю від іншої території КНР, визначити інституції, які виконують функції регулятора обігу віртуальних активів.

Далі наводиться законодавчо закріплена дефініція віртуальних активів та їх класифікація. На відміну від інших юрисдикцій у Спеціальному адміністративному районі КНР Гонконг акцент робиться на ключових рисах, які притаманні саме цьому об'єкту цивільних прав, а з дефініції виключаються інші об'єкти, які мають схожі риси, але в той же час вже мають окреме регулювання.

Завдяки системі загального права виникає можливість врегулювати деякі аспекти обігу віртуальних активів завдяки прецедентам, що допомагає швидко адаптуватися до змін на цьому ринку, де нові поняття та цивільно-правові відносини виникають кожні декілька років. Наприклад, саме завдяки прецеденту було визначено, що криптовалюти є власністю, тому можуть бути предметом трасту.

Наразі не всі об'єкти, які було створено на основі технології блокчейн, підпадають під регулювання, наприклад, невзаємозамінні токени або цифрові валюти центрального банку, тому що можливість їх обігу ще досліджується Управлінням грошового обігу Гонконгу.

Також було досліджено нові нюанси ліцензування постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів, що потребують подвійного ліцензування відповідного до двох режимів, які регулюються окремими нормативно-правовими актами.

Робиться висновок, що Гонконгу вдалося так чи інакше врегулювати обіг віртуальних активів, але не вдалося створити зрозумілу систему для всіх учасників цього ринку, тому можливо запозичити деякі рішення до українського законодавства, але в цілому ця система правового регулювання має багато недоліків та місцями створює правову невизначеність.

Ключові слова: CBDC, токени**,** Комісія з цінних паперів і ф'ючерсів, об'єкти цивільних прав, VASP, VATP, AMLO, FATF.

Lehenko V.I. Legal regulation of virtual assets in the Hong Kong Special Administrative Region of the PRC.

The article is devoted to the study of the current legal regulation of virtual assets in the Hong Kong Special Administrative Region of the People's Republic of China. The author analyses the advantages and disadvantages of the relevant legal framework, as well as the possibility and feasibility of implementing the most successful solutions into Ukrainian legislation.

Due to the lack of in-depth studies that would combine the main regulatory norms and definitions and provide a general overview of this regulatory system, it became necessary to study in detail the current legal system of the Hong Kong Special Administrative Region of the People's Republic of China, which is characterised by high autonomy from the rest of the PRC, and to identify the institutions that perform the functions of a regulator of virtual assets.

Next, the author provide a legislative definition of virtual assets and their classification. Unlike other jurisdictions, the Hong Kong Special Administrative Region of the PRC focuses on the key features inherent in this particular object of civil rights, and excludes from the definition other objects that have similar features but are already regulated separately.

The common law system makes it possible to regulate certain aspects of the circulation of virtual assets through precedents, which helps to quickly adapt to changes in this market, where new concepts and civil law relations emerge every few years. For example, it was through precedent that it was determined that cryptocurrencies are property and can therefore be the subject of a trust.

Currently, not all objects created on the basis of blockchain technology are subject to regulation, such as non-fungible tokens or central bank digital currencies, as the possibility of their circulation is still being investigated by the Hong Kong Monetary Authority.

The article also examines the new nuances of licensing service providers related to the circulation of virtual assets, which require dual licensing under two regimes regulated by separate legal acts.

The author concludes that Hong Kong has managed to regulate the circulation of virtual assets in one way or another, but has not managed to create a clear system for all market participants, so it is possible to introduce some solutions into Ukrainian legislation, but in general, this legal regulation system has many disadvantages and sometimes creates legal uncertainty.

Key words: CBDC, tokens, The Securities and Futures Commission, objects of civil rights, VASP, VATP, AMLO, FATF.

Постановка проблеми. За останні роки в багатьох державах було прийнято рішення врегулювати статус віртуальних активів, що має посилити боротьбу з корупцією та відмиванням доходів, сприяти економічному зростанню через залучення інвестицій до національних економік, а також захистити майнові права власників таких активів. Україна багато років поспіль входить у рейтинги країн з найбільшим відсотком населення, яке має віртуальні активи, тому необхідно впровадити досконалу систему правового регулювання, яка буде спиратися на досвід юрисдикцій, які поступово впроваджували її в протягом останніх майже десяти років.

Однією з найбільш популярних юрисдикцій став Спеціальний адміністративний район КНР Гонконг (далі – Гонконг), який одним з перших почав впроваджувати правове регулювання віртуальних активів та створив сприятливі умови для розвитку їх обороту.

У Гонконзі, як і в багатьох інших юрисдикціях, які відносяться до системи загального права, для розуміння усіх нюансів правого регулювання необхідно ретельно дослідити не тільки нормативно-правову базу, але і судову практику, яка надає можливість швидко врегульовувати нові правовідносини.

Стан опрацювання цієї проблематики характеризується відсутністю ґрунтовних досліджень, які би поєднали основні регуляторні норми та дефініції.

Метою статті є аналіз нормативно-правових актів та судової практики Гонконгу, щоб визначити найбільш сприятливі норми та дефініції, які надалі можна імплементувати в українське законодавство і зробити Україну привабливою юрисдикцією для інвесторів.

Виклад основного матеріалу. На початку дослідження джерел правового регулювання віртуальних активів у Гонконзі потрібно визначити співвідношення законодавчої бази, а також автономності місцевих регуляторних органів по відношенню до центральних органів КНР.

Відповідно до принципу "одна країна, дві системи", який був основою Спільної китайсько-британської декларації щодо передачі Гонконгу 1984 року, Всекитайські збори народних представників у 1990 році ухвалили Основний закон Спеціального адміністративного району КНР Гонконг, який вступив в силу 1 липня 1997 року.

Отже, згідно з цим Законом, Гонконг має високий ступінь автономії та користується виконавчою, законодавчою та незалежною судовою владою, включаючи повноваження щодо остаточного винесення судових рішень.

В той же час національні закони КНР не застосовуються у Гонконзі, за винятком тих деяких у спеціальному переліку, що стосуються оборони та закордонних справ.

Також жоден департамент і жодна провінція, автономний регіон чи муніципалітет, що безпосередньо підпорядковуються центральному уряду, не можуть втручатися у справи Гонконгу.

Таким чином Гонконг має можливість проводити незалежну за певними виключеннями внутрішню політику, що призводить до протилежної політики щодо віртуальних активів, ніж на іншій території КНР.

Частково функції центрального банку виконує Управління грошового обігу Гонконгу (англ. Hong Kong Monetary Authority, далі – HKMA), яке на підставі Закону "Про Обмінний фонд" (англ. Exchange Fund Ordinance, cap. 66) [1] регулює роботу фінансової системи, в той же час Комісія з цінних паперів і ф'ючерсів (англ. The Securities and Futures Commission, далі – SFC) надає консультації стосовно діючої системи правового регулювання віртуальних активів та видає ліцензії на здійснення операцій з віртуальними активами або цінними паперами.

Як і в більшості юрисдикцій, перше згадування криптовалют або віртуальних активів з'явилося у відповідності із стандартами Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (англ. Financial Action Task Force on Money Laundering, FATF) у Законі "Про запобігання відмиванню доходів та фінансуванню тероризму" (Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Ordinance, cap. 615, далі – AMLO) [2]. В той же час на відміну від інших юрисдикцій, було прийнято рішення саме в цьому законі у секції 53ZRA затвердити основи правого регулювання віртуальних активів, до яких віднесли криптографічно захищене цифрове вираження вартості, яке:

1. Виражається як розрахункова одиниця або накопичувач економічної цінності використовується або призначене для використання як засіб обміну, прийнятний для громадськості, може передаватися, зберігатися або торгуватися в електронному вигляді для будь-якої однієї або декількох з таких цілей:

а) оплата товарів або послуг;

б) погашення боргу;

в) інвестування.

2. Або надає права, право або доступ до голосування щодо управління, адміністрування або керівництва справами, пов'язаними з будь-яким криптографічно захищеним цифровим вираженням вартості, або голосування щодо будь-якої зміни умов будь-якої угоди, застосованої до такого цифрового вираження вартості.

Окремим пунктом вказані характеристики, за якими цифрові вираження вартості виключаються з визначення віртуальних активів, це:

а) випуск центральним банком або організацією, яка виконує функції центрального банку, або організацією, уповноваженою центральним банком від його імені, або урядом юрисдикції чи організацією, ним уповноваженою на випуск валюти в цій юрисдикції;

б) є цифровим токеном обмеженого призначення (англ. limited purpose digital token) до яких відносяться бали лояльності або винагороди клієнта; внутрішньоігрові активи; або будь-яке цифрове вираження вартості, і яке не призначене його емітентом для конвертації в гроші або інший засіб обміну, прийнятний для громадськості;

в) є цінними паперами або ф'ючерсним контрактом;

г) є будь-яким плаваючим депозитом або депозитом засобу зберігання вартості (англ. stored value facility, SVF).

Додатково вказується, що SFC шляхом публікації повідомлення в офіційному віснику (англ. Gazette) встановити будь-які характеристики, необхідні для того, щоб цифрове вираження вартості було визнано віртуальним активом, або навпаки унеможливлювало таке визнання.

Так само секретар з фінансових послуг та казначейства Гонконгу (англ. The Secretary for Financial Services and the Treasury) шляхом публікації повідомлення в офіційному віснику може відносити окремі цифрові вираження вартості до віртуальних активів або виключати їх з цього визначення.

Така система є доволі гнучкою та адаптивною, що дає можливість за необхідності миттєво відреагувати на появу нових видів віртуальних активів. В той же час в ній забагато виключень, наприклад, цифрові валюти центрального банку (англ. Central bank digital currency, CBDC) [3] не відносяться до віртуальних активів, але в той же час не відносяться до інших правових режимів, тому що HKMA наразі вивчає досвід інших юрисдикцій та проводить власні дослідження.

Також віртуальні активи, які забезпечені цінними паперами, регулюються SFC як і інші цінні папери.

Відповідно з наведених дефініцій до останнього часу залишалися прогалини у визначенні правової природи саме тих цифрових виражень вартості, які потрапили до визначення віртуальних активів.

Наразі питання щодо їх правової природи було частково вирішено завдяки прецеденту у справі Re Gatecoin Ltd [2023] HKCFI 914 [4], в якій Верховний суд Гонконгу визнав криптовалюти власністю, спираючись на рішення Верховного суду Нової Зеландії у справі Ruscoe v Cryptopia [2020] NZHC 728 [5], в якій у свою чергу були перераховані критерії власності, яким відповідають криптовалюти, а саме:

1) можуть бути визначеними, оскільки публічний ключ, виділений для криптовалютного гаманця, був легко ідентифікований, відмінний і міг бути виділений унікально для окремого власника облікового запису;

2) можуть бути ідентифіковані третіми особами, оскільки тільки власник приватного ключа може отримати доступ до криптовалюти та перевести її з одного гаманця на інший;

3) можуть бути прийняті третіми особами, оскільки ними широко торгують, права власника на криптовалюту поважають, і криптовалюти є бажаним об'єктом для інвестування;

4) мають певний ступінь постійності або стабільності, оскільки історія обігу криптовалюти доступна в блокчейні.

Також Верховним Судом було підтверджено, що криптовалюти можуть бути предметом трасту.

В той же час досі не існує правого регулювання для невзаємозамінних токенів (англ. Non-fungible token, NFT), які зазвичай призначені для представлення унікальної копії базового активу, але за певних обставин, якщо вони є частиною коллективної інвестиційної схеми або мають риси цінних паперів, тоді, за роз'ясненням SFC, вони відповідно і регулюються у якості ціннних паперів [6].

Поняття "майнінг" (англ.mining) віртуальних активів, під яким розуміється поява нових блоків у блокчейні і отримання учасниками відповідної мережі винагородження, не має специфічного регулювання.

Іншим важливим аспектом є ліцензування операцій з віртуальними активами, під яке підпадають учасники цього ринку за певних умов. З 1 червня 2023 року запрацювала нова система ліцензування постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів (англ. virtual asset service providers, VASPs) у термінології FATF, яку запровадила SFC у свої консультаційних документах [7], але надалі таких учасників цього ринку було запроваджено власний термін "оператори платформ для торгівлі віртуальними активами" (англ. virtual asset trading platform operators, VATPs), що і зазначено у відповідному посібнику SFC [8].

Хоча термін "інвестиційні токени" (англ. security tokens) означає, відповідно до останнього консультаційного документу, криптографічно захищене цифрове вираження вартості, що становить "цінні папери", в одних випадках він відноситься до поняття "віртуальних активів" з метою виконання вимог ліцензування, але в той же час в окремих випадках вказується, що вони регулюються окремо.

Під визначення VATPs підпадають платформи-посередники, які прямо чи опосередковано зберігають віртуальні активи для клієнтів, тому перед початком своєї діяльності вони мають отримати ліцензію. Надання таких послуг без отримання відповідної ліцензії кримінальним правопорушенням, тому тягнуть за собою накладення штрафу та позбавлення волі для відповідальних осіб.

Нововведенням є те, що наразі необхідно отримувати ліцензію як за Законом "Про цінні папери та ф'ючерси" (англ. Securities and Futures Ordinance, cap. 571) [9], так і за AMLO, хоча для вже діючих VATPs встановлено перехідний режим в отриманні додаткової ліцензії до 31 травня 2024 року.

Висновки. Гонконгу вдалося врегулювати обіг віртуальних активів та запровадити детальний режим ліцензування операторів платформ для торгівлі віртуальними активами, що має на меті відповідати останнім рекомендаціям FATF щодо боротьби з відмиванням доходів.

В той же час суворі критерії мають забезпечити захист прав споживачів цих послуг, пов'язаних з віртуальними активами, оскільки в останні роки неодноразово біржі віртуальних активів банкрутували через недотримання базових вимог, які застосовуються до класних бірж.

Іншою важливою перевагою саме цієї юрисдикції є гнучка система класифікації віртуальних активів, яка надає можливість в тому числі відносити до них певні активи у приватному порядку.

Але в той же час це і створює правову невизначеність, коли немає прозорих правил, а наявність консультаційних документів, які з часом додають розширене тлумачення термінів у нормативно-правових актах, створюють паралельну незручну систему для учасників ринку віртуальних активів.

Тому українському законодавцю бажано запровадити регулювання віртуальних активів в єдиному нормативно-правовому акті, що зробить подальші зміни в законодавстві більш простішими та зрозумілішими для всіх учасників цього ринку.

Запозичити та в подальшому імплементувати можливо частину дефініцій віртуальних активів, які у самих нормативно-правових актах достатньо розмежовані, але, в першу чергу, потрібно звертати увагу на ті норми, які не суперечитимуть Регламенту ЄС з регулювання криптоактивів (англ. Markets in Crypto-assets), а будуть його доповнювати, що зробить українську юрисдикцію привабливою для інвесторів у віртуальні активи.

Список використаних джерел:

1. Exchange Fund Ordinance (Hong Kong), cap. 66, 1935. Amended 19.09.2019. URL: https://www.elegislation.gov.hk/hk/cap66.
2. Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Ordinance (Hong Kong), cap. 615, 2011. Amended 01.06.2023. URL: https://www.elegislation.gov.hk/hk/cap615.
3. Sandali Handagama. Hong Kong Monetary Authority to Prepare for Retail CBDC. URL: https://www.coindesk.com/policy/2023/06/09/hong-kong-monetary-authority-to-prepare-for-retail-cbdcs/.
4. Re Gatecoin Ltd [2023] HKCFI 914 case. URL: https://legalref.judiciary.hk/lrs/common/ju/ju_frame.jsp?DIS=151622.
5. Ruscoe v Cryptopia [2020] NZHC 728. URL: http://www.nzlii.org/nz/cases/NZHC/2020/728.html.
6. SFC reminds investors of risks associated with non-fungible tokens. URL: https://apps.sfc.hk/edistributionWeb/gateway/EN/news-and-announcements/news/doc?refNo=22PR34.
7. Consultation Conclusions on the Proposed Regulatory Requirements for Virtual Asset Trading Platform Operators Licensed by the Securities and Futures Commission. 23.05.2023. URL: https://apps.sfc.hk/edistributionWeb/api/consultation/conclusion?lang=EN&refNo=23CP1.
8. Guidelines for Virtual Asset Trading Platform Operators. 06.2023. URL: https://www.sfc.hk/-/media/EN/assets/components/codes/files-current/web/guidelines/Guidelines-for-Virtual-Asset-Trading-Platform-Operators/Appendix-B--Guidelines-for-Virtual-Asset-Trading-Platform-Operators-Eng.pdf?rev=8bf2663c890648318cff2a1409ebf88e.
9. Securities and Futures Ordinance (Hong Kong), cap. 571, 2003. Amended 01.04.2019. URL: https://www.elegislation.gov.hk/hk/cap571.

УДК347.424; 336.717.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.36

ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ ПІСЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Мельник О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Київський університет інтелектуальної власності і права НУ «ОЮА»,
кафедра адміністративного права
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін,
адвокат
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2088-630X
e-mail: olgamelnik_1987@ukr.net

Мельник О.О., Проблематика визначення місця проживання дитини після розлучення батьків у період воєнного стану.

Вказується, шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану. Право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка.

Визначено, шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя або одного з них. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя на підставі рішення суду. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за позовом одного з подружжя на підставі рішення суду відповідно до сімейного кодексу України.

Акцентовано увагу, позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений одним із подружжя. Подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Припинення шлюбних відносин – важкий процес, котрий значною мірою ускладнюється, якщо подружжя має спільних неповнолітніх дітей. Найкращий варіант, коли визначення місця проживання дитини після розлучення відбувається мирним шляхом. Тобто мати і батько домовляються між собою, хто буде проживати із нащадками. При цьому інший із батьків бере безпосередню участь у вихованні та піклуванні про сина чи дочку.

Проте частіше трапляються ситуації, коли партнери не здатні домовитись для підписання мирової угоди, згідно зі ст. 160 Сімейного кодексу. Настає час гіршого варіанту – розв'язання питання в судовому порядку.

Звертається увага, з початком повномасштабного вторгнення в Україні суттєво збільшилася кількість сімейних спорів щодо визначення місця проживання дитини. Вимушена міграція населення, яка є одним з наслідків війни, та пережитий стрес руйнують сім'ї. Виникають ситуації, коли батьки не можуть дійти згоди щодо місця проживання дитини. Випадки, коли один з батьків відбирає дитину, є непоодинокими. У цьому зв'язку Уповноважений Верховної Ради України з прав людини закликає батьків діяти насамперед в інтересах дітей, з урахуванням рівних прав та обов'язків матері та батька щодо дитини та вирішувати питання проживання дитини згідно з нормами чинного законодавства.

Ключові слова: дитина, спір, місце проживання, батьки, опіка, розірвання шлюбу.

Melnyk O. O., The issue of determining the child's place of residence after the parents' divorce during martial law.

Marriage is a family union of a woman and a man, registered in the state registry of civil status acts. Persons who have reached marriageable age have the right to marry. Marriage is based on the free consent of a woman and a man.

A marriage is terminated as a result of its dissolution by a joint application of the spouses or one of them. A marriage is terminated as a result of its dissolution by a joint application of the spouses on the basis of a court decision. A marriage is terminated as a result of its dissolution at the request of one of the spouses on the basis of a court decision in accordance with the Family Code of Ukraine.

A lawsuit for divorce can be filed by one of the spouses.

A couple with children has the right to file a divorce petition with the court together with a written agreement about which of them the children will live with, what participation in ensuring their living conditions will be taken by the parent who will live separately, as well as about the conditions for his exercise of the right to personal upbringing of children.

Termination of marital relations is a difficult process, which is greatly complicated if the spouses have joint minor children. The best option is when determining the child's place of residence after the divorce takes place peacefully. That is, the mother and father agree among themselves who will live with the offspring. At the same time, the other parent takes a direct part in raising and caring for the son or daughter.

However, more often there are situations when the partners are unable to agree to sign a settlement agreement, according to Art. 160 of the Family Code. The time is coming for the worst option — solving the issue in court.

With the beginning of the full-scale invasion in Ukraine, the number of family disputes regarding the determination of the child's place of residence increased significantly.

The forced migration of the population, which is one of the consequences of the war, and the stress experienced are destroying families. There are situations when parents cannot agree on the child's place of residence.

Cases when one parent chooses a child are not unique. In this regard, the Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine calls on parents to act primarily in the interests of children, taking into account the equal rights and responsibilities of the mother and father in relation to the child, and to resolve the issue of the child's residence in accordance with the norms of current legislation.

Key words: child, dispute, place of residence, parents, guardianship, divorce.

Постановка проблеми: Мільйони дітей виїхали за кордон з одним із батьків унаслідок війни, інші змінили регіон у межах країни, далеко не всі сім'ї витримують це випробування, саме тому справи щодо визначення місця проживання дітей набули особливої актуальності, а суди опинилися у складній ситуації. Що робити, якщо дитині згідно з усіма доказами у справі краще жити з тим із батьків, хто залишився в Україні або проживає в дуже небезпечному регіоні… Чи є безпечним повернення дитини в Україну або в регіон, у якому знаходиться той із батьків, хто бажає, аби дитина проживала саме з ним…

І якщо батьки не змогли самостійно вирішити спір щодо визначення місця проживання дитини та забезпечити доброзичливе спілкування один з одним, справу має вирішувати суд. У будь-якому випадку будь-яке рішення в таких справах призводить до людських трагедій, а найпостраждалішою стороною завжди є саме дитина. Уже давно суди у справах про визначення місця проживання дітей керуються (чи намагаються керуватися) інтересами саме дитини та намагаються розібратися, з ким із батьків дитині краще проживати.

Метою статті є встановлення та дослідження окремих аспектів визначення місця проживання дитини під час розірвання шлюбу між батьками у період дії воєнного стану.

Виклад основного матеріалу.

Права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому Сімейним кодексом України.

Дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя.

Походження дитини від подружжя визначається на підставі Свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини. Дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя.

Подружжя, а також жінка та чоловік, шлюб між якими припинено, у разі народження дитини до спливу десяти місяців після припинення їх шлюбу, мають право подати до органу державної реєстрації актів цивільного стану спільну заяву про невизнання чоловіка (колишнього чоловіка) батьком дитини. Така вимога може бути задоволена лише у разі подання іншою особою та матір'ю дитини заяви про визнання батьківства.

Якщо дитина народилася до спливу десяти місяців від дня припинення шлюбу внаслідок смерті чоловіка, походження дитини від батька може бути визначене за спільною заявою матері та чоловіка, який вважає себе батьком.

Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини, передбачено сімейним кодексом України.

Сімейним кодексом передбачені чіткі процедури визначення місця проживання дитини з одним із батьків.

Так, місце проживання дитини залежить від її віку та згоди батьків:

– для дітей до 10 років місце проживання визначається за згодою батьків;

– для дітей від 10 до 14 років – за спільною згодою батьків та самої дитини;

– якщо батьки проживають окремо, дитина віком від 14 років сама визначає, з ким з батьків їй проживати.

Якщо мати та батько, які проживають окремо, не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

За заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї.

Рішення про це орган опіки та піклування постановляє на підставі вивчення умов життя батьків, їхнього ставлення до дитини, інших обставин, що мають істотне значення.

Рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання. Особа, яка ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини

Під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення.

Якщо питання не вдалося вирішити в такий спосіб, заяву про визначення місця проживання дитини можна подати до суду. В такому разі орган опіки та піклування припиняє розгляд заяви.

Позовна заява з необхідними документами подається одним із батьків до суду першої інстанції за зареєстрованим місцем проживання чи місцем перебування відповідача.

У суді позивачу необхідно буде довести, що він відповідально ставиться до виконання батьківських обов'язків, має задовільний стан здоров'я, матеріальні можливості та забезпечує належні житлові умови. Також буде враховано сталість соціальних зв'язків дитини, її психологічний стан, місце навчання та інші обставини (шкідливі звички батьків, їх графіки роботи тощо). При розгляді судом спорів щодо місця проживання дитини обов'язковою є участь органу опіки та піклування.

Аналізуючи судову практику, можна дійти висновку, що Верховний Суд указує у своїх постановах, що під час винесення рішень суди мають ураховувати цілу низку обставин, зокрема:

– ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків;

– особиста прихильність дитини до кожного з них;

– вік дитини, стан її здоров'я;

– сталі соціальні зв'язки дитини;

– місце навчання дитини;

– її психологічний стан;

– бажання дитини на проживання з одним із батьків;

– особисті якості батьків;

– відносини, які існують між кожним із батьків і дитиною (як виконують батьки свої батьківські обов'язки по відношенню до дитини, як враховують її інтереси, чи є взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною);

– можливість створення дитині умов для виховання та розвитку.

Під час визначення місця проживання дитини суди зобов'язані зважати на психологічний стан дитини, проте лише за умови призначення судово-психологічної експертизи у встановленому законом порядку в разі необхідності з огляду на встановлені обставини справи.

ВС наголошує, що суди не можуть передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвиткові дитини.

Під час розгляду справ щодо місця проживання дитини суди мають дотримуватися балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в її інтересах. Такі висновки викладено Верховним Судом у постанові від 1 березня 2023 року у справі № 643/16285/20 (провадження № 61-530св23).

Проте у воєнний час цього недостатньо, потрібно враховувати ще фактор безпеки для дитини.

Саме фактор безпеки зіграв у справі № 753/572/20 про визначення місця проживання дитини вагому, але не вирішальну роль. Верховний Суд у постанові від 09.02.2023 р., незважаючи на те, погодився з висновками суду апеляційної інстанції, що позивач не надав достатніх належних і допустимих доказів на підтвердження необхідності визначення місця проживання дитини з батьком з огляду на інтереси самої дитини, які переважають над інтересами й бажаннями її батьків, а також, що в умовах воєнного стану в Україні дитині безпечніше залишатися з матір'ю в Румунії.

Верховний Суд погодився із судом апеляційної інстанції, що зараз не можна стверджувати, з ким із батьків дитині буде краще через невизначений проміжок часу, а тому відхилив доводи батька про те, що після поліпшення ситуації в Україні дитині буде краще з ним.

Висновки: Підводячи підсумки опрацьованого матеріалу, варто зазначити, що саме собою введення воєнного стану суди не розглядають як самостійну підставу для визначення місця проживання дитини за кордоном, це питання потрібно вирішувати в комплексі з іншими обставинами справи, проте з огляду на введення воєнного стану в Україні, вирішуючи спори, що стосуються прав та інтересів дитини, першочерговим завданням держави є забезпечення її безпеки і права на життя.

Список використаних джерел:

1. Сімейне право України: *навчальний посібник* / Т. А. Кобзєва, В. С. Шапіро. Суми : Сумський державний університет, 2015.
2. Сімейне право України: *підручник* / за ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018.
3. Дякович М.М. Сімейне право України: *навчальний посібник*. Харків : ЕКУС, 2022. 416 с.
4. Менджул М.В. Порівняльне сімейне право : *навчальний посібник*. Ужгород : «РІК-У», 2021. 296 с.
5. Дзера О.В., Боднар Т.В. Сімейне право України: *підручник*. Т.В. Боднар. Суми : Юрінком Інтер, 2020. 520 с.
6. Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 552 с.
7. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21–22. Ст. 135.
8. Дякович М.М. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання за сімейним законодавством України. *Часопис Київського університету права.* 2019. №1. С.125-131.
9. Кравчик М.Б. Процеси становлення інституту сім'ї як правової категорії. *Науковий журнал Право і суспільство Дніпровського гуманітарного університету.* 2ч. 2. 2018. С.64-68.
10. Кравчик М.Б. Особливості визнання шлюбу недійсним. *Науковий збірник Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції». Серія: «Юридичні науки».* Випуск 4. 2018. С.49-53.
11. Розгон О. Проблемні питання визначення місця проживання дитини до та після розірвання шлюбу її батьків. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 5. С. 204–214.

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.37

ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНИХ ОЗНАК ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Менджул М.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3893-4402
e-mail: mendzhul.marija@uzhnu.edu.ua

Менджул М.В. Правові трансформації поняття та сутнісних ознак особистих немайнових прав в умовах цифровізації.

У статті досліджено правові трансформації поняття та сутнісних ознак особистих немайнових прав в умовах цифровізації. Враховано основні проблеми, висвітлені щодо потреби покращення регулювання особистих немайнових прав під час рекодифікації ЦК України. Виокремлено основні теоретичні концепції щодо розуміння поняття та правової природи особистих немайнових прав. Обґрунтовано, що в умовах розвитку цифровізації доцільним є поєднання універсальної та реформаторської теорій, оскільки цивільне право і регулює, і охороняє всі особисті немайнові права, у тому числі і ті, які не є пов'язані із майновими, а у аспекті цифровізації важливого значення набуває реформування правового регулювання та захисту особистих немайнових прав, які здійснюються у цифровому просторі.

Проаналізовано різні підходи науковців до розуміння ключових ознак особистих немайнових прав. Встановлено, що ключовою рисою особистого немайнового права є їх тісний зв'язок із нематеріальним благом, під яким слід розуміти ті явища та цінності, які є корисними для будь-якого учасника цивільних відносин, задовольняють його потребу та не мають економічного змісту. Наступна важлива ознака особистих немайнових прав є їх ярко виражений особистий характер, який передбачає тісний зв'язок із особою, яка вступає у цивільні правовідносини щодо певного нематеріального блага, через який і задовольняє певну свою потребу. Із особистим характером тісно пов'язана така ознака особистих немайнових прав, як їх невіддільність. Наступна особлива ознака особистих немайнових прав, визначена у ч. 2 ст. 269 ЦК України, – відсутність економічного змісту. Вказана ознака передбачає, що навіть якщо і нематеріальне благо намагаються учасники цивільних правовідносин якимось чином оцінити, важко говорити про його вартість чи чіткий грошовий еквівалент.

Підкреслено, що особисте немайнове право є абсолютним, що передбачає непорушність права та обов'язок кожного учасника цивільних правовідносин утримуватися від порушення такого права. Особливою ознакою особистих немайнових прав є їх невичерпність. Правова природа особистих немайнових прав, їх неекономічний зміст зумовлює неможливість їх вичерпання, і навіть глобалізаційні процеси, цифровізації, посилена потреба у цифровій безпеці та трансформація способів захисту особистих немайнових прав не можуть змінити їх невичерпність.

Ключові слова: особисте немайнове право, цифровізація, учасники цивільних відносин, нематеріальні блага, цивільно-правове регулювання.

Menjul M.V. Legal transformations of the concept and essential features of personal non-property rights in conditions of digitalization.

The article examines the legal transformations of the concept and essential features of personal non-property rights in the conditions of digitalization. The main problems highlighted regarding the need to improve the regulation of personal non-property rights during the recodification of the Central Committee of Ukraine are taken into account. The main theoretical concepts regarding the understanding of the concept and legal nature of personal non-property rights are highlighted. It is substantiated that in the conditions of

the development of digitalization, a combination of universal and reformist theory is expedient, deprives civil law and regulates and protects all features of non-property rights, including those that are not related to property, and in the aspect of digitalization acquires an important meaning. reform of legal regulation and protection of personal non-property rights contained in the digital space.

Different approaches of scientists to understanding the key features of non-property rights are analyzed. It has been established that the key feature of personal non-property law is their close connection with intangible goods, which should be understood as those phenomena and values that are useful for any participant in civil relations, satisfy his needs and have no economic meaning. The next important feature of personal non-property rights is their pronounced personal character, which ensures a close connection with a person who enters into civil legal relations regarding a certain intangible good, through which he satisfies a certain need. Such a feature of personal non-property rights as their inseparability is closely related to personal character. The next special feature of personal non-property rights is defined in Part 1 of Art. 2 Art. 269 of the Civil Code of Ukraine, - the economic content is published. The sign of the proposal is indicated, that even if the participants of civil legal relations try to somehow evaluate an intangible good, it is difficult to say about its value or a clear monetary equivalent.

It is emphasized that the personal non-property right is absolute, which ensures the inviolability of the right and the duty of each participant in civil legal relations to refrain from violating such a right. A special feature of personal non-property rights is their inexhaustibility. The legal nature of personal non-property rights, their non-economic content leads to the impossibility of their exhaustion, and even globalization processes, digitalization, increased need for digital security and transformation of methods of protection of personal non-property rights cannot change their inexhaustibility.

Key words: personal non-property law, digitalization, participants in civil relations, intangible goods, civil law regulation.

Постановка проблеми. Інститут особистих немайнових прав з одного боку, перебував не одне десятиліття у центрі уваги науковців, з іншого боку сучасні глобалізаційні процеси та цифровізація суттєво вплинули на сутнісний зміст особистих немайнових прав, зумовили сучасні виклики, що актуалізували потребу у нових дослідженнях у аспекті цифрової трансформації суспільних відносин, у корегуванні правових норм, які регулюють особисті немайнові відносини і водночас створюють основу для правового захисту та безпеки учасників таких правовідносин.

Стан опрацювання. На потребу європеїзації приватного права України, у том числі реформування правових засад регулювання особистих немайнових відносин звертають увагу розробники Концепції рекодифікації ЦК України, зокрема Довгерт А.С., Кузнєцова Н.С., Кохановська О.В., Калакура В.Я., Капіца Ю.М., Кот О.О., Майданик Р.А., Стефанчук Р.О., Хоменко М.М., Буяджи Г.В.; Захватаєв В.М. Водночас чимало проблемних аспектів регулювання особистих немайнових прав в умовах цифровізації залишаються не достатньо дослідженими, зокрема і проблеми трансформації поняття та сутнісних ознак особистого немайнового права.

Метою статті є системне дослідження правових трансформацій поняття та сутнісних ознак особистих немайнових прав в умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Серед основних проблем та ключових змін у регулюванні особистих немайнових прав в умовах рекодифікації ЦК України є і потреба у змінах доктринальних положень, що закріплені у правових нормах книги другої ЦК України. Змінити потрібно не тільки назву на «Особисті немайнові права» у зв'язку із тим, що оновлена назва ширше охопить всіх учасників цивільних відносин, які мають та здійснюють особисті немайнові права, також вірно науковцями наголошено на потребі конкретизації гарантій здійснення особистих немайнових прав, чіткого розмежування правомочностей малолітніх, недієздатних осіб, а також їх представників, здійснити систематизацію спеціальних способів захисту особистих немайнових прав із дотриманням пропорційності їх здійснення, у тому числі і щодо права на інформацію, свободу слова тощо. [1, с. 14-15]

Вказаний огляд проблем та напрямів удосконалення Цивільного кодексу України, показує потребу у ґрунтовному аналізі та розкритті поняття, особливостей особистих немайнових прав.

При аналізі різних теоретичних концепцій Ольховик Л.А., виділено такі основні теорії: скептичну (у вказаному підході заперечується включення до предмета цивільного права особистих немайнових відносин, тобто як їх охорону, так і регулювання); консервативну теорію (прибічники обґрунтовують, що цивільне право не регулює, а тільки охороняє особисті немайнові права, якщо вони порушуються. При цьому дослідник зауважує, що ця теорія вже не є достатньо актуальна);

класичну теорію (згідно неї особисті немайнові відносини підлягають охороні з боку цивільного права, а регулюються тільки ті, які є пов'язаними із майновими, тяжіють до відносин власності); моністичну теорію (в основі вказаної теорії лежить підхід про недоцільність та неможливість розмежування правового регулювання та охорони, оскільки регулювання передбачає і охорону права, а охорона прав реалізується через регулювання); дуалістичну теорію (у вказаній теорії науковці обґрунтовують підхід, що немайнові відносини лише охороняються цивільним правом, яке виконує захисну функцію, але допускається із подальшим розвитком суспільних відносин можливість їх правового регулювання); універсальну теорію (обґрунтовує, що цивільне право як охороняє, так і регулює особисті немайнові відносини, які не є пов'язаними із майновими); реформаторську теорію (на відміну від універсальної, прихильники цієї теорії зауважують, що особисті немайнові відносини як охороняються, так і регулюються цивільним правом, окрім того це самостійний предмет цивільно-правового регулювання, більше того може претендувати навіть на підгалузь цивільного права [2, с. 37–39]. На нашу думку, більш вірним в умовах розвитку цифровізації є поєднання двох останніх теорій – універсальної та реформаторської, оскільки цивільне право і регулює, і охороняє всі особисті немайнові права, у тому числі і ті які не є пов'язані із майновими, а у аспекті цифровізації важливого значення набуває реформування правового регулювання та захисту особистих немайнових прав, які здійснюються у цифровому просторі.

При аналізі особистих немайнових прав вчені доволі часто описують особливості та специфіку особистих немайнових відносинах, у яких вказані права мають реалізацію. Серед ключових ознак виділено наступні: особистий характер; вони виникають з приводу специфічного об'єкту – нематеріальне благо із чітко вираженим особистісним характером; немайновий характер та відсутність економічного змісту, безпосереднього зв'язку із майновими відносинами; неможливість бути оціненими у грошовому еквіваленті (щодо точної оцінки), так само їх здійснення не може бути супроводжено майновими еквівалентами з боку інших [3]. Стефанчук Р.О. запропонував більш розширений підхід до ознак особистих немайнових прав, зокрема науковець виокремив: «особистісність; немайновість; об'єктом цих прав є особисте немайнове чи інше нематеріальне благо; цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб» [4, с. 25]. Зустрічається і підхід, коли окремо виділено ознаки юридичної особи, а саме: «абсолютність; невіддільність; наявність специфічних підстав виникнення і припинення; спрямованість на задоволення майнового і немайнового інтересу; невичерпність; набуття економічного змісту; індивідуалізація» [5, с. 67]. З останнім підходом у повній мірі погодитися не можна, навіть для юридичної особи не завжди і не всі особисті немайнові права набувають економічного змісту.

Отож, ключовою рисою особистого немайнового права є їх тісний зв'язок із нематеріальним благом, під яким розуміють такі явища і цінності, що «мають властивість задовольнити потребу людини, є невіддільні від особи та не мають економічного змісту» [6, с. 25]. Вказане визначення не повністю відображає специфіку тих нематеріальних благ, заради яких вступає у цивільні відносини юридична особа. Тому, під нематеріальними благами як об'єктами цивільних прав, слід розуміти ті явища та цінності, які є корисними для будь-якого учасника цивільних відносин, задовольняють його потребу та не мають економічного змісту. Перелік нематеріальних благ чітко визначено у ст. 201 ЦК України, аналіз двох частин вказаної статті дозволяє вказати на те, що особистими немайновими благами, які підлягають цивільно-правовій охороні є: «здоров'я та життя; честь, гідність і ділова репутація; недоторканість та безпека; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством» [7].

Наступна важлива ознака особистих немайнових прав є їх ярко виражений особистий характер, який передбачає тісний зв'язок із особою, яка вступає у цивільні правовідносини щодо певного нематеріального блага, через який і задовольняє певну свою потребу. Із особистим характером тісно пов'язана така ознака особистих немайнових прав, як їх невіддільність. Вказана ознака передбачає, що особисті немайнові права не можуть бути відчужені, від них особа не може відмовитися і не може їх передати будь-яким способом, а також такі права не підлягають відібранню. Щодо норм ЦК України, то у ч. 3 ст. 12 передбачено можливість відмови саме від майнового права, а від особистого немайнового права не можливо відмовитися, що чітко встановлено у ч. 3 ст. 269 ЦК України. По часовим рамкам дії особистих немайнових прав, то згідно ч. 4 ст. 269 ЦК України, фізична особа володіє такими правами довічно. Те саме буде і щодо юридичних осіб – протягом терміну їх існування.

Наступна особлива ознака особистих немайнових прав, визначена у ч. 2 ст. 269 ЦК України, – відсутність економічного змісту. Вказана ознака передбачає, що навіть якщо і нематеріальне благо намагаються учасники цивільних правовідносин якимось чином оцінити, важко говорити про його вартість чи чіткий грошовий еквівалент. Можливе завдання збитків, наприклад, посягання на ділову репутацію може спричинити розрив ділових відносин, недоотримання прибутків тощо. Проте порушення ділової репутації і зумовлені цим майнові втрати не означають, що саме право на ділову репутацію стало майновим. З огляду на це можна зустріти і підхід у науковій літературі, коли говорять про майнову природу частково тих об'єктів, які є обороноздатними, наприклад «ім'я, зображення, честь, ділова репутація, особисті папери, житловий простір, кореспонденція, інформація, автономність юридичної особи, її найменування, інші оборотоздатні об'єкти особистих немайнових правовідносин», так як на думку Кохановської О.В. такі блага можуть бути оцінені у грошовому еквіваленті [8, с. 135]. З вказаної позиції не випливає зміна правової природи особистих немайнових прав, оскільки спроба учасників цивільних правовідносин їх оцінити у грошовому виразі не призводить автоматично до появи економічного змісту.

Особисте немайнове право є абсолютним, що передбачає непорушність права та обов'язок кожного учасника цивільних правовідносин утримуватися від порушення такого права. Головна відмінність відносних правовідносин від абсолютних це те, що у перших завжди відомі їх суб'єкти, а у абсолютних – відомо тільки про одного суб'єкта (носія особистого права), інші суб'єкти (зобов'язані особи) невідомі, як і невідомо чітку їх кількість, проте всі вони зобов'язані не порушувати особисте немайнове право. Тільки у випадку порушення, буде виокремлено порушника та притягнуто його до відповідальності. З моменту порушення абсолютного права і виникає суб'єктивне право на захист такого права, що теж є відмінністю від відносних прав. Крім того, тільки абсолютне право породжує абсолютний обов'язок у інших суб'єктів, який полягає у необхідності утримання від порушення абсолютного права іншого суб'єкта, у протилежному випадку виникає право на відшкодування заподіяної шкоди [6, с. 31-32].

Особливою ознакою особистих немайнових прав є їх невичерпність. Правова природа особистих немайнових прав, їх неекономічний зміст зумовлює неможливість їх вичерпання, і навіть глобалізаційні процеси, цифровізації, посилена потреба у цифровій безпеці та трансформація способів захисту особистих немайнових прав не можуть змінити їх невичерпність.

Доволі часто науковці виділяють ще і таку ознаку особистих немайнових прав як особливі підстави виникнення та припинення. Щодо моменту та підстав виникнення, то більшість особистих немайнових прав виникають із народження та діють довічно для фізичних осіб. Водночас зустрічаються і винятки, так «донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин може бути тільки повнолітня особа» (ч. 1 ст. 290 ЦК України). Право на зміну імені виникає у особи з шістнадцяти років, а за згодою батьків – з чотирнадцяти років (ст. 295 ЦК України). Крім того, ст. 298 ЦК України встановлює право на повагу до людини, що померла, зокрема до її тіла, місця поховання, а у випадку порушення такого права, компенсацію вправі вимагати її родичі. Щодо юридичних осіб, то у них особисті немайнові права виникають з моменту їх створення, тобто державної реєстрації. Саме із цього часу юридична особа має найменування, що індивідуалізує її у цивільному обороті. У юридичних осіб є інші особисті немайнові права, визначені у цивільному законодавстві. Припинення особистих немайнових прав юридичної особи пов'язано безпосередньо із припиненням самої юридичної особи у наслідок реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) чи ліквідації. Безперечно не можуть бути тотожними особисті немайнові права фізичної та юридичної особи, а із розвитком цифровізації, появи та розвитку Штучного інтелекту (далі – ШІ) виникає чимало питань щодо того чи зазнають відповідної трансформації особисті немайнові права. Вочевидь зміни відбудуться, що буде обумовлено способами їх здійснення, можливості реалізації у цифровому просторі із одночасною потребою у посиленому захисті персональних даних та гарантування цифрової безпеки.

Отож, особистим немайновим правам притаманні такі ознаки: тісний зв'язок із нематеріальними благами; абсолютність; невичерпність; ярко виражений особистий характер; невіддільними від особи; відсутність економічного змісту.

Необхідно також сформувати визначення поняття особистих немайнових прав. З цього приводу так само позиції науковців неєдині. Так, Давидова Н. вважає, що суб'єктивне особисте немайнове право це – «…особисте, загальнорегулятивне, довічне право, яке не має майнового еквіваленту, об'єктом якого є нематеріальні (духовні) блага, що притаманно всім і кожному незалежно від інших

прав, виникає з народження та не відчужується» [9, с. 35]. Водночас вказане визначення стосується виключно особистих немайнових прав фізичної особи, відповідно воно не є універсальним. Попова С. пропонує визначення, яке теж не є універсальним, оскільки авторка намагається надати визначення особистих немайнових прав юридичної особи, під якими пропонує розуміти «абсолютні суб'єктивні невіддільні права, які мають специфічні підстави виникнення і припинення, які спрямовані на задоволення як немайнового, так і майнового інтересу, не обмежуються виключним переліком та можуть набувати економічного змісту і які індивідуалізують суб'єкта цивільно-правових відносин як організацію» [5, с. 67]. Вказаний підхід теж обмежений і вочевидь давати визначення особистих немайнових прав з огляду на специфіку одних суб'єктів, не враховуючи при цьому особливості, притаманні іншим суб'єктам не вірно. Таким шляхом вирішують наукові завдання і інші науковців, наприклад аналізуючи особливості особистих немайнових прав батьків та дітей [10], подружжя [11], працівників [12] тощо, або через аналіз особистих немайнових прав щодо окремих об'єктів [13]. При цьому більш вірним, на нашу думку, є підхід при якому розкриваються універсальні ознаки особистих немайнових прав.

Пунда О.О. у докторській дисертації також дає визначення особистих немайнових прав людини, зокрема, що це «основні права людини, які реалізуються у сфері її природного та соціального життя завдяки комплексному механізму їх здійснення та його організаційно-управлінського забезпечення з боку органів публічної влади» [14, с. 425-426]. Вказаний підхід з одного боку теж не універсальний, а з іншого – розкриває специфіку з позиції наявності «публічного організаційно-управлінського забезпечення». Водночас для здійснення особистих немайнових прав не завжди такий публічний механізм організаційно-управлінського забезпечення потрібний, скоріш навпаки він потрібний у виняткових випадках.

Висновки. Таким чином, особисті немайнові права мають тісний зв'язок із нематеріальними благами, є абсолютними, невичерпними, мають ярко виражений особистий характер та є невіддільними від особи, не мають економічного змісту. Особисті немайнові права в умовах цифровізації набувають специфічних способів реалізації та потребують посиленого захисту із позиції гарантування цифрової безпеки.

Список використаних джерел:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. 128 с.
2. Ольховик Л.А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : монографія. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2009. 173 с.
3. Ольховик Л.А. Поняття особистих немайнових прав дитини. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов, Ю.М. Оборотов, Л.Р. Біла та ін.; ОНЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 271–277.
4. Стефанчук Р.О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України. Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2006. 170 с.
5. Попова С. Поняття та ознаки особистих немайнових прав юридичних осіб: питання теорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 64–68.
6. Юркевич Ю.М., Дутко А.О. та ін. Особисті немайнові права особи: навч. посібник / за ред. А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 444 с.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1141 (дата звернення: 28 серпня 2023 р.).
8. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві : монографія. К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2006. 463 с.
9. Давидова Н.О. Цивільно-правова охорона особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природнє існування: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2005. 214 с.
10. Комісаренко В.Д. Поняття особистих немайнових парв батьків та дітей у законодавстві та правовій доктрині України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 47. Том 2. С. 13–17.
11. Парфентьєв А. Поняття та правова природа особистих немайнових прав подружжя у сімейно-правовій доктрині. Актуальні проблеми правознавства. 2022. № 3 (31). С. 114–118.

12. Лагутіна І.В. Поняття особистих немайнових трудових прав працівника. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Випуск 33. Том 1. С. 193–196.
13. Сліпченко С.О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 552 с.
14. Пунда О.О. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування людини, у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. 2018. 472 с.

УДК 347.633
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.38

УСИНОВЛЕННЯ (УДОЧЕРІННЯ)-ОДНОСТАТЕВИМИ ПАРАМИ: СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Радченко Л.І.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-3783-9489
e-mail: gli@online.ua

Радченко Л.І. Усиновлення (удочеріння)-одностатевими парами: світові тенденції, проблеми та перспективи.

Стаття присвячена розгляду проблем та особливостей регулювання відносин усиновлення (удочеріння) (надалі – усиновлення) одностатевими парами у законодавстві та у правозастосовній практиці іноземних державах, характеристиці умов та обмежень по усиновленню дітей такими партнерствами, дослідженню нормативних засад усиновлення в Україні, практики та перспектив застосування цього інституту, формулюванню висновків і пропозицій по удосконаленню національної системи правового регулювання відносин по усиновленню, захисту прав та інтересів дітей.

У статті відзначається, що в Україні, як і у багатьох державах світу, інститут усиновлення дітей одностатевими парами відсутній як такий в силу положень публічного порядку, що передбачають можливість укладання виключно традиційного класичного шлюбу між чоловіком та жінкою.

Водночас, у національних законодавствах тих держав, в яких визнаються та прирівнюються у правовому статусі одностатеві шлюби / партнерства до зареєстрованих традиційних шлюбів, поступово надаються можливості для усиновлення та подальшого виховання дітей одностатевими парами. В таких державах, шлюби (партнерства) одностатевих пар забезпечують догляд та виховання дітей як у результаті їх народження внаслідок сурогатного материнства, так і у результаті усиновлення. Проаналізовані дослідження засвідчують, що діти, які виховуються одностатевими парами, як правило, є менш успішними, мають окремі проблеми з адаптацією та соціальними комунікаціями, проте вони отримують більше догляду та піклування, ніж це б їм надавалося у дитячих будинках чи інтернатах.

У законодавстві України не визнаються одностатеві шлюби / партнерства, відповідно такі сім'ї позбавлені права на усиновлення (удочеріння) дітей за національним законодавством. Водночас, враховуючи світові тенденції як сприйняття одностатевих шлюбів, так і наділення їх можливістю усиновлення дітей, а також розробку в Україні проекту Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 відзначаємо можливість у перспективі зміни законодавчого підходу у регулюванні зазначених відносин.

Ключові слова: усиновлення, одностатевий шлюб, сімейний союз, права та інтереси дитини, сімейні відносини.

Радченко Л.І. Adoption by same-sex couples: global trends, problems and prospects.

The article is devoted to the consideration of the problems and peculiarities of the regulation of adoption (adoption) relations by same-sex couples in the legislation and law enforcement practice of foreign countries, the characteristics of the conditions and restrictions on the adoption of children by such partnerships, the study of the normative principles of adoption in Ukraine, the practice and prospects for the application of this institution, the formulation conclusions and proposals for improving the national system of legal regulation of adoption relations, protection of children's rights and interests.

The article notes that in Ukraine, as in many countries of the world, the institution of adoption of children by same-sex couples does not exist as such due to the provisions of public order, which provide for the possibility of concluding exclusively a traditional classical marriage between a man and a woman.

At the same time, in the national legislation of those states in which same-sex marriages / partnerships are recognized and equated in legal status with registered marriages, opportunities are gradually provided for the adoption and further education of children by same-sex couples. In such countries, registered partnerships provide for the care and education of children both as a result of their birth as a result of surrogate motherhood and as a result of adoption. Analyzed sociological and psychological studies prove that children raised in same-sex couples are generally less successful, have some problems with adaptation and social communication, but they receive more care and attention than they would receive in orphanages or other institutions. organizations of this type.

The legislation of Ukraine does not recognize consanguineous marriages and partnerships, accordingly, such families are deprived of the right to adopt children under national legislation. At the same time, taking into account the global trends in both the perception of same-sex marriages/partnerships and the granting of them the opportunity to adopt children, as well as the development in Ukraine of the draft Law on the Institute of Registered Partnerships No. 9103, we note the possibility of changes in the legislative approach in the regulation of these relationships.

Key words: adoption, same-sex marriage, marital union, rights and interests of the child, family relations.

Постановка проблеми. Сьогодні напевно маємо визнати - настав той час, коли певні стереотипи втрачають свою монолітність, а окремі цінності змінюються як барви калейдоскопу. Чи не найбільше стереотипів, що притаманні суспільству та окремому індивідууму у суспільстві є усталене ставлення до сім'ї та шлюбу.

Сім'я та шлюб впродовж існування цивілізованого суспільства розглядалися з позиції продовження роду, ставлячи в основу цього народження та захист дітей. Ще донедавна одним із базових стереотипів у світі було розуміння шлюбів, що укладались виключно особами різної статі, на захист яких були розроблені багаточисельні міжнародно-правові акти, предметом яких стали, зокрема, питання захисту дітей, шлюбного віку, правового режиму майна подружжя, влаштування дітей, усиновлення тощо.

Нині ж, як відомо, одруженою може бути особа, яка набуває такий статус внаслідок укладення шлюбу як з особою протилежної статі, зокрема в Україні, (у класичному розумінні – традиційний шлюб), так і з особою однієї статі, залежно від підходів держави, де такий шлюб укладається і якими правовими наслідками він наділяється.

У разі коли шлюбу між особами однієї статі законодавством певної держави надається ідентичний правовий режим як і традиційному шлюбу, одним із його правових наслідків, закріплених правом відповідної держави, що дозволяє такий шлюб, є право усиновлення дітей. Звісно, у кожному окремому випадку є необхідність детального розгляду регламентації таких правових наслідків у праві держави, на підставі якого було укладено шлюб. Водночас у зв'язку із цим, стереотипність усиновлення дітей виключно різностатевими парами сьогодні у світі перебуває у суттєвій динаміці, що потребує окремого розгляду та наукового дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання відносин усиновлення (удочеріння) одностатевими парами у законодавстві та у практиці іноземних держав, характеристиці умов та обмежень по усиновленню дітей такими партнерствами, розгляд нормативних засад усиновлення в Україні, практики та перспектив застосування цього інституту, формулювання висновків і пропозицій по удосконаленню національної системи правового регулювання відносин у сфері захисту прав дітей.

Проблематика усиновлення, як на національному рівні, так і через призму міжнародного приватного права була предметом наукового дослідження українських науковців, зокрема, А.С. Довгерта, О.В. Дзери, В.Я. Калакури, В.І. Кисіля, В.І. Труби тощо, а також представників правової доктрини іноземних держав.

Виклад основного матеріалу. В Україні, як і у багатьох державах світу, інститут усиновлення дітей одностатевими парами відсутній як такий в силу публічного порядку, що передбачає можливість укладання виключно традиційного класичного шлюбу, а отже і усиновлення дітей лише такими парами. Водночас, враховуючи світові тенденції як сприйняття одностатевих шлюбів/парт-

нерств, так і наділення їх можливістю усиновлення дітей, а також розробку в Україні проекту Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 від 13.03.2023 [1], відзначаємо можливість у перспективі змін законодавчого підходу у регулюванні зазначених відносин.

Передусім слід підкреслити, що усиновлення дітей завжди було та залишається, передусім, не правовою проблематикою, а, насамперед, морально-психологічною. Право будь-якої держави належним чином оформлює цей інститут, контролюючи та забезпечуючи, у першу чергу, права та інтереси дітей.

Відтак, серед моральних аспектів усиновлення дітей одностатевими парами доцільно визначити буде комплекс питань, до яких належать наступні: зацікавленість дитини саме в такій сім'ї; забезпечення інтересів дитини у збалансованому вихованні як з позиції жінки, так і з позиції чоловіка; вплив поведінки батьків на формування майбутнього вибору дитиною у дорослому житті її подружжя.

Відсутність одностайних відповідей на ці питання стала підставою для негативного нормативного підходу щодо усиновлення дітей одностатевими парами, а відтак і формування відповідної судової практики, у т.ч. практики ЄСПЛ.

У цьому контексті важливим є звернення до досліджень поведінки дитини та наслідків її виховання у звичайних (традиційних) шлюбах та одностатевих шлюби / партнерствах, проведені вченими-психологами, соціологами та представниками інших наук.

Так, дослідження на користь виховання дітей у традиційних сім'ях, де велику роль відіграє жінка-мати, зводяться до наступних стислих доведених висновків, які відображені у різних джерелах, у тому числі у сфері психіатрії [2]: 1. Немовлята і діти раннього віку віддають перевагу матерям, а не батькам, коли шукають розради або полегшення від голоду, страху, хвороби чи інших страждань. 2. Матері, як правило, краще заспокоюють. 3. Матері краще реагують на характерні крики немовлят: вони краще, ніж батьки, здатні відрізнити, наприклад, крик голоду від крику болю. 4. Матері краще, ніж батьки, розпізнають емоції своїх дітей, дивлячись на їхні обличчя, пози і жести. 5. Діти, які були позбавлені материнської турботи протягом тривалих періодів свого раннього життя, демонстрували ворожі або антисоціальні тенденції, коли вони ставали дорослими особами [3].

Окрім того, клінічні дослідження свідчать про те, що роль матері дуже важлива для утвердження здатності дитини довіряти і відчувати себе у безпеці у соціальних стосунках.

Роль батька у традиційних сім'ях полягає у наступному: 1. Батьки досягають успіху, коли йдеться про забезпечення дисципліни, гри та заохочення дітей до подолання життєвих викликів. 2. Батьки є важливими рольовими моделями для хлопчиків. 3. Присутність батька вдома захищає дитину від страху і зміцнює її здатність відчувати себе в безпеці.

Різні умови виховання дітей у різних сім'ях стали поштовхом для глибоких досліджень щодо психологічних, академічних і соціальних проблем у молоді, яка виховується в таких сім'ях. Такі дослідження мають велике значення для розуміння як негативних, так і позитивних аспектів усиновлення та виховання дітей різними парами.

Зокрема, впродовж останнього часу були проведені глибокі дослідження у сфері виховання та дорослішання дітей у різноманітних сім'ях, на підставі яких зроблені наступні ґрунтовні висновки.

Канадське дослідження (2013 р.) [4], яке проаналізувало дані дуже великої вибірки населення, показало, що діти, виховані в одностатевих шлюбах мають лише близько 65% шансів закінчити середню школу порівняно з дітьми одружених пар протилежної статі. У цьому дослідженні виділяються три ключові висновки: діти одружених різностатевих батьків мають високий відсоток закінчення школи порівняно з іншими; діти з лесбійських сімей мають дуже низький відсоток закінчення школи порівняно з іншими; діти в інших чотирьох типах сімейних стосунків (цивільний шлюб, гомосексуальна пара, одинока мати, одинокий батько) схожі між собою.

Дослідження, проведене в Австралії (1996 р.) [5] серед 174 дітей молодшого шкільного віку, ставило за мету порівняти соціальний та освітній розвиток 58 дітей, які живуть у подружніх сім'ях, 58 дітей, які живуть зі батьками – різностатевими співмешканцями, і 58 дітей, які живуть в сім'ях - одностатевих союзах. Автори виявили, що одружені пари пропонують найкраще середовище для соціального та освітнього розвитку дитини, за ними йдуть різностатеві пари, які живуть разом, і на останньому місці - одностатеві пари.

Результатами ще одного дослідження (2012 р.) [6], було виявлено, що діти в одностатевих сім'ях мають нижчі результати, ніж їхні однолітки, які живуть в одружених сім'ях з двома біологічними батьками. Було зроблено висновок, що ці відмінності можна пояснити вищим рівнем сімейної не-

стабільності у співжитті або «одружених» одностатевих сімей, порівняно з непорушними біологічними сім'ями з одруженими батьками. У 2012 році [7] було проведено повторне дослідження щодо зв'язку між результатами навчання дітей та одностатевою структурою сім'ї. Дослідники виявили, що порівняно з традиційними одруженими парами, діти, які виховуються одностатевими парами, мають на 35% менше шансів досягти нормального прогресу в навчанні у школі. Ця різниця є статистично значущою на рівні 1%.

Техаським університетом в Остіні було проведене дослідження (2012) [8], результати якого показали, що дорослі діти 18–39 років, чиї батьки мали одностатеві стосунки до того, як їм виповнилося 18 років, частіше страждають від широкого спектру емоційних і соціальних проблем.

Останніми роками одностатеві пари нерідко набувають статусу батьківства за допомогою штучного запліднення або екстракорпорального запліднення. Дослідження, опубліковане в 2010 році [9], продемонструвало деякі негативні наслідки для людей, зачатих донорами. Так, у середньому молоді люди, зачаті за допомогою штучного запліднення, були більш розгублені, відчували себе більш ізольованими від своїх родин, переживали більше душевного болю і мали гірші показники таких сферах, як депресія, правопорушення і зловживання психоактивними речовинами, ніж відповідна група дітей, які були зачаті природним шляхом.

У дослідників виникає питання щодо того як узгоджуються зазначені висновки із широко поширеними дослідженнями, які не виявили жодного шкідливого впливу на дітей, які мають або жили з батьками-одностатевими парами. Наприклад, у 2005 році Американська психологічна асоціація (APA) випустила офіційну довідку про виховання дітей одностатевими парами, в якій міститься таке твердження: жодне дослідження не виявило, що діти батьків - одностатевих пар перебувають у несприятливому становищі порівняно з дітьми різностатевих батьків (с. 15). Однак у 2012 році Л. Маркс [10], досліджуючи короткий огляд APA, заявив, що це твердження, зроблене APA, не було емпірично обґрунтованим. Двадцять шість з 59 досліджень APA, присвячених одностатевому вихованню дітей, не мали різностатевих груп порівняння. У жодному з 59 опублікованих досліджень не було обґрунтовано остаточних тверджень.

Об'єктивний аналіз соціологічних досліджень функціонування сім'ї чітко показує, що діти найкраще розвиваються, коли їх виховують і мати, і батько, і повністю підтверджує це твердження колишнього кардинала Йозефа Ратцінгера, який зазначив, що відсутність взаємодоповнюваності одностатевих союзах створює перешкоди для нормального розвитку дітей, які потрапляють під опіку таких осіб. Вони будуть позбавлені досвіду батьківства і материнства. Дозвіл на усиновлення дітей особами, які живуть у таких союзах, фактично означатиме насильство над цими дітьми [11].

Однак, світова практика показує протилежні випадки, коли усиновлення дітей одностатевими парами стало не виключенням, а суспільною нормою. Причому нормою, що базується на позитивному праві окремих держав. У цьому аспекті, на нашу думку, ключовим буде риторичне питання щодо того, - а що ж краще для самої дитини, де буде ліпше зростати дитині – в нетрадиційній сім'ї з одностатевими батьками чи у дитячому будинку або інтернаті.

Варто відзначити також випадки потенційного усиновлення дітей нетрадиційними всесвітньо відомими парами, що хоч і не завершилось результативно, але стало поштовхом для подальшого аналізу проблематики усиновлення і прийняття нових рішень у судовій та нормотворчій практиці багатьма державами. Яскравим прикладом усиновлення дитини одностатевою парою – могло б стати усиновлення всесвітньо відомою парою – сером Елтоном Джоном та його подружжям Девідом Фернішем.

Саме цей приклад став руйнівним у порушенні усталеного ставлення багатьох осіб до правовідносин усиновлення/удочеріння, що було вироблене на основі порівняння їх із внутрішніми власними ідеалами та переконаннями. Сам Елтон Джон стверджує, що передумовою його батьківства стало бажання усиновити українську дитину – хлопчика Лева з Макіївського будинку дитини [12]. Відомо, що Лева співак та його партнер побачили у 2009 році, коли були в Україні, і тоді виявили бажання усиновити хлопчика. Але в силу не визнання в Україні одностатевих союзів, у такому усиновленні їм було відмовлено. Згодом сер Елтон підкреслював, що саме з українського хлопчика почався їх шлях до батьківства, до того щастя, яке вони із Девідом відчули, ставши батьками. За рік – 25 грудня 2010 року сер Елтон та його партнер стали батьками хлопчика на ім'я Захарій Джексон Левон Ферніш-Джон, якого парі народила сурогатна мама. У свідоцтві про народження дитини у графі «Батько» записано ім'я Елтона Джона, а у графі «Мати» – ім'я Девіда Ферніш. На той момент, як пояснив сер Елтон для одностатевих батьків ще не були розроблені спеціальні бланки, а

юристи пояснили, що в інших документах пара може писати «Батько 1» і «Батько 2» [12]. Через два роки 11 січня 2013 р. Елтон Джон та Девід Ферніш стали батьками вдруге завдяки сурогатній мамі, яка народила їм сина, якому дали ім'я Елайджі Джозеф Даниэль Ферніш-Джон. Одружилися Елтон Джон і Девід Ферніш 21 грудня 2014 року, на підставі положень, прийнятому у 2004 р. у Великій Британії, закону про зареєстровані цивільні партнерства (англ. Civil Partnership Act 2004 [13]), який надає можливість двом особам однієї статі укласти зареєстроване цивільне партнерство. Закон було ухвалено 18 листопада 2004 року, та набув чинності 5 грудня 2005 року. Одностатеві пари, які вступили в партнерство, мають рівні права та обов'язки зі звичайними (традиційними) шлюбами, зокрема вони мають право й на усиновлення.

На думку автора, викладене свідчить про наступне. Якби українською дитиною, якою зацікавилась одностатева пара, була дитина позбавлена батьківського піклування або піклування близьких родичів, ця дитина так і залишилась б на вихованні у спеціалізованому дитячому будинку. При цьому, маючи статус ВІЛ-інфікованої дитини, шансів на усиновлення в українську сім'ю у неї практично не було б. Проте існував шанс на усиновлення такої дитини з боку іноземних усиновлювачів, у тому числі нетрадиційною парою.

Отже, необхідно підкреслити, що результати наведених вище досліджень виявились у переважній частині не на користь виховання дітей одностатевими парами. Водночас, якщо порівняти виховання дитини у спеціалізованому закладі або ж у сім'ї, у тому числі такій, що складається із одностатевих партнерів, висновок буде очевидним – для дитини важлива родина, дім, власний простір, можливість проявити індивідуальність, щоденна увага та турбота і любов батьків, незалежно від їх статі. Однак, як було наголошено вище, публічний порядок кожної держави, у тому числі і України, встановлює чіткі умови та правила усиновлення дітей, зокрема й іноземцями [14; 15]. Ключовим в усиновленні українських дітей є вимоги до усиновлювачів – це подружня пара, яка складається із жінки та чоловіка. Адже в Україні виключно жінка та чоловік вправі укладати шлюб та виступати у якості претендентів на усиновлення дитини.

Аналогічне правило було сталим у праві розвинутих країн, однак останні тенденції до зміни підходів щодо розуміння шлюбу та розширення цієї категорії за рахунок шлюбоподібних союзів, призвело до логічних правових наслідків, серед яких право на усиновлення, а відтак і право на батьківство.

Цікавою є практика ЄСПЛ з цього приводу. Так, право на усиновлення дітей особами гомосексуальної орієнтації було вперше розглянуто Судом у справі Фретте проти Франції [16]. Заявником у справі був громадянин Франції Філіпп Фретте, якому було відмовлено паризькою соціальною службою у видачі дозволу на усиновлення дитини, в той час як з 1966 р. ЦК Франції дозволяв усиновлення дітей як парами одруженими, так і окремими індивідами без зазначення їх сексуальної орієнтації. Подана апеляція була відхилена на тій підставі, що обраний заявником спосіб життя не давав достатніх гарантій, що він може створити дитині відповідну атмосферу з точки зору виховання, освіти, психології та сім'ї. У квітні 1997 р. Європейська комісія з прав людини отримала скаргу Філіппа Фретте і передала її на розгляд Суду 1998 р. У своїй скарзі заявник стверджував, що рішення, яким було відхилено його прохання про дозвіл на усиновлення, становило свавільне втручання в його приватне та сімейне життя, оскільки ґрунтувалося виключно на негативному упередженні щодо його сексуальної орієнтації. Суд зауважив, що Конвенція, як така, не гарантує права на усиновлення, однак, зазначив, що допущено дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації заявника, – поняття, яке підпадає під сферу застосування ст. 14 Конвенції. Однак, у цій справі, де йдеться про конкуруючі інтереси заявника та дітей, які можуть бути усиновлені, за цих обставин національні органи влади мають законні й розумні підстави вважати, що право на усиновлення дитини, обмежується інтересами дітей, незважаючи на законні прагнення заявника і не піддаючи сумніву його власний вибір [16].

В іншій справі – (Е. В. проти Франції) [17] звертаючись до ЄСПЛ, заявниця скаржилася на те, що рішення адміністративних органів влади та судів Франції, якими їй було відмовлено в усиновленні дитини, нібито були мотивовані її орієнтацією і фактом співжиття з жінкою. Заявниця стверджувала, що на всіх етапах процедури розгляду заяви про усиновлення вона піддавалася дискримінаційному поводженню, пов'язаному з її сексуальною орієнтацією, яке завдає шкоди її праву на повагу до приватного життя. Проаналізувавши обставини справи, національне законодавство та міжнародні акти, Велика палата Європейського Суду ухвалила, що у справі владою держави-відповідача було допущено порушення вимог ст. 14 та ст. 8 Конвенції. Мотивуючи своє рішення, Суд зазначає, що у

відповідних положеннях ЦК Франції нічого не говориться про необхідність наявності особи іншої статі, і це в жодному разі не залежить від сексуальної орієнтації прийомного батька, який не перебуває в шлюбі. В даному випадку, заявниця представляла певні людські якості і навички в сфері освіти, що очевидно відповідає найвищим інтересам дитини – а це основне поняття відповідних міжнародних інструментів [17].

Підсумовуючи, зазначимо, що хоча Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод не містить норми, яка прямо передбачала б право на усиновлення, в рішеннях за ст. 8 розглядається дотична до нього проблематика, а саме проблема дискримінації осіб за ознакою сексуальної орієнтації. Рішення ЄСПЛ з подібних питань іноді є результатом компромісу, та викликають резонанс у суспільстві.

Висновки. Проведене дослідження особливостей нормативного регулювання інституту усиновлення одностатевими парами, а також практики його застосування засвідчує: у національних законодавствах тих держав, в яких визнаються та прирівнюються у правовому статусі одностатеві шлюби / партнерства до зареєстрованих традиційних шлюбів, поступово надаються можливості для усиновлення та подальшого виховання дітей одностатевими парами. У таких державах, шлюби (партнерства) одностатевих пар забезпечують догляд та виховання дітей як у результаті їх народження внаслідок сурогатного материнства, так і у результаті усиновлення.

Проаналізовані дослідження засвідчують, що діти, які виховуються одностатевими парами є менш успішними, мають окремі проблеми з адаптацією та соціальними комунікаціями, проте вони отримують значно більше догляду та піклування, ніж це б їм надавалося у дитячих будинках чи інтернатах.

В Україні наразі у силу норм публічного порядку не визнаються одностатеві шлюби / партнерства, відповідно такі сім'ї позбавлені права на усиновлення (удочеріння) дітей за національним законодавством. Водночас, враховуючи світові тенденції як сприйняття одностатевих шлюбів / партнерств так і наділення їх можливістю усиновлення дітей, а також розробку та прийняття в Україні проекту Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 від 13.03.2023 відзначаємо можливість зміни у короткостроковій перспективі законодавчого підходу у регулюванні зазначених відносин.

Список використаних джерел:

1. Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 від 13.03.2023 URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497.
2. Rick Fitzgibbons Growing Up with Gay Parents: What's the Big Deal? URL: https://aleteia.org/2014/12/02/growing-up-with-gay-parents-whats-the-big-deal/.
3. Kobak, Roger. The emotional dynamics of disruptions in attachment relationships: Implications for theory, research, and clinical intervention. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 21–43). The Guilford Press. URL: https://psycnet.apa.org/record/1999-02469-002.
4. Douglas W. Allen High school graduation rates among children of same-sex households. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s11150-013-9220-y.
5. Sotirios Sarantakos Children in three contexts: Family, education and social development. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/children-australia/article/abs/children-in-three-contexts-family-education-and-social-development/BA0DB5DC62B9E7D9554
6. Daniel Potter Same-Sex Parent Families and Children's Academic Achievement chrome-extension URL: https://wp.aleteia.org/wp-content/uploads/sites/2/2014/12/potter.pdf.
7. Allen, D.W. Pakaluk, C & Price, J. (2012) Nontraditional Families and Childhood Progress Through School: *A Comment on Rosenfeld. Demography*. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23161454/.
8. Mark Regnerus How different are the adult children of parents who have same-sex relationships? *Findings from the New Family Structures Study* https://wp.aleteia.org/wp-content/uploads/sites/2/2014/12/regnerus.pdf.
9. Elizabeth Marquardt, Norval D. Glenn, and Karen Clark, co-investigators My Daddy's Name is Donor: A New Study of Young Adults Conceived Through Sperm Donation https://fluxconsole.com/files/item/441/56199/My-Daddys-Name-is-Donor-15-Major-Findings.pdf.

10. Marks, L. Same-sex parenting and children's outcomes: A closer examination of the American psychological association's brief on lesbian and gay parenting. *Social Science Research*, 41 (4): 735–751.
11. Congregation for the doctrine of the faith. Considerations regarding proposals to give legal recognition to unions between homosexual persons URL: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20030731_homosexual-unions_en.html.
12. Элтон Джон: «Именно с этого украинского мальчика начался наш с Дэвидом путь к отцовству» URL: https://fakty.ua/127251-elton-dzhon-imenno-s-etogo-ukrainskogo-malchika-nachalsya-nash-s-devidom-put-k-otcovstv.
13. Civil Partnership Act 2004. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/33/contents.
14. Верховна Рада України (2002) *Сімейний кодекс України* (Кодекс від 10 січня 2002 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.
15. Кабінет Міністрів України (2008) *Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей*, (Постанова № 905 від 08.10.2008 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text.
16. Рішення палати у справі «Фретте проти Франції». Комюніке Секретаря Суду. (Chamber Judgment in the Case of Frette v. France) URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=455.
17. E.B. v. France [GC] - 43546/02 Judgment 22.1.2008 [GC] URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-2311%22]}.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.39

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ В СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Риженко Н.О.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету, адвокат
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7688-0268
e-mail: n.ryzhenko@knute.edu.ua

Риженко Н.О. Цифрова трансформація в судовій системі України.
Пандемія COVID-19, повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України зумовили значні перешкоди у роботі судової системи України, в тому числі, проведення судових засідань в приміщеннях судів. Питання цифрової трансформації в аспекті проведення судових засідань онлайн є малодослідженим, з точки зору науки. Цифрова трансформація створює нові та унікальні можливості для усіх сфер життя суспільства. За допомогою цифрових інструментів ми можемо фактичного відмовитися від ведення документообігу в паперовому варіанті, вести ділові переговори та зустрічі онлайн, перебуваючи, навіть, на різних континентах. Не оминули ці зміни і судову систему України. Так, з кінця 2017 року у судах діє Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, що дозволяє подавати процесуальні документи, проводити судові засідання в дистанційному режимі. В роботі ми більш детально розглянемо порядок проведення судових засідань в режимі відео конференції поза межами приміщення суду. Учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою. Учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного підпису згідно з вимогами Положення про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положень, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів). Цифрова трансформація сприяє економії часу та коштів, так як учасники процесу не повинні витрачати час та кошти на приїзд до суду, певною мірою сприяє забезпеченню екологічної безпеки, оскільки зменшення випадків користування транспортом призводить до менших викидів в повітря продуктів палива, дозволяє учасникам процесу, особливо, адвокатам, більш продуктивно використовувати та планувати свій робочий графік, з тих підстав, що, не витрачаючи час на проїзд, а відвідуючи судові засідання онлайн, у власному кабінеті чи іншому приміщенні, адвокат не витрачає час на дорогу і, відповідно, може взяти участь у більшій кількості судових засідань.
Ключові слова: судове засідання онлайн, відео конференція, учасник судового процесу, цифрова трансформація, повномасштабне вторгнення.

Ryzhenko N. Digital transformation in the judicial system of Ukraine.
The COVID-19 pandemic, the full-scale invasion of the russian federation on the territory of Ukraine caused significant obstacles in the work of the judicial system of Ukraine, including the holding of court hearings in court premises. The issue of digital transformation in the aspect of conducting court hearings online is poorly researched from a scientific point of view. Digital transformation creates new and unique opportunities for all spheres of society. With the help of digital tools, we can actually abandon paper-based document management, conduct business negotiations and meetings online, even on different continents. The judicial system of Ukraine did not miss these changes. Thus, since the end of 2017, courts have been using the Unified Judicial Information and Telecommunication System, which allows submitting procedural documents and holding court hearings remotely. In the work, we will consider in more detail

the procedure for conducting court hearings in video conference mode outside the court premises. The participants in the case have the right to participate in the court session in the mode of video conference outside the premises of the court, provided that the court has the appropriate technical possibility, which the court notes in the decision to open the proceedings in the case, except for cases when the appearance of this participant in the court session is recognized by the court mandatory The participants in the case take part in the court session in videoconference mode outside the court premises using their own technical means and electronic signature in accordance with the requirements of the Regulation on the Unified Judicial Information and Communication System and/or the provisions determining the order of functioning of its separate subsystems (modules). Digital transformation helps to save time and money, since the participants in the process do not have to spend time and money on coming to the court, to some extent helps to ensure environmental safety, since the reduction in the use of transport leads to less emissions of fuel products into the air, allows the participants in the process, especially, lawyers to more productively use and plan their work schedule, for the reasons that, without spending time traveling, but attending court sessions online, in their own office or other premises, the lawyer does not waste time on the road and, accordingly, can participate in more court hearings.

Key words: online court session, video conference, litigator, digital transformation, full-scale invasion.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19, повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України зумовили значні перешкоди у роботі судової системи України, в тому числі, проведення судових засідань в приміщеннях судів. Вирішити зазначене питання можливо лише в один спосіб, а саме – проведення судових засідань в режимі онлайн. Однак, для реалізації зазначеного вище, слід вчити ряд дій, про які йдеться у нашому дослідженні.

Стан опрацювання. Питання цифрової трансформації в аспекті проведення судових засідань онлайн є малодослідженим, з точки зору науки. Більшість аспектів, що розкривають механізм реалізації права на участь у судовому засіданні в режимі онлайн висвітлені в нормативно-правових актах, а саме: законах, інструкціях і т.п.

Метою статті є аналіз встановленого порядку проведення судових засідань в режимі відео конференції поза межами приміщення суду та його вплив на роботу судової системи України, в цілому.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація створює нові та унікальні можливості для усіх сфер життя суспільства.

За допомогою цифрових інструментів ми можемо фактичного відмовитися від ведення документообігу в паперовому варіанті, вести ділові переговори та зустрічі онлайн, перебуваючи, навіть, на різних континентах.

Не оминули ці зміни і судову систему України. Так, з кінця 2017 року у судах діє Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, що дозволяє подавати процесуальні документи, проводити судові засідання в дистанційному режимі.

В роботі ми більш детально розглянемо порядок проведення судових засідань в режимі відео конференції поза межами приміщення суду.

За правилами ст. 212 ЦПК України [6], учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою; учасник справи подає заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. Копія заяви в той самий строк надсилається іншим учасникам справи; учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного підпису згідно з вимогами Положення про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положень, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів); під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), учасники справи можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Підтвердження особи учасника справи здійснюється із застосуванням електронного підпису, а якщо особа не має такого підпису, то у порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціаль-

ний статус» або Державною судовою адміністрацією України; ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву; суд може постановити ухвалу про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду, визначеному судом; свідок, перекладач, спеціаліст, експерт можуть брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду; у клопотанні про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду в обов'язковому порядку зазначається суд, в якому необхідно забезпечити її проведення. Таке клопотання може бути подано не пізніш як за п'ять днів до відповідного судового засідання; копія ухвали про участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду негайно надсилається до суду, який зобов'язаний організувати її виконання, та особі, яка братиме участь у судовому засіданні в режимі відео конференції; суд, який забезпечує проведення відеоконференції, перевіряє явку і встановлює особи тих, хто з'явився, а також перевіряє повноваження представників; використовувані судом і учасниками судового процесу технічні засоби і технології мають забезпечувати належну якість зображення та звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам судового процесу має бути забезпечена можливість чути та бачити хід судового засідання, ставити запитання і отримувати відповіді, здійснювати інші процесуальні права та обов'язки; відеоконференція, у якій беруть участь учасники справи, фіксується судом, який розглядає справу, за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. Відео- та звукозапис відеоконференції зберігається в матеріалах справи; суд у порядку, передбаченому цією статтею, за власною ініціативою або за клопотанням учасника судового процесу, який тримається в установі попереднього ув'язнення або в установі виконання покарань, може постановити ухвалу про його участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні такої установи. При цьому дії, передбачені частиною дев'ятою цієї статті, здійснюються службовою особою такої установи.

Вищою радою правосуддя 17.08.2021 року рішенням № 1845/0/15-21 затверджено Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [3].

Положення визначає порядок функціонування в судах та органах системи правосуддя окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, зокрема підсистем «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистеми відеоконференцзв'язку; порядок вчинення процесуальних дій в електронній формі з використанням таких підсистем; особливості використання в судах та органах системи правосуддя іншого програмного забезпечення в перехідний період до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи у складі всіх підсистем (модулів).

У розділі ІІІ Порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС зазначеного Положення міститься підрозділ 3 Підсистема відеоконференцзв'язку, який визначає порядок та правила проведення судового засідання в режимі відео конференції поза межами приміщення суду за допомогою:

- свого Електронного кабінету та власних технічних засобів;
- технічних засобів іншого суду;
- в установі попереднього ув'язнення, установі виконання покарань або медичному закладі – технічних засобів, наявних у відповідній установі.

Щодо участі в судовому засіданні в режимі онлайн за допомогою власних технічних засобів – Державним підприємством «Центр судових сервісів» розроблено детальну Інструкцію користувача підсистеми відеоконференцзв'язку [1]. Зазначена інструкція є простою для сприйняття та доступною у використанні, а тому, навіть, маючи досвід, першого судового засідання у режимі відео конференції за допомогою власних технічних засобів, користувач швидко та легко пройде етап реєстрації на те чи інше судове засідання, де він є стороною, представником чи іншим учасником процесу.

Так, спершу користувач має зареєструватися в Електронному кабінеті. Учасник справи також повинен перевірити наявні у нього власні технічні засоби на відповідність технічним вимогам, визначеним Інструкцією користувача підсистеми відеоконференцзв'язку, для роботи із системою відеоконференцзв'язку.

Однією з програм, за допомогою якої можна взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, є сервіс «EASYCON» [5].

Для реєстрації в цій програмі потрібно мати електронний підпис.

Закон України «Про електронні довірчі послуги» [4] визначає електронний підпис як електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис.

Щоб отримати електронний підпис, потрібно звернутися до одного з надавачів послуги. Для цього заповнити реєстраційну форму та вказати паспортні дані й номер платника податків.

Перелік надавачів електронних довірчих послуг міститься на сайті Міністерства цифрової трансформації України [2]. Зокрема, безкоштовно надають підпис Інформаційно-довідковий департамент Державної податкової служби та АЦСК МВС, а також ряд банків, клієнтами якого є ті чи інші особи та інші установи.

У день судового засідання учасник повинен: за 10 хвилин до початку судового засідання авторизуватись у системі сервісу «EASYCON»; активувати технічні засоби – мікрофони, навушники тощо; очікувати запрошення секретаря судового засідання до участі в ньому; на початку відеоконференції показати свій паспорт або інший документ, що посвідчує особу.

Щодо участі в судовому засіданні в режимі онлайн за допомогою технічних засобів іншого суду – тут все значно простіше для учасника процесу. Такій особі лише потрібно прибути до суду з яким ухвалою суду у провадженні якого перебуває справи призначено відео конференцію, мати при собі паспорт або інші документи, що посвідчують особу. Всі інші організаційні та технічні моменти щодо налаштування зв'язку та його встановлення, належну якість зображення та звуку, інформаційну безпеку забезпечує такий суд в особі відповідального працівника цього суду.

Особа, яка утримується в установі попереднього ув'язнення, установі виконання покарань або медичному закладі може брати участь в судовому засіданні в режимі онлайн, безпосередньо знаходячись, в установі попереднього ув'язнення, установі виконання покарань або медичному закладі за допомогою технічних засобів, наявних у відповідній установі з використанням Електронного кабінету установи або кабінету її службової особи. Технічну можливість участі у відеоконференції, належну якість зображення та звуку, інформаційну безпеку тощо забезпечує така установа.

Висновки. Проаналізувавши наведені вище норми, правила та положення, слід зазначити, що цифрова трансформація сприяє економії часу та коштів, так як учасники процесу не повинні витрачати час та кошти на приїзд до суду, певною мірою сприяє забезпеченню екологічної безпеки, оскільки зменшення випадків користування транспортом призводить до менших викидів в повітря продуктів палива, дозволяє учасникам процесу, особливо, адвокатам, більш продуктивно використовувати та планувати свій робочий графік, з тих підстав, що, не витрачаючи час на проїзд, а відвідуючи судові засідання онлайн, у власному кабінеті чи іншому приміщенні, адвокат не витрачає час на дорогу і, відповідно, може взяти участь у більшій кількості судових засідань. І вище нами наведено лише декілька позитивних моментів цифрової трансформації судової влади України, а тому такі явища і процеси є позитивними глобально для розвитку економіки, інших сфер життя та суспільства, в цілому.

Список використаних джерел:

1. Інструкція користувача підсистеми відеоконференцзв'язку: сайт URL: https://wikiccs.court.gov.ua/w/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0**.**
2. Міністерство цифрової трансформації України: сайт URL: https://thedigital.gov.ua/.
3. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене рішенням Вищої ради правосуддя 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text.
4. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.
5. Сервіс «EASYCON»: сайт URL: https://easycon.com.ua/site/manual.
6. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

УДК 340.113:[364]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.40

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИЗНАЧЕННЯ «МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ» ТА «СТРАХОВА МЕДИЦИНА» В ПРАВОВОМУ ПОЛІ

Святошнюк А.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова,
e-mail: arina_leonidovna@ukr.net

Святошнюк А.Л. Щодо особливостей визначення «медичне страхування» та «страхова медицина» в правовому полі.

Використання понять «страхової медицини» і «медичного страхування» доволі широке, подекуди без розуміння суттєвих відмінностей термінологічних конструкцій. Такому невизначеному вживанню сприяє обмеженість або відсутність (щодо страхової медицини) нормативних документів, в яких ці категорії виступали б як правові поняття. Плутанина в розумінні понять «медичного страхування» та «страхової медицини» породжує підмінну понять і зміщення акцентів, де приватно-правовим відношенням особистого страхування надаються риси, характерні для публічно-правового поля. В статті розмежовуються поняття «медичне страхування» та «страхова медицина». Висвітлюються існуючі проблеми надання медичних послуг, на засадах і принципах страхування. Проаналізовано відмінності правової природи термінологічних конструкцій «медичне страхування» та «страхова медицина». Висвітлено визначення «сфери охорони здоров'я» – як системи суспільних відносин, які виникають між органами державної влади й органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями, а також людиною і населенням загалом щодо запобіганню захворюваності, збереженню здоров'я, розвитку реабілітаційної допомоги та досягнення максимально задовільного рівня фізичного і психічного стану людського організму. Саме ці суспільні відносини можуть організовуватись на основі механізму медичного страхування в складну систему взаємин, що в подальшому називають «страховою медициною». Отож, погоджуємось, що «страхова медицина» це термін, що використовується для позначення організації сфери охорони здоров'я, а «медичне страхування» один з механізмів такої організації.

Ключові слова: медичне страхування, сфера охорони здоров'я, медичні системи, договір страхування.

Svyatoshniuk A.L. Regarding the specifics of the definition of «medical insurance» and «insurance medicine» in the legal field.

The use of the terms "health insurance" and "medical insurance" is quite widespread, sometimes without an understanding of the essential differences in terminological constructs. This vague usage is facilitated by the limited or absent (regarding health insurance) normative documents in which these categories would be treated as legal concepts. Confusion in understanding the concepts of medical insurance and health insurance generates a substitution of concepts and a shift of emphasis, where features characteristic of the public legal field are attributed to the private legal relationship of personal insurance. The article distinguishes between the concepts of "medical insurance" and "health insurance." It highlights the existing problems of providing medical services based on insurance principles and concepts. The differences in the legal nature of the terminological constructs "medical insurance" and "health insurance" are analyzed The given definition of the "healthcare sphere" refers to a system of social relations that arise between government authorities and local self-government bodies, businesses, institutions, and organizations, as well as individuals and the population as a whole, concerning the prevention of illnesses, the preservation of health, the development of rehabilitation assistance, and the attainment of the highest possible level of physical and mental well-being in the human body. These social relations can be organized into a complex

system of interactions based on the mechanism of medical insurance, which is subsequently referred to as “health insurance.” Therefore, we agree that “health insurance” is a term used to denote the organization of the healthcare sphere, and “medical insurance” is one of the mechanisms of such organization.

Key words: medical insurance, healthcare sector, medical systems, insurance contract.

Постановка проблема. Відхід від моделей тотального державного регулювання сфери охорони здоров’я до більш ринкових та договірних форм в кожній державі відбувається у відповідності до історичних процесів, рівня розвитку медичної допомоги та національних особливостей правового поля. Важлива роль в цих процесах притаманна економічним чинникам, сформованості податкової системи та напрямку державної політики. Одним з найдієвіших механізмів щодо залучення додаткових кошт в медичну сферу визнано інститут медичного страхування, який забезпечує доступність та якість медичних послуг та формує основу страхової медицини. «За допомогою страхової медицини держава має змогу залучати додаткові ресурси в розвиток охорони здоров’я. Страхова медицина охоплює широкий спектр послуг: витрати на розвиток матеріально-технічної бази закладів охорони здоров’я, надання медичної допомоги, підготовка медичних кадрів, фінансування наукових досліджень у сфері медицини, тощ» [1, с. 56]. В той же час медичне страхування являється гарантією права на доступність медичних послуг населенню, що закріплене в ст. 49 Конституції України: «кожен має право на охорону здоров’я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров’я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування.»

Схильність ототожнювати поняття медичного страхування зі страховою медициною прослідковується як на рівні робіт авторитетних вчених так і виступах державних посадовців. Тому на нашу думку коректніше було б в першу чергу визначитись з поняттями «медичне страхування» та «охорона здоров’я», які є основою для побудови страхової медицини.

Стан опрацювання. Питанням медичного страхування присвячені роботи таких вчених як І. Сенюта, О. Чорномаз, В. Рудень, Р. Майданик. Досліджували організацію охорони здоров’я на засадах медичного страхування С. Стеценко та В. Стеценко. Сучасні проблеми медичного страхування вивчали такі вітчизняні вчені, як С. Осадець, Є. Дяченко, Н. Нагайчук, Н. Андріїшина, С. Санченко, Т. Бахтеєва.

Метою статті є визначення суттєвих відмінностей понять «медичне страхування» та «страхова медицина» в нормативно-правовому полі.

Виклад основного матеріалу. Науковці, які досліджують поняття «охорона здоров’я» трактують його через призму наукових вподобань та власних досліджень. Так, Ю. Швець вказує, що у «вузькому значенні охорону здоров’я доцільно розглядати як систему правових, соціально-економічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров’я людини, а у широкому – як сукупність заходів політичного, економічного, правового, соціального, культурного, наукового, медичного, санітарно-гігієнічного та протиепідемічного характеру, спрямованих на збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров’я кожної людини, підтримання її довголітнього активного життя, надання їй медичної допомоги в разі втрати здоров’я [2, с. 137]. В той же час С. Булець вбачає в охороні здоров’я процес «попередження та припинення захворювання, рання діагностика, припинення, лікування, покращення стану хворої людини, попередження погіршення самопочуття шляхом профілактичних оглядів і лікування, професійний догляд і піклування, бальнеотерапія, медична реабілітація, забезпечення хворого ліками й іншими медичними заходами [3, с. 39]. Ще одне трактування знаходимо у О. Бобровської – це «мультискладна система, що може бути подана низкою різних підсистем і підгалузей на всіх рівнях поділу суспільної праці, діяльність яких у сукупності спрямована на досягнення стратегічних цілей зміцнення соціального здоров’я людей, починаючи з місця їх проживання – територіальних громад. До її складу належать: наявна галузь охорони здоров’я, підсистеми оздоровчої діяльності, підсистеми підготовки кадрів (медичних працівників, менеджерів та інших фахівців, які залучаються до процесів управління системою охорони здоров’я), а також інші структури, пов’язані з охороною здоров’я .» [4]. Неоднозначно охорону здоров’я трактує і українське законодавство. В Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров’я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII зустрічаємо таку термінологічну константу – «охорона здоров’я – система заходів, спрямованих на збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній

біологічно можливій індивідуальній тривалості її життя. Такі заходи здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, заклади охорони здоров'я; фізичні особи – підприємці, які зареєстровані у встановленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики; медичні та фармацевтичні працівники, фахівці з реабілітації, громадські об'єднання і громадяни.» На сайті Міністерства Охорони Здоров'я наведене визначення електронній охороні здоров'я, де охорона здоров'я включає «медичні послуги, профілактичний нагляд за здоров'ям, медичну літературу та медичну освіту, знання та дослідження» [5]. Як бачимо, охорону здоров'я зазвичай трактують як систему, що не обмежується правовими правовідносинами, а включає також економічні, освітні та інш. Відтак погоджуємось з думкою І. Сенюти, що «відносини у сфері охорони здоров'я – це суспільні відносини, які спрямовані на збереження, зміцнення, розвиток та, у разі порушення, відновлення максимально досяжного рівня фізичного і психічного стану людського організму і виникають між органами державної влади й органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями, а також людиною і населенням загалом.» [6, с 39].

У більшості країн з розвиненою системою охорони здоров'я широкого розповсюдження набуло медичне страхування. Основна його мета – максимальна доступність медичних послуг для широкого кола населення і тенденція до повної компенсації витрат страхувальників. За загальносвітовими стандартами медичне страхування покриває дві групи ризиків, що виникають у зв'язку зі станом здоров'я:

– витрати на медичні послуги з відновлення здоров'я, реабілітації та догляду;

– втрату доходу від невиконаної трудової діяльності, викликаної станом здоров'я (як під час захворювання, так і після нього при інвалідизації). Визначення медичного страхування авторами є різні. О. Вовчак , говорить, що медичне страхування - «всі види страхування, пов'язані з відшкодуванням витрат страхувальника у зв'язку із захворюванням та необхідністю лікування.» [7, с. 260]. В. Базилевич пропонує медичне страхування розглядати через «форма захисту інтересів індивіда на випадок втрати ним здоров'я із будь-якої причини» [8, с 825]. Т. Говорушко визначає медичне страхування як « страхування на випадок втрати здоров'я з будь-якої причини, в тому числі у зв'язку із хворобою та нещасним випадком» [9, с 9]. С. Осадець визначає медичне страхування як «вид особистого страхування, що пов'язаний з компенсацією видатків громадян, які обумовлені одержанням медичної допомоги, а також інших витрат, спрямованих на підтримку здоров'я» [10, с. 10]. В. Стеценко вбачає в медичному страхуванні «сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини на рахунок захисту майнових інтересів громадян при одержанні медичної допомоги у випадку настання страхових випадків, визначених договором страхування або чинним законодавством за рахунок страхових грошових фондів, які формуються зі страхових внесків» [11, с. 59]. В Законі України «Про страхування» від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР визначено страхування, як «вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів» [12]. Може бути як в обов'язковій так і добровільній формах. Серед їх різновидів слід виділити саме ті, що забезпечують медичну сферу. Так видами добровільного медичного страхування являються: – медичне страхування (безперервне страхування здоров'я); – страхування здоров'я на випадок хвороби; - страхування медичних витрат; – страхування життя і здоров'я волонтерів на період надання ними волонтерської допомоги; – страхування життя. (Медичне страхування відрізняється від страхування життя, так як не передбачає ризик смерті або дожиття до певного віку чи до закінчення терміну дії договору страхування, тобто є ризиковим видом страхування.) Серед видів обов'язкового страхування на перший план винесено медичне страхування. Подальшого розвитку ідея державного обов'язкового медичного страхування в нашій країні не набула, а добровільні його форми регулюються на загальних засадах для таких типів відносин.

Зміст страхових правовідносин становлять суб'єктивні юридичні права та обов'язки його суб'єктів, через їх детальний аналіз можна розкрити сутність правовідношення та його специфіку. Медичні страхові правовідносини є видом цивільно-правових відносин, а тому їх сутність розкривається через сукупність ознак, які є загальними та однаковою мірою характеризують усі цивільні правовідносини. Юридичний характер прав та обов'язків, що становлять зміст страхових правовідносин, полягає в тому, що вони завжди закріплені нормативно. У цьому виявляється одна із особливостей диспозитивного методу правового регулювання цивільних правовідносин, одним із видів

яких є медичні правовідносини. Проблематичним є те, що до сьогодні, загальні норми правового регулювання у сфері страхування не мають чіткого законодавчого визначення. У Законі України «Про страхування» від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР та ЦК України закріплені лише обов'язки суб'єктів страхових правовідносин, але не визначений загальний перелік їх прав.

В результаті запровадження медичного страхування відбуваються зміни в сфері правового регулювання між учасниками медичних правовідносин, включаючи пацієнтів, медичні установи та страхувальників. Основною метою медичного страхування є забезпечення гарантій громадянам у разі настання страхового випадку, пов'язаного з отриманням медичних послуг. Страховим випадком є звернення громадян до лікувально-профілактичних закладів з метою отримання медичної допомоги, що включені до системи обов'язкового медичного страхування, або діють у відповідності до укладених договорів між страховими компаніями та закладами охорони здоров'я. Запровадження медичного страхування стимулює забезпечення пацієнтів якісною медичною допомогою та врегулювання фінансово-організаційних аспектів у сфері охорони здоров'я. Отож, підсумовуючи, визначення медичного страхування може виглядати в такій формі: «вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб у разі настання подій, які гарантують необхідність отримання медичної допомоги та медичних послуг (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.» Вважаємо доцільним сформувати визначення обов'язкового медичного страхування на законодавчому рівні та сформувати концепцію медичного страхування в Україні.

Висновки. Резюмуючи вищенаведене, виділимо декілька ключових рис медичного страхування і системи охорони здоров'я: – в системі охорони здоров'я переважно використовуються адміністративні норми для регулювання відносин між учасниками системи. У той час, як у медичному страхуванні пріоритетними є норми цивільного право з його диспозитивним методом правового регулювання. Це означає, що сторони можуть укладати договори на основі взаємних домовленостей, що дозволяє забезпечити більшу гнучкість і адаптацію до потреб різних учасникі. У системі охорони здоров'я основним джерелом фінансування являються державні асигнування, при медичному страхуванні фінансування здійснюється через створення відповідних страхових фондів, які акумулюють особисті кошти громадян. Це дозволяє збільшити фінансування системи охорони здоров'я та забезпечити медичні послуги кращої якості. Отож, відносини в сфері охорони здоров'я, які грунтуються на засадах медичного страхування створюють страхову медицину, або медичну систему держави, побудовану на страхових засадах. Ключовими принципами страхової медицини являються – охоплення всього населення медичним страхуванням як працюючого так і інших категорій громадян (безробітних, дітей, пенсіонерів…); – забезпечення найвищого рівня медичних послуг всім застрахованим (за стандартизованими програмами медичного обслуговування, з можливістю за власний рахунок отримати медичні послуги поза ними); – право на отримання медичної допомоги не обмежується місцем проживання, або конкретним закладом охорони здоров'я (право на вільний вибір лікаря, закладу охорони здоров'я..); – підвищення рівня обізнанності щодо захисту своїх прав, як пацієнтів так і лікарів (страхування професійної відповідальності, контроль за якістю наданих послуг зі сторони страхових організацій…); – підвищення медичної культури та професіоналізму. Страхова медицина – це система товарно-ринкових відносин у галузі охорони здоров'я. Медичне страхування – це система організаційно-правових заходів забезпечення діяльності страхової медицини. Зміст страхової медицини та медичного страхування – бути для громадян соціальними гарантіями на отримання медичної допомоги за рахунок накопичення коштів.

Список використаних джерел:

1. Климук Н.Я. Особливості медичного страхування в Україні в сучасних умовах. Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. 2021. Вип 1. С. 55–60.
2. Швець Ю. Зміст конституційного права особи на охорону здоровя. Підприємництво, господарство і право. 2017. Вип. 8. С. 135–138.
3. Булеца С.Б. Деякі аспекти поняття права на охорону здоров'я, медичну допомогу та біоетики в Україні, Словаччині та Угорщині. Медичне право України: проблеми становлення та розвитку: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конференції 19–20 квітня 2007 , м. Львів. С. 38–44.

4. Бобровська О., Хожило І. Розвиток управління сферою охорони здоров'я на корпоративних засадах. URL: http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/ 2010/2010_01(4)/10boyukz.pdf.).
5. Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України. https://moz.gov.ua/elektronna-ohorona-zdorovja.
6. Сенюта І.Я. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги: питання теорії і практики : монографія. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2018. С. 640.
7. Вовчак О.Д. Страхування: Навч. Посібник. Львів, 2006. С. 480
8. Базилевич В.Д., Філонюк О.Ф., Базилевич К.С. та ін.. Страхування: Підручник. Київ, 2008. С. 1019.
9. Говорушко Т.А. Страхові послуги: Підручник. Київ, 2011. С. 376
10. Осадець С.С. Страхування: Підручник. Київ, 2002. С. 599
11. Стеценко В. Медичне страхування як складова системи страхування. Форум права. 2009. Вип. 3. С. 597–602.
12. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр.

УДК 347.51
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.41

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛІКАРІВ (МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ)

Скриннікова К.О.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ
e-mail: katerina2804gold@gmail.com

Скриннікова К.О. Окремі аспекти цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників).

У статті аналізуються відносини «медичний заклад – пацієнт», «лікар (медичний працівник) – пацієнт», наголошується, що такі відносини засновані на юридичній рівності саме тому вони є цивільно-правовими відносинами. Досліджуються особливості цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників) за порушення прав пацієнтів, а також приділяється увага аналізу підстав виникнення цивільно-правової відповідальності лікарів. В статті обґрунтовано, що підставою цивільно-правової відповідальності є наявність у діях (бездіяльності) лікаря (медичного працівника), складу цивільного правопорушення, яке виражається в невиконанні, неналежному виконанні своїх обов'язків щодо профілактики, діагностики, лікування захворювань осіб (пацієнтів), які звернулися за медичною допомогою (послугою).

При проведенні дослідження у статті розкривається зміст цивільно-правової відповідальності лікарів за порушення прав пацієнтів. Звертається увага на відсутність в цивільному законодавстві визначення особливостей регулювання відповідальності при наданні медичної допомоги.

В статті розкривається поняття та умови відповідальність за шкоду, заподіяну здоров`ю пацієнта або його смерть. Наголошується на тому, що цивільно-правова відповідальність наступає за наявності протиправності дій (бездіяльності) медичного закладу (лікарів, медичного персоналу), наявності шкоди (здоров'ю, життю) та причинному зв'язку між протиправним діянням і шкодою. Також автором приділяється увага наявності вини медичного закладу.

Формуються науково-обґрунтовані пропозиції та рекомендації щодо удосконалення цивільного законодавства України у сфері охорони здоров'я. Аналізуються судові провадження предметом яких є відшкодування шкоди заподіяної внаслідок неправильних або неправомірних дій лікарів (медичних працівників) при виконанні професійної діяльності.

Ключові слова: право на охорону здоров'я, цивільно-правова відповідальність, медична помилка, кваліфікіція дій лікарів, правовідносини надання медичної допомоги, захист прав пацієнтів.

Skrynnikova K.O. Certain aspects of the civil legal liability of doctors (medical workers).

The article analyzes the relations "medical institution - patient", "doctor (medical worker) – patient", it is emphasized that such relations are based on legal equality, that is why they are civil law relations. Peculiarities of the civil liability of doctors (medical workers) for violation of patients' rights are studied, and attention is paid to the analysis of the reasons for the emergence of civil liability of doctors. The article substantiates that the basis of civil legal liability is the presence in the actions (inaction) of a doctor (medical worker) of the composition of a civil offense, which is expressed in failure to perform, improper performance of one's duties regarding the prevention, diagnosis, treatment of diseases of persons (patients), who requested medical assistance (service).

During the investigation the article reveals the content of civil liability of doctors for violation of patients' rights. Attention is drawn to the absence in the civil legislation of defining the specifics of liability regulation in the provision of the medical assistance.

The article describes the concept and conditions of responsibility for damage caused to the patient's health or his death. It is emphasized that civil liability occurs in the presence of illegality of actions

(inaction) of a medical institution (doctors, medical workers), the presence of damage (to health, life) and a causal connection between the illegal action and damage. The author also draws attention to the presence of the fault of the medical institution.

Scientifically based proposals and recommendations for improving the civil legislation of Ukraine in the field of health care are being formed. Legal proceedings are analyzed, the subject of which is compensation for damage caused as a result of incorrect or illegal actions of doctors (medical workers) in the performance of professional activities.

Key words: the right to health care, civil liability, medical error, qualification of doctors' actions, legal relations of providing medical care, protection of patients' rights.

Постановка проблеми. Життя та здоров'я людини є найважливішими особистими немайновими благами, відповідно, кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. В свою чергу держава має забезпечити здійснення права на охорону здоров'я громадянам, в тому числі шляхом надання належної та своєчасної медичної допомоги у разі її потреби. Саме тому, питання відповідальності за правопорушення у медичній сфері є одним із пріоритетних завдань для держави.

Цивільно-правова відповідальність в цілому, а тим більше у сфері медицини є однією з досить складних і проблемних явищ у правовій науці. Особливістю медичної діяльності є те, що не всі медичні маніпуляції, діагностики, втручання та лікування призводять до позитивних результатів. Деякі з них при помилкових діях (бездіяльності) лікарів (медичних працівників) закінчуються несприятливим результатом (погіршення фізичного (психічного) здоров'я, інвалідність чи смерть пацієнта). Кожен випадок таких помилкових дій (бездіяльності) лікарів (медичного персоналу) не повинен залишатися без реагування з боку держави, так як пацієнти при зверненні за допомогою мають бути впевнені в захисті своїх порушених прав. При цьому, ні для кого не є секретом той факт, що надання медичної допомоги в нашій країні залишає бажати кращого.

Теоретично, за кожен випадок незадовільного лікування, можна притягати лікаря до відповідальності [1]. Проте це не завжди так. Так, у сфері цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників) існують проблемні питання, які неоднозначно сприймаються не тільки фахівцями в галузі медичного права але і правоохоронними органами та судом. Так, потребує чітких орієнтирів кваліфікація дій лікарів (медичних працівників) за які наступає цивільно-правова відповідальності, підстави і умови її настання, а за які ні. Та чи взагалі можна притягати до відповідальності медичні установи (заклади) за відсутності вини її медичних працівників (лікарів). Отже є важливим визначити єдиний підхід до розуміння всіх елементів цивільно-правової відповідальності у сфері медицини. Це пояснюється тим, що питання про притягнення лікарів (медичних працівників) та медичних установ до цивільно-правової відповідальності не було актуальним, проте останнім часом все частіше постає питання про неналежне надання медичної допомоги та притягнення до відповідальності лікарів (медичних працівників) за такі діяння, що відображається в кількості судових проваджень предметом, яких є відшкодування шкоди заподіяної внаслідок неправильних або неправомірних дій лікарів (медичних працівників) при виконанні ними своїх професійних (службових) обов'язків.

Стан дослідження проблеми щодо цивільно-правової відповідальності медичних закладів (лікарів (медичних працівників)) свідчить про те, що дії (бездіяльність) лікарів (медичного персоналу), наслідком яких є лікарська (медична) помилка є одними з найбільш обговорюваних і при цьому неоднозначних явищ в юридичній та медичній науковій літературі. Дослідження правовідносин щодо цивільно-правової відповідальності у сфері надання медичної допомоги (послуг) займаються наступні вчені: Т.І. Андрієвська, С.В. Антонов, С.Б. Булеца, А.А. Герц, І.В. Венедіктова, Р.А. Майданик, А.М. Савицька, І.Я. Сенюта, Ю.Д. Сергєєв, Р.О. Стефанчук, С.Г. Стеценко, С.С. Шевчук та інші. Однак з урахуванням останніх змін, що відбулися у чинному законодавстві України питання цивільно-правової відповідальності за правопорушення у сфері охорони здоров'я в Україні потребує окремого дослідження та висвітлення.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження особливостей цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників) за порушення прав пацієнтів у сфері охорони здоров'я, а також аналіз підстав виникнення цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників) за порушення прав пацієнтів та формулювання пропозицій щодо удосконалення цивільного законодавства України в цій сфері та практики його застосування. Завданням нашого дослідження є: дослідити та визначити підстави виникнення цивільно-правової відповідальності

лікарів (медичних працівників) за порушення прав пацієнтів; розкрити зміст цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників) за порушення прав пацієнтів у сфері охорони здоров'я; сформулювати науково обґрунтовані пропозиції та рекомендації щодо удосконалення цивільного законодавства України у сфері охорони здоров'я.

Наукова новизна дослідження. Набуло подальшого розвитку розуміння основних характеристик дій (бездіяльності) лікарів (медичного персоналу), наслідком яких є заподіяння шкоди життю та здоров'ю пацієнта, встановлено їх зміст та підстави цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників) за порушення прав пацієнтів. Сформульовано науково обґрунтовані пропозиції та рекомендації щодо удосконалення цивільного законодавства України у сфері охорони здоров'я. Окремо вказано, що судові провадження предметом, яких є відшкодування шкоди заподіяної внаслідок неправильних або неправомірних дій лікарів (медичних працівників) при виконанні професійних обов'язків є досить складними та потребують з'ясування спеціальних питань медичного характеру.

Основу **методології** дослідження обраної проблеми становлять системний підхід, а також діалектичний, формально-логічний та структурно-функціональний методи та інші загальнонаукові методи дослідження, а також спеціально-юридичні методи: порівняльно-правовий і формально-юридичний.

Виклад основного матеріалу. У прийнятому Міжнародною конференцією охорони здоров'я в Нью-Йорку 22 липня 1946 року Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я дається вичерпне поняття здоров'ю, як стану повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність будь-яких захворювань або наявність фізичних дефектів, каліцтв [2]. Незалежно від раси, релігії, політичних переконань і соціального становища мати найвищий досяжний рівень здоров'я є одним з невід'ємних прав людини. Відповідно до ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966, встановлено, що у кожної людини є право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я та передбачено заходи, яких вживаються державами-учасниками Пакту, для повного здійснення цього права. Серед яких окремо зазначено, що держава повинна створити відповідні умови, які б забезпечували кожній людині можливість отримувати медичну допомогу і медичний догляд, в разі наявності захворювання і звернення за нею [3]. Україна є учасницею вищевказаних міжнародних нормативних актів, та прийняла на себе обов'язок трансформувати національне законодавство. Так, ст. 49 Конституції України в п.1 встановлено, що кожен громадянин має право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги, звернувшись до державних і комунальних закладів охорони здоров'я, де вона надається безоплатно та забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Зазначимо, що у 2004 р. 57-я Всесвітня асамблея охорони здоров'я проголосила радикальне збільшення безпеки лікування пріоритетним завданням ВООЗ. Така підвищена увага суспільства до проблеми безпеки медичної допомоги призвела до визнання кожною державою факту широкого поширення в галузі охорони здоров'я різних дефектів медичної допомоги та інших порушень прав пацієнтів. Особливо це стосується несприятливих результатів медичної допомоги, коли шкода заподіюється життю та здоров'ю пацієнта. Високий ступінь відповідальності, що покладається на медичного працівника, в основному пов'язаний з тим, що він отримує у свої руки найбільш значиму суспільну цінність – життя і здоров'я людини, причому людини у більшості випадків людини хворої, тобто такої, що вже знаходиться у небезпеці. У той же час, сповідуючи довіру до медичних працівників, суспільство намагається встановити жорсткий контроль за їхньою діяльністю, у тому числі шляхом використання механізмів юридичної відповідальності [4].

Правове регулювання даного питання здійснюється сукупністю нормативно-правових актів, до яких належать: Конституція України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про основи законодавства України про охорону здоров'я», Закон України «Про захист прав споживачів», Лист Міністерства юстиції України «Про відповідальність медичних працівників» та інші. Так, положення Конституції України передбачають, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції). Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Безпосередньо відносини в сфері охорони здоров'я в Україні регулюються цивільним законодавством та Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [5].

Відповідно до чинного законодавства держава, відповідні органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи, у тому числі пацієнт є замовниками медичної допомоги, а виконавцем медичної послуги є будь-який медичний заклад (державний, комунальний, приватний). Медична діяльність в Україні здійснюється державними, комунальними, приватними медичними закладами охорони здоров'я. Коли особа особисто звернулась до медичного закладу, то вона вже дала згоду на медичну допомогу (діагностування, огляд, лікування, тощо), і, відповідно, цивільні правовідносини вже виникли. Навіть без письмової форми договору. Сторонами у правовідносинах щодо надання медичної допомоги (послуги) є медичний (державний, комунальний, приватний) заклад та пацієнт (фізична особа). Відповідно, послугодавцем є медичний (державний, комунальний, приватний) заклад, а отримувачем послуги є пацієнт (фізична особа).

Однак безпосередньо медичну допомогу (послугу) надає не медичний заклад (установа), а лікар (медичний працівник), що діє, як представник певного медичного закладу. Де медичний працівник – це лікар або фельдшер (медична сестра) закладу охорони здоров'я (абз. 3 п. 2 Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі) [6]. При умові, що лікар (медичний працівник) здійснюють професійну медичну діяльність, перебуваючи у трудових (службових) відносинах із медичним закладом (установою). В свою чергу, медична діяльність є діяльність, що передбачена Основами законодавства України про охорону здоров'я, іншими актами законодавства з питань охорони здоров'я, нормативно-правовими актами МОЗ України. Медичною діяльність можуть займатися особи, що мають відповідну медичну освіту і відповідають єдиним кваліфікаційним вимогам, передбаченим Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників затвердженим Наказом Міністерства охорони здоров'я від 29 березня 2002 р. № 117 [7].

Водночас лікарі (медичні працівники) (п. «а» ст.78) зобов'язані сприяти охороні та зміцненню здоров'я людей, запобіганню і лікуванню захворювань, надавати своєчасну та кваліфіковану медичну і лікарську допомогу [5]. Також мають надавати безоплатно відповідну невідкладну медичну допомогу громадянам у разі нещасного випадку та в інших екстремальних ситуаціях; поширювати наукові та медичні знання серед населення, пропагувати, в тому числі власним прикладом, здоровий спосіб життя; дотримувати вимог професійної етики і деонтології, зберігати лікарську таємницю; постійно підвищувати рівень професійних знань та майстерності; надавати консультативну допомогу своїм колегам та іншим працівникам охорони здоров'я; тощо. Тобто, вони повинні дотримуватись норм чинного законодавства при здійсненні своєї професійної (службової) діяльності, у тому числі, уникати лікарських (медичних) помилок.

Основними обов'язками лікуючого лікаря (медичного працівника) є своєчасне і кваліфіковане обстеження та лікування пацієнта відповідно до системи стандартів у сфері охорони здоров'я. Згідно ст. 14-1 Основ законодавства України про охорону здоров'я [5], систему стандартів у сфері охорони здоров'я складають державні соціальні нормативи та галузеві стандарти. Державні соціальні нормативи у сфері охорони здоров'я встановлюються відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [8]. Галузевими стандартами у сфері охорони здоров'я є: стандарт медичної допомоги (медичний стандарт); клінічний протокол; табель матеріально-технічного оснащення; лікарський формуляр. Галузеві стандарти у сфері охорони здоров'я розробляються і затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Галузевими стандартами у сфері охорони здоров'я є також інші норми, правила та нормативи, передбачені законами, які регулюють діяльність у сфері охорони здоров'я. Додержання стандартів медичної допомоги (медичних стандартів), клінічних протоколів, табелів матеріально-технічного оснащення є обов'язковим для всіх закладів охорони здоров'я, а також для фізичних осіб – підприємців, що здійснюють господарську діяльність з медичної практики. Отже, лікар (медичний працівник) зобов'язаний дотримуватись лише тих засобів діагностики та лікування, які передбачені відповідними нормативними актами (галузевими стандартами), що розробляються і затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Стосовно нових методів профілактики, діагностики, лікування, реабілітації та лікарських засобів, які знаходяться на розгляді в установленому порядку, але ще не допущені до застосування, та незареєстровані лікарські засоби, можуть використовуватися в інтересах вилікування особи лише після отримання її письмової згоди ч. 2 ст. 44 Основ законодавства України про охорону здоров'я [5].

Крім зазначеного, лікар (медичний працівник) повинен мати всі необхідні професійні знання та кваліфікацію щодо діагностики, огляду, майбутнього медичного втручання, стану здоров'я пацієнта

та можливих наслідків проведення лікування. Тобто, лікар (медичний працівник) має володіти необхідними знаннями та вміннями для здійснення власної професійної діяльності. Однак, медична діяльність пов'язана з ризиками. Але наслідки такого ризику можуть бути занадто тяжкими для пацієнта. Ризикованість медичної діяльності зумовлена, як об'єктивними чинниками (недосконаліть медичної науки) так і суб'єктивними (низька якість теоретичних і практичних знань і умінь лікарів, медичних працівників). І не дивно, що в результаті такої медичної діяльності пацієнтам з високим ризиком ймовірності може бути завдана шкода внаслідок помилок, упущень та недбалості з боку лікарів (медичних працівників), які припустилися їх під час здійснення професійної діяльності. Відповідно, відносини «медичний заклад – пацієнт», «лікар (медичний працівник) – пацієнт» – це відносини, основою яких є юридична рівність і тому вони є цивільно-правовими відносинами.

Цивільна відповідальність за заподіяння шкоди при наданні медичної допомоги регулюється нормами цивільного права і є найбільш адекватним засобом правового реагування на помилки, упущення та недбаліть з боку лікарів (медичних працівників), які з необережності чи умисно припустилися їх під час здійснення професійної діяльності. Проте цивільне законодавство не містить особливостей регулювання відповідальності при наданні медичної допомоги. Відтак, ми змушені керуватися загальними нормами, та робити власні висновки.

Стаття 80 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачає, що особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством [5]. Однак, згідно з ч. 4 ст. 34 Основ законодавства України про охорону здоров'я лікар не несе відповідальності за здоров'я хворого у разі відмови останнього від медичних приписів або порушення пацієнтом встановленого для нього режиму. Лікарі досить часто посилаються саме на цю норму, з метою не виконання покладених на них обов'язків. Юридична відповідальність лікаря (медичного працівника) полягає в застосуванні до особи, що вчинила правопорушення при виконанні професійних обов'язків у сфері медичної діяльності, заходів державного примусу, передбачених правовими нормами, які супроводжуються необхідністю для винного зазнати певних втрат особистого, організаційного або майнового характеру [9, с. 254].

Отже здійснення медичної діяльності суб'єктами цивільно-правових відносин у сфері охорони здоров'я полягає у дотриманні встановлених правил, що визначені нормативно-правовими актами і недотримання яких зумовлює настання певних несприятливих наслідків, в переважній більшості майнового характеру. Тобто настання цивільно-правової відповідальності. На відміну від інших видів відповідальності, цивільно-правова має на меті компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заданої пацієнту внаслідок неналежного надання медичних послуг [10, с. 118]. Цивільно-правова відповідальність у сфері медичної діяльності – це вид юридичної відповідальності, яка виникає внаслідок порушення майнових або особистих немайнових прав пацієнтів у сфері охорони здоров'я (життя і здоров'я) і яка полягає в необхідності відшкодування шкоди.

У разі виникнення цивільно-правової відповідальності має значення, що є підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин, тобто юридичним фактом. Відповідь на це питання залежить від того, це договірні чи позадоговірні зобов'язання [11, с. 24]. Складність у розмежуванні зазначених видів полягає у тому, що та сама дія лікаря (медичного працівника) може бути як деліктом, так і порушенням умов договіру. Відшкодування за договірною відповідальністю у судовій практиці майже не здійснюється, оскільки метою договору про надання медичних послуг є надання послуги як такої, а не досягнення повного або часткового очікуваного (прогнозованого) результату для пацієнта. Втім відповідно до ст. 1196 ЦК України у разі заподіяння шкоди, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи під час виконання нею договірних зобов'язань, підлягає відшкодуванню на підставах, встановлених статтями 1166 та 1187 ЦК України. Тобто, шкода заподіяна життю або здоров'ю пацієнта під час виконання договору про надання медичних послуг підлягає відшкодуванню на підставах, передбачених нормами про деліктну відповідальність. Форми та розмір договірної відповідальності визначаються як законом, так і умовами укладеного договору, форми та розмір позадоговірної відповідальності встановлюються тільки законом. Закон дозволяє за допомогою положень договору значно збільшувати обсяг і розмір відшкодування шкоди, завданої пацієнту каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я (ч. 4 ст. 1195 ЦК України) [12]. Сторони договору можуть встановити додаткову відповідальність навіть за ті правопорушення (дії або бездіяльність), за які чинне законодавство відповідальності не передбачає. Наприклад, у договорі про надання платних медичних послуг передбачити відповідальність пацієнта за порушення внутрішнього стаціонарного режиму медичного закладу [13, с. 118].

Підставою договірної відповідальності є порушення договірного зобов'язання щодо надання медичних послуг. Загалом, то цивільно-правова відповідальність при наданні платних медичних послуг (договірна) – це передбачена нормами цивільного законодавства або договором відповідальність, що полягає в зобов'язанні особи, яка надає платні медичні послуги (виконавець) зазнавати несприятливих наслідків майнового характеру, що забезпечується державним примусом і направлені на відновлення порушених майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових прав пацієнта. Втім, відшкодування на основі положень про договірну відповідальність у судовій практиці майже не здійснюється, адже метою договору є надання послуги як такої, а не досягнення результату з видужування пацієнта [14, с. 80]. Проте за ст. 1196 ЦК України у разі заподіяння шкоди життю або здоров'ю пацієнта під час виконання договірних зобов'язань вона підлягає відшкодуванню на підставах, передбачених нормами про деліктну відповідальність [12]. Отже, підставою цивільно-правової відповідальності є наявність у діях (бездіяльності) лікаря (медичного працівника), який перебуває з медичним закладом у трудових (службових) правовідносинах, складу цивільного правопорушення, що виражається в невиконанні, неналежному виконанні своїх обов'язків щодо профілактики, діагностики, лікування захворювань осіб (пацієнтів), які звернулися за медичною допомогою (послугою) (ст.ст. 1166–1168, 1172, 1195, 1202-1203 ЦК України).

За загальним правилом, суб'єктами цивільно-правової відповідальності, за ч. 1 ст. 1172 ЦК України, є медичні установи (заклади), які відповідають за шкоду, завдану їхніми працівниками під час виконання своїх трудових (службових) обов'язків [12]. Також, згідно з п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31.03.1995 за моральну (немайнову) шкоду, заподіяну працівником під час виконання трудових обов'язків, відповідальність несе організація, з якою цей працівник перебуває у трудових відносинах, а останній відповідає перед нею в порядку регресу, якщо спеціальною нормою закону не встановлено інше[15]. Іншими словами, не дивлячись на те, що правопорушення вчиняється лікарем (медичним працівником), до цивільно-правової відповідальності притягується та медична установа, з якою лікаря (медичного працівника) пов'язують трудові (службові) відносини. У цьому сенсі, питання притягнення медичної установи до відповідальності за шкоду, завдану її працівником, дуже складне. Перш ніж звертатися до суду з позовом, необхідно відповісти на низку непростих питань: чи заподіяно шкоду? Якщо шкода є в наявності, то чи заподіяна вона протиправно? Чи можна довести протиправність заподіяння шкоди? А яка конкретно правова норма порушена і що можна вимагати у якості відшкодування шкоди? На ці та інші питання належить відповісти самому пацієнту. При умові, що стягнути шкоду з медичної установи нині, у якій працює лікар, дуже важко. Переважна більшість лікарень мають статус бюджетної установи, утримуються за рахунок засобів державного або місцевого бюджетів, яких не завжди вистачає навіть на те, щоб виплачувати зарплату медикам [1]. Водночас, згідно ст. 1191 ЦК України, медичний заклад після відшкодування шкоди, завданої лікарем (медичним працівником), який перебуває у трудових (службових) відносинах з таким закладом, має право зворотної вимоги до такого лікаря (медичного працівника) у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлено законом. Тобто коли медична установа відшкодує шкоду, що завдана її працівником, то медичний працівник відповідає перед закладом охорони здоров'я в порядку регресу [16].

Закладом охорони здоров'я (медичною установою) є юридична особа будь-якої форми власності та організаційно-правової форми або її відокремлений підрозділ, що забезпечує медичне обслуговування населення на основі відповідної ліцензії та професійної діяльності медичних (фармацевтичних) працівників (ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я) [5]. Отже, двома основними характеристиками закладів охорони здоров'я є наявність ліцензії та професійної діяльності медичних працівників, що перебувають із таким закладом у трудових (службових) відносинах. Окрім цього, заклади охорони здоров'я мають проходити акредитацію. Так, відповідно до Порядку акредитації закладу охорони здоров'я, акредитація закладу охорони здоров'я – це офіційне визнання наявності у закладі охорони здоров'я умов для якісного, своєчасного, певного рівня медичного обслуговування населення, дотримання ним стандартів у сфері охорони здоров'я, відповідності медичних (фармацевтичних) працівників єдиним кваліфікаційним вимогам. Акредитації підлягають всі заклади охорони здоров'я незалежно від форми власності[17].

Якщо йдеться про фізичну особу – підприємця, який здійснює господарську діяльність (є суб'єктом підприємницької діяльності) із медичної практики та одержали відповідну ліцензію в установленому законом порядку, у сфері охорони здоров'я, то позов за завдану пацієнту шкоду пред'являється безпосередньо до особи, яка, на думку позивача, заподіяла шкоду.

Відшкодування такої шкоди здійснюється відповідно до положень гл. 82 ЦК України. Відповідно до ст. 1167 ЦК, шкода, заподіяна фізичній особі (здоров'ю, життю), неправомірними діями чи бездіяльністю (заподіяння шкоди здоров`ю пацієнта або його смерть), відшкодовується в повному обсязі особою (медичною установою, закладом), яка її завдала, якщо ця особа (заклад) доведе, що шкода завдана не з її вини. Юридична або фізична особа зобов'язана відшкодувати шкоду, заподіяну з вини її працівників при виконанні ними своїх трудових (службових) обов'язків (ст. 1172) [12]. Отже, відповідальність за шкоду, заподіяну здоров`ю пацієнта або його смерть наступає за наявності наступних умов (підстав): протиправності дій (бездіяльності) медичного закладу (лікарів, медичного персоналу); наявності шкоди (здоров'ю, життю); причинний зв'язок між протиправним діянням і шкодою; вина медичного закладу (установи).

Перераховані вище умови є ***загальними,*** оскільки їх наявність необхідна для всіх випадків відшкодування шкоди, якщо інше не передбачено законом. Якщо закон змінює, обмежує або розширює коло умов, необхідних для відшкодування за завдану шкоду, то в цьому випадку йдеться про ***спеціальні*** умови відшкодування [18, с. 47], які ґрунтуються на нормах про генеральний делікт [19, с. 722]. Стосовно цивільно-правової відповідальності у сфері медицини, слід зауважити, що маємо справу з особливим (спеціальним) складом цивільного правопорушення, що включає в себе сукупність спеціальних умов, кожен з яких необхідний, а разом достатні для настання відповідальності у виконавців медичної допомоги (послуги). Так, склад цивільного правопорушення, як фактичної підстави деліктної відповідальності медичної установи (закладу) утворюють: шкода; правовий зв'язок у формі трудових (службових) відносин лікаря (медичного працівника) з медичним (лікувальним) закладом; 3) протиправність поведінки; 4) причинний зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою; 5) вина заподіювача шкоди.

Першою умовою є протиправність поведінки, тобто поведінка яка не відповідає вимогам закону, тягне за собою порушення прав та інтересів особи [20, с. 695]. При цьому об'єктом посягання є як майнові, так і немайнові права. Під протиправністю дій (бездіяльності) медичних закладів (установ) розуміється порушення їх медичними працівниками (лікарями) законів або підзаконних нормативних актів, які регулюють медичну діяльність цих закладів чи суб'єктивних прав пацієнта (ст. 34 Основ законодавства про охорону здоров'я). Протиправне діяння може здійснюватися у формі дії (неналежне виконання лікарем, медичним персоналом своїх обов'язків щодо діагностики, лікування захворювань осіб) або бездіяльності (невиконання лікарем, медичним персоналом своїх обов'язків щодо діагностики, лікування захворювань осіб). Стосовно договірної відповідальності, то протиправність проявляється у діях (бездіяльності), а саме невиконання або недотримання умов договору про надання медичних послуг, певного відхилення від правил (норм) надання медичної допомоги, вимог закону й інших правових актів, порушення суб'єктивних прав пацієнта.

Протиправність виявляється найчастіше в активних діях, але зустрічається і чимало випадків заподіяння шкоди бездіяльністю зобов'язаної особи. Сутність протиправної бездіяльності зазвичай виражається в нездійсненні чи недосконалості (недбало, поверхово)тих дій, які лікарі (медичні працівники) зобов'язані були вчинити (наприклад, медсестра не повідомила лікаря про погіршення стану пацієнта після введення йому лікарського засобу).

Наступною умовою виникнення відповідальності є наявність шкоди, що заподіяна пацієнту. Шкідливі наслідки протиправної поведінки лікарів (медичного персоналу) виражаються в погіршенні стану здоров'я пацієнта або його смерті (фізична шкода); втраченому заробітку чи іншому трудовому доході пацієнта (майнова шкода (збитки)); необхідності для пацієнта або його близьких нести додаткові витрати, пов'язані з лікуванням чи реабілітацією (майнова шкода (збитки)); фізичних і моральних стражданнях пацієнта і його родичів (моральна (немайнова) шкода). У цивільному праві будь-яка шкода є протиправною, і для настання цивільно-правової відповідальності не має значення ступінь тяжкості шкоди. Шкода від медичної допомоги (послуги) може бути заподіяна тільки тим благам, з якими вона прямо і безпосередньо пов'язана. В якості таких благ є життя, здоров'я, фізична і психічна недоторканність, людська індивідуальність (постійність) і смерть.

За законодавством моральна (немайнова) шкода відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України полягає: у фізичному болю та стражданнях яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів і підлягає відшкодуванню в грошовій або іншій матеріальній формі в розмірі, який визначається судом. Пункт 3 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»

№ 4 під моральною шкодою визначає втрати немайнового характеру, внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [15]. Відповідно моральна (немайнова) шкода заподіяна внаслідок неналежного (невиконання) лікарями (медичними працівниками) своїх обов'язків може бути у формі фізичного болю, страждань, моральних переживань викликаних ушкодженням здоров'я чи неможливістю вести звичний спосіб життя, розкриття лікарської таємниці, втрати близьких людей тощо. Тобто, результатом страждань є негативні наслідки немайнового характеру, які й є моральною (немайновою) шкодою.

При відшкодуванні моральної (немайнової) шкоди законодавець підкреслює принципову неможливість точного визначення її розміру. Насамперед це пов'язано з характером шкоди, тобто применшення того чи іншого блага (нематеріального блага), та зі складністю визначення його вартості, оскільки такі блага відрізняються унікальністю і неповторністю. Розмір компенсації моральної (немайнової) шкоди повинен відповідати моральним і фізичним стражданням з урахуванням вимог розумності і справедливості (ст. 23 ЦК України).

Фізична шкода (погіршення стану здоров'я пацієнта або його смерть) це так зване порушення нормального протікання фізіологічних процесів у людському організмі, а також порушення анатомічної цілісності. Така шкода може виражатися у каліцтві – стійких анатомічних дефектах, які, незважаючи на лікування, позбавляють фізичну особу назавжди або на тривалий строк здатності працювати, або іншому ушкодженні здоров'ю – будь-якому, не пов'язаному з каліцтвом [21, с. 298-299]. Складовими фізичної шкоди є: тілесні ушкодження, розлад здоров'я, фізичні страждання, біль. Згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень [22] тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їх функцій, що виникає внаслідок одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. Шкідливі зміни в тілесній (фізичній) сфері спричиняють або можуть спричинити негативні зміни в психічній сфері та (або) в майновій сфері. Негативні зміни в психічній сфері можуть виявитися в обох видах страждань (моральна шкода), а негативні зміни в майновій сфері – у витратах, пов'язаних з корекцією або функціональною компенсацією тілесних недоліків та втрати доходу. Отже, будь-яка фізична шкода з метою її відшкодування поділяється на моральну шкоду та майнову, та полягає у позбавленні життя, завданні шкоди здоров'ю, нанесенні різного роду тілесних ушкоджень, що позбавляють пацієнта працездатності.

І моральна (немайнова), і фізична шкода після заподіяння по суті є непоправними і практично не можуть бути відшкодовані. Неможливо визначити еквівалент втрати здоров'я, відшкодувати почуття відчаю, горя, стурбованості, відчуття болю, тощо. І тому відшкодуванню підлягатимуть не зазначені види шкоди, а лише майнові втрати, яких зазнала фізична особа внаслідок такої шкоди. Саме тому, за ст. 1195 ЦК визначено додаткові витрати: втрачений заробіток (дохід), втрачений пацієнтом внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, витрати на посилене харчування, придбання ліків, протезування, сторонній догляд, санаторно-курортне лікування, включаючи вартість проїзду до місця лікування і назад, а в необхідних випадках і супроводжуючого, придбання спеціальних транспортних засобів, витрати, необхідні для обслуговування потерпілих в побуті (прання білизни, прибирання квартири тощо). Необхідність у таких витратах має бути підтверджена висновком судово-медичної експертизи по правилах, передбачених для МСЕК.

Фактично мова йде про збитки, яких особа зазнала в результаті неналежного лікування (неналежним виконання професійних обов'язків лікарями, медичним персоналом). Завданням цивільного права передусім є відшкодування саме збитку, який підлягає грошовій оцінці, щоб якось компенсувати майнові втрати пацієнта (насамперед заробіток, пропорційний втраті працездатності, а також інші витрати) та за можливості сприяти відновленню працездатності, якщо це об'єктивно можливо. [23, с. 8]. У п. 14. Європейської хартії прав пацієнтів передбачено право на отримання відшкодування завданої шкоди, де зазначається, що кожна особа має право на отримання відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди, завданої у зв'язку з взаємодією із системою охорони здоров'я, зокрема з наданням медичної допомоги, протягом розумного строку [24]. Збитки в цьому аспекті полягають у відшкодуванні витрат на лікування пацієнта, реабілітацію після проведеного додаткового лікування, посилене харчування. Також до розміру збитків варто віднести і всі майнові втрати, які понесе пацієнт унаслідок неналежного виконання обов'язків (лікування) медичним персоналом (лікарем). До них відноситься, втрачена вигода внаслідок неможливості подальшого працевлаштування пацієнтом, унаслідок неправильного лікування, що привело до професійної не-

працездатності або втрачена вигода підприємця, який знаходився на лікуванні й за призначенням лікаря мав бути виписаний, однак виникли ускладнення, які лікар не передбачив під час виписки, і тим самим всі домовленості підприємця були зірвані та призвели до майнових втрат (втрачений дохід). Крім того, слід додати і придбання медичних засобів для лікування: під час отруєння особи наслідок значно серйозніший, ніж від придбання недоброякісних ліків [23, с. 8-9].

Загалом розмір відшкодування залежить від розміру власне шкоди (збитків), від тих втрат, яких зазнала потерпіла особа (ч. 3. ст. 22 ЦК України). Вина та майновий стан заподіювача шкоди, та інші обставини не впливають на обсяг відшкодування шкоди. Відповідно до ст. 1192 ЦК України розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи. Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено інше.

Наступною обов'язковою умовою притягнення до цивільно-правової відповідальності є наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою лікарів (медичних працівників) і заподіяною шкодою. Причинний зв'язок – це різновид взаємозв'язку явищ, при якому одне явище (причина) завжди передує іншому і породжує його, а інший (наслідок) завжди є результатом дії першого. Тобто, шкода здоров'ю повинна бути спричинена з вини заподіювача шкоди, у даному разі – лікаря [25, с. 89]. Причинно-наслідковий зв'язок між шкодою здоров'ю пацієнта та протиправною поведінкою лікарів (медичних працівників) має об'єктивний характер і встановлює залежність настання негативних наслідків для життя або здоров'я пацієнта від дій (бездіяльності) останніх. У разі настання цивільно-правової відповідальності за ненадання або неналежне надання медичної допомоги судом досліджується причинний зв'язок між шкодою здоров'ю (життю) пацієнта і протиправною поведінкою заподіювача шкоди (лікарів (медичних працівників)). В одних випадках зв'язок очевидний і не викликає проблем у суду, в інших вимагає дослідження експертами, наприклад, коли шкода викликана дією не одного, а низки факторів.

Встановлення причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою лікарів (медичних працівників) відбувається ретроспективно, тобто від слідства до причини. Водночас причинний зв'язок не має бути ймовірним, гіпотетичним, створюватись грою уяви і припущень, він повинен існувати насправді і не змінювати свого характеру залежно від тієї уяви, яка складається у свідомості суспільства або окремого індивіда, від рівня (ступеня) його пізнання [26, с. 336]. Коли шкода здоров'ю пацієнта не є наслідком протиправної поведінки медичного працівника (лікаря), а сталася з інших підстав (недосконалість медичної науки), у заподіювача не виникає обов'язку її відшкодувати.

Остання умова – вина медичної установи (закладу) у вигляді вини лікаря (медичних працівників). Відповідно до ст. 1166 ЦК України вина заподіювача (установи (закладу) у вигляді вини лікаря (медичних працівників)) шкоди презюмується, отже саме заподіювач має доводити її відсутність. Форма вини стосовно відшкодування шкоди значення не має, а тому, за загальним правилом, мірою відповідальності є величина заподіяної шкоди, залежно від якої і дається правова оцінка поведінки лікарю (медичному персоналу). Вина – психічне ставлення суб'єкта до протиправної дії (бездіяльності), що вчиняється та її можливих наслідків. Цивільне законодавство України не в кожному разі враховує вину правопорушника. Наприклад, коли шкода, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки. До яких відносять деякі об'єкти, що використовуються медичними установами (закладками) і медичними працівниками (лікарями) в процесі надання медичної допомоги (послуги): зокрема, рентгенівські установки, родонові ванни, лазерні апарати, отруйні, наркотичні, сильнодіючі лікарські препарати, вибухо-і вогненебезпечні засоби, такі, як ефір, тощо. [9, с. 54]. Вина може бути у формі умислу і необережності. Умисел означає, що особа усвідомлювала протиправний характер своїх дій, передбачала їх негативні наслідки і бажала настання шкоди. Необережність може бути грубою або простою [27, с. 644-645]. Необережну вину в цивільному праві традиційно поділяють на легку (просту) необережність та грубу необережність. Під простою (легкою) необережністю розуміють таке ставлення особи до своєї поведінки, коли вона не передбачала і не бажала таких наслідків, які фактично настали, хоча, виходячи із конкретних обставин, об'єктивно могла і зобов'язана була їх передбачити. Груба необережність має місце, коли особа не бажала настання несприятливих наслідків, але передбачала і ставилася до цього байдуже або намагалася їх самовпевнено уникнути [28]. Вина медичних працівників, як правило, виступає у формі необережності (легка необережність).

У разі вчинення протиправних дій органами юридичної особи, її працівниками та учасниками (у передбачених законом випадках) зазначені дії вважаються власними її діями з огляду на включен-

ня зазначених органів і осіб до організаційної єдності юридичної особи (ст. 1172 ЦК України). За аналогічною моделлю цивільно-правової відповідальності юридичної особи побудована й можлива відповідальність медичного закладу (установи) за дії своїх медичних працівників (лікарів). Отже, вина медичного закладу охорони здоров'я полягає у винній поведінці лікарів (медичних працівників) цього закладу, що виражається в неналежному виконанні своїх службових обов'язків щодо надання медичної допомоги (послуги). Коли медична послуга надається на підставі договору, виконавець (надавач) послуги (суб'єкт підприємницької діяльності) відповідає перед пацієнтом незалежно від вини, за винятком випадку неможливості виконання внаслідок непереборної сили.

На прикінці зазначимо, що зважаючи на ризиковий характер самих відносин та складнощі, що виникають під час відшкодування шкоди, що заподіяна життю та здоров'ю пацієнта, досить прийнятним способом залагодження проблемних моментів у сфері медицини було б запровадження обов'язкового страхування професійної відповідальності лікарів (медичних працівників). Дієвість та ефективність страхування професійної відповідальності лікарів (медичних працівників) перевірено у ряді країн Європи. Наприклад, у Швеції ще в 1975 році. Цю модель, яку більшість науковців та практикуючих юристів вважають однією з найбільш прогресивних у світі, вже запозичили Фінляндія (1987 р.), Норвегія (1988 р.) та Данія (1992 р.) [29]. Введення обов'язкового страхування професійної відповідальності лікарів (медичних працівників) дозволить лікарю (медичному працівнику) займатися саме своєю професійною діяльністю, а не відволікатися на рішення проблем, які відносяться до компетенції інших організацій, що, в свою чергу, буде сприяти підвищенню якості медичного допомоги (послуги).

Система страхування професійної відповідальності лікарів (медичних працівників) дасть можливість забезпечити пацієнтові, що постраждав отримати матеріальну компенсацію за шкоду здоров'ю у разі неналежного надання медичної допомоги; захистить лікаря (медичного працівника) від цивільної відповідальності за завдану шкоду здоров'ю пацієнта, що дуже важливо (позови про відшкодування шкоди, які подають пацієнти, як правило, значно перевищують заробітну платню лікарів (медичних працівників); захистить бюджет закладу охорони здоров'я в умовах тотального дефіциту коштів, оскільки витрати на відшкодування шкоди здоров'ю пацієнта забезпечуються страховими організаціями, і не залучаються кошти, призначені для іншої мети (лікування хворих).

Таким чином страхування професійної відповідальності лікарів (медичних працівників) обумовлює нагальну потребу запровадження негайних заходів, які б сприяли врегулюванню конфлікту між пацієнтом та медичним закладом (установою) або лікарем (медичним працівником). Та забезпечили б можливість належної реалізації пацієнтам конституційного права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, закріпленого ст. 49 Конституції України.

Висновок. Проблема цивільної відповідальності медичного закладу (установи) за шкоду завдану неналежним виконанням (не виконанням) лікарем (медичним персоналом) своїх обов'язків щодо профілактики, діагностики, лікування захворювань осіб під час виконання своїх трудових (службових) обов'язків є досить складним і спірним питанням, оскільки існують й досі низка не вирішених проблемних моментів. Сьогодні майже відсутнє детальне та ефективне правове регулювання процедур відшкодування шкоди і притягнення до відповідальності медичних закладів (установ) та лікарів (медичних працівників) за шкоду, заподіяну ними життю та (або) здоров'ю пацієнта. На рівні законів діють лише загальні декларативні норми про відшкодування шкоди, заходи відповідальності. Судова практика не рясніє прикладами притягнення лікарів (медичних працівників) до відповідальності. Саме тому існуюче законодавство в сфері охорони здоров'я потребує удосконалення особливо у частині запровадження обов'язкового страхування професійної відповідальності лікарів (медичних працівників). При умові, що цивільно-правова відповідальність є основним і найбільш ефективним засобом забезпечення захисту особистих немайнових прав (життя і здоров'я) пацієнтів при наданні медичної допомоги, який в умовах сучасних правових перетворень набуває особливого значення.

Сфера медицини є єдиною сферою суспільних відносин в Україні, де норми цивільного законодавства мають всебічно захищати права пацієнтів. Проте, все ще поступається застарілим відносинам, коли пацієнт знаходиться в безправному, залежному від системи охорони здоров'я становищі. Кількість хворих, які померли або покалічені умисним (коли ставлять неіснуючі діагнози і лікують з метою викачування грошей) або непрофесійним, неправильним лікуванням, зростає з кожним роком. Домогтися відшкодування шкоди вкрай важко: кругова порука, правила корпоративної честі, корупція. Незалежної судово-медичної експертизи практично не існує. А якщо її і створити, надав-

ши її висновками офіційний статус доказів, то не виключено, що дуже скоро вона стане залежною не тільки від системи охорони здоров'я, але від грошей, які сторона спору буде згодна викласти за потрібний їй висновок. Вищезазначене дає змогу стверджувати, що подальший комплексний аналіз окреслених проблем щодо особливостей цивільно-правової відповідальності за порушення у сфері здійснення медичної діяльності є надзвичайно актуальний та має вагоме значення для подальшого розвитку науки цивільного права.

Список використаних джерел:

1. Савченко В.О. Правова відповідальність за медичну помилку // Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. 2009. URL: http://med.univer.kharkov.ua/ science/ vestnik/18/12.pdf.
2. Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я від 22.07.1946 22.07.1946 (Off. Rec. Wld Hlth Org., 2, 100) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_599#Text.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
4. Кузьмінський П.Й. Відповідальність у медичній діяльності. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2011. № 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=364.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я: закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text.
6. Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 15.08.2014 № 1348/5/572. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14#Text.
7. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78. Охорона здоров'я: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.03.2002 № 117. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va117282-02#Text.
8. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України № 2017-III редакція від 10.06.2018 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text.
9. Стеценко С.Г. Медичне право України : підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 507 с.
10. Нагорна А.М. Проблема якості в охороні здоров'я. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.
11. Булеца С.Б. Цивільно-правова відповідальність в сфері здійснення медичної діяльності. Право і громадянське суспільство. 2014. № 1. URL:http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-6-2014/item/160-tsyvilno-pravova-vidpovidalnist-v-sferi-zdiisnennia-medychnoi-diialnosti-buletsa-s-b.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text .
13. Антонов С.В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2006. 206 с.
14. Свистун Л.Я. Деякі питання цивільно-правової відповідальності у сфері надання медичних послуг. Право і суспільство. 2015. № 5. С. 79–84.
15. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995. URL: http://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v0004700-95.
16. Рішення Автозаводського районного суду м. Кременчука від 17.10.2018 (справа № 536/647/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/77345800.
17. Про затвердження Порядку акредитації закладу охорони здоров'я: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.1997 № 765 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-97-%D0%BF.
18. Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за заг. ред. М.К. Галянтича. К.: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
19. Цивільне право: підруч.: у 2 т. Т. 2 за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. 816 с.
20. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. К.: Ін Юре, 2004. Ч. 1. 962 с.

21. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців). Х.: Право, 2014. Т. 11. 412 с.
22. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95.
23. Булеца С.Б. Відшкодування збитків у медицині. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 32. С. 7–10.
24. Європейська Хартія прав пацієнтів URL: http://meduniv.lviv.ua/files/press-centre/2014/n180414/evropejska_hartiya_ prav_pacientiv.pdf.
25. Сенюта І.Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я: монографія. Львів: Астролябія, 2007. 224 с.
26. Герц А.А. Договірні зобов'язання у сфері надання медичних послуг: дис…. докт.юрид.наук: спец. 12.00.03. Львів, 2016. 421 с.
27. Цивільний кодекс України: Науковий-практичний коментар / за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубєвої. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 740 с.
28. Перунова О.М., Селезень С.В. Умови цивільно-правової відповідальності. Конспект лекцій. Харків: ХНАДУ, 2009. URL: https://buklib.net/books/37756.
29. Антонов С.В. Особливості відшкодування шкоди, заподіяної пацієнтові невдалим медичним втручанням // Управління закладом охорони здоров'я. № 7. 2007. URL: http://www.medlawcenter. com. ua/ru/publications/76.html.

УДК 342.72
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.42

ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Стрельник В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1068-8617
e-mail: viktoriastrelnyk@gmail.com

Калита А.В.,
здобувачка вищої освіти рівня магістр юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
e-mail: alenakalita760@gmail.com

Тарасенко А.Ю.,
здобувачка вищої освіти рівня магістр юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
e-mail: zlata.vigman@gmail.com

Стрельник В.В., Калита А.В., Тарасенко А.Ю. Захист права інтелектуальної власності в сучасних умовах.

Інтелектуальна власність є не менш цінним активом, ніж матеріальна власність, і забезпечення її адекватного захисту має вирішальне значення для стимулювання інновацій і розвитку суспільства.

Захист прав інтелектуальної власності має бути важливим предметом занепокоєння серед дослідників, адже з розвитком технологій, кожного дня виникають нові інноваційні способи їх порушення. Ця стаття містить огляд способів захисту прав інтелектуальної власності в України. Висвітлено недосконаліть національного законодавства щодо охорони прав інтелектуальної власності в порівняні із країнами Європейського Союзу.

Зокрема, стаття акцентує увагу на ролі інтелектуальної власності в сучасному цифровому середовищі. З підвищенням кількості цифрового контенту й онлайн-послуг, зростає ймовірність порушень прав інтелектуальної власності через піратство та нелегальне використання. Розглянуто проблеми та суперечності, що впливають на зазначену сферу сьогодні, запропоновано ідеї для подальших досліджень.

Також у статті розглядаються різні механізми захисту прав інтелектуальної власності, окрім судових процесів, включаючи й альтернативні методи захисту: медіація, відшкодування збитків, компенсації тощо. Запропоновано рекомендації щодо поліпшення існуючих норм і процедур з метою забезпечення ефективного захисту правовласників.

Загалом, стаття підкреслює важливість забезпечення справедливого й ефективного захисту прав інтелектуальної власності, що сприяє створенню стимулів для інновацій, розвитку технологій і росту економіки. Знання та свідоме ставлення до захисту прав інтелектуальної власності має велике значення для прогресивного розвитку суспільства. Адже захист прав інтелектуальної власності може стимулювати обмін технологій і знань між країнами, організаціями, що сприятиме науковому та технологічному прогресу на глобальному рівні.

Ключові слова: інтелектуальна власність, право на захист, альтернативні способи вирішення спорів, медіація, судова заборона, компенсація, відшкодування збитків, упущена вигода.

Strelnyk V., Kalyta A., Tarasenko A. The protection of intellectual property rights in modern conditions.

Intellectual property is no less valuable an asset than tangible property, and ensuring its adequate protection is crucial to stimulate innovation and societal development.

The protection of intellectual property rights should be an important concern for international law scholars, as new innovative ways of violating them are emerging every day with the development of technology. This article provides an overview of the ways in which intellectual property rights are protected in Ukraine. The author highlights the imperfection of national legislation on the protection of intellectual property rights in comparison with the countries of the European Union.

In particular, the article focuses on the role of intellectual property in the modern digital environment. With the increasing number of digital content and online services, the likelihood of intellectual property rights infringement through piracy and illegal use is growing. The author discusses the problems and contradictions that affect this area today and suggests ideas for further research.

The article goes on to discuss various mechanisms for the protection of intellectual property rights, including alternative methods of protection, such as mediation, damages, compensation, etc. The author offers recommendations on how to improve the existing rules and procedures to ensure effective protection of rights holders.

In general, the article emphasizes the importance of ensuring fair and effective protection of intellectual property rights, which contributes to creating incentives for innovation, technology development and economic growth. Knowledge and conscious attitude to the protection of intellectual property rights is of great importance for the progressive development of society. After all, the protection of intellectual property rights can stimulate the exchange of technology and knowledge between countries and organizations, which contributes to scientific and technological progress on a global scale.

Key words: intellectual property, the right to defense, alternative dispute resolution, mediation, injunction, compensation, damages, lost profits.

Постановка проблеми. Сучасність характеризується, в першу чергу, парадигмами швидкоплинності, технологічності та глобальності. Інтелектуальна власність нерозривно пов'язана із усіма аспектами людського життя: соціально-культурним простором, економічним існуванням і навіть внутрішнім світом окремої особи. Науковий прогрес слугує поштовхом для переходу технології з категорії засобів до категорії інструментів [1]. Проблематика захисту прав інтелектуальної власності уже декілька століть займає провідну роль у контексті створення ефективної та діючої системи його охорони. Ключовими факторами посягання на права інтелектуальної власності, загалом, виступають піратство, плагіат, використання штучного інтелекту, підробка, імітація тощо. Перед національним законодавцем постало завдання реагування на потреби сьогодення – втілення нововведень технічного прогресу в правові норми [2].

Стан опрацювання. Проблема захисту прав інтелектуальної власності залишається актуальною та потребує постійного вдосконалення й адаптації до змін в інформаційному та технологічному контексті, особливо в Україні. Дане питання у своєму науковому доробку висвітлювали такі науковці, як Л.І. Галупова, Д.В. Смерницький, І.А. Коваленко, І. Комарницька, С.С. Колос, Н.М. Мироненко, В. Тімашов та інші. Разом з тим, тема не втрачає своєї новизни, адже країна знаходиться на етапі переходу до імплементації європейських норм права у власну систему права. Нажаль, правове регулювання питань інтелектуальної власності в Україні не завжди «готове» до змін і не «підлаштовується» під виникнення нових реалій.

Метою статті є критичний огляд особливостей захисту прав інтелектуальної власності в Україні, виявлення основних проблем і визначення діючих способів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо існує певне право, не виключається імовірність його порушення. Об'єкти прав інтелектуальної власності досить часто зазнають порушень у вигляді їх неправомірного використання, посягання на них, використання їх не за цільовим призначенням, компілювання тощо.

Можливість захистити свої блага, права чи інтереси – це невід'ємна ознака правової держави. В контексті цивільного законодавства України, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [3].

Захист прав на об'єкти інтелектуальної власності забезпечується різними засобами та процедурами, що передбачені в національному законодавстві кожної держави, або міжнародними нормами. Один з найважливіших засобів захисту – це притягнення до відповідальності. Тобто, особа, яка завдає шкоди іншій особі, повинна нести відповідальність за свої дії. Але варто зауважити, що гарантії права на справедливе вирішення спору не можуть бути забезпечені лише судовою системою [4,

с. 38]. Альтернативними способами вирішення конфлікту у сфері інтелектуальної власності можуть бути: обов'язок компенсувати збитки, що були заподіяні, у тому числі упущену вигоду, або виконати певний обов'язок, передбачений законом або угодою між сторонами й інші.

Відшкодування збитків – це один із найбільш давніх способів захисту власного права загалом в історії людства. Сутність його полягає у відновленні майнових втрат особи, чиє право порушене, за рахунок особи, що порушила відповідне право, оспорила його або не визнала. Цей вид захисту слід розглядати крізь призму двох факторів – реальні збитки й упущена вигода. Реальні збитки – це, зазвичай, ті майнові трати, які понесені особою або будуть понесені в майбутньому для відновлення свого права інтелектуальної власності. В практичній діяльності захисників у сфері інтелектуальної власності переважно панує думка, що поняття «реальні збитки» важко обґрунтувати на основі діючих норм цивільного законодавства. В свою чергу, поняття «упущена вигода» полягає в визначені суми втрат очікуваного приросту майна. Однак, зазначені втрати повинні бути підтвердженні документально, причому, такі документи повинні мати беззастережний характер. По суті, особа повинна підтвердити, що в неї була реальна можливість отримати певний приріст майна в грошовому чи іншому еквіваленті, що суттєво б збільшило його цінність, якби на таке майно не було здійснено посягання. На нашу думку, дослідження питання «упущеної вигоди» з практичної точки зору найбільш детально розкривається у судових спорах між швецькою компанією «Scania» й українською компанією «Журавлина». Судові тяжби тривали понад дев'ять років і пройшли всі інстанції.

Компенсація, як спосіб захисту, застосовується переважно при порушені авторського права й являє собою майнову форму відшкодування збитків. В Україні її розмір визначається від 10 до 50000 мінімальних заробітних плат.

Обираючи між вищезазначеними способами охорони права інтелектуальної власності, необхідно констатувати, що перший метод (відшкодування збитків), зазвичай, застосовується тоді, коли існує чітка і задокументована система отримання прибутку. В такому випадку, довести наявність упущеної вигоди, не викликає особливих труднощів. В якості доказової документації можна використати баланси, кошториси, інші документи фінансово-податкової звітності, або навіть замовити проведення експертизи.

Стягнення компенсації вважається більш вужчим способом захисту, адже застосовується справ про захист авторського права та суміжних прав. В даному контексті, варто наголосити, що розмір компенсації цілком залежить від майстерності адвоката, який веде справу. Адже, при визначені компенсації, враховується низка факторів: складність посягання, його терміни, спосіб незаконного використання авторського або суміжних прав, розмір доходу від використання цього права, наміри порушника тощо. Сам процес визначення компенсації не містить чіткості, чи певної послідовності (формули) обчислення, що створює складність його доведення.

Також, різниця згаданих методів полягає у меті. Якщо особа, чиє право порушено або оспорено, має намір якнайшвидше припинити таке порушення, без значних економічних затрат, тоді їй варто обрати спосіб компенсації. В такому випадку, самого факту доведення порушення авторського права буде більш, ніж достатньо. Якщо ж, особа, має час і намір відновити своє матеріальне становище, тоді найбільш універсальним способом захисту варто обрати – відшкодування збитків.

Крім того, в розвинених країнах світу, існують інші механізми захисту, які ефективно використовуються для вирішення різних спірних питань, у тому числі щодо прав інтелектуальної власності. Наприклад, медіація, яка спрямована на швидке та економічно-вигідне вирішення спору без довгострокових судових тяжб.

Дискусії з приводу державного регулювання медіації тривають як на міжнародному, так і на національному рівнях. Перед країнами постало завдання пошуку балансу в її регулюванні для становлення належного контролю з одночасним сприянням її поширенню та розвитку. Основоположними принципами правового регулювання медіації є забезпечення необхідних стандартів із мінімальним втручанням держави у ці відносини, надання сторонам спору максимальної свободи, можливості розпоряджатися своїми правами [4, с. 128]. В Україні цей інститут теж нещодавно отримав своє легальне закріплення, та передбачає позасудове врегулювання спору за допомогою спеціаліста з певних питань – медіатора. Медіатором може виступати спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію [5]. Відносно недавно, медіатором в Україні може бути також нотаріус. Варто зазначити, що медіація довела свою дієвість, не лише знижуючи навантаження на судову систему, а й оперативність у вирішенню спорів, що є визначальним фактором у ситуаціях, які потребують негайного реагування. Наприклад, якщо відбулось по-

рушення прав інтелектуальної власності на торговельну марку а порушник знаходиться на іншому континенті то правовласнику варто звернутись до онлайн-медіації, яка допоможе за короткий час, та не покидаючи власну країну врегулювати даний конфлікт [6, с. 581-582].

Так як основною рисою справ щодо захисту прав інтелектуальної власності є нематеріальність, як наслідок, медіатор наділений більш широким спектром вибору охорони прав та інтересів, ніж це передбачено Цивільним кодексом України. Загалом, процес медіації покликаний вирішувати спори, що виникають із договірних зобов'язань (наприклад, авторських договорів) та недоговірних зобов'язань (плагіат). Адже, сама сутність медіації полягає в створені легального середовища переговорів за посередництва нейтральної третьої сторони та вирішення конфліктної ситуації, де медіатор в ході структурованої процедури допомагає учасникам вступити в перемовини з метою вироблення спільного рішення [7, с. 158].

Медіатор сприяє вирішенню спірних питань, контролюючи обмін інформацією та процес комунікації між сторонами. Він допомагає сторонам знайти спільну мову та впоратися з нереалістичними очікуваннями. Медіатор також може запропонувати креативні рішення та допомогти у підготовці остаточної угоди. Роль медіатора полягає в тому, щоб інтерпретувати занепокоєння, передавати інформацію між сторонами, формулювати питання та визначати проблеми. На відміну від судового розгляду, медіація не передбачає прийняття рішень нейтральною третьою стороною, а лише допомогу у врегулюванні суспільних відносин, що виникають між суб'єктами права інтелектуальної власності та користувачами цих прав. Сторони самостійно можуть обрати медіатора, визначити оплату вартості його послуг за домовленістю між ними, залежно від тривалості та складності спірного питання. Хоча медіатор може бути залучений і на стадії досудового розслідування, чи судового розгляду. Цей процес є самостійним, і може лише сприяти судовому процесу, прискорити його, але не завадити.

В практичній діяльності, медіація полягає в організації ділових зустрічей, сутність яких полягає в інформуванні сторін про їх права та обов'язки, визначення причин та передумов конфліктів, визначення максимально-комфортних комерційних рішень для кожної сторони.

У разі досягнення домовленості, медіаційна угода може бути усною або письмовою, а її зміст залежить від виду медіації. В країнах Європейського Союзу, медіаційна угода обов'язковою для виконання, незалежно від її форми, однак враховуючи, національне законодавство України та фактор ментальності, в правовому полі українського договірного права, медіаційна угода повинна вважатись договором, що підлягає виконанню. У деяких країнах, медіація, яка проводиться за рішенням суду, стає судовим рішенням. Якщо ж угоди не досягнуто, сторони можуть вирішити відстоювати свої інтереси в інших судових інстанціях. Вважаємо, що це доцільно закріпити в нормах цивільного законодавства України під час процесу імплементації права Європейського Союзу.

Отже, процес медіації зазвичай вважається більш швидким, недорогим і процедурно простим, ніж формальний судовий розгляд. Він дозволяє сторонам зосередитися на основних обставинах, що призвели до виникнення спору, а не на вузьких юридичних питаннях. Процес медіації не зосереджується на питанні «правді чи вині». Питання про те, яка сторона права, а яка ні, зазвичай менш важливе, ніж питання про те, як можна вирішити проблему. Сторони, що сперечаються, які шукають підтвердження своїх прав або визначення вини, швидше за все, не будуть задоволені процесом медіації.

Судовий спосіб захисту є тим засобом захисту, якщо інші методи виявились невдалими або недостатньо ефективними. Судовий спосіб захисту передбачає звернення особи, яка вважає, що її право оскаржене, невизнане чи порушене [8], до суду. Залежно від того, хто є Позивачем і Відповідачем по справі, можна визначити юрисдикцію. Рішення суду є обов'язковим для виконання та забезпечує ефективний захист прав інтелектуальної власності.

В Україні створений, але нажаль, не діє, Вищий суд з питань інтелектуальної власності. Мета його створення – високопрофесійний розгляд спорів у сфері інтелектуальної власності. Однак, результати конкурсу на посаду судді не можна вважати завершеним і по сьогоднішній час. Тому, про ефективність цієї інстанції, не можемо зробити ніяких висновків.

Новелою чинного законодавства є впровадження механізму витребування інформації про походження та розповсюдження товарів або послуг, що порушують право інтелектуальної власності, у процесуальні норми.

До того ж, варто відміти, що позитивними змінами до норм у сфері захисту права інтелектуальної власності є положення про знищення вилучених судом товарів, виготовлених або введених у

цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності, а також використаних при цьому матеріалів та знарядь, здійснюється за рахунок правопорушника. При цьому надається альтернатива знищенню, яка полягає у виплаті разової грошової компенсації.

Окремо слід зосередити увагу на такому способі захисту прав інтелектуальної власності, як судова заборона, яка полягає в забороні дій, що порушують право особи чи створюють загрозу для його порушення. Рішення про попередню заборону повинно бути винесене після того, як власник прав інтелектуальної власності доведе за допомогою доступних йому доказів і з «достатнім ступенем достовірності», що порушення його прав є «невідворотним». Має існувати можливість прийняття рішень про попередню заборону на здійснення неправомірних дій в процесі судового розгляду [9, с. 27].

Однак, на нашу думку, не зважаючи на таку розгалужену систему охорони, основними проблемними питаннями захисту прав інтелектуальної власності в Україні є наступні:

- незаконне використання, крадіжка або підробка творів, патентів, товарних знаків та інших об'єктів інтелектуальної власності;
- довго тривалість судових тяжб, в поєднанні із недовірою до медіації;
- масове суспільне не усвідомлення важливості захисту інтелектуальної власності серед громадськості, бізнесу тощо;
- піратство та контрабанда;
- низька ефективність співпраці з міжнародними організаціями та партнерами для запобігання порушенням прав у більш широкому масштабі.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи, можемо зробити висновки, що законодавцю слід звернути увагу на охорону прав інтелектуальної власності, запозичивши досвід інших держав, а також зосередити зусилля на удосконаленні законодавства, забезпеченні ефективних механізмів захисту прав, підвищенні правової свідомості суспільства та підтримці інноваційного розвитку. Також важливо сприяти співпраці з міжнародними партнерами для забезпечення глобального захисту прав інтелектуальної власності.

В Україні, слід створити реальні правові інструменти для забезпечення ефективного та дієвого захисту прав інтелектуальної власності. Це дасть змогу уникнути порушень у комерційних масштабах, що призводять до економічної шкоди країни й її репутації на міжнародній арені в цілому. Уряд України повинен більш тісно співпрацювати з урядами інших країн на всіх рівнях у боротьбі з порушенням прав інтелектуальної власності. Адже сучасність уже тісно «переплітає» права інтелектуальної власності із політикою, економікою, культурою й інноваційними технологіями.

Список використаних джерел:

1. Стрельник В.В., Демченко А.М., Мироненко А.О. Правове поєднання права інтелектуальної власності та технології штучного інтелекту. *Приватне та публічне право.* 2020. № 4. С. 50–53. URL: https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.4.10.
2. Стрельник В.В, Чурилова Т.М. Питання правового регулювання розвитку штучного інтелекту в Україні. International scientific and practical conference. Publishing House «Baltija Publishing», 2021 URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-074-2-19.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Дата оновлення: 28.04.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
4. Гресь Н.М. Медіація як спосіб вирішення індивідуальних трудових спорів: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю: 081 «Право». Суми, 2023. 210 с.
5. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX Дата оновлення: 16.11.2021.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
6. Галупова Л.І. Поняття онлайн медіації у сфері права інтелектуальної власності. Правове життя сучасної України: у 2 т.: матер. Міжнар. наук.- практ. конф. Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 581–584.
7. Белінська О.В. Медіація – альтернативне вирішення спорів. *Вісник Вищої ради юстиції,* 2011. № 1 (15). С. 158–172.
8. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія: НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. КНТ, 2008. 625 с.
9. Гришко І.Ю., Уткіна М.С. Проблеми захисту прав інтелектуальної власності України. *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 4 (33), 2010. С. 26–30.

УДК 347.129:342.72/73(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.43

РОЗСУД СУДДІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ: ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ

Фасій Б.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права,
декан факультету судового та міжнародного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8715-930X
e-mail: fasiy@onua.edu.ua

Фасій Б.В. Розсуд судді у забезпеченні прав і свобод людини: значення правової позиції.

Стаття присвячена аналізу розсуду судді у забезпеченні прав і свобод людини та дослідження значення правової позиції Верховного Суду. Встановлено, що призначенням Верховного Суду як найвищої судової установи в Україні є, передусім, формування обґрунтованої правової позиції стосовно застосування всіма судами в подальшій роботі конкретної норми матеріального права або дотримання норми процесуального права, що була неправильно використана, і таким чином спрямування практики в єдине та правильне правозастосування. Правові позиції Верховного Суду мають більш складну природу, оскільки є чітке усвідомлення завдань цього органу як ключового суб'єкта формування єдності національної судової практики. Досліджено юридичну літературі в якій наразі обговорюється проблема відступлення від правових позицій, висловлених раніше, оскільки саме на рівні вищих судових інстанцій має вирішуватися проблема одностайного застосування судами норм законодавства у подібних правовідносинах. Інститут відступлення від попередньої правової позиції є досить цікавим явищем і набув поширеного застосування в останні роки, і пов'язана ця проблема, можливо, з реформою процесуального законодавства. Встановлено, що масове відступлення від попередніх правових позицій порушує стандарти сталості судової практики, а вимога правової визначеності апелює саме до стандартів сталості судової практики, згідно з якою суди повинні за однакових фактичних умов ухвалювати в у аналогічних справах аналогічні рішення. Сталість судової практики означає, що низка раніше прийнятих та узгоджених судових рішень є переконливим доказом правильного тлумачення правової норми. Оскільки законодавець не закріпив обов'язковість раніше прийнятих постанов Верховного Суду України, однак можливість відступу від них надається лише суду касаційної інстанції Верховному Суду. Відступаючи від правової позиції, суд має навести серйозну і переконливу аргументацію, оскільки для інакшого застосування припису закону у однаковій (або подібній) ситуації з аналогічним юридичним складом повинні існувати вагомі та розумні підстави. Зроблено висновок, що особливого значення набувають саме принципи, якими керуються судді при виробленні кожного конкретного рішення і формуванні відповідної правової позиції, а саме принципи верховенства права, справедливості й законності.

Ключові слова: приватне право, принципи права, суд, розсуд в праві, розсуд суді, правова позиція.

Fasii B.V. Judge's discretion in ensuring human rights and freedoms: the significance of the legal position.

The article is devoted to the analysis of the judge's discretion in ensuring human rights and freedoms and the study of the significance of the legal position of the Supreme Court. It has been established that the purpose of the Supreme Court as the highest judicial institution in Ukraine is, first of all, the formation of a justified legal position regarding the application by all courts in the further work of a specific norm of substantive law or compliance with a norm of procedural law that was incorrectly used, and thus directing practice into a unified and proper enforcement. The legal positions of the Supreme Court have a more complex nature, as there is a clear awareness of the tasks of this body as a key

subject in the formation of the unity of national judicial practice. The legal literature was studied, which currently discusses the problem of deviating from the legal positions expressed earlier, whereas it is at the level of higher courts that the problem of unanimous application of legal norms by courts in similar legal relations should be resolved. The institution of departure from the pre-legal position is quite an interesting phenomenon and become widely in recent years, and this problem is connected, perhaps, with the reform of procedural legislation. It was established that a massive departure from previous legal positions violates the standards of consistency of judicial practice, and the requirement of legal certainty appeals precisely to the standards of consistency of judicial practice, according to which courts must make similar decisions in similar cases under the same factual conditions. Constancy of judicial practice means that a series of previously adopted and agreed court decisions is a convincing proof of the correct interpretation of the legal norm. Since the legislator has not establish the binding nature of previously adopted resolutions of the Supreme Court of Ukraine, however, the possibility of deviating from them is provided only to the court of cassation instance of the Supreme Court. Deviating from the legal position, the court must provide a serious and convincing argument, since there has to be valid and reasonable grounds for a different application of the law's prescription in the same (or similar) situation with a similar legal structure. It was concluded that the principles that are guided by judges when making each specific decision and forming the corresponding legal position, namely the principles of the rule of law, justice and legality, are of particular importance.

Key words: private law, principles of law, court, discretion in law, discretion of the court, legal position.

Постановка проблеми. Згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [1] кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Судова реформа 2017 року, одним із ключових етапів якої було створення нового Верховного Суду фактично на базі вищих спеціалізованих судів, мала на меті щонайменше конвергенцію цих установ та гармонізацію судової практики. Практика вищих спеціалізованих судів характеризувалася певною неоднорідністю, особливо коли мова йшла про подібні правовідносин, але з різним суб'єктним складом. Тому при проведенні реформи однією з цілей ліквідації вищих спеціалізованих судів саме й було усунення цього недоліку з метою забезпечення єдності системи судоустрою шляхом створення єдиного касаційного органу. Призначенням Верховного Суду як найвищої судової установи в Україні є, передусім, формування обґрунтованої правової позиції стосовно застосування всіма судами в подальшій роботі конкретної норми матеріального права або дотримання норми процесуального права, що була неправильно використана, і таким чином спрямування практики в єдине та правильне правозастосування (вказання напрямку, в якому слід здійснювати вибір норми). Крім того, на прикладі конкретної справи роз'яснити зміст акту законодавства в аспекті його розуміння та реалізації на практиці в інших справах з указівкою на обставини, які потрібно враховувати при застосуванні тієї чи іншої правової норми, але не нав'язуючи при цьому нижчим судам результату вирішення конкретної справи [2].

Як зазначає Н.С. Кузнецова, цивільно-правова доктрина на основі положень ЦК України значно розширила систему джерел приватноправового регулювання відносин: договір (і не лише міжнародноправовий); звичай (у тому числі і ділові узвичаєння), і не лише санкціонований державою; локальні, у тому числі корпоративні акти; акти судової діяльності [3]. Крім того, європеїзація судової системи у вигляді непрямого впливу на національну судову правозастосовну практику має наслідком імплементацію європейського стилю написання судових рішень та їх аргументації, використання положень *soft law*, положень правової доктрини з урахуванням особливостей національної правосвідомості, правової культури та правового менталітету. За формою судові рішення ВС все більше нагадують рішення ЄСПЛ, з виокремленням складових частин та стилем аргументації [4].

Сьогодні Верховний Суд наділений унікальним повноваженням: через визначення позиції у конкретній справі формувати (створювати) право, шляхом тлумачення норми, застосування якої викликало труднощі у судовій практиці [3, с. 67]. Відтак правова позиція є дуже важливим аспектом суддівської діяльності, відображенням одного з аспектів суддівського розсуду.

Метою статті є дослідження розсуду судді у забезпеченні прав і свобод людини та аналіз значення правової позиції.

Виклад основного матеріалу. Дослідження цієї правової категорії свідчить про відсутність у вітчизняній науці одностайної точки зору щодо її розуміння. Оскільки найбільш розробленою тема, що нас цікавить, є в конституційному праві, проаналізуємо ті точки зору, які висловлені науковцями у цій сфері.

Так, зокрема, смисл юридичних (правових) позицій Конституційного Суду України розуміється як результат тлумачення Конституції України, виявлення сутності її кожної порівняльної норми, кожного положення, що мають особливу юридичну силу, виглядаючи як нормативне і динамічне тлумачення оспорюваних приписів законодавства в актах Конституційного Суду України. Юридичні позиції відображають творче, оригінальне правове мислення суддів, є результатом застосування таланту кожного судді, вчених-юристів, наукових експертів, які у різних підходах до онтологічної, аксіологічної чи гносеологічної доктрини в кожному конкретному випадку при виявленні протиріч законодавства застосовують власне розуміння права, яке має знаходитись у правовій позиції серед аргументів по суті справи, що розглядається. Саме так, на думку В. Городовенка, виникає доктрина судового конституціоналізму, в основу якого закладена Конституція України, і забезпечується верховенство права [5, с. 35-36]. Далі він робить висновок про те, що як інтелектуальна цінність, у конституційному праві правові позиції – це система висновків та аргументів, які виникають у результаті здійснення конституційного судового контролю з конкретних справ, які мають загальний характер, оскільки використовуються (є основою) для вирішення схожих проблем під час розгляду наступних справ. Такі позиції є обов'язковими [5, с. 36].

Так, на думку О. Кравчука, правові позиції є системою вироблених у результаті діяльності Конституційного Суду України загальнообов'язкових правових висновків, аргументів, що виражають його відношення до певної правової проблеми, є загальнообов'язковими та слугують підставою для остаточного рішення органу конституційної юрисдикції [6, с. 189]. Ознаками правових позицій органу конституційної юрисдикції П.М. Ткачук визначає наявність правового висновку, у якому викладено правове розуміння органом конституційної юрисдикції норм, положень і принципів, встановлених Конституцією та законами України; нормативність, для якої характерна невизначеність дії в часі та неодноразовість її застосування; наявність неявного смислу правової норми, що випливає з цілей самого тлумачення як процесу, який має на меті з'ясувати та роз'яснити цю норму; загальнообов'язковість, що полягає в їх обов'язковості до виконання та неможливості бути оскарженими [7, с. 18-19] Юридичні позиції Конституційного Суду України розглядають як специфічне джерело права [8, с. 62].

Т. Слінько та Р. Рева під правовими позиціями Конституційного Суду України розуміють його правові уявлення (висновки) внаслідок тлумачення ним Конституції України та/або положень законів, інших нормативних актів у межах його компетенції, що мають загальний характер, усувають конституційно-правову невизначеність і є правовою підставою для прийняття остаточного рішення, викладеного в його акті [9, с. 6]. Чи це твердження є справедливим і для інших судів судової системи?

Як зазначає М. Шумило, постанови касаційного суду є не тільки джерелом права (є обов'язковими для застосування судами першої та апеляційної інстанцій), але і мають бути своєрідним посібником із формулювання правових висновків. Де наводяться, окрім формально-юридичних аргументів на підтвердження чи спростування доводів касаційної скарги, але і застосування інших інструментів правничої герменевтики, які пояснюють логіку і алгоритм ухвалення рішення касаційним судом. Такий підхід опосередковано сприятиме забезпеченню єдності та сталості судової практики, оскільки окрім результату вирішення спору та формулювання правового висновку, важливими є і застосовані підходи, які уможливили такий результат (правовий висновок) [10]. Касаційний суд «утворює нові поняття», тобто під час здійснення правозастосування демонструє (висуває, пропонує) нове прочитання норм/обставин справи, їхніх комбінацій, унаслідок чого формується правова позиція касаційної інстанції, застосовувана в майбутньому до таких правовідносин [11, с. 219]. Таким чином, всі науковці єдині у тому, що правові позиції, які викладаються в постановах Верховного Суду, мають суттєвий вплив на судову практику інших судів. Адже, відповідно до ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами під час застосування таких норм права [12, с. 125].

Відповідно до норм процесуального законодавства (КАС України (ч. 5 ст. 242), ЦПК України (ч. 4 ст. 263), ГПК України (ч. 4 ст. 236), при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного

Суду. Аналогічне положення міститься і у ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно якому висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права. Така вимога є нормою процесуального права, недотримання якої може мати наслідком скасування або зміну судового рішення самим Верховного Суду (ст. 351 КАС України, ст. 412 ЦПК України, ст. 311 ГПК України).

Правові позиції Верховного Суду мають більш складну природу, оскільки є чітке усвідомлення завдань цього органу як ключового суб'єкта формування єдності національної судової практики і звідси – спроба формувати власну доктрину «практики вищого судового органу», яка поки що не отримала формального і завершеного вигляду і існує як внутрішні (частіше за все – неформальні) правила, доктринальні позиції окремих суддів, тлумачення окремих положень процесуального законодавства у конкретних рішеннях тощо [13]. Оновлення судової практики є необхідними, оскільки оновлюється законодавство, виникають нові, невідомі раніше типи правовідносин і як наслідок – нові, складні питання права, відповіді на які не є однозначними і щодо яких доктрина ще не виробила якоїсь усталеної одностайної позиції. Формування правової позиції з цих питань повинно надати нове розуміння та застосування права як для сторін спору, так і для невизначеного кола суб'єктів правовідносин.

У літературі наразі обговорюється проблема відступлення від правових позицій, висловлених раніше, оскільки саме на рівні вищих судових інстанцій має вирішуватися проблема одностайного застосування судами норм законодавства у подібних правовідносинах. Відповідно, такі відступи не сприяють усталеній і стабільній судовій практиці. Так, зокрема, наголошується на тому, що у ситуації постійних змін у судовій практиці перед правниками може постати запитання, яка ж правова позиція Верховного Суду ним підтримується як правильна: викладена пізніше чи лише та, шо викладена в постановах палат, об'єднаних палат або навіть тільки Великої Палати Верховного Суду. Закон прямо не передбачає градації «ступеня прецедентного значення» постанов Верховного Суду залежно від складу, в якому вони прийняті. А передання справ на розгляд палат чи Великої палати у спрощеному розумінні означає лише збільшення кількості суддів для розгляду справи з метою приведення їх до спільної думки з певної правової проблеми, щодо якої виникли розбіжності [2].

Інститут відступлення від попередньої правової позиції є досить цікавим явищем і набув поширеного застосування в останні роки, і пов'язана ця проблема, можливо, з реформою процесуального законодавства. В усіх процесуальних кодексах, як і раніше, закріплюється положення, відповідно до якого суд «враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду». Аналогічне твердження закріплене і в ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Ця норма, яка міститься в оновлених кодексах, є майже аналогічною за змістом, однак зобов'язує суди враховувати висновки саме новоствореного Верховного суду (ВС), а не Верховного Суду України (ВСУ), який припинив здійснення правосуддя 15.12.2017 року. Хоча практика свідчить, що у жодному судовому рішенні Верховний Суд не заперечує необхідність врахування правових висновків ВСУ, виходячи із відсутності відповідної законодавчої норми [14]. Хоча існують і певні правила: 1) відступити від правових позицій, викладених в постановах ВС/ВСУ, можна виключно на етапі розгляду справи в суді касаційної інстанції шляхом її передачі на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої палати ВС; 2) суд першої або апеляційної інстанції не має права відступати від правової позиції, викладеної в постановах ВС/ВСУ; 3) у випадку якщо ВС (палата, об'єднана палата, Велика Палата) переглядає судове рішення у подібних правовідносинах (у іншій справі) у касаційному порядку, то суди першої або апеляційної інстанції можуть зупинити розгляд «свого» провадження [14].

Тобто хоча законодавець і не закріпив обов'язковість раніше прийнятих постанов Верховного Суду України, однак можливість відступу від них надається лише суду касаційної інстанції (Верховному Суду).

Слід у цьому контексті усе ж зауважити, що масове відступлення від попередніх правових позицій порушує стандарти сталості судової практики. Вимога правової визначеності апелює саме до стандартів сталості судової практики, згідно з якою суди повинні за однакових фактичних умов ухвалювати в у аналогічних справах аналогічні рішення. Сталість судової практики означає, що низка раніше прийнятих та узгоджених судових рішень є переконливим доказом правильного тлумачення правової норми. Суддівський розсуд при цьому є гарантією обґрунтування судових рішень, оскільки суд має докладно проаналізувати фактичні обставини і навести аргументацію своєї правової позиції [15].

Відступаючи від правової позиції, суд має навести серйозну і переконливу аргументацію, оскільки для інакшого застосування припису закону у однаковій (або подібній) ситуації з аналогічним юридичним складом повинні існувати вагомі та розумні підстави.

Як зазначає Д. Луспеник, судова практика зі створенням нового Верховного Суду формується не на порожньому місці, і тому ніяким чином судді не можуть оминати ті правові позиції, які були висловлені Верховним Судом України. Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів або палати (об'єднаної палати), передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія або палата (об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України. Надання законодавцем такого права лише суду касаційної інстанції не є недосконалістю процесуальних норм, а є тим механізмом, який має забезпечити єдність судової практики, аби позиції суду стали надійними «стовпами» і джерелами судової практики, сприяли прогнозованості вирішення окремих категорій справ [16]. У цьому контексті КЦС вперше ввів у судову практику застосування принципу правового пуризму**,** який розуміється як надмірне прагнення до чистоти, переваги форми над змістом. При цьому послався на відповідну практику Європейського суду з прав людини. Слід нагадати, що доктрина прецеденту у тому вигляді як вона застосовується ЄСПЛ, робить акцент не на схожості фактичних обставин (як у класичному прецеденті), а на «принципах, підходах, доктринах» тощо.

Таким чином, особливого значення набувають саме принципи, якими керуються судді при виробленні кожного конкретного рішення і формуванні відповідної правової позиції. Українські суди, суди держав – членів ЄС та Суд справедливості ЄС, на думку О. Ткачука, судді Великої Палати Верховного Суду, об'єднують принципи, якими вони керуються у своїй діяльності: верховенства права, справедливості й законності. «Ці принципи проявляються в суддівському розсуді. Суддівський розсуд, тлумачення норм права та висновки щодо шляхів забезпечення верховенства права є особливо цінними, оскільки дають змогу серед великої кількості правових норм обрати й застосувати ті, які є найбільш сприятливими для захисту прав, свобод та інтересів учасників судових процесів. При цьому судове рішення має відповідати принципу верховенства права щодо всіх осіб, які залучені до участі в справі», – зауважив суддя [17].

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19.
2. Зуєвич Л. Чи можна досягти єдності правозастосування в умовах, коли постанови ВС визнано нерівноцінними за значенням та спектром дії? URL: https://zib.com.ua/ua/137890.html.
3. Кузнецова Н. Правова природа рішення Верховного Суду України. *Право України*. № 7. 2016. С. 64–68.
4. Судді Верховного Суду окреслили актуальні питання, пов'язані з європеїзацією правової системи України. URL: https://eag.court.gov.ua/archive/1393115/.
5. Городовенко В. Юридичні (правові) позиції Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України.* 2021. № 5. С. 35–40.
6. Кравчук О. Окремі аспекти поняття та сутності правових позицій Конституційного Суду України. *Держава і право.* № 52. 2011. С. 185–191.
7. Ткачук П.М. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України.* 2006. № 2. С. 10–21.
8. Спінчевська О.М. Юридичні позиції Конституційного Суду України як джерело правового регулювання конституційного юрисдикційного процессу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* № 3 (116). 2020. С. 57–67.
9. Слінько Т., Рева Р. Правові позиції Конституційного Суду України з питань діяльності судів загальної юрисдикції. *Проблеми законності.* 2011. Вип. 117. С. 3–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_117_3.
10. Шумило М. Правові висновки касаційного суду: inter praeteritum et futurum. *Судово-юридична газета.* 2020. 7 грудня. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1036653/.
11. Помазанов А.В. Касаційний перегляд судових рішень у цивільному процесі України : дис. … докт. філософії. Київ, 2019. 252 с.

12. Скрипник Д. Поняття та особливі ознаки правових позицій Верховного Суду в кримінальному провадженні. *Публічне право*. № 4 (40). 2020. С. 125–131.
13. Звіт за результатами громадського моніторингу застосування Верховним Судом практики Європейського суду з прав людини / Програма USAID реформування сектору юстиції «Нове правосуддя»; Громадська організація «Інститут прикладних гуманітарних досліджень»: Я. Бєлих, О. Сердюк, М. Бурменський, В. Лутковська, О. Смірнова, С. Сиротенко. Харків, 2019. 59 с.
14. Зозуля Н. Чи обов'язково судам враховувати правові позиції ВСУ і хто може від них відступати: теорія та практика. URL: https://protocol.ua/ua/chi_obov_yazkovo_sudam_vrahovuvati_pravovi_pozitsii_vsu_i_hto_moge_vid_nih_vidstupati_teoriya_ta_praktika/.
15. Савчин М. Свобода суддівського розсуду у світлі обґрунтованості рішень судів апеляційної та касаційної інстанції. URL: https://yvu.com.ua/svoboda-suddivskogo-rozsudu-u-svitli-obgruntovanosti-rishen-sudiv-apelyatsijnoyi-ta-kasatsijnoyi-instantsij/.
16. Луспеник Д. Відступлення від правових висновків ВСУ: аналіз судової практики у цивільних справах. *Судово-юридична газета.* URL: https://court.gov.ua/press/interview/543652/.
17. Судді Верховного Суду окреслили актуальні питання, пов'язані з європеїзацією правової системи України. URL: https://eag.court.gov.ua/archive/1393115/.

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.44

ПРИНЦИПИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗУМНОГО СТРОКУ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВПЛИВ ПОЛОЖЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЮ

Василенко М.Є.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри юридичних дисциплін
Сумської філії Харківського національного
університету внутрішніх справ
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2992-6646 ,
e-mail: marena.evg@gmail.com

Василенко М.Є. Принципи справедливості та розумного строку у господарському судочинстві: вплив положень Європейської конвенції щодо захисту прав людини та її основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини на їх реалізацію.

Стаття присвячена дослідженню питань принципів судочинства, закріплених у Європейській конвенції щодо захисту прав людини та її основоположних свобод, їх впливу на здійснення господарського судочинства в Україні, зокрема стандартів справедливого правосуддя. Мета статті полягає в узагальненні та систематизації підходів, що існують в юридичній доктрині та правозастосовній практиці щодо предмету дослідження. Дослідження принципів судочинства, закріплених у Європейській конвенції щодо захисту прав людини та її основоположних свобод, напрямів їх впливу на здійснення господарського судочинства в Україні, в тому числі стандартів справедливого правосуддя, є необхідним та актуальним для подальшого реформування господарського процесуального законодавства.

У статті детально досліджуються питання реалізації принципів справедливості та розумних строків правосуддя у господарському судочинстві на основі вже існуючих наукових розробок та чинного законодавства. Використані методи у дослідженні дозволили автору прийти до наступних висновків. Правові механізми, які забезпечують реалізацію і захист еволюційних ідей справедливості правосуддя, мають вирішальне значення для розуміння учасниками судових процесів самого змісту господарського процесу, дотримання судом та іншими учасниками господарського судочинства встановлених законом прав та свобод, алгоритму прийняття рішень, які повинні відповідати критеріям прозорості, чесності та доцільності, а також розуміння підконтрольності зазначених процесів. Щодо принципу розумного строку, то виходячи позицій дослідників, було визначено, що розумний строк розглядається як об'єктивний (тобто неупереджений, вільний від упередженого та суб'єктивного ставлення) строк необхідний для вчинення всіх необхідних процесуальних дій у господарському судочинстві. Розумний строк - це період часу, коли судове провадження має об'єктивний характер без істотного перевищення встановлених законом рамок. Результати проведеного дослідження свідчать про те, що практичні судові вказівки щодо застосування принципів Європейської конвенції з прав людини та її основоположних свобод, які містяться у рішеннях Європейського суду з прав людини, сприяють узгодженості підходу різно-

манітних національних правових систем щодо застосування стандартів правосуддя, в тому числі й у господарському судочинстві.

Ключові слова: принцип справедливості судочинства, розумний строк, господарське судочинство, практика Європейського суду з прав людини, преюдиціальні рішення.

Vasylenko M.E. The principles of justice and reasonable period in commercial procedure: the impact of the provisions of the European convention on human rights and the decisions of the European court of human rights on their implementation.

The article is devoted to the study of the principles of judicial procedure enshrined in the European Convention on Human Rights, their impact on the implementation of commercial procedure in Ukraine, in particular, the standards of fair justice. The purpose of the article is to generalize and systematize approaches that exist in legal doctrine and law enforcement practice regarding the subject of research. The study of the principles of judicial procedure enshrined in the European Convention on Human Rights, the directions of their impact on the implementation of economic justice in Ukraine, including the standards of fair justice, is necessary and relevant for the further reform of economic procedural legislation.

The article examines in detail the issue of the implementation of the principles of justice and reasonable terms of justice in economic litigation based on already existing scientific developments and current legislation. The methods used in the research allowed the author to come to the following conclusions. Legal mechanisms that ensure the implementation and protection of the evolutionary ideas of the fairness of justice are of crucial importance for the understanding by the participants of court proceedings of the very content of the economic process, the observance by the court and other participants of economic proceedings of the rights and freedoms established by law, the decision-making algorithm, which must meet the criteria of transparency and honesty and expediency, as well as understanding the controllability of the specified processes. As for the principle of a reasonable period, based on the positions of the researchers, it was determined that a reasonable period is considered as an objective (i.e. impartial, free from biased and subjective attitude) period necessary for the performance of all necessary procedural actions in economic litigation. A reasonable term is a period of time when court proceedings are objective in nature without significantly exceeding the framework established by law. The results of the research show that the practical judicial guidelines on the application of the principles of the European Convention on Human Rights and its fundamental freedoms, which are contained in the decisions of the European Court of Human Rights, contribute to the consistency of the approach of various national legal systems to the application of justice standards, including in commercial litigation.

Key words: the justice of judicial procedure principle, reasonable period, commercial procedure, practice of the European Court of Human Rights, preliminary rulings.

Актуальність теми дослідження та постановка проблеми. Відповідно до положень статті 2 Господарського процесуального кодексу, до завдань господарського судочинства віднесено: «справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави».

Реалізація правозахисних функцій господарськими судами тісно пов'язана із дотриманням ними загальновизнаних принципів здійснення судочинства та забезпечення існуючого правопорядку. Ці принципи слугують орієнтирами у діяльності суддів на всіх стадіях господарського судочинства з метою забезпечення та захисту прав його учасників.

Принципи господарського судочинства – основні засади, загальні керівні положення, завдяки яким можна визначити характер діяльності суду щодо здійснення судочинства в господарських відносинах та закріплені не тільки на рівні національного законодавства, а і міжнародних документів.

Одним із важливих аспектів розвитку господарського процесуального законодавства є його наближення до європейських стандартів шляхом приєднання України до міжнародних та європейських конвенцій, зокрема й тих, які стосуються питань здійснення господарського судочинства. Одним із таких документів є Європейська конвенція щодо захисту прав людини та її основоположних свобод. Концептуальним ядром конвенції є визначені у ній принципи важливі для публічного порядку та заснованих на ньому правовідносин. Їх реалізація на національному рівні в системі відправлення правосуддя формує відповідальне ставлення як законодавчих, так і правозастосовних органів до

захисту прав людини та основоположних свобод. Правозастосовна практика Європейського суду з прав людини, його рішення може слугувати джерелом підвищення професіоналізму судової практики. Саме тому дослідження принципів судочинства, закріплених у Європейській конвенції щодо захисту прав людини та її основоположних свобод, напрямів їх впливу на здійснення господарського судочинства в Україні, в тому числі стандартів справедливого правосуддя, є необхідним та актуальним для подальшого реформування господарського процесуального законодавства.

Мета статті полягає в узагальненні та систематизації підходів, що існують в юридичній доктрині та правозастосовній практиці щодо впливу Європейської конвенції щодо захисту прав людини та її основоположних свобод на господарське процесуальне законодавство та рішень Європейського суду з прав людини на принципи господарського судочинства.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичною основою статті стали праці дослідників, які вивчали концепцію застосування принципів та стандартів правосуддя Європейської конвенції щодо захисту прав людини та її основоположних свобод в цілому, шляхи її застосування в господарському судочинстві та пов'язані з цим ризики – Г. Пігаревої, О. Петришин, Н. Загородньої, а також розробки, пов'язані із дослідженням впливу практики Європейського суду з прав людини на реалізацію принципів справедливості та розумних строків у господарському судочинстві, зокрема таких авторів як І. Андрієчко, Ю. Булгакової та інших.

Виклад основного матеріалу. Вивчення застосування європейських стандартів та принципів правосуддя в практиці господарського процесу є складною проблемою. На думку І. Андрієчко, «принципи господарського судочинства становлять систему керівних засад здійснення правосуддя, дотримання яких господарськими судами забезпечує реалізацію визначених статтею 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року гарантій права на справедливий суд кожному, хто звернувся до суду, та декларує виконання державою Україна, іменем якої приймаються судові рішення, положень цієї Конвенції та протоколів до неї, оскільки закріплені у частині 3 статті 2 Господарського процесуального кодексу України основні засади (принципи) господарського судочинства співзвучні з принципами здійснення правосуддя, якими керується Європейський суд з прав людини у прийнятті рішень, що базуються на застосуванні положень зазначеної Конвенції та є джерелом права в Україні в силу частини 4 статті 11 Господарського процесуального кодексу України» [1, с. 90].

У нашому дослідженні ми зупинимось на співвідношенні окремих принципів закріплених у законодавстві України та Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також впливу рішень Європейського суду з прав людини на трансформацію досліджуваних принципів господарського судочинства в Україні.

Судова практика має певний регулюючий вплив [2, с. 22]. Рішення Європейського суду з прав людини повинні бути стимулом для держав-учасниць до зміни їхнього законодавства та правозастосовної практики, аби ці держави не порушували права людини і щоб у майбутньому відносно них не було винесено рішення у справах, що стосуються тих самих або подібних питань [3, с. 20]. Однак у цьому випадку можуть існувати певні проблеми, що пов'язані передусім із недоступністю рішень Європейського суду з прав людини, ухвалених проти інших держав, через відсутність їх перекладів, а також браком загальної культури та навичок застосування практики Європейського суду з прав людини як серед учасників процесу, так і серед суддів, що потребує невідкладних заходів з боку держави, пов'язаних зі створенням відповідних баз даних із доступними перекладами практики Європейського суду з прав людини українською, а також вироблення певних рекомендацій вищих судових інстанцій та надання ними прикладів застосування відповідних джерел права під час відправлення правосуддя, що здатне підвищити загальну культуру застосування практики Європейського суду з прав людини під час відправлення правосуддя в судах нижчих інстанцій, на що звертає увагу О. Гаврилюк у своєму дослідженні [4, с. 238].

В. Завгородній виокремлює декілька аспектів (напрямів) впливу практики Європейського суду з прав людини на правозастосовну діяльність, які, на нашу думку, є доволі важливими при реалізації таких принципів господарського судочинства як принципи справедливості та розумних строків: інформаційний, виховний, правоохоронний та соціальний [5, с. 11].

Європейський суд з прав людини встановлює певні загальні стандарти через практику вирішення спорів, зокрема господарських, та як наслідок, сприяє гармонізації національного законодавства. Слід зазначити, що початок розвитку національного законодавства під впливом положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та судових актів Європейського суду з прав

людини пов'язується юридичній літературі із тим, що при вирішенні господарських спорів суди частіше стали застосовувати судовий прецедент. Судові акти Європейського суду з прав людини є офіційною формою тлумачення норм Конвенції, яка є частиною українського законодавства, а отже, джерелом правозастосування [6, с. 77-78].

Досить влучно сформульовано тезу про вплив рішень Європейського суду з прав людини у роботі О. Гаврилюк, Л. Катеринчук через зміст людиноцентричної дискреції судової влади, яка полягає у співставленні фактів до принципів права, які сформульовані під час винесення рішення на противагу переважаючого підходу співставлення фактів у справі і норм закону [7, с. 254].

Відповідно до положень інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини» від 22 квітня 2016 р. № 01-06/1444/16, Україна повністю визнає на своїй території дію приписів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди про юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються її тлумачення і застосування. Водночас статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. З огляду на зазначені положення вбачається, що рішення Європейського суду з прав людини мають преюдиціальний характер.

Деякі дослідники щодо реалізації принципів господарського судочинства зазначають, що принцип справедливості де-факто має місце у господарському судочинстві України, проте останній не має свого відображення у статті 2 Господарського процесуального кодексу України. Включення принципу справедливості до переліку загальних засад господарського судочинства та присвячення йому окремої статті у процесуальному кодексі дозволило б зміцнити базис, на якому ґрунтується господарське судочинство України. Більше того, практика Європейського суду з прав людини прикута до категорії «справедливості» та через призму останньої аналізує діяльність судової гілки влади України. Цілком влучним видається твердження про те, що - як наслідок, віднесення категорії «справедливості» лише до завдання господарського судочинства є недостатнім. В подальшому законодавець має розкрити саму суть справедливості, та надати останньому широке тлумачення в Господарському процесуальному кодексі України [8, с. 238].

Не можемо не погодитись із зазначеним, оскільки закріпивши принцип справедливості на рівні спеціального нормативного акту в сфері господарського судочинства, можливо досягнути мети та його завдань, а також впорядкувати та розтлумачити як для суб'єктів здійснення правосуддя, так і для суб'єктів звернення, що саме означає справедливість і чому саме справедливий розгляд важливий у різних ситуаціях, оскільки справедливість на рівні звичайного усвідомлення може вбачатися як дещо невизначене та суперечливе поняття.

Л. Ніколенко у своєму дослідженні, також стверджує, що справедливе правосуддя не може бути реалізовано на національному рівні без визначення інституційної системи [9, с. 78].

Спільним для Господарського процесуального кодексу України та Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є закріплення принципу який визначає, що господарське судочинство повинно бути реалізовано у розумні строки. Можемо позначити, що закріплення поняття «розумний строк» полягає в утвердженні ідеї справедливості, а отже ефективності та вчасності судового процесу. Дослідження принципу «розумного строку» у господарському судочинстві та його змісту вбачається саме у зв'язці із принципом справедливості.

Задекларованe в пункті 1 статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на «розумний строк» розгляду судової справи зумовило обов'язок держав-учасниць визначити на законодавчому рівні такі процесуальні норми, які б забезпечили здійснення національними судами правосуддя без невиправданих затримок, що можуть поставити під загрозу ефективність вчинених судами процесуальних дій та авторитет судової влади в цілому. Зокрема питанням процесуальних строків присвячено окрему главу Господарського процесуального кодексу України – Глава 6 «Процесуальні строки». Відносно строків, які встановлює суд для вчинення процесуальних дій, у частині 1 статті 114 Господарського процесуального кодексу України закріплено вимогу щодо їх розумності. За змістом частини 2 статті 114 цього Кодексу законодавець конкретизував, що розумним є строк, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню господарського судочинства [10, с. 305].

Розумний строк розгляду справи – це максимально короткий строк розгляду та вирішення судового спору, який не слід ототожнювати зі швидким розглядом справи: тривалість розумних строків має бути найменшою, але достатньою для розгляду справи, бути всебічно дослідженою судом з оцінкою доводів учасників судового провадження на підставі поданих ними доказів. На тривалість «розумного строку» впливають різні фактори як об'єктивного характеру (складність справи, поведінка сторін спору, необхідність залучення та дослідження додаткових доказів, завантаженість суду тощо), та суб'єктивного характеру (поведінка судді та працівників суду) [11, с. 408].

У Додатку до інформаційного листа Вищого господарського суду України від 22 квітня 2016 р. № 01-06/1444/16 позначено, що в першу чергу Європейський суд з прав людини нагадує, що з метою визначення розумності строку тривалості провадження, фактично враховуватимуться лише ті періоди, коли справа фактично розглядалась судами, виключаючи, таким чином, з розрахунку періоди між ухваленням остаточних обов'язкових рішень та їхнім скасуванням у екстраординарному порядку.

Вбачаємо за необхідне звернути увагу на те, що розумний строк у господарському судочинстві є часовою категорією, яка застосовується в усіх господарсько-процесуальних інстанціях з метою оперативного, повного і своєчасного здійснення передбачених законом процесуальних дій, направлених на вирішення справи з урахуванням загальних засад (принципів і завдань) судочинства [12, с. 704]. Питання розумних строків розглядається також і на стадії виконання судових актів у господарському судочинстві, на що звертає увагу у своєму дослідженні [13, с. 159].

На нашу думку, виходячи з наведеного, розумний строк розглядається як об'єктивний (тобто неупереджений, вільний від упередженого та суб'єктивного ставлення) строк необхідний для вчинення всіх необхідних процесуальних дій у господарському судочинстві. Розумний строк – це період часу, коли судове провадження має об'єктивний характер без істотного перевищення встановлених законом рамок.

Висновки. Результати нашого дослідження свідчать про те, що практичні судові вказівки щодо застосування принципів Європейської конвенції з прав людини та її основоположних свобод, які містяться у рішеннях Європейського суду з прав людини, сприяють узгодженості підходу різноманітних національних правових систем щодо застосування стандартів правосуддя, в тому числі й у господарському судочинстві. У рішеннях Європейського суду з прав людини формуються нові принципи правосуддя, які потім трансформуються у національному законодавстві у відповідності до практики правозастосування та підвищують ефективність та якість господарського судочинства. Щодо досліджуваних принципів, то слід позначити, що принцип справедливості у господарському судочинстві потребує систематизації: необхідно визначити більш детально його поняття та зміст на рівні спеціального нормативного акту в сфері господарського судочинства, а також впорядкувати та розтлумачити його зміст і для суб'єктів здійснення правосуддя, і для суб'єктів звернення, оскільки справедливість на рівні звичайного усвідомлення може вбачатися як дещо невизначене та суперечливе поняття. Правові механізми, які забезпечують реалізацію і захист еволюційних ідей справедливості правосуддя, мають вирішальне значення для розуміння учасниками судових процесів самого змісту господарського процесу, дотримання судом та іншими учасниками господарського судочинства встановлених законом прав та свобод, алгоритму прийняття рішень, які повинні відповідати критеріям прозорості, чесності та доцільності, а також розуміння підконтрольності зазначених процесів. Щодо принципу розумного строку, то розумний строк розглядається як період часу, коли судове провадження має об'єктивний характер без істотного перевищення встановлених законом рамок.

Список використаних джерел:

1. Андрієчко І.М. Загальна характеристика принципів господарського судочинства. *Господарське право і процес.* № 12-С. 2019. С. 85–92.
2. Петришин О. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. Право України. № 10. 2016. С. 20–27.
3. Юдківська Г.Ю. Еволюція ролі Європейського суду на шляху до процедуралізації фундаментальних прав. *Вісник Верховного Суду України*. № 7. 2011. С. 19–22.
4. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право.* № 4. 2018. С. 231–238.

5. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовчу діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 5. 2017. С. 10–14.
6. Ніколенко Л.М. Застосування практики Європейського суду з прав людини у господарському судочинстві. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. № 1(21). 2021. С. 73–80.
7. Гаврилюк О., Катеринчук Л. Людиноцентрична дискреція судової влади. *Підприємництво, господарство і право.* № 6. 2020. С. 249–256.
8. Булгакова Ю.М. Принцип справедливості у господарському судочинстві. *Забезпечення правопорядку та протидії злочинності в Україні та у світі: проблеми та шляхи їх вирішення: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 17 черв. 2021 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2021*. 266 с. С. 236.
9. Ніколенко Л.М. Стандарти справедливого правосуддя в господарських судах в умовах реформування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 3. 2021. С. 76–80.
10. Андрієчко І.М. Розумність строків судового провадження як складова права на справедливий суд. *Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) Одеса: Гельветика*, 2020. Т. 2. С. 303–306.
11. Shelever Nataliya, et al. The Constitutional Right to A Reasonable Period of Consideration of The Case. *Baltic Journal of Law & Politics.* № 16.1. 2023. P. 401–409.
12. Никифорчук М.І. Щодо розумних строків у господарському процесі . *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 2. Одеса: Видавничий дім «Гельветика»*, 2018. С. 702–705.
13. Пігарева Г.І. Прояв норм міжнародного права на стадії виконання судових актів у господарському судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Вип. 43 (1). 2017. С. 157–159.

УДК 346.11
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.45

ЗАВДАННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ІННОВАЦІЙНОГО ІНВЕСТУВАННЯ

Врублевська-Місюна К.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри патентознавства
та основ правозастосовної діяльності
ХНУМГ ім. О.М. Бекетова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6973-3945

Врублевська-Місюна К.М. Завдання господарсько-правової політики держави у сфері інноваційного інвестування.

Статтю присвячено вивченню питань формування та реалізації державної політики у сфері інноваційного інвестування. Автором проаналізовано доктринальні джерела, які досліджують ці питання, та зроблено висновок стосовно головних напрямів розробки та реалізації такої політики, а також визначено її основні завдання. Проаналізовано недостатню правову інституціоналізацію поняття «державна політика» в господарсько-правовій сфері. Досліджено роль концептуальних аспектів господарсько-правової політики на основі принципів конституційного економічного порядку та науково обгрунтованої доктрини. Підкреслено необхідність державної підтримки для інноваційно-інвестиційного росту.

Висвітлено важливість визначення завдань господарсько-правової політики в сфері інноваційного інвестування. Зазначаються ключові аргументи: 1) визначення завдань допомагає уникнути розпорошення ресурсів та спрямовує їх на конкретні цілі; 2) створення прозорого середовища сприяє залученню інвестицій та зростанню інноваційного потенціалу; 3) постійна адаптація до змін в економічному та технологічному середовищі; 4) можливість моніторингу та оцінки ефективності політики. Визначення завдань господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування сприяє збалансованому розвитку та досягненню позитивних результатів. Зроблено висновок, що удосконалення нормативно правової бази інвестиційно-інноваційного законодавства необхідне для забезпечення збалансованого розвитку. Визначення завдань господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування є ключовим, оскільки це стимулює досягнення конкретних цілей, сприяє створенню сприятливого середовища тощо. Розглянуті аспекти підкреслюють необхідність розробки та прийняття Закону України «Про інноваційне інвестування» та створення комплексного правового середовища для забезпечення ефективного здійснення розглянутої діяльності.

Ключові слова: господарсько-правова політика, інноваційна політика, інвестиційна політика, інноваційне інвестування, інноваційний продукт.

Vrublevska-Misiuna K.M. Task of the state economic and legal policy in the field of innovative investment.

The article is aimed at studying the issues of formation and implementation of the State policy in the field of innovative investment. The author analyzes the doctrinal sources which study these issues and draws a conclusion as to the main directions of development and implementation of such policy, and also identifies its main tasks. The author analyzes the insufficient legal institutionalization of the concept of «state policy» in the economic and legal sphere. The role of conceptual aspects of economic and legal policy based on the principles of constitutional economic order and scientifically sound doctrine is investigated. The necessity of state support for innovation and investment growth is emphasized.

The importance of defining the tasks of economic and legal policy in the field of innovative investment is highlighted. The key arguments are noted: 1) definition of tasks helps to avoid dispersion of resources and directs them to specific goals; 2) creation of a transparent environment promotes investment attraction and growth of innovation potential; 3) constant adaptation to changes in the economic and technological

environment; 4) the possibility of monitoring and evaluation of policy effectiveness. Defining the tasks of economic and legal policy in the field of innovative investment contributes to balanced development and achievement of positive results. It is concluded that improvement of the regulatory framework of investment and innovation legislation is necessary to ensure balanced development. Defining the objectives of economic and legal policy in the field of innovative investment is key, as it stimulates the achievement of specific goals, contributes to the creation of a favorable environment, etc. These aspects emphasize the need to develop and adopt the Law of Ukraine «On Innovative Investment» and to create a comprehensive legal environment to ensure the effective implementation of the activities under consideration.

Key words: economic and legal policy, innovation policy, investment policy, innovative investment, innovative product.

Постановка проблеми. Інноваційне інвестування є ключовим фактором для стимулювання економічного зростання, розвитку технологічних новацій та підвищення конкурентоспроможності держави на світовому ринку. Актуальність підкреслюють такі аспекти, як по-перше, зростаюча роль інновацій - у сучасному світі інновації стають визначальним фактором для розвитку різних галузей економіки, від технологічних до медичних. Відповідно, залучення інвестицій у сферу інновацій має стати важливою стратегією для держав, які прагнуть до збільшення своєї конкурентоспроможності. По-друге, створення нових робочих місць, адже розвиток інновацій сприяє виникненню нових підприємств і галузей, що в свою чергу забезпечує створення робочих місць та зменшення безробіття. По-третє, період технологічної революції - зараз людство переживає епоху швидкого технологічного розвитку, яка вимагає від держави адекватних стратегій та політичних рішень для підтримки інноваційних підприємств та дослідницьких проектів.

Загалом, дана тема є важливою для подальшого розвитку держави, її конкурентоспроможності та здатності відповідати викликам сучасності. Визначення завдань державної політики у сфері інноваційного інвестування є важливим кроком для досягнення успішних результатів і забезпечення ефективного розвитку економіки та інноваційного потенціалу держави.

Стан дослідження. Вивченню питань господарсько-правової політики держави присвячено праці науковців, серед яких можна виділити В.І. Борісова, Д.В. Задихайла, Т.А. Лавренюка, Р.О. Стефанчука та ін.

Разом з тим, вченими було приділено увагу дослідженню проблеми господарсько-правової політики в окремих сферах господарювання. Так, Ю.Є. Атаманова розглянуто інноваційну політику, В.І. Кухар, В.В. Кудрявцева, Т.Л. Таран досліджували інвестиційну політику, В.О. Усатий висвітлював промислову політику. Однак, питання забезпечення господарсько-правової політики держави у сфері інноваційного інвестування залишається недостатньо вивченим. Серед невирішених питань варто звернути увагу на механізми та інструменти забезпечення ефективної господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування, серед яких важливе місце посідає питання визначення завдань вказаної політики, що має задати вектор розвитку відносин інноваційного інвестування.

Метою статті є визначення сутності та завдань господарсько-правової політики держави у сфері інноваційного інвестування.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку економічних систем постає необхідність досягнення високих і стабільних темпів економічного зростання, яке в основному досягається завдяки інноваційно-інвестиційним факторам. Вичерпання традиційних ресурсів та підвищення їх цін, а також зростаюча конкуренція на міжнародних ринках факторів виробництва у ситуації постійного збільшення потреб суспільства ускладнюють можливість досягнення економічного зростання за рахунок екстенсивних факторів. На даному розвитку інноваційно-інвестиційну сферу України можна характеризувати як недостатньо відповідаючу світовим тенденціям. Наразі економіка, здатна до прискореного оновлення основних активів, технологій та продукції, ефективного розповсюдження та взаємодії новітніх досягнень науки і техніки, набуває перспективної конкурентоспроможності.

Як зазначає Стефанчук Р.А., система знань, навичок та вмінь у сфері системи права розподіляється на три рівні: математику права, філософію права та політику права. Вивчення цих рівнів допомагає глибше розуміти та аналізувати правову дійсність з різних перспектив, що сприяє розвитку ефективних стратегій управління правовою системою. При цьому автор відзначає, що найскладнішим рівнем є політика права. Цей рівень вимагає вибору моделі правової системи, що найкраще відповідає політичним, економічним та соціальним реаліям. Політика права передбачає визначення

структури, елементів та етапів впровадження правових змін. Вивчення цього рівня дозволяє спостерігати за динамікою розвитку правової системи та спрямовувати її розвиток відповідно до потреб суспільства [1, с. 53-61].

Лавренюк Т.А. слушно зауважує, що питання господарсько-правової політики та її принципів, так само як і питання принципів господарського права, є мало дослідженими у правовій науці. Ця недостатня увага до даного аспекту призводить до відсутності належної стратегії послідовного розвитку господарсько-правової політики. Така ситуація спричиняє низку проблем, включаючи недоліки у правовому регулюванні господарських відносин.

Наслідком відсутності чіткої та послідовної господарсько-правової стратегії є хаотичність та відсутність внутрішнього зв'язку в правовому регулюванні господарських відносин. Це виражається у протиріччях, невирішених питаннях та прогалинах в нормативно-правовому середовищі. Відсутність цілісної господарсько-правової політики позначається на правовому регулюванні, що, з одного боку, обмежує розвиток правових відносин у конкретних сферах та сегментах ринку. З іншого боку, такий стан речей може призвести до затримок у розвитку господарських відносин, що негативно впливає на економічний розвиток країни [2, с. 152].

Отже, важливо звернути належну увагу на розробку та впровадження послідовної господарсько-правової політики, яка відповідатиме сучасним потребам та сприятиме розвитку правових відносин в ефективний та збалансований спосіб.

З метою дослідження та визначення основних завдань господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування необхідно визначити, що саме розуміється під господарсько-правовою політикою держави. Початок такого дослідження передбачає уточнення поняття та сутності господарсько-правової політики, її мети та ролі в контексті розвитку національної економіки, а з'ясування та заповнення прогалин у законодавчому регулюванні господарсько-правової політики сприятиме створенню більш прозорого, стійкого та раціонального середовища для розвитку підприємницької діяльності та інвестиційного клімату в країні.

Як зазначає Д.В. Задихайло основою господарсько-правової політики держави є принципи конституційного економічного порядку, національної економічної стратегії та науково обґрунтованої господарсько-правової доктрини. Її сутність відображена у державних програмах економічного розвитку як невід'ємна, структурна та інструментальна складова. Ця політика представляє собою концептуальну позицію держави відносно пріоритетів та напрямків подальшого розвитку господарського законодавства, збагачення практики його застосування та оптимізації правового господарського порядку [3].

Як уявляється, господарсько-правова політика держави, базуючись на положеннях конституційного економічного порядку, економічної політики держави та наукової господарсько-правової доктрини і зафіксована у змісті державних програм економічного розвитку як обов'язкова, структурна та інструментальна їх складова є імперативною концептуальною позицією держави щодо напрямів та змісту подальшого розвитку господарського законодавства, удосконалення практики його застосування, оптимізації правового господарського порядку як такого [4, с. 6-7].

Д.В. Задихайло, акцентує увагу на тому, що «політико-правовий феномен «державна політика» не отримав в законодавчому забезпеченні діяльності держави адекватну його значенню і ролі правову інституалізацію» [5, с. 383].

Дослідження Д.В. Задихайла підкреслює важливість концептуальних аспектів господарсько-правової політики, заснованої на принципах конституційного економічного порядку та науково обґрунтованої доктрини. Однак, автор наголошує на невідповідності законодавчого врегулювання цього політико-правового феномена. Це вказує на потребу подальшого дослідження та правової інституціоналізації державної політики для забезпечення її ефективності та реалізації зазначених принципів.

Відсутність кодифікації інвестиційного та інноваційного законодавства створюють потребу у створенні комплексного інституту, який має включати в себе ці аспекти. Залишається актуальною думка про важливість самостійного розвитку такого інституту та його законодавчої закріпленості шляхом прийняття окремого Закону України «Про інноваційне інвестування в Україні» [6, с. 130].

Для прогресивного інноваційно-інвестиційного росту важливою є державна підтримка. Держава має бути каталізатором інноваційного розвитку, замовником досліджень та сприяти їх впровадженню у різні галузі саме такий підхід сприяє національному інноваційному розвитку. Не менш важливою є державна підтримка впровадження інновацій на міжнародному рівні, адже сприяє стійкому економічному зростанню та конкурентоспроможності на міжнародному рівні та допомагає впроваджувати передові технології і забезпечує сталість економіки країни [7, с. 113].

Перш ніж говорити про завдання господарсько-правової політики інноваційного інвестування, доцільним вважається розглянути сутність господарсько-правової політики у сфері інновацій та інвестицій.

В.В. Святогор визначає дежавну інноваційну політику як «систему державних заходів, спрямованих на створення оптимальних умов для ефективного розвитку науково-технічного потенціалу країни як основи її економічного зростання» [8, с. 259].

У свою чергу, господарсько-правова політика держави в сфері інноваційного інвестування відіграє важливу роль у підвищенні ефективності використання виробничих ресурсів, праці тощо. Ця політика виступає як дієвий інструмент для забезпечення подальшого розвитку відносин, пов'язаних з створенням, передачею у користування, безпосереднім використанням інноваційних продуктів, що в свою чергу сприяє забезпеченню ефективного використання ресурсів, розвитку новітніх технологій та підтримці інноваційно-орієнтованих підприємств.

Однак, оскільки при здійсненні інноваційного інвестування мова йде про комерціалізацію вже готового інноваційного продукту, то необхідним є вивчення інвестиційного аспекту здійснення такої діяльності.

Т.Л. Таран визначає інвестиційну політику як «інвестиційну ідеологію держави, що відбивається в системі засобів, спрямованих на створення та реалізацію спеціального механізму правового регулювання інвестиційних відносин з метою формування цілісної моделі інвестиційного ринку, підтримання його високо потенціалу за допомогою закріплення в Державній програмі інвестиційного розвитку» [9, с. 6]. Тобто, інвестиційна політика розглядається як ідеологія держави для формування ринку.

В свою чергу В.В. Кудрявцева розглядає інвестиційну політику як системну діяльність, спрямовану на регулювання параметрів інвестиційного ринку за допомогою законодавства та активної участі держави, визначаючи інвестиційну політику як «окрему обов'язкову складову економічної політики держави, що являє собою системну цілеспрямовану діяльність визначених державних органів по створенню та реалізації спеціального алгоритму заходів, з метою активізації або гальмування параметрів функціонування інвестиційного ринку, або окремих його сегментів, за допомогою формування відповідного за змістом нормативно-правового забезпечення інвестиційних відносин, застосування необхідних засобів державного їх регулювання та прямої участі держави як суб'єкта зазначених відносин, що базується на закріпленій у державній програмі інвестиційного розвитку узгодженій моделі такого ринку» [10, с. 16].

Таким чином, незважаючи на різницю у визначенні вищевказаного поняття обидва підходи до розуміння інвестиційної політики держави вказують на важливість державного впливу на розвиток інвестиційної сфери для досягнення стратегічних економічних цілей.

Отже, державна інноваційна політика та державна інвестиційна політика є двома важливими аспектами державного розвитку, які можуть взаємодіяти для досягнення спільної мети, разом з тим, вони мають різні акценти та фокуси. Державна інноваційна політика спрямована на стимулювання і підтримку інноваційних процесів, наукових досліджень, розробок нових технологій, продуктів, послуг. Така політика може включати в себе такі заходи, як надання грантів дослідникам, створення інноваційних центрів тощо. Державна інвестиційна політика спрямована на залучення та підтримку інвестицій у різні сфери економіки. Це може включати фінансові стимули, податкові пільги, розвиток інфраструктури та інші заходи, що сприяють залученню інвесторів та розвитку різних секторів

Поміж тим, необхідне подальше вдосконалення нормативно-правової бази інвестиційно-інноваційного законодавства. Один з ключових аспектів в цьому контексті – визначення завдань господарсько-правової політики держави у сфері інноваційного інвестування.

Ключовими аргументами, які підкреслюють важливість визначення завдань господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування є: 1) Наявність конкретної цілі – визначення завдань дозволяє зосередити увагу на конкретних цілях та завданнях, що в свою чергу допомагає уникнути розпорошення ресурсів та спрямовує їх на реалізацію важливих завдань; 2) створення сприятливого середовища – створення сприятливого і прозорого середовища для правоволодільця інноваційного продукту та інвестора сприяє залученню більшої кількості інвестицій та сприяє зростанню інноваційного потенціалу; 3) постійна адаптація до змін – визначення завдань дозволяє державі швидко реагувати на зміни в економічного та технологічному середовищі, оскільки інноваційний ландшафт постійно змінюється і державна політика повинна відповідати новим викликам; 4) можливість моніторингу та оцінки – визначені завдання можуть бути виміряні та оцінені, що допомагає зрозуміти, наскільки ефективною є політика у вказаній сфері та чи потребує певних змін.

Отже, визначення завдань господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування є необхідним для забезпечення збалансованого розвитку відносин у вказаній сфері та досягненню позитивних результатів.

На підставі цього, як уявляється, завдання господарсько-правової політики держави мають полягати у наступному. По-перше, розробка та прийняття ЗУ «Про інноваційне інвестування», включаючи наступні аспекти: розробка створення необхідних параметрів правової урегульованості відносин інноваційного інвестування, що одразу могли б стимулювати реалізацію. Це включає: 1) визначення правових форм та механізмів, що стимулюють та сприяють впровадженню інноваційних продуктів. (тобто пряме регулювання, створення необхідних правових форм). Наприклад, передбачення податкових пільг, фінансових заохочень, гарантій та інших стимулів для інвесторів у сфері інновацій; 2) визначенні необхідного обсягу та кола нормативно-правових актів, що доповнюють і завершують правовий механізм. Це може включати в себе розробку додаткових постанов, інструкцій тощо, які б деталізували вимоги, умови та порядок здійснення інноваційного інвестування. Крім того, важливо забезпечити взаємодію цих нормативно-правових актів з існуючою нормативною базою, що стосується господарської діяльності.

По-друге, завдання господарсько-правової політики в сфері інноваційного інвестування як такі: 1) визначення усіх ключових елементів правовідносин, пов'язаних з інноваційним інвестуванням, для їх практичної реалізації. Це передбачає детальний аналіз різних аспектів відносин інноваційного інвестування, включаючи визначення прав та обов'язків сторін, механізмів залучення інвесторів, умов використання інноваційних продуктів, розподілу прибутків тощо; 2) створення правових передумов для застосування розроблених інструментів державного регулювання відносин інноваційного інвестування, що означає прийняття нормативних актів та розробку таких правових механізмів, які б забезпечували функціонування та використання інструментів підтримки та регулювання відносин інноваційного інвестування; 3) забезпечення передбачуваності дій учасників правовідносин та мінімізація ризиків настання підстав для відповідальності. Це стосується чіткої правової регламентації прав та обов'язків правоволодільців, інвесторів, партнерів, держави та інших суб'єктів відносин інноваційного інвестування. Також важливо визначити механізм врегулювання можливих спорів.

Усі вищезазначені аспекти спрямовані на створення комплексного та системного правового середовища, що сприятиме розвитку відносин інноваційного інвестування в Україні та забезпечить сталість та ефективність відносин між учасниками.

Висновки. На сучасному етапі економічного розвитку актуальним залишається забезпечення стабільного економічного зростання. Враховуючи поступове вичерпання традиційних ресурсів, зростання цін, високу конкуренцію на ринку важливо розвивати господарсько-правову політику в сфері інноваційного інвестування. Проте, недостатнє дослідження даної теми призводить до відсутності стратегічного підходу, що ускладнює правове регулювання вказаних відносин, адже систематичний аналіз, розробка та затвердження господарсько-правової політики є необхідною для сталого розвитку. Дослідження господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування вказує на необхідності уточнення поняття, мети та значення цієї політики. Заснована на конституційних принципах та науковій доктрині вона потребує подальшої інституціоналізації. Державна підтримка інноваційного інвестування є ключовим фактором для ефективного розвитку.

Отже, удосконалення нормативно правової бази інвестиційно-інноваційного законодавства необхідне для забезпечення збалансованого розвитку. Визначення завдань господарсько-правової політики у сфері інноваційного інвестування є ключовим, оскільки це стимулює досягнення конкретних цілей, сприяє створенню сприятливого середовища тощо. Розглянуті аспекти підкреслюють необхідність розробки та прийняття Закону України «Про інноваційне інвестування» та створення комплексного правового середовища для забезпечення ефективного здійснення розглянутої діяльності.

Список використаних джерел:

1. Стефанчук Р. Шляхи реформування цивільного законодавства: погляд на захід та схід. Право України. 2009. № 8. С. 53–61
2. Лавренюк Т.А. Принципи господарсько-правової політики та їх співвідношення із принципами господарського права. Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні.

Часопис Київського університету права, (1), С. 152–156. https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/211.
3. Задихайло Д.В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 38 с.
4. Задихайло Д.В. До концепції правового забезпечення механізму економічної політики держави. Теорія і практика правознавства. Вип. 1 (5) / 2014 До 210-річчя Університету https://core.ac.uk/download/pdf/230565907.pdf.
5. Задихайло Д.В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави. Харків: «ЮрайТ». Монографія. 2012. 456 с.
6. Врублевська К. М. Місце інноваційного інвестування в господарському праві України. Економічна теорія та право. 2017. № 1 (28). С. 119–131.
7. Юринець З.В., Круглякова В.В., Петрух О.А. Інноваційно-інвестиційна політика держави: стан та особливості розвитку. Економіка і суспільство. Вип. 4. 2016 С. 108–113. https://economyandsociety.in.ua/journals/4_ukr/16.pdf.
8. Святогор В.В. Теоретичні основи державної інноваційної політики і її складників. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Менеджмент інновацій. Том 24. Вип. 7. 2016. С. 259. https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fmecon/program_5e4b8c9ca56c5.pdf.
9. Таран Т.Л. Напрямки та завдання інвестиційної політики України в контексті національно-орієнтованої економіки. Теорія і практика правознавства. 2020. Вип. 2 (18). https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjbkLKil96AAxViJRAIHWFsAeYQFnoECBUQAQ&url=http%3A%2F%2Ftlaw.nlu.edu.ua%2Farticle%2Fview%2F217001%2F219116&usg=AOvVaw0XeaHAXWoyX4bl0mZvtuvq&opi=89978449.
10. Кудрявцева В.В. Інвестиційне законодавство України та національна інвестиційна безпека. Право та інноваційне суспільство. № 2 (13). 2019. https://old.apir.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/Kudriavtseva13.pdf.

УДК № 346.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.46

ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ КОМПЛАЄНСУ В БАНКАХ

Мулик А.К.,
аспірант кафедри економічного права
та економічного судочинства
Київського національного університету ім. Т. Шевченка
ORCID ID: https://orcid.org/ 0009-0000-1337-259X

Мулик А.К. Загальні підходи до організації комплаєнсу в банках.

В сучасному світі банківська сфера відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності та ефективності фінансової системи, а також в забезпеченні довіри клієнтів до фінансових інститутів. Однак, в умовах постійних змін у регулюванні, стрімкого технологічного розвитку та складного економічного середовища, банки стикаються з низкою викликів, пов'язаних з дотриманням різних нормативних вимог та стандартів. Одним із ключових інструментів для вирішення цих викликів є організація комплаєнсу. Комплаєнс в банках стає невід'ємною складовою успішної діяльності, оскільки він впливає на репутацію банку, його фінансовий стан, а також спроможність відповідати високим стандартам з питань етики та дотримання закону.

Комплаєнс, як концепція та практика, стає все більш важливим аспектом управління банківськими установами. Вона передбачає впровадження стратегічних та оперативних заходів з метою забезпечення відповідності всіх дій та процесів, що відбуваються в банку, законам, регуляціям, а також внутрішнім політикам і стандартам. Організація комплаєнсу є складним завданням, яке вимагає від банківських установ розробки та впровадження системи управління ризиками та контролем, забезпечення дотримання всіх вимог і нормативів, а також відстеження та адаптації до змін в законодавстві та регулюючих вимогах.

У даному дослідженні ми розглянемо загальні підходи до організації комплаєнсу в банках, а також вивчимо ключові аспекти цієї проблеми з наукової та практичної точки зору. Ми розглянемо ролі та відповідальності різних структурних підрозділів в банку, які займаються комплаєнсом, а також оцінимо важливість культури дотримання в організації. Наша робота спрямована на вивчення найкращих практик та інноваційних підходів до забезпечення комплаєнсу в сучасному банківському секторі та сприятиме поглибленню розуміння цієї важливої проблеми в контексті фінансового ринку.

Ключові слова: банківська сфера, комплаєнс-управління, комплаєнс, регулювання, ризики, законодавство, культура дотримання, інновації, фінансовий ринок.

Mulyk A. General approaches to the organization of compliance in banks.

In today's world, the banking sector plays an important role in ensuring the stability and efficiency of the financial system, as well as in ensuring the trust of clients in financial institutions. However, in the conditions of constant changes in regulation, rapid technological development, and a complex economic environment, banks face several challenges related to compliance with various regulatory requirements and standards. One of the key tools to address these challenges is the compliance organization. Compliance in banks becomes an integral part of successful operations, as it affects the reputation of the bank, its financial condition, as well as the ability to meet high standards of ethics and compliance with the law.

Compliance, as a concept and practice, is becoming an increasingly important aspect of the management of banking institutions. It involves the implementation of strategic and operational measures to ensure compliance of all actions and processes taking place in the bank with laws, regulations, as well as internal policies and standards. Organization of compliance is a complex task that requires banking institutions to develop and implement a risk management and control system, ensure compliance with all requirements and regulations, as well as track and adapt to changes in legislation and regulatory requirements.

In this study, we will consider general approaches to the organization of compliance in banks and also

study the key aspects of this problem from a scientific and practical point of view. We will examine the roles and responsibilities of various compliance departments within the bank, and assess the importance of a compliance culture within the organization. Our work is aimed at exploring best practices and innovative approaches to compliance in today's banking sector and will contribute to a deeper understanding of this important issue in the context of the financial market.

Key words: banking sphere, compliance management, compliance, regulation, risks, legislation, compliance culture, innovation, financial market.

Постановка проблеми. Сучасний банківський сектор стикається з рядом викликів, пов'язаних зі зростаючими вимогами щодо дотримання законодавства, регуляторних стандартів, етичних норм та внутрішніх політик. Однією з ключових стратегічних задач, які виникають перед банками, є організація комплаєнсу. При цьому, несвоєчасне чи неефективне впровадження комплаєнс-процесів може призвести до серйозних фінансових, репутаційних і юридичних наслідків для банку.

Проблема стає актуальною через те, що банки, як ключові учасники фінансової системи, зобов'язані забезпечувати високий рівень дотримання всіх вимог та стандартів, що регулюють їхню діяльність. Водночас, зростаюча кількість нових регуляцій, які стосуються банківського сектора, а також постійні зміни в регуляторному середовищі, створюють надзвичайно складні виклики для управління комплаєнсом.

Ця проблема також має важливий соціальний вимір, оскільки від дії банків залежить фінансова стабільність суспільства та довіра громадян до банківської системи в цілому. Недостатній контроль над комплаєнс-процесами може призвести до кризових ситуацій, фінансових колапсів та втрати довіри, що має потенціал вплинути на економічну та соціальну стабільність.

Отже, дослідження загальних підходів до організації комплаєнсу в банках є актуальним завданням, яке вимагає глибокого аналізу та розробки конкретних стратегій для забезпечення ефективного та стійкого управління цими процесами у банківському секторі.

Стан опрацювання теми. На даний момент, тема активно досліджується та обговорюється як у науковому, так і в практичному середовищі. Ця проблема є дуже актуальною, оскільки банки відіграють важливу роль у фінансовій системі та мають значний вплив на економіку суспільства. Науковці, такі як: Вікторія фон Розен, Калин Р.Ю., Сняданко І.І., Квасницька Р.С., Кудрик Н.В., Хитра О.Ю., Кобєлєва Т.О., Ковальчук О., Коляда І.В., Москаленко Н.В., Мостеньска Т.Л., Пушкар З.М., Панчук Д.В., Світлична В.Ю., Овчелупова О.М., Чмутова І.М. та інші науковці досліджують окремі аспекти цієї теми.

Метою є аналіз та систематизація загальних підходів до організації комплаєнсу в банківському секторі з метою розкриття оптимальних стратегій, методологій та інструментів, необхідних для забезпечення високого рівня відповідності законодавству, регуляторним вимогам і етичним стандартам в діяльності банків. Крім того, дослідження ставить за мету виявлення впливу технологічних інновацій на процеси комплаєнсу та розвиток культури дотримання в банківському секторі.

Виклад основного матеріалу. У сучасному фінансовому світі, особливо в банківській сфері, поняття «комплаєнс» є центральним і визначає специфіку управління та функціонування фінансових установ. Комплаєнс (від англійського «compliance») означає дотримання правил, законів, регуляцій та етичних стандартів у діяльності організації. У банківській сфері це поняття набуває особливого значення та включає в себе ряд характерних аспектів [7].

Сутність комплаєнсу в банківській діяльності полягає в системному та стратегічному підході до забезпечення законності та етичності у всіх аспектах фінансової діяльності банку. Це включає в себе:

- Дотримання законодавства. Банк повинен виконувати всі відповідні законодавчі вимоги та регуляторні стандарти. Це стосується не тільки фінансових операцій, але і заходів з попередження відмивання грошей, фінансування тероризму та інших сфер діяльності.
- Збереження довіри клієнтів. Важливим аспектом є забезпечення довіри клієнтів до банку, що вимагає від банку високого рівня прозорості, конфіденційності та безпеки їхніх фінансових операцій.
- Управління ризиками. Комплаєнс також включає в себе управління ризиками, пов'язаними з можливими порушеннями законодавства та регуляторних вимог.
- Етичні норми. Банк повинен дотримуватися вищих етичних норм у всій своїй діяльності, що включає в себе обов'язок обходити клієнтів та співробітників з повагою та справедливістю.

Комплаєнс відіграє вельми важливу роль у функціонуванні банків та фінансових установ загалом. Основна роль комплаєнсу в банківській діяльності полягає в тому, щоб забезпечити процес, при якому банк виконує всі закони та регуляторні вимоги, що стосуються його діяльності [5]. Це включає в себе дотримання фінансового, банківського, податкового, антикорупційного та інших законодавчих актів. Важливо, щоб всі операції та транзакції, які проводяться банком, були законними та етичними. Комплаєнс в банківській діяльності допомагає зменшити ризики порушення законодавства та регуляторних вимог. Це включає в себе управління ризиками, пов'язаними з корупцією, відмиванням грошей, фінансуванням тероризму та іншими сферами, які можуть впливати на діяльність банку. За допомогою ефективної системи комплаєнсу банк може ідентифікувати, оцінювати та контролювати ці ризики, зменшуючи ймовірність їх виникнення.

Довіра є ключовою складовою для банків та інших фінансових установ. Клієнти та інвестори спираються на банк, віддаючи йому свої гроші та довіру. Ефективна система комплаєнсу допомагає зберегти цю довіру, показуючи, що банк працює відповідно до високих стандартів дотримання законності та етичних норм. Недотримання законодавства та регуляторних вимог може призвести до серйозних фінансових штрафів, судових позовів та втрати репутації. Роль комплаєнсу в банку полягає в тому, щоб уникнути таких негативних наслідків шляхом вчасного виявлення та вирішення порушень та невідповідностей [6]. Банки відіграють важливу роль у фінансовій системі, і їхні дії можуть впливати на стабільність цієї системи. Комплаєнс допомагає забезпечити процесс, при якому банки діють відповідально та дотримуються норм, які сприяють стабільності фінансового ринку.

Комплаєнс-управління є важливою складовою діяльності банків та фінансових установ і спрямоване на забезпечення дотримання законодавства, регуляторних вимог та етичних стандартів у всіх аспектах їхньої роботи. Першим і найважливішим принципом комплаєнс-управління є дотримання всіх відповідних актів, вимог та стандартів. Це включає в себе виконання фінансового законодавства, вимог центрального банку, наглядових органів та інших регуляторів. Головною метою є уникнення порушень, фінансових штрафів та судових позовів, що можуть виникнути через невідповідність законодавству [11]. Комплаєнс-управління вимагає належного контролю та моніторингу всіх аспектів діяльності банку, що можуть мати вплив на дотримання правил та вимог. Це включає в себе внутрішній аудит, оцінку ризиків, аналіз операцій та звітність для виявлення та вирішення порушень та невідповідностей. Одна з цілей комплаєнс-управління – забезпечити довіру клієнтів та інвесторів до банку. Це досягається шляхом створення прозорих, надійних та етичних умов для співпраці, де клієнти можуть бути впевнені, що їхні фінансові інтереси будуть належним чином захищені. Основним завданням комплаєнс-управління є управління ризиками, пов'язаними з можливими порушеннями законодавства та регуляторних вимог. Зменшення ризику порушень сприяє збереженню репутації банку та уникненню фінансових втрат. Комплаєнс-управління грає важливу роль у забезпеченні стабільності фінансової системи, оскільки дії банків можуть впливати на фінансовий ринок в цілому. Забезпечення дотримання правил та вимог сприяє стабільності фінансової системи та запобігає системним ризикам [12]. Також, однією з цілей комплаєнс-управління є розвиток культури дотримання в організації. Це включає в себе створення атмосфери, де всі працівники відчувають відповідальність за дотримання правил та вимог, а також активну підтримку вищого керівництва.

У банківській сфері комплаєнс відіграє вирішальну роль у забезпеченні законності та етичності діяльності, а також у підтримці довіри клієнтів та регуляторів до фінансового установи. З цієї причини, визначення та впровадження ефективних підходів до організації комплаєнсу стають невід'ємною частиною стратегічного управління банками. Один із ключових підходів до організації комплаєнсу в банках – це впровадження ефективної системи внутрішнього контролю та аудиту [9]. Цей підхід передбачає визначення структур та процедур, які дозволять систематично доглядати відповідність усіх банківських операцій вимогам законодавства та регуляторних стандартів. Внутрішній контроль включає у себе оцінку та регулярний аудит операцій, виявлення порушень, розробку заходів для їхнього усунення, і визначення відповідальних осіб за комплаєнс-процеси. Інший важливий підхід – це управління ризиками комплаєнсу. Він передбачає ідентифікацію, оцінку та прийняття заходів щодо управління ризиками, пов'язаними із можливими порушеннями комплаєнсу [4]. Цей підхід включає аналіз законодавчих змін, оцінку впливу нових регуляторних вимог та розробку стратегій для їхнього виконання.

Внутрішній контролер комплаєнсу є ключовим фігурою в організації та здійсненні комплаєнс-управління. Ця посада відповідає за розвиток та впровадження стратегій комплаєнсу, ко-

ординацію аудиту та контролю, а також за забезпечення дотримання всіх внутрішніх політик і стандартів. Внутрішній контролер також відповідає за звітність перед вищими керівниками та регуляторами щодо стану комплаєнсу в банку [3]. Моніторинг та звітність комплаєнсу – це підхід, що передбачає систематичний контроль і звітність щодо відповідності всіх операцій та процедур комплаєнс-вимогам. Цей підхід включає в себе встановлення метрик та показників для оцінки рівня комплаєнсу, а також розробку звітів та документації для регуляторів і внутрішнього використання.

Сьогодні сучасний банківський сектор перебуває в стані постійних змін, визначених стрімким технологічним розвитком та глобалізацією фінансових ринків. У цьому контексті важливим є розуміння та врахування впливу технологічних інновацій на організацію комплаєнсу у банках. Однією з основних тенденцій є віртуалізація та автоматизація процесів комплаєнсу. Використання цифрових технологій дозволяє банкам автоматизувати багато рутинних завдань, пов'язаних з моніторингом та аналізом даних для виявлення можливих порушень комплаєнсу.

Штучний інтелект і машинне навчання допомагають розробляти аналітичні моделі для швидкого виявлення ризиків і порушень. Застосування штучного інтелекту та аналітики данних значно розширює можливості комплаєнс-управління. Алгоритми машинного навчання можуть аналізувати величезний обсяг інформації та виявляти взори, які люди можуть пропустити. Це допомагає вчасно виявляти ризики і реагувати на них, знижуючи ймовірність порушень.

Технологічні інновації також створюють нові виклики у сфері кібербезпеки. Банки повинні активно застосовувати нові заходи для запобігання порушенням комплаєнсу через кібератаки і інші кіберризики. Це включає в себе розробку та впровадження сучасних систем захисту даних, моніторингу мережі та навчання персоналу в питаннях кібербезпеки [1]. Технологічні інновації відкривають нові можливості та виклики для організації комплаєнсу в банках. Вони сприяють підвищенню ефективності та точності процесів комплаєнс-управління, але також створюють потребу у посиленні заходів з кібербезпеки. Банки, які успішно інтегрують технологічні інновації в свої комплаєнс-процеси, зможуть забезпечити високий рівень відповідності законодавству та регуляторним вимогам, зменшити ризики та зберегти довіру клієнтів та регуляторів.

Розвиток культури дотримання (compliance culture) є ключовим елементом у сучасних організаціях, особливо в банківському секторі, де дотримання законності та етичних стандартів має вирішальне значення. Культура дотримання є фундаментом, на якому ґрунтується ефективна система комплаєнс-управління. Корпоративна культура дотримання може бути описана як система цінностей, переконань, норм та практик, які сприяють відповідності законодавству та регуляторним вимогам в усій діяльності організації [10]. Вона визначає, як працівники сприймають та виконують правила та процедури комплаєнсу, і відображає ступінь довіри до дотримання цих правил у всіх рівнях організації.

Важливість корпоративної культури дотримання полягає в тому, що вона впливає на всі аспекти функціонування організації. Сприятлива культура дотримання допомагає зменшити ризики порушень комплаєнсу, підвищити ефективність процесів та зберегти репутацію організації. Для розвитку культури дотримання необхідно забезпечити навчання та підвищення кваліфікації персоналу. Це включає в себе проведення тренінгів, семінарів, інструктажів та інших освітніх заходів, які допоможуть працівникам зрозуміти важливість дотримання комплаєнс-правил та навчитися їх виконувати ефективно [8]. Заохочення дотримання та відповідальності працівників є ще однією важливою складовою розвитку культури дотримання. Організація може встановити систему стимулювання для працівників, які дотримуються правил комплаєнсу, а також визначити механізми покарання за порушення. Важливо, щоб всі працівники відчували відповідальність за дотримання комплаєнс-правил та були готові сприяти їх виконанню [2].

Розвиток культури дотримання потребує активного лідерства та прикладу вищого керівництва. Лідери організації повинні виявляти відданість дотриманню комплаєнс-правил і демонструвати важливість цієї культури через свої власні дії та висловлювання. Це сприяє створенню позитивного прикладу та відчуття зобов'язаності серед інших працівників.

Важливим аспектом розвитку культури дотримання є внутрішнє спілкування та зворотний зв'язок в організації. Внутрішнє спілкування дозволяє працівникам отримувати необхідну інформацію про комплаєнс-правила та процедури, а також вирішувати питання та уточнювати невизначеності. Зворотний зв'язок, у свою чергу, дає працівникам можливість висловлювати свої побоювання, запити та пропозиції щодо поліпшення системи комплаєнсу. Культура дотримання не є статичною і

має підлягати постійному оновленню та адаптації до змін у законодавстві, регуляторних вимогах та стратегічних цілях організації. Організація повинна бути готовою до змін та відкритою до впровадження нових підходів та технологій, які сприяють підвищенню рівня дотримання.

Висновок. У сучасному фінансовому світі банки та інші фінансові установи мають величезний вплив, і комплаєнс-управління стає ключовим аспектом їхньої діяльності.

Основні принципи комплаєнс-управління включають дотримання законодавства, контроль, довіру клієнтів та інвесторів, ризикове управління та збереження репутації. Комплаєнс-управління допомагає забезпечити дотримання вимог, зменшити ризики порушень та підтримує стабільність фінансової системи. Умови, які складаються зі зростаючою складністю операцій та загрозами кібербезпеці, підкреслюють важливість комплаєнс-управління для банків. Відповідальні особи з комплаєнсу та комплаєнс-офіцери грають ключову роль у досягненні цієї мети.

Таким чином, комплаєнс-управління є важливою складовою сучасної фінансової системи, що забезпечує дотримання законності та допомагає банкам досягти стабільності та успіху.

Список використаних джерел:

1. Вікторія фон Розен. Комплаєнс і комплаєнс-ризики в контексті питань корпоративної відповідальності та корпоративного управління (окремі аспекти зарубіжної практики). Галицький економічний вісник. 2020. № 4 (65). С. 246–253. URL: https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/65/883.pdf.
2. Калин Р.Ю., Сняданко І.І. Соціально-психологічні умови ефективної діяльності працівників банківських організацій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2018. № 2. Том 2. С. 143–148. URL: https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/561.
3. Квасницька Р.С., Кудрик Н.В., Хитра О.Ю. Система комплаєнс-контролю: підходи до побудови, принципи й етапи функціонування. The 5 th International scientific and practical conference “Modern science: innovations and prospects” (February 6-8, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022. 771 p. С. 609–615. URL: http://ir.librarynmu.com/bitstream/123456789/4626/1/%D0%92%D0%BE%D0%B2%D0%BA%20%D0%92.%D0%92.%20%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20%D0%9A%D0%9B%D0%86%D0%9D%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%D0%A2%D0%90%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9C%D0%95%D0%9D%D0%95%D0%92%D0%98%D0%A5%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D-0%AF%D0%92%D0%86%D0%92%20%D0%A3.pdf#page=609.
4. Кобєлєва Т. О. Сутність та визначення комплаєнс-ризику. Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Економічні науки. 2020. № 1 (3). С. 116–121. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/items/0ca925cd-7da0-4931-ad7b-b786d5becc2b.
5. Ковальчук О. Поняття системи комплаєнс-контроль та особливості управління ризиком комплаєнс у банках України. Молодь і ринок. 2010. № 7-8. С. 153–157. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mir_2010_7-8_35.pdf.
6. Коляда І.В. Поняття та сутність комплаєнс-контролю у вітчизняній економічній науці та суспільному дискурсі. Молодий вчений. 2016. № 1. С. 791–794. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/molv_2016_12.1_187.pdf.
7. Москаленко Н.В. Теоретичні аспекти запровадження комплаєнс-контролю в Україні. Економічний вісник. Серія: Фінанси, облік, оподаткування. 2018. Вип. 2. С. 106–112. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/268453001.pdf.
8. Мостенська Т.Л., Сокольвак Я.Ю. Управління кадровим потенціалом сучасного банку. Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. 2012. № 33. URL: https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/handle/123456789/8814.
9. Організація внутрішнього контролю у банку: колективна монографія / за заг. ред. В.Я. Плаксієнка. Полтава: ПП «Астрая» 2018. – 352 с. (С. 216–234). URL: https://dspace.pdau.edu.ua/items/f8488001-42ae-4231-aa1e-1d3d03c32d3e.

10. Пушкар З.М., Панчук Д.В. Корпоративна культура в контексті діяльності організації. Молодий вчений. 2017. № 10. С. 1025–1028. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/molv_2017_10_232.pdf.
11. Світлична В.Ю., Овчелупова О.М. Сучасний стан та перспективи запровадження комплаєнс-контролю у діяльність банківських установ. Комунальне господарство міст. 2019. Том 7. Випуск 153. URL: http://eprints.kname.edu.ua/55434/1/5474-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-11253-1-10-20191221.pdf.
12. Чмутова І. М. Методичний інструментарій оцінювання комплаєнс-ризиків фінансового моніторингу банків. Бізнес Інформ. 2020. № 11. С. 296–309. URL: http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/24548.

УДК 339.3:346.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.47

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

Петруненко Я.В.,
доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1186-730X
e-mail: petrunenko@yahoo.com

Сиротко М.В.,
адвокат,
аспірант Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0391-8787
e-mail: syrotko.m@yahoo.com

Тройніков В.В.,
аспірант Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-5897-7866
e-mail: v.v.troinikov@gmail.com

Петруненко Я.В., Сиротко М.В., Тройніков В.В. Правове регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні.

У статті висвітлено основні правові засади регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні. На підставі науково-правового аналізу визначено особливості електронної комерції як однієї з форм здійснення господарської діяльності, що виникла в умовах цифрової економіки. Обґрунтовано, що електронна комерція – це вид електронного бізнесу, що передбачає реалізацію товарів або надання послуг (а також пов'язаних з цим процесів) дистанційним способом за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Охарактеризовано основні наукові підходи до розуміння змісту електронної комерції та її елементів. Окреслено переваги електронної комерції у порівнянні з іншими формами здійснення господарської діяльності. Доведено, що важливою умовою функціонування електронної комерції є наявність платіжних систем, що дозволяють здійснювати розрахунки у мережі Інтернет або іншим дистанційним способом.

Проведено огляд статистичних даних стосовно сучасного стану розвитку електронної комерції в Україні та зроблено висновки про подальші напрями розвитку цієї форми господарської діяльності.

Охарактеризовано акти національного законодавства у сфері регулювання електронної комерції. Визначено основні елементи правовідносин, що виникають у сфері здійснення електронної комерції, які законодавчо врегульовані, та ті, щодо яких відсутнє нормативно-правове регулювання. Виявлено прогалини правового регулювання у сфері здійснення електронної комерції на сучасному етапі розвитку цифрової економіки. Серед них: 1) неурегульованість питань щодо захисту прав споживачів від неправдивої рекламної інформації, що міститься на веб-сайтах або

електронних рекламних оголошеннях, а також від небажаної рекламної розсилки, що здійснюється через електронну пошту або іншими засобами електронного зв'язку; 2) невизначеність усіх важливих умов електронного договору, що мають бути обов'язково включені до його змісту; 3) недостатність правового регулювання захисту інформації, у тому числі персональних даних споживачів, що стають відомими суб'єкту господарювання у зв'язку із здійсненням господарської діяльності у сфері електронної комерції.

На підставі проведеного науково-правового аналізу розроблено пропозиції щодо напрямів удосконалення вітчизняного законодавства у сфері регулювання господарської діяльності у сфері електронної комерції. Визначено перспективи розвитку господарсько-правових відносин у сфері електронної комерції в сучасних умовах функціонування цифрової економіки.

Ключові слова: електронна комерція, цифрова економіка, інформаційно-комунікаційні технології, правове регулювання, господарська діяльність.

Petrunenko I., Syrotko M., Troinikov V. Legal regulations of electronic commerce under the conditions of the development of the digital economy in Ukraine.

The article highlights the main legal principles of e-commerce regulation in the context of the development of the digital economy in Ukraine. On the basis of scientific and legal analysis, the peculiarities of electronic commerce as one of the forms of economic activity that arose in the conditions of the digital economy are determined. It is substantiated that e-commerce is the type of electronic business, which involves the sale of goods or services, as well as related processes, remotely using information and communication technologies.

The main scientific approaches to understanding the content of electronic commerce and its elements are characterized. The advantages of e-commerce in comparison with other forms of economic activity are outlined. It has been proven that an important condition for the functioning of electronic commerce is the presence of payment systems that allow making payments on the Internet or in another remote way.

A review of statistical data regarding the current state of development of e-commerce in Ukraine was conducted and conclusions were drawn about further directions for the development of this form of economic activity.

Acts of national legislation in the field of electronic commerce regulation are characterized. The main elements of legal relations arising in the field of e-commerce, which are regulated by law, and those for which there is no legal regulation are defined. The authors identified gaps in legal regulation in the field of e-commerce at the current stage of development of the digital economy. Among them: 1) unsettled issues regarding the protection of consumer rights from false advertising information contained on websites or electronic advertisements, as well as from unsolicited advertising sent via e-mail or other means of electronic communication; 2) uncertainty of all important terms of the electronic contract, which must be necessarily included in its content; 3) insufficient legal regulation of information protection, including personal data of consumers, which become known to the economic entity in connection with the implementation of economic activities in the field of e-commerce.

On the basis of the conducted scientific and legal analysis, the authors have developed proposals for improvement of domestic legislation in the sphere of regulation of economic activity in the sphere of electronic commerce. The prospects for the development of economic and legal relations in the field of electronic commerce in the modern conditions of the functioning of the digital economy are determined.

Key words: electronic commerce, digital economy, information and communication technologies, legal regulation, economic activity.

Постановка проблеми. Однією з форм господарської діяльності, яка активно розвивається в Україні в умовах запровадження цифрової економіки, є електронна комерція. Ця форма здійснення господарської діяльності має певні специфічні ознаки, що відрізняють її від традиційних форм господарювання. Відповідно, основу правового регулювання електронної комерції складають норми як загального законодавства, що регулюють господарські правовідносини, так і спеціальні нормативно-правові акти, прийняті для урегулювання деяких специфічних видів правовідносин, які виникають у сфері електронної комерції.

Як зазначає з цього приводу О.А. Баранов, основна маса суспільних відносин, пов'язаних з електронною комерцією, може бути врегульована за допомогою традиційних правових норм, частина з яких потребує певної адаптації та лише для невеликої частини суспільних відносин виникає не-

обхідність створення нових правових норм, що врахують особливості їх регулювання, обумовлені саме фактом використання мережі Інтернет та Інтернет-технологій [1, с. 51].

При цьому, для визначення перспективних напрямів та шляхів удосконалення спеціального законодавства у цій сфері необхідно провести його ґрунтовний аналіз, а також здійснити наукове обґрунтування специфіки господарських правовідносин у сфері електронної комерції, що за своєю природою потребують спеціального регулювання.

Стан дослідження. Деякі окремі питання правового регулювання електронної комерції в Україні досліджували такі науковці як О.А. Баранов, О.М. Вінник, Т.С. Гудіма, Д.Д. Євтушенко, К.М. Краус, Н.М. Краус, О.В. Манжура, М.О. Перепелиця, Л.В. Товкун, Р.Ю. Царьов, О.В. Шаповалова, Ю.О. Шкригун та інші. Відзначаючи важливість їх наукового доробку, все ж таки слід констатувати, що наразі у вітчизняній науці господарського права недостатньо актуальних наукових досліджень, заснованих на аналізі сучасного законодавства у сфері регулювання електронної комерції, присвячених визначенню пріоритетних шляхів розвитку правового регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки. Між тим, вказана сфера відносин настільки динамічно розвивається, що годі й встигати за виникненням нових проблемних питань, які потребують негайної реакції з боку держави та належної правової регламентації. Власне, цим і обумовлюється актуальність представленої наукової статті.

Метою нашої статті є проведення аналізу сучасного стану правового регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні та визначення шляхів його удосконалення. Для досягнення вказаної мети у статті реалізовано такі **завдання:** 1) проведено огляд наукових робіт, присвячених визначенню поняття та особливостей електронної комерції як однієї з форм господарської діяльності, що виникла в умовах утвердження цифрової економіки; 2) проведено аналіз системи нормативно-правових актів у сфері регулювання електронної комерції; 3) виявлено проблемні питання у сфері правового регулювання електронної комерції в Україні та визначено способи та напрями його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Електронна комерція, незважаючи на її досить широке застосування у світі, є відносно новою для України формою господарської діяльності, яка відрізняється від традиційної тим, що вона реалізується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

У науковій літературі досі відсутнє єдине бачення щодо проблематики визначення поняття та особливостей електронної комерції.

Зокрема, деякі вчені вважають, що електронна комерція – це сукупність усіх операцій між підприємством і контрагентами, здійснених за допомогою інформаційних технологій з метою автоматизації бізнес-процесів для оптимізації витрат і збільшення економічної ефективності бізнесу [2, с. 187].

Інші науковці під електронною комерцією пропонують розуміти вид електронної комерційної діяльності, що реалізується через електронну взаємодію економічних суб'єктів [3, с. 324].

У свою чергу, Л.В. Товкун та М.О. Перепелиця вважають за необхідне розглядати електронну комерцію у вузькому і широкому значеннях. У вузькому значенні, на думку науковців, при здійсненні електронної комерції акцент робиться на операціях з купівлі та продажу товарів та послуг онлайн. У широкому значенні електронна комерція – це підприємницька діяльність, яка включає всю ділову активність, що відбувається через мережу Інтернет, а саме: продаж або покупка товарів та надання послуг, онлайн діяльність із маркетингу, переказ коштів, а також збір та обробка даних і надання певних видів інформації щодо проведення такої діяльності [4, с. 179].

При цьому, справедливими видаються висновки деяких науковців про те, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяє змінам у сфері економічних відносин, зокрема формуванню цифрової економіки, основу якої складають інформаційні засоби виробництва й інформаційні товари та послуги; основним предметом і засобом праці в цифровій економіці є інформація, головним продуктом виробництва та споживання – послуги й інформаційні товари [5, с. 150].

Легітимне визначення поняття «*електронна комерція*» наведено у ст. 3 профільного Закону України «Про електронну комерцію», відповідно до змісту якої це відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час вчинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-комунікаційних систем, внаслідок чого в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру [6].

Важливо, що згідно з положеннями ч. 2 ст. 1 цього ж Закону його дія не поширюється на правочини, якщо, зокрема, однією із сторін є фізична особа, яка не зареєстрована як фізична особа-під-

приємець та реалізує або пропонує до реалізації товари, виконує роботи, надає послуги з використанням інформаційно-комунікаційних систем, крім випадків, коли сторони прямо домовилися про застосування положень цього Закону до правочину [6].

Тобто, з цього можна зробити висновок, що електронна комерція – це обов'язково форма здійснення господарської діяльності, крім випадків, якщо сторони у договорі прямо домовилися про застосування до правочину положень цього Закону.

Таким чином, законодавець застосовує широкий підхід до визначення поняття електронної комерції, вкладаючи у його зміст будь-яку господарську діяльність, що входить до сфери регулювання Закону України «Про електронну комерцію» [6] та яка здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

З цього приводу слід звернути увагу також на те, що крім поняття «*електронна комерція*» у згаданому вище Законі [6] вживаються також такі поняття як «*електронна торгівля*» та «*інформаційні електронні послуги*».

Перше визначається як вид господарської діяльності, пов'язаний виключно з купівлею-продажем та реалізацією товарів дистанційним шляхом за допомогою відповідних інформаційно-комунікаційних технологій. У свою чергу, інформаційні електронні послуги – це дистанційний спосіб надання платних або безоплатних послуг щодо оброблення та зберігання інформації.

Відповідно, можна дійти висновку, що електронна комерція включає всі види господарської діяльності, зокрема електронну торгівлю (купівлю-продаж та реалізацію товарів), надання послуг тощо, за умови, якщо така діяльність здійснюється дистанційним шляхом за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Що стосується принципів правового регулювання електронної комерції, то відповідно до ст. 5 Закону України «Про електронну комерцію» [6] найбільш важливими з них є: свобода провадження підприємницької діяльності з використанням інформаційно-комунікаційних систем; свобода вибору контрагента, електронних засобів, видів та форм діяльності; свобода конкуренції та забезпечення її сумлінності; свобода вчинення електронних правочинів; забезпечення належної якості товарів, робіт та послуг, що реалізуються у сфері електронної комерції; однаковість юридичної сили електронних правочинів та правочинів, укладених в іншій формі, передбаченій законодавством та ін.

Вважаємо закріплення цих принципів на законодавчому рівні належним підґрунтям правового регулювання електронної комерції та її ефективного функціонування в умовах розвитку цифрової економіки в Україні.

Говорячи про сучасний стан розвитку електронної комерції в умовах цифрової економіки, необхідно зазначити, що офіційні статистичні дані, які стосувалися б кількості зареєстрованих суб'єктів господарювання, що здійснюють свою діяльність у формі електронної комерції, відсутні. Тим більше, що наразі більшість господарюючих суб'єктів широко застосовують у своїй діяльності ті чи інші види інформаційно-комунікаційних технологій: реклама, веб-сайти, можливість замовлення товарів чи послуг через мережу Інтернет, оплата таких товарів та послуг за допомогою мережі Інтернет тощо.

Водночас, окремі статистичні дослідження щодо практики поширення в Україні електронної комерції все ж таки проводились у різні роки деякими соціологічними групами. Зупинимось на них більш детально.

Наприклад, у 2020 р. такі дослідження проводила компанія CBR, за інформацією якої частка мобільної е-комерції становила близько 30% від загальних обсягів продажів на ринку е-комерції. Крім того, було виявлено, що у 2020 р. користувачами мережі Інтернет в Україні були 24,8 млн. осіб, з яких 33% українців були постійними онлайн-покупцями, тоді як у 2019 р. цей показник становив 29%. Фахівці компанії CBR пов'язують такі зміни із карантинними обмеженнями, запровадженими внаслідок пандемії COVID-19.

Також згідно проведеного у березні 2021 р. соціологічного опитування, в якому брали участь 747 респондентів, 12% жінок і 2,8% чоловіків купують одяг, взуття, аксесуари саме через Instagram. Також зростає попит на товари для будинку, декор та косметику [7, с. 3].

За даними іншої соціологічної групи, з точки зору генерації трафіку у 2021 р. найчастіше для пошуку товарів та послуг використовувалися веб-сайти маркетплейсів «Rozetka.ua» – 41,4%, Prom.UA – 63,51% та Alibaba – 75,44% [8, с. 310].

Таким чином, розвиток електронної комерції набирає швидких темпів та поступово витісняє або доповнює традиційні форми реалізації товарів та послуг. З огляду на це, особливої уваги потребує

належне урегулювання окремих аспектів електронної комерції, а саме – тих, що за своєю природою становлять специфічну сферу правового регулювання.

Одним із співавторів цієї статті раніше уже робився наголос на тому, що незважаючи на стрімкий розвиток електронної комерції, її регулювання відбувається повільно, що не відповідає темпам її зростання [9, с. 184]. Ця теза, власне, чудово ілюструє сучасний стан правового регулювання відносин з електронної комерції в нашій країні і, як уже зазначалося вище, вітчизняна нормативна база фактично «не встигає» за стрімким розвитком галузі, яку мала би наперед ефективно унормувати.

Перш за все, необхідно зауважити, що правовідносини, які виникають у сфері електронної комерції, врегульовані нормами законодавчих актів, що поширюють свою дію на всі види господарських правовідносин, а саме: ГК України [10], ЦК України [11], законами України «Про рекламу» [12], «Про захист прав споживачів» [13] та ін.

Водночас, деякі положення цих законодавчих актів містять норми, спеціально присвячені окремим аспектам регулювання електронної комерції.

Наприклад, ст.ст. 205 та 207 ЦК України [11] прирівнюють юридичну силу електронної форми правочину до письмової форми, визначаючи такі ж вимоги до електронної форми, що й до письмової. Крім того, ст. 641 цього ж Кодексу, що визначає форму та порядок надання пропозиції про укладення договору, передбачає, що пропозицією укласти договір є, зокрема, документи (інформація), розміщені у відкритому доступі в мережі Інтернет, які містять істотні умови договору і пропозицію укласти договір на зазначених умовах з кожним, хто звернеться, незалежно від наявності в таких документах (інформації) електронного підпису [11].

Положення ст. 15 Закону України «Про рекламу» [12] містять особливі вимоги до рекламних послуг, що надаються з використанням електрозв'язку, зокрема у ч. 2 цієї статті міститься заборона щодо розповсюдження реклами з використанням телексного або факсимільного зв'язку.

Крім того, припис ч. 6 ст. 22 цього ж Закону забороняє рекламування алкогольних напоїв та тютюнових виробів, знаків для товарів і послуг, інших об'єктів права інтелектуальної власності, під якими випускаються алкогольні напої та тютюнові вироби, шляхом надсилання повідомлень невизначеному колу осіб поштою, електронною поштою, засобами мобільного зв'язку [12].

Однак, при цьому вказаний Закон не містить норм, які мали би захистити споживача від неправдивої рекламної інформації, що міститься на веб-сайтах або електронних рекламних оголошеннях, а також від небажаної рекламної розсилки, що здійснюється через електронну пошту або іншими засобами електронного зв'язку.

Закон України «Про захист прав споживачів» [13] містить наступні спеціальні вимоги щодо захисту прав споживачів у сфері електронної комерції: електронне повідомлення – інформація, надана споживачу через телекомунікаційні мережі, яка може бути у будь-який спосіб відтворена або збережена споживачем в електронному вигляді (ст. 1); можливість надання суб'єктом господарювання споживачеві доступу до експлуатаційних документів на технічно складні побутові товари в електронному вигляді (ст. 7); статус електронного розрахункового документа та обов'язок його надіслання електронною поштою (ст. 8); обов'язок підтвердження суб'єктом господарювання факту укладення електронного правочину (ст. 12) тощо.

До суспільних відносин у сфері електронної комерції, які потребують спеціального правового регулювання, О.А. Баранов, до прикладу, відносить ті, які пов'язані з передачею товарів або результатів послуг з використанням мережі Інтернет та інших інформаційно-комунікаційних технологій. При цьому, мова йде тільки про ті товари, які можуть бути передані за допомогою мереж передачі даних, тобто про інформаційні продукти: текстові файли (книги, статті тощо), програмні продукти для комп'ютерної техніки, аудіо-файли (пісні, класична та естрадна музика тощо), відеофайли (відео, фільми, кліпи, зображення картин, фотографії) тощо [1, с. 51].

Однак, на нашу думку, таке розуміння електронної комерції відповідає дещо звуженому підходу до визначення електронної комерції, що не узгоджується із тим підходом, який застосований законодавцем у Законі України «Про електронну комерцію» [6]. Зокрема, за допомогою цієї форми господарської діяльності можлива реалізація будь-яких товарів та послуг, оскільки віднесення певної господарської діяльності до електронної комерції здійснюється за умови, що суб'єкт господарювання міг надати споживачеві відповідний товар або послугу без необхідності фізичної взаємодії один з одним. Це означає, що увесь ланцюжок реалізації товарів або надання послуг – від отримання інформації про товар та послугу, можливість ознайомлення з їх якісними характеристиками, включаючи, за необхідності, технічну документацію, замовлення таких товарів та послуг, та,

завершуючи оплатою товару чи послуги та їх отриманням, може здійснюватися дистанційно. При цьому, не виключається можливість використання суб'єктом господарювання для поставки товарів чи результатів певної послуги, за необхідності, послуг поштового зв'язку чи кур'єрської доставки.

Основним спеціальним нормативно-правовим актом, який регулює досліджуваний вид господарських правовідносин, є вже згадуваний нами раніше Закон України «Про електронну комерцію» [6].

На підставі критичного аналізу положень цього Закону на предмет його відповідності європейським нормам, Л.Р. Катинська доходить висновку, що цей Закон в цілому відповідає положенням Директиви «Про електронну комерцію», проте містить деякі розбіжності із правом Європейського Союзу в частині захисту прав споживачів, а також не містить обов'язкових вимог до інформації, що має надаватися постачальником послуг одержувачу згідно з Директивою, а лише визначає диспозитивний перелік вимог до електронного договору. Також, за висновком науковиці, Закон України «Про електронну комерцію» входить у деякі протиріччя з Директивою Європейського Союзу «Про електронну комерцію» та Розпорядженням Європейського Союзу щодо електронної ідентифікації та довірчих послуг для цілей електронних трансакцій на внутрішньому ринку [14, с. 168-169].

Для виявлення певних недоліків та прогалин законодавства, що регулює спеціальні господарські правовідносини, що виникають у сфері електронної комерції, проведемо аналіз деяких спеціальних актів.

Зокрема, на підставі проведеного аналізу змісту законів України «Про електронні комунікації» [15], «Про електронні довірчі послуги» [16] та ін. можна дійти висновку про те, що, враховуючи обов'язкову присутність у господарській діяльності, що здійснюється у формі електронної комерції, інформаційно-комунікаційних технологій, обов'язковим учасником таких правовідносин є надавач інформаційно-комунікаційних послуг (постачальник електронних комунікаційних мереж, надавач електронних довірчих послуг тощо), який несе відповідальність у межах, що стосується технічної сторони укладення та виконання правочину. Відповідно, ця особливість електронної комерції потребує того, щоб у відповідному правочині було окремо визначено межі та форму відповідальності такого проміжного учасника господарських правовідносин.

Разом з тим, у ст. 9 Закону України «Про електронну комерцію» [6] окремо визначено правовий статус постачальника послуг проміжного характеру. Проте, у ч. 2 ст. 11 цього ж Закону, яка встановлює додаткові умови електронного договору, не визначено окремого пункту щодо відповідальності постачальника послуг проміжного характеру. Причиною цього, ймовірно, є те, що за своїм правовим статусом такий суб'єкт не є стороною електронного договору, що укладається у сфері електронної комерції, та, відповідно, вся відповідальність за технічні проблеми, пов'язані з виконанням умов електронного договору, має покладатися на суб'єкта господарювання, що є стороною договору. Видається, що для забезпечення належного захисту прав споживачів товарів та послуг у сфері електронної комерції необхідно уточнити цю деталь в електронному договорі.

Закон України «Про електронну комерцію» [6] визначає множинні способи підпису електронного договору, зокрема за допомогою одноразового ідентифікатора, аналога власноручного підпису (факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, іншого аналога власноручного підпису), а також електронного підпису.

Незважаючи на те, що Закон України «Про електронний цифровий підпис» втратив чинність 5 жовтня 2017 р., Закон України «Про електронну комерцію» [6] у частині стосовно визначення порядку підписання договору за допомогою електронного підпису досі відсилає до того Закону. Цю неточність необхідно усунути шляхом зазначення, що термін «*електронний підпис*» та «*кваліфікований електронний підпис*» вживають у значенні, наведеному в Законі України «Про електронні довірчі послуги» [16].

Слід зауважити, що вказаний Закон [16] загалом має важливе значення у сфері регулювання електронної комерції, оскільки він, зокрема, визначає засоби та схеми електронної ідентифікації, необхідні під час укладення електронного правочину.

Передовсім, Законом [16] передбачено, що кваліфікований електронний підпис має таку саму юридичну силу, як і власноручний підпис, та має презумпцію його відповідності власноручному підпису.

Крім того, Закон [16] запровадив таке поняття як «*електронна позначка часу*», що являє собою електронні дані, які пов'язують інші електронні дані з конкретним моментом часу для засвідчення наявності цих електронних даних на цей момент часу. Також визначено поняття реєстрації електронної доставки.

Усі ці можливості відстеження дати укладення електронного договору, дати здійснення електронної доставки певним чином покликані сприяти більш ефективному захисту прав споживачів та інших учасників правовідносин, що виникають у сфері електронної комерції.

Варто зазначити, що важливою умовою функціонування електронної комерції є наявність платіжних систем, що дозволяють здійснювати розрахунки у мережі Інтернет або іншим дистанційним способом.

Правові засади здійснення розрахунків, у тому числі дистанційних платіжних операцій, урегульовано відповідним профільним Законом України «Про платіжні послуги» [17]. Цей Закон регламентує порядок відкриття рахунків, розпорядження коштами на рахунках та здійснення розрахунків дистанційним шляхом.

При цьому, забезпечення інформаційної безпеки у правовідносинах, що виникають у сфері електронної комерції, у тому числі захист персональних даних, здійснюється відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» [18].

Вважаємо доцільним запропонувати, щоб відповідні положення про умови використання персональних даних, їх захист, подальше зберігання та можливість видалення були включені до істотних умов електронного договору.

Висновки. По результатах проведеного дослідження представляється можливим сформулювати наступні висновки і пропозиції.

Тож, власне, у результаті проведеного у цій статті науково-правового аналізу *електронну комерцію* можна визначити як вид електронного бізнесу, що передбачає реалізацію товарів або надання послуг (а також пов'язаних з цим процесів) за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, у результаті чого весь ланцюжок реалізації товарів або надання послуг може здійснюватися дистанційно. Проте, це не виключає можливість використання суб'єктом господарювання для поставки товарів чи результатів певної послуги, за необхідності, послуг поштового зв'язку чи кур'єрської доставки тощо.

Недоліками правового регулювання господарської діяльності у сфері електронної комерції є:

1) неурегульованість питань щодо захисту прав споживачів від неправдивої рекламної інформації, що міститься на веб-сайтах або електронних рекламних оголошеннях, а також від небажаної рекламної розсилки, що здійснюється через електронну пошту або іншими засобами електронного зв'язку;

2) невизначеність усіх важливих умов електронного договору, що мають бути обов'язково включені до його змісту;

3) недостатність правового регулювання захисту інформації, у тому числі персональних даних споживачів, що стають відомими суб'єкту господарювання у зв'язку із здійсненням господарської діяльності у сфері електронної комерції.

Для усунення вищенаведених недоліків у сфері правового регулювання електронної комерції необхідно:

1) привести Закон України «Про електронну комерцію» [6] у відповідність з чинним законодавством, зокрема здійснити відсилання у частині визначення термінів «*електронний підпис*» та «*кваліфікований електронний підпис*» до Закону України «Про електронні довірчі послуги» [15];

2) зміст ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» [6], в якій визначено особливі істотні умови електронного договору, доповнити умовами про порядок обігу та захисту персональних даних споживача, включаючи його право видалити свої дані після виконання договору, а також умовами про відповідальність за шкоду, заподіяну споживачу технічними та іншими, пов'язаними з наданням супутніх послуг, причинами;

3) Закон України «Про рекламу» [11] доповнити окремою статтею, в якій передбачити обмеження та заборони у сфері надання рекламних послуг за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Список використаних джерел:

1. Баранов О.А. Правові проблеми електронної торгівлі (комерції). *Інформація і право*. 2012. № 2 (5). С. 48–56.
2. Євтушенко Д.Д. Електронний бізнес, електронна комерція, Інтернет-торгівля: сутність та взаємозв'язок понять. *Бізнес Інформ*. 2014. № 8. С. 184–188.

3. Шкригун Ю.О. «Електронний бізнес», «електронна комерція» та «електронна торгівля»: відмінності й особливості. *Управління економікою*: *теорія та практика*: Зб. наук. праць. К: ІЕП НАНУ, 2020. С. 312–325.
4. Товкун Л.В., Перепелиця М.О. Правове регулювання електронної комерції та особливості її оподаткування в Україні та світі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 178–182.
5. Головій Л.В., Янчук Ю.В. Правове регулювання інформаційних відносин у сфері електронної комерції. *Право*. *Людина*. *Довкілля*. 2020. Вип. 11. № 2. С. 150–157.
6. Про електронну комерцію: Закон України від 03 вересня 2015 р. № 675-VIII / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text.
7. Аналіз ринку електронної комерції в Україні. 2021 рік / Компанія «Pro-Consulting». URL: https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/analiz-rynka-elektronnoj-kommercii-v-ukraine-2021-god.
8. Краус К.М., Краус Н.М., Манжура О.В. Електронна комерція та Інтернет-торгівля: Навч.-метод. посіб. К.: Аграр Медіа Груп, 2021. 454 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/37044/1/Kraus_Elektronna_komertsiia_2021.pdf.
9. Сиротко М.В. Торговельна діяльність в Україні: огляд сучасного господарсько-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 182–185.
10. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
12. Про рекламу: Закон України від 03 липня 1996 р. № 270/96-ВР / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text.
13. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text.
14. Катинська Л.Р. Питання відповідності Закону України «Про електронну комерцію» Європейському законодавству. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія*: *Право*. 2015. Вип. 35. Ч. ІІ. Т. 1. С. 165–169.
15. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.
16. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05 жовтня 2017 р. № 2155-VIII / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.
17. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 р. № 1591-IX / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text.
18. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI / Верховна Рада України. *База даних* «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.48

РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Халізов Д.В.,
Київський університет інтелектуальної власності і права НУ «ОЮА», аспірант кафедри адміністративного права інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін

Халізов Д.В. Розвиток аграрного сектору економіки в умовах воєнного стану.

Аграрний сектор економіки України надійно закріпився в ролі флагмана у забезпеченні позитивного зовнішньоекономічного балансу нашої країни, потребує постійного розвитку агросфери, найнадійнішим чинником якого є створення належного інноваційного підґрунтя, досить об'єктивним віддзеркаленням якого є стан його закріплення у діючому законодавстві, чому безумовно має сприяти стан наукової розробки цієї тематики.

Інновації – один з найбільш дієвих чинників розвитку агробізнесу, адже, як доводить світова й вітчизняна практика, їх запровадження впливає на сучасний процес виробництва сільськогосподарської продукції, управління сільськогосподарським підприємництвом та в цілому на здійснення аграрного підприємництва, виводячи його на якісно новий рівень. Аграрний бізнес давно став в Україні драйвером не лише економіки загалом, а й експорту. Саме завдяки аграріям численні українські IT й технологічні компанії мають великий клієнтський ринок та полігон для випробування своїх ідей.

Динаміка розвитку світової економіки в умовах глобалізації засвідчує визначальну роль впровадження ефективних механізмів інноваційної політики у забезпеченні конкурентоспроможності аграрного сектору.

Сільське господарство України – потужна, експортоорієнтована галузь національної економіки, яка засвідчила свою життєздатність як під час ведення бойових дій на території нашої держави, так і під час пандемії COVID-19. Однак його подальше ефективне й стале функціонування безумовно пов'язане з інноваційним розвитком, із впровадженням інновацій в усі галузі сільськогосподарського виробництва та на всі його етапи.

Внаслідок військових дій на території України посівна кампанія 2022 року стала найскладнішою з початку незалежності України.

Ключові слова: Аграрний сектор, інновації, сільське господарство, військові дії.

Khalizov D.V. Development of the agricultural sector of the economy under martial law.

The agrarian sector of the economy of Ukraine has firmly established itself as a flagship in ensuring a positive foreign economic balance of our country, it needs constant development of the agricultural sector, the most reliable factor of which is the creation of an appropriate innovative foundation, a fairly objective reflection of which is the state of its consolidation in the current legislation, which must definitely be facilitated by the state scientific development of this topic.

Innovations are one of the most effective factors in the development of agribusiness, because, as global and domestic practice proves, their introduction affects the modern process of agricultural production, management of agricultural entrepreneurship and, in general, the implementation of agrarian entrepreneurship, bringing it to a qualitatively new level. Agricultural business has long been a driver of not only the economy in general, but also exports in Ukraine. It is thanks to farmers that numerous Ukrainian IT and technological companies have a large client market and a testing ground for their ideas.

The dynamics of the development of the world economy in the conditions of globalization attests to the decisive role of the implementation of effective mechanisms of innovation policy in ensuring the competitiveness of the agricultural sector.

The agriculture of Ukraine is a powerful, export-oriented branch of the national economy, which proved its viability both during hostilities on the territory of our state and during the COVID-19 pandemic. However, its further efficient and sustainable functioning is definitely connected with innovative development, with the introduction of innovations in all branches of agricultural production and at all its stages.

As a result of military operations on the territory of Ukraine, the sowing campaign of 2022 has become the most difficult since the beginning of Ukraine's independence.

Key words: Agrarian sector, innovations, agriculture, military operations.

Постановка проблеми. Аграрний сектор нашої країни значно постраждав внаслідок військових дій РФ.

Щорічно Україна виробляє близько 100 мільйонів тонн зернових, що робить її одним з найбільших світових експортерів. Внаслідок військових дій посівна кампанія 2022 та 2023 року стала дуже складною з початку незалежності України. Окупація територій та військові дії призвели до зменшення посівних площ, виникнення дефіциту робочої сили, обладнання, пального, коштів, руйнування логістичних маршрутів – все це спричинило небачені до цього виклики для аграріїв.

А ще військові дії на території України призвели до падіння внутрішніх цін реалізації аграрної продукції нижче рівня собівартості навесні. Після підписання зернової угоди ситуація покращилась, проте і далі спостерігаються складнощі з логістикою та зберігається загроза блокування «зернового коридору».

Проте аграрії шукають вихід із складеної ситуації.

Стан опрацювання вище зазначеної тематики полягає у дослідженні законодавства та практики аграрного сектору економіки.

Метою статті є дослідження окремих проблемних питань аграрного сектору в умовах війни.

Виклад основного матеріалу: Здобуття Україною незалежності й перехід до ринкової економіки внесли чимало суттєвих політичних, економічних і соціальних змін. Проте, на жаль, аграрна політика й інтенсивно-виснажливі підходи до ведення сільськогосподарського виробництва залишилися майже на тому ж рівні. У той же час, перед людством постають і вимагають невідкладного вирішення такі глобальні проблеми, як продовольча й екологічна. Україна має значний потенціал в аспекті їх вирішення. При цьому, як вбачається, саме сталий інноваційний розвиток сільськогосподарського виробництва здатен створити передумови для формування агроекологічного іміджу нашої держави та підвищення конкурентоспроможності національного аграрного сектору як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Проблематика сталого інноваційного розвитку агросфери особливо актуалізується у зв'язку з процесами євроінтеграції. Відповідно до ст. 404 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, з іншої, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року, співробітництво між сторонами в галузі сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, зокрема, такі сфери, як: заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього природного середовища і тварин, поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, покращання конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі, заохочення політики якості сільськогосподарської продукції, а також сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень і просування системи дорадництва тощо. Стаття 4 Закону України від 08 вересня 2011 р. «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» до стратегічних пріоритетних напрямів на 2011–2021 роки відносить: технологічне оновлення та розвиток АПК; широке застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища; розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки тощо. Вказані напрями інноваційної діяльності спрямовані на забезпечення економічної та продовольчої безпеки, створення конкурентоспроможної екологічно чистої продукції, збільшення експортного потенціалу держави з ефективним використанням вітчизняних та світових досягнень НТП.

Правовий аспект визначення та поділу агарних інновацій має безпосередню прив'язку до застосування норм Закону України «Про інноваційну діяльність». Аналізуючи законодавчий підхід до категорії інновації, можна стверджувати, що інновації агробізнесу – це результат реалізації об'єкта інтелектуальної власності (винаходів, корисних моделей, нових сортів рослин) у сфері агробізнесу, що призначений на отримання економічного, соціального, екологічного ефекту. Їх класифікація

співвідноситься із об'єктами інноваційної діяльності, визначеними статтею 4 Закону України «Про інноваційну діяльність», зокрема окремим об'єктом інновації є новий сорт рослин. Враховуючи зв'язок інновацій із правом інтелектуальної власності, аграрні інновації можуть поділятися на:

1) об'єкти авторського права (комп'ютерні програми, бази даних, що використовуються у технологіях цифрового агровирбництва, блокчейнів);

2) об'єкти патентного права (винаходи, корисні моделі у сфері технології вирощування рослин, тварин; способів обробки землі, переробки рослинного матеріалу; штами мікроорганізмів, грибів; речовини для обробки рослин, тварин; створення нового обладнання тощо);

3) нетрадиційні об'єкти права інтелектуальної власності (нові сорти рослин, тварин);

4) об'єкти нових інновацій програм та проєктів.

Головною особливістю аграрних правовідносин є те, що вони становлять органічний комплекс земельних, майнових, трудових і організаційно-управлінських відносин.

Погоджуюся з авторитетною думкою Я.З. Гаєцької-Колотило та Н.В. Ільків, що суб'єкти аграрних правовідносин – це громадяни, насамперед підприємці, та юридичні особи, наділені загальною, а також спеціальною правоздатністю (правосуб'єктністю), що виявляється зокрема, у статусі виробника сільськогосподарської продукції, яка має комплексний характер і передбачає можливість їхньої участі в земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських відносинах, які виникають у сфері сільського господарства.

Аграрні правовідносини виникають, існують та складаються між певними суб'єктами стосовно майнових чи немайнових благ, які становлять об'єкт цих правовідносин. Безсуб'єктних, як і безоб'єктних правовідносин не буває.

Також особливістю аграрних правовідносин є те, що вони в одній і тій же галузі можуть мати як горизонтальний, так і вертикальний характер.

Суб'єктами аграрних правовідносин є фізичні й юридичні особи, які здійснюють виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції, а також підприємницькі структури, які сприяють аграрним суб'єктам у їхньому виробничо-технічному забезпеченні, тобто вказані структури є одночасно суб'єктами аграрного господарювання.

Зокрема, до аграрних суб'єктів господарювання відносяться:

сільськогосподарські підприємства всіх видів і їх об'єднання, господарські товариства, сільськогосподарські кооперативи, державні підприємства, фермерські господарства та їх об'єднання, приватні та орендні підприємства, підприємства переробки сільськогосподарської продукції, інші суб'єкти господарювання, засновані на приватній власності, а також фізичні особи - підприємці, просто фізичні особи, які на правах членства чи засновництва вступають, як правило, у внутрішні правовідносини як між собою, так і з юридичними особами.

Склад суб'єктів аграрного господарювання, так само як і їхня роль у сільськогосподарському виробництві, не лишилися незмінними. Вони змінюються внаслідок зміни самих регульованих аграрним правом суспільних відносин.

Дійсно, земельна й аграрна реформи докорінно змінили не тільки статус сільськогосподарських підприємств та організацій, які раніше функціонували, але й сприяли виникненню нових суб'єктів аграрного господарювання – фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських товариств, приватних та орендних під приємств, громадяни, які займаються підприємництвом та які ведуть особисті селянські господарства та ін.

Перехід України до ринкової економіки та здійснення аграрної реформи сприяло розвитку підприємництва, зокрема в агропромисловому комплексі.

Суб'єктами аграрного господарювання на селі є, перш за все, фермерські господарства, сільськогосподарські товариства, приватні агрофірми, особисті селянські господарств та ін.

Об'єднує всіх суб'єктів агровиробництва – сільськогосподарське землевикористання, тобто процес використання земель як основного засобу виробництва; поєднання праці людини з дією об'єктивних природних факторів, внаслідок чого трудові відносини в усіх аграрних структурах виступають не у «відокремленому» і «чистому» вигляді, а у формі земельно-трудових відносин.

Правовим статусом суб'єктів аграрного господарювання є сукупність суб'єктивних прав та обов'язків, якими володіють товаровиробники сільського господарства.

Внаслідок військових дій на території України посівна кампанія 2022 року стала найскладнішою з початку незалежності України.

Окупація територій та військові дії призвели до зменшення посівних площ на 3,5 млн гектарів, виникнення дефіциту робочої сили, обладнання, пального, коштів, руйнування логістичних маршрутів – все це спричинило небачені до цього виклики для аграріїв.

Зважаючи на те, що Україна є одним зі світових лідерів у експорті зернових та олійних культур, вторгнення РФ спричинило значний вплив на сільське господарство та продовольчу безпеку в усьому світі. У минулому сезоні Україна експортувала майже 6 мільйонів тонн олії, що становить понад 47% світових продажів продукту. Початок війни спричинив шок на світовому ринку олійних: суттєво зросли ціни та знизились обсяги поставок. У березні FAO повідомила, що в лютому глобальний індекс цін на продовольство досяг історичного максимуму після стабільного зростання протягом останніх років року. Експерти ООН також підрахували, що кількість людей, які страждають від недостатнього рівня продовольчої безпеки в усьому світі, може досягти 15-річного максимуму через наслідки війни та COVID-19.

Країни Євразії з перших днів вторгнення відчули нестачу олії.

Так, Нідерланди та Бельгія заявили про дефіцит соняшникової олії, адже 2/3 продукту закуповувалися саме в Україні. У Туреччині ціни на соняшникову олію зросли на 30%, що призвело до масового скуповування. Значно постраждав ринок Індії – за останні 4 довоєнні місяці 85% олії було завезено саме з України.

Військова агресія РФ унеможливила функціонування морських портів України, через які здійснювалося близько 90% експорту сільгосппродукції. За даними Мінагрополітики, сьогодні залізничним транспортом перевозять до 20 тис. тонн зерна на день, раніше ж через морські порти проходило близько 150 тис. тонн.

Поки триває робота над вирішенням питання логістики експорту сільськогосподарської продукції, уряд працює над мінімізацією бюрократичних процедур для аграрного бізнесу, зокрема, запити виробників для отримання необхідних ліцензій і сертифікатів будуть опрацьовуватися щонайбільше добу.

Крім того, прийнято зміни для спрощення імпорту сільськогосподарської рослинної продукції, зокрема посівних матеріалів. Так, у роботі Держпродспоживслужби запроваджено принцип екстериторіальності. За наявності фітосанітарного сертифіката фітосанітарний контроль здійснюватиметься лише у формі інспектування без фітосанітарної експертизи, а також через направлення запитів Держпродспоживслужбою для отримання інформації (але не частіше одного разу протягом місяця).

За даними Центру досліджень продовольства та землекористування Київської школи економіки та Міністерства аграрної політики і продовольства України, загальна сума прямих та непрямих збитків, завданих українському агросектору з початку повномасштабної війни, склала 41,1 млрд доларів.

Висновки: Війна, як би цинічно це не звучало, показала важливість України як для глобальних аграрних ринків, так і для економіки Європейського Союзу.

Підводячи підсумок по опрацьованій темі, варто зазначити, що військова агресія внесла значний негативний вплив на аграрну сферу.

Фермери шукають консультаційних порад від експертів в таких питаннях, як фінанси та інвестиції, постачання та збут, пошук партнерів та побудова відносин з владою, також вирішення питання логістики експорту сільськогосподарської продукції та ціни на продукцію, що окуповуватиме всі витрати, які несуть фермери.

Список використаних джерел:

1. Демчишак Н.Б., Дубик О.І. Фінансове регулювання інноваційного розвитку аграрного сектору України в умовах інтеграційних процесів. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 23. С. 43–48.
2. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua.
3. КМУ Урядовий портал. План відновлення України: освіта та наука, як фундамент розвитку людського потенціалу. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/plan-vidnovlennia-ukrainy-osvita-ta-nauka-iak-fundamentrozvytku-liudskoho-potentsialu.
4. Думанська І.Ю. Фінансове забезпечення інноваційних процесів в АПК України: теорія, методологія та практика: монографія. Київ: ДВНЗ «Університет банківської справи», 2018. 298 с.

5. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text.
6. Агропортал. URL: https://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/pervye-agrarnye-itogi-goda-v-infografike/.

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.49

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ЯК ОСОБЛИВИЙ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

Анпілогова Б.Ю.,
аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-5317-6843
e-mail: bazenaanpilogova@gmail.com

Анпілогова Б.Ю. Соціальний захист як особливий соціально-правовий феномен.

Стаття присвячена уточненню концептуального змісту соціально-правового феномену соціального захисту. Для досягнення цієї мети використовується актуальна спеціальна наукова юридична література, в якій розкриваються різні аспекти сутнісного змісту соціального захисту, а також суміжних соціально-правових явищ. В рамках наукового дослідження використано такі наукові методи: формально-логічний, формально-юридичний, діалектичний, системно-структурний методи, а також метод узагальнення.

У загальному сенсі соціальним захистом доцільно розуміти цілісний комплекс конкретних цілеспрямованих заходів держави та суб'єктів громадянського суспільства (насамперед, заходи правового, економічного й соціального характеру), які спрямовані на підтримання та забезпечення соціальної захищеності найбільш уразливих верств населення суспільства або окремої групи суспільства (наприклад, працівників конкретної сфери, працівників конкретного підприємства тощо). Закономірним чином соціальний захист в сучасній доктрині соціального права України постає в якості багатоаспектного соціально-правового явища, котрим позначається, по-перше, мережа суб'єктів, які забезпечують соціальний захист, а саме органів публічної служби (також суб'єктів громадянського суспільства та інших суб'єктів, які зобов'язані здійснювати соціальний захист) на національному, місцевому (регіональному та муніципальному), а також на організаційному (на підприємствах, в установах, організаціях) рівнях. По-друге, соціальний захист також може розумітись в якості діяльності суб'єктів, які забезпечують соціальний захист, виконуючи ті чи інші завдання забезпечення соціальної безпеки. По-третє, під соціальним захистом слід розуміти також результат діяльності суб'єктів, які виконують функції соціального захисту, наслідком чого є створення на індивідуальному, груповому або ж загальному соціальному рівнях умов соціальної безпеки. При цьому відповідні умови соціальної безпеки передбачають: попередження виникнення нових чи посилення існуючих соціальних ризиків; усунення виявлених соціальних ризиків; мінімізація ефекту виявлених соціальних ризиків, усунення яких є неможливим.

Для соціального захисту в Україні характерними є такі риси: по-перше, соціальний захист передбачає дію особливого механізму реалізації публічної політики у соціальній сфері, а відтак є особливим соціально-правовим інститутом. По-друге, формування та об'єктивація соціального захисту відбувається за рахунок дії юридичного механізму соціального захисту. По-третє, соціальний захист є соціально-правовим феноменом, що характеризується метою та комплексом завдань. Виокремлені ознаки соціального захисту дозволяють дійти висновку, що феноменологічна сутність соціального захисту безпосереднім чином корелюється із таким соціально-правовим феноменом, як соціальний ризик. Відповідний зв'язок є закономірним щонайменше з огляду на наступне: по-перше, соціальний захист, як результат, передбачає настання умов соціальної безпеки, що досягається шляхом попередження соціальних ризиків і викликів, зниження негативного ефекту таких ризиків,

а також усунення відповідних ризиків, якщо це є можливим. По-друге, зв'язок соціального захисту із соціальним ризиком обумовлений тим фактом, що держава (органи місцевого самоврядування, а також суб'єкти громадянського суспільства) реалізують соціальну функцію на основі вимог принципу соціальної солідарності. Вимоги зазначеного принципу не дозволяють ігнорувати реальні та потенційні проблеми забезпечення соціальної безпеки особи чи групи осіб.

Ключові слова: соціальна безпека, соціальне право, соціальний захист, соціальний ризик, юридичний механізм.

Anpilohova B.Yu. Social protection as a special socio-legal phenomenon.

The article aims to elucidate the conceptual essence of the socio-legal phenomenon known as social protection. To fulfill this objective, we delve into specialized scientific and legal literature that sheds light on various facets of social protection and its interconnected socio-legal phenomena. Our research methodology encompasses a range of scientific methods, including formal-logical, formal-legal, dialectical, system-structural, and generalization methods.

«Social protection» can broadly be construed as a cohesive set of targeted initiatives, spearheaded by both state and civil society actors. These initiatives, primarily of a legal, economic, and social nature, are geared toward supporting and ensuring the welfare of society's most vulnerable groups. This might include specific sectors, such as employees from a particular industry or even a singular enterprise. In the contemporary landscape of Ukraine's social law doctrine, social protection emerges as a multifaceted socio-legal phenomenon. Firstly, this complexity stems from the intricate web of entities that facilitate social protection. This network encompasses public service bodies at the national and local (regional and municipal) levels and extends to organizational frameworks like enterprises, institutions, and other organizations. Additionally, civil society entities, along with other mandated bodies, play pivotal roles in bolstering this protective framework. Beyond its foundational concept, «social protection» carries dual connotations. Firstly, it represents the concerted efforts of entities dedicated to providing social protection, working towards ensuring social security. Secondly, it epitomizes the tangible outcomes resulting from these endeavors. These outcomes culminate in fostering a climate of social security, whether at the individual, group, or overarching societal levels. Central to this environment of security are several pivotal conditions: the proactive prevention of new or escalating social risks; the rectification of identified social threats; and the strategic reduction of impacts from risks that cannot be entirely eliminated.

In Ukraine, social protection stands out with distinct characteristics. Firstly, it mandates a unique mechanism for the execution of public policies within the social realm, positioning itself as an exclusive socio-legal institution. Secondly, its dedicated legal machinery drives the evolution and materialization of social protection. Thirdly, this system is more than a mere institution; it is a socio-legal entity with a clearly defined objective and a myriad of tasks. These defining traits underline that the very essence of social protection in Ukraine is intimately tied to another socio-legal phenomenon: social risk. There exists an undeniable nexus between social protection and social risk, underpinned by several compelling reasons. Firstly, social protection's essence lies in ensuring the conditions for social security. This is attained through the proactive prevention of social risks and challenges, the mitigation of their adverse effects, and their elimination when feasible. Secondly, this symbiotic relationship is further reinforced by the state's commitment, alongside local governments and civil society entities, to execute its social function. This commitment stems from the imperatives of the principle of social solidarity. This principle mandates unwavering attention to both the tangible and potential challenges in securing the well-being of individuals or groups.

Key words: legal mechanism, social law, social protection, social risk, social security.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток сучасного суспільства вимагає, щоб будь-яка сучасна правова, демократична та соціальна держава забезпечувала соціально безпечне існування суспільства, а також пошук нових інноваційних шляхів розвитку, всебічну трансформацію суспільства в інклюзивне суспільство, організацію різних компонентів системи публічного адміністрування для формування та реалізації довгострокових стратегій і програм сталого розвитку суспільства. Водночас будь-яка сучасна держава в цьому контексті повинна враховувати той факт, що людська діяльність, яка є основою розвитку суспільства та є передумовою загального функціонування держави (отже, забезпечує наявність умов для розвитку суспільства), невіддільна від невизначеності майбутнього, а також пов'язаних чи не пов'язаних із нею ризиків. Ця характеристика

людської діяльності є особливо актуальною сьогодні, коли протягом останніх десятиліть у світі загалом і в Україні зокрема відбуваються процеси, що характеризуються неоднозначним впливом на стан безпеки суспільства, держави та людства, оскільки можуть водночас сприяти соціально-економічному розвитку та загрожувати сталому прогресу людства. При цьому одна з ключових характеристик безпеки суспільства – належний рівень соціальної безпеки суспільства – є результатом ефективного функціонування юридичного механізму соціального захисту. У зв'язку із цим, в періоди посилення невизначеності майбутнього, а отже й соціальних ризиків, актуалізується потреба в переосмисленні наукової думки стосовно концептуального змісту соціального захисту, як особливого соціально-правового феномену.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. На сьогоднішній день багатьма вітчизняними ученими досліджувались різноманітні аспекти соціального захисту, серед яких: М.А. Барсук [1], В.В. Безусий [2], Н.П. Борецька [3], О.Ю. Єрмоловська [4], К.В. Ігнатенко [5], Д.В. Маковський [6], І.В. Матюрін [7], Є.П. Омельяненко [8], О.В. Павліченко [9], В.М. Соколов [10], К.Г. Шаповал [11] та ін. науковці. При цьому критичний аналіз наявних наукових напрацювань вчених щодо загального змісту соціального захисту дозволяє дійти висновку, що наразі відсутньою є узагальнена наукова думка стосовно феноменологічного змісту такого соціально-правового явища, як соціальний захист.

Отже, **метою** цієї статті є уточнення наукової думки стосовно феноменологічної сутності соціального захисту в Україні. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі *завдання*: 1) уточнити загальну інтерпретацію змісту поняття «соціальний захист»; 2) виявити та розкрити сутність ключових рис соціальний захисту в Україні; 3) узагальнення результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Критичний аналіз підходів учених до розуміння сутності «соціального захисту» [див., напр.: 3, с. 21; 4, с. 13; 5, с. 331; 12, с. 79; 13, с. 8] дає підстави стверджувати, що соціальним захистом у широкому сенсі постає комплекс конкретних цілеспрямованих заходів держави та суб'єктів громадянського суспільства (насамперед, заходи правового, економічного та соціального характеру), що спрямовані на підтримання та забезпечення соціальної захищеності найбільш уразливих верств населення суспільства або окремої групи суспільства (наприклад, працівників конкретної сфери, працівників конкретного підприємства тощо). Поряд із тим, як випливає з аналізованої наукової літератури, соціальний захист можна також осмислювати в якості багатоаспектного соціально-правового явища, котрим позначається:

– по-перше, мережу органів публічної служби і їх посадових осіб (також суб'єктів громадянського суспільства та інших, зобов'язаних здійснювати соціальний захист, суб'єктів) на національному, місцевому (регіональному та муніципальному), а також на організаційному (на підприємствах, в установах, організаціях) рівнях, спрямованих на допомогу та підтримку фізичних осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, не маючи змоги належним чином запобігати впливу тих чи інших соціальних ризиків, що на них негативним чином впливають та/або усунути такі ризики;

– по-друге, діяльність вказаних суб'єктів, спрямовану на виконання тих чи інших завдань соціального захисту;

– по-третє, результат діяльності, спрямованої на соціальний захист, результатом чого є створення на індивідуальному, груповому, загальному соціальному рівнях умов соціальної безпеки, а саме умов, за яких: а) попереджається виникнення нових чи посилення існуючих соціальних ризиків; б) усуваються виявленні соціальні ризики; в) мінімізується ефект виявлених соціальних ризиків, усунення яких є неможливим.

Отже, аналізуючи загальну сутність соціального захисту, як основу юридичного механізму соціального захисту, можемо дійти висновку, що відповідний *юридичний механізм нерозривно пов'язаний із соціальним ризиком, як з соціально-правовим явищем, яке він (у рамках своєї дії) повинен попереджати, усувати та мінімізувати (коли усунення ризику є неможливим)*.

Враховуючи викладене, зазначимо, що соціальний захисту в Україні характеризується наступними рисами:

1. *Соціальний захист передбачає дію особливого механізму реалізації публічної політики у соціальній сфері*. Соціальний захист є найважливішим питанням реалізації соціальної політики, а відповідно – реалізації соціальної функції держави, котра в даному випадку об'єктивується через створення та забезпечення належної дії механізму соціального захисту. При цьому важливо підкреслити, що соціальна політика «загалом є «маркером» того, як саме держава дійсно ставиться до найвищої соціальної цінності, а також (у випадку праці суддів) до ідеї панування права» [14,

с. 281]. Вказане пояснюється тим, що соціальна політика держави є сукупністю заходів та дій, що вживаються державою (у правовому та демократичному суспільстві – також іншими суб'єктами, які не мають статусу суб'єкта публічної адміністрації, але можуть вважатися суб'єктами публічного адміністрування в силу того, що охоплюються групою суб'єктів громадянського суспільства) для вирішення соціальних проблем та підвищення добробуту людини (громадянина), а також суспільства (держави) у цілому. В означеному сенсі соціальний захист: по-перше, постає в якості інструменту соціальної політики, покликаний забезпечити досягнення цілей і завдань соціальної політики; по-друге, є комплексною системою заходів, спрямованих на забезпечення соціальної справедливості та надання допомоги особам і групам осіб, які перебувають у важкій життєвій ситуації або ж можуть опинитися в такій ситуації. По суті, механізм соціального захисту доповнює соціальну політику (без цього механізму соціальна політика не може вважатися повноцінною, а реалізація державою соціальної функції – діяльністю, що відповідає самій меті цієї публічної діяльності), створюючи систему соціального захисту, яка забезпечує всім громадянам належний рівень соціальної безпеки через доступ до основних соціальних послуг, матеріальної підтримки та інших форм соціального захисту.

2. *Соціальний захист є особливим соціально-правовим інститутом*. Соціальний захист як особливий соціально-правовий інститут є комплексом правових норм і заходів щодо їх реалізації, що виражається у впливі на суб'єктів соціального права та на умови їх буття з метою усунення існуючих соціальних проблем (соціальних ризиків, викликів), а насамперед – попередження виникнення таких проблем або ж посилення негативного ефекту існуючих проблем. Зокрема, здійснюючи заходи щодо соціального захисту повноважний суб'єкт формує загальні умови щодо доступної зайнятості, сприяє реалізації працездатним громадянином його права на працю, а отже – не допускає формування стійкого безробіття особи, що є особливо вразливим станом, у якому може спостерігатись поступове зниження правосвідомості особи, культивування у її парадигмі світосприйняття нігілістичних ідей, а також переміщення особи в структуру андерклассу.

3. *Формування та об'єктивація соціального захисту відбувається за рахунок дії юридичного механізму соціального захисту*. Такий особливий соціально-правовий феномен, як соціальний захист не формуватися та не об'єктивуватись у практичній дійсності без відповідного комплексу форм, способів, методів забезпечення соціальної безпеки і урегульованих законодавством закономірностей взаємодії суб'єктів запобігання та протидії соціальним ризикам. З вказаного випливає, що для досягнення стану соціальної безпеки, як стану відсутності соціальних ризиків (чи компенсування їх негативного ефекту, коли самі ризики не можуть бути усунені), необхідним є юридичний механізм соціального захисту, дія якого ефективним чином забезпечується державою в рамках реалізації соціальної функції держави.

4. *Соціальний захист є соціально-правовим феноменом, який характеризується певною основною та похідною метою*. Стосовно розуміння мети соціального захисту серед вчених переважно спостерігається певна єдність, що закономірно, адже зв'язок між потребою забезпечення соціально безпечного стану існування соціально вразливого суб'єкта та заходами соціального захисту є більш аніж очевидним. Наприклад, українська учена О.В. Павліченко, розглядаючи особливості соціального захисту працівниць Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужби), доходе думки, що мета такої захисної діяльності є «своєрідною проєкцією майбутнього у даній сфері (саме ідеального його образу, який, упроваджуючи відповідний інститут, необхідно досягти)» [15, с. 65]. Як устремління до ідеального формування ідеального становища працівниці зазначеного органу публічної адміністрації, мета соціального захисту цих суб'єктів, на думку О.В. Павліченко, «полягає в досягнені належного рівня соціально безпечного стану працівниці вказаного державного органу в трудовому (службовому) та позатрудовому (позаслужбовому) житті» [15, с. 67-68]. При цьому вказаний стан, на думку вченої, повинен характеризуватись щонайменше наявністю сприятливих умов для: 1) »належного рівня задоволення життєво необхідних інтересів працівниці в сфері праці та зайнятості (головним чином, впровадження в Держпродспоживслужбі стандартів гідної праці, реалізація вимог гармонійної стабільності службово-трудових відносин, об'єктивація принципу гендерної рівності у сфері праці та зайнятості)» [15, с. 67-68]; 2) »вільного та всебічного розвитку особистості жінки, в тому числі фізичного, культурного та інтелектуального, та реалізації своїх здібностей, забезпечення себе і своєї сім'ї, а також гарантування забезпечення мінімального життєвого рівня для її гідного існування» [15, с. 67-68]. Схожий підхід використовує також Є.П. Оме-

льяненко, котра у контексті осмислення сутності соціального захисту працівників органів прокуратури України, доходе думки, що цей захист «спрямований на всебічне забезпечення державою стану соціальної безпеки працівників цих органів публічної влади, якому зашкоджують соціальні ризики, обумовлені виконанням відповідними працівниками їх посадових обов'язків» [8, с. 121]. На її думку, означена мета соціального захисту спрямована на фактичне формування наступних «ідеальних станів соціально безпечного буття працівників органів прокуратури»: 1) »за такими працівниками визнається людська гідність, а соціально-правове значення їх роботи не шкодить тлумаченню цих працівників в якості людей, котрі визнаються найвищою соціальною цінністю»; 2) »життю та здоров'ю працівників органів прокуратури не загрожують ті чи інші фактори, які обумовлені їх роботою та можуть шкодити їм та їх близьким особам»; 3) »близькі особи працівників органів прокуратури є в належній мірі захищеними, що не дозволяє формуванню тих чи інших умов, за яких на вказаних працівників можливим є тиск, опосередкований неправомірним впливом на їх близьких осіб тощо»; 4) »зазначена група працівників має реальну змогу на законних підставах, безпечно, продуктивно та раціонально виконувати свої трудові (службові) обов'язки, реалізуючи свій трудовий потенціал» [8, с. 121].

Окремо слід зазначити, що соціальний захист також може виконувати й похідну мету. Така може пов'язуватись із формуванням соціально безпечних умов виконання відповідних завдань суб'єктом, до якого застосовуються заходи соціального захисту. Зокрема, В.В. Безусий, аналізуючи особливості соціального захисту держслужбовців, доходе висновку, що соціальний захист таких працівників має важливе публічно-правове значення, адже від такого захисту «безпосередньо залежить ефективність здійснення державного управління» [16, с. 125]. Отже, у цьому сенсі соціальний захист, наприклад, багатодітних сімей сприяє формуванню умов, за яких батьки, які вважаються багатодітними, можуть належним чином виконати свій батьківський обов'язок щодо власних дітей. У свою чергу соціальний захист безробітних дозволяє не лише виправити проблему неможливості отримання соціальних благ у сфері праці та зайнятості безробітної особи, але й також отримання комплексу соціальних благ для членів сім'ї такої особи. Іншими словами, соціальний захист дозволяє вирішити безпосередні та похідні проблеми соціально ризикованого буття людини.

5. *Соціальний захист виконує комплекс завдань, які у своїй сукупності сприяють досягненню мети відповідного захисту*. Щонайперше слід зазначити, що завдання соціального захисту випливають із загальних завдань держави, серед яких є ті, що полягають «у створенні належних умов для людини, щоб вона могла своєю працею забезпечити гідну матеріальну базу для себе і своєї сім'ї» [6, с. 42]. Тобто, «завдання соціального захисту відповідають кожному із обов'язків держави щодо соціального захисту» [11, с. 68]. У зв'язку із цим слід констатувати, що завдання соціального захисту складають собою значний обсяг дій запобігаючих соціальним ризикам та реагуючих на виниклі соціальні ризики дії уповноважених на це суб'єктів.

Аналізуючи позиції учених щодо ключових і похідних завдань соціального захисту [див., напр.: 1; 2; 7; 9–11], можемо дійти висновку, що на сьогоднішній день *систему завдань соціального захисту* доцільно осмислювати у такому вигляді:

1) *завдання соціального захисту щодо формування умов запобігання соціальним ризикам та реагування на такі ризики*. По-перше, до цієї групи завдань слід відносити низку *завдань з упорядкування режиму соціального захисту в державі*. Зокрема, К.Г. Шаповал, розглядаючи завдання правового регулювання соціального захисту доходе думки, що ними охоплюються нормотворчі дії, спрямовані на: захист суб'єкта «від негативного позаправового впливу»; «упорядкування здійснення соціального захисту»; «осучаснення здійснення соціального захисту» [11, с. 70]. У цілому погоджуючись із позицією науковця, зазначимо, що до обсягу завдань з упорядкування режиму соціального захисту можемо віднести, зокрема, наступні: а) закріплення, вдосконалення (без звуження їх змісту) соціальних норм і стандартів; б) створення та затвердження стратегій, концепцій соціального захисту (розвитку законодавства), а також програм виконання таких концептуально-стратегічних актів протягом відповідного періоду з обов'язковим звітуванням про результати здійснення відповідних дій відповідальними за це суб'єктами; в) контроль якості та достатності нормотворчої діяльності, результати якої будуть позначатись на можливостях реалізації особами права на соціальний захист; г) здійснення заходів з моніторингу можливостей осучаснення: стандартів, норм соціального захисту, враховуючи поточні та потенційні соціальні ризики та виклики, а також процес інтеграції держави в світову спільноту загалом та процес євроінтеграції, зокрема; правового статусу суб'єктів соціального права з метою удосконалення їх обсягу прав і обов'язків у соціальній сфері, результа-

том чого буде зменшення соціальних ризиків та збільшення потенціалу режиму соціального захисту в сприянні соціальному захисту загалом; форм, способів і методів соціального захисту.

По-друге, розглядуваною групою завдань соціального захисту охоплюються *завдання з інституційного та організаційно-інституційного забезпечення соціального захисту*. Цілком очевидно, що соціальний захист не може бути об'єктивований лише на основі нормативної та фактичної підстави застосування такого захисту. Саме тому виокремлена підгрупа завдань формування умов запобігання соціальним ризикам та реагування на такі ризики передбачає виконання, наприклад, наступних завдань: а) формування інклюзивного суспільства; б) передбачення в держбюджеті та в місцевих бюджетах й у бюджетах організацій (підприємств, установ) видатків на забезпечення дії режиму соціального захисту;

2) *завдання соціального захисту щодо запобігання соціальним ризикам та реагування на такі ризики*. Цілком очевидно, що наявність якісного законодавства та ефективних інститутів соціального захисту не є достатнім для того, щоби в державі на всіх рівнях досягався належний рівень соціальної безпеки людини і громадянина (груп людей). Саме тому нами вже наголошувалось на тому, що *соціальний захист – це не лише інститути та процес, але й результат, який об'єктивується у такому фундаментальному соціально-правовому феномені, як соціальна безпека*. При цьому відповідний результат є досяжним лише тоді, коли процес досягнення соціального захисту буде спрямованим на виконання множини завдань такого виду захисту, серед яких, зокрема: а) на локальному рівні: створення відповідних людській гідності умов виникнення, перебігу (трансформації) та припинення правовідносин, що позначаються на соціальній безпеці сторін таких правових відносин; б) на загальному рівні: реалізація програм соціального страхування; забезпечення дії пенсійної системи, системи охорони здоров'я, системи освіти (зокрема, професійного навчання, перепідготовки), а також системи ресоціалізації; просування соціальної справедливості та соціальної рівності, а також ідей соціальної солідарності; забезпечення дії правового механізму захисту та відновлення права на соціальний захист та ін.

Аналізуючи зміст наведених завдань соціального захисту, можемо дійти думки, що відповідні завдання в дійсності «є взаємозалежними та лише їх спільна реалізація призведе до досягнення позитивного результату та досягнення мети» [11, с. 70].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Соціальний захист у широкому сенсі може бути інтерпретований як система соціальних стратегій, програм та заходів щодо їх здійснення, спрямованих на забезпечення соціально-правового та соціально-економічного благополуччя окремих осіб, груп осіб та суспільства в цілому. Тобто, соціальний захист громадян є одним із найголовніших завдань соціальної політики (як держави, так і органів місцевої влади, організації), будучи одним з найважливіших інструментів, за допомогою якого здійснюється її реалізація. Дія соціального захисту спрямовується на надання кожному громадянину комплексу можливостей для реалізації ним суб'єктивних прав у соціальній сфері (також у суміжних сферах), а отже – забезпечення гідного рівня життя, який є необхідним для повноцінного соціального життя, розвитку особистості та соціального капіталу й потенціалу особи. При цьому в умовах сьогодення феноменологічна сутність соціального захисту безпосереднім чином корелюється із таким соціально-правовим феноменом, як соціальний ризик. Відповідний зв'язок є закономірним щонайменше з огляду на наступне: 1) соціальний захист, як результат, передбачає настання умов соціальної безпеки, що досягається шляхом попередження соціальних ризиків і викликів, зниження негативного ефекту таких ризиків, а також усунення відповідних ризиків, якщо це є можливим; 2) держава (органи місцевого самоврядування, а також суб'єкти громадянського суспільства) реалізують соціальну функцію на основі вимог принципу соціальної солідарності, вимоги якого не дозволяють ігнорувати те, що в рамках реалізації соціальної функції, метою якої є забезпечення належної міри соціальної безпеки на відповідному (на національному, місцевому, організаційному) рівні, певні особи чи групи осіб залишатимуться у складній життєвій ситуації чи знаходитимуться в зоні ризику потрапляння в такі життєві обставини.

У подальших наукових дослідженнях, присвячених з'ясуванню сутності соціального захисту, пропонується: 1) зосередити увагу на змісті юридичного механізму соціального захисту; 2) з'ясувати підстави та умови соціального захисту крізь призму теорії соціального ризику; 3) окреслити основні принципи соціального захисту, а також вимоги щодо нормативно-правового та інституційного забезпечення режиму соціального захисту, які випливають з цих принципів.

Список використаних джерел:

1. Барсук М.А. Загальні та спеціальні завдання соціального захисту суддів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 462-466. doi:10.24144/2788-6018.2023.03.84.
2. Безусий В.В. Завдання соціального захисту державних службовців. *Соціальне право*. 2019. № 2. С. 21–27.
3. Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми: монографія. Донецьк: Янпрі, 2001. 209 с.
4. Єрмоловська О.Ю. Соціальний захист як фактор стабілізації життєвого рівня населення в умовах трансформаційної економіки: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.09.03. Харків, 1996. 21 с.
5. Ігнатенко К.В. Соціальний захист дітей в діяльності державних організацій на сході України. *Social Work and Education*. 2021. Vol. 8 (3). P. 329–340. doi:10.25128/2520-6230.21.3.2.
6. Маковський Д.В. Соціальні гарантії особового складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2022. 190 с.
7. Матюрін І.В. Цілі та завдання соціального захисту військовослужбовців в умовах реформування збройних сил та правоохоронних органів України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. Вип. 23. С. 124–129.
8. Омельяненко Є.П. Принципи соціального захисту працівників органів прокуратури України. *Соціальне право*. 2021. № 3. С. 120–126. doi:10.32751/2617-5967-2021-03-14.
9. Павліченко О.В. Завдання соціального захисту жінок в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 76–85.
10. Соколов В.М. Завдання соціальної безпеки державних службовців. *Юридична наука*. 2020. № 10 (112). С. 84–92. doi:10.32844/2222-5374-2020-112-10.11.
11. Шаповал К.Г. Завдання соціального захисту державних службовців. *Соціальне право*. 2021. № 1. С. 68-73.
12. Гриненко А.М. Соціальна політика: сутнісно-концептуальний аспект. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2008. № 32. С. 78–81.
13. Хом'як Н.В. Формування системи соціального захисту сільського населення в радіоактивних забруднених районах: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.09.03. Київ, 1996. 20 с.
14. Гладкий В.В. Щодо гідної праці суддів в Україні. *Проблеми розвитку соціально-трудових прав та профспілкового руху в Україні*: матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 травня 2020 р.). Харків: ХНУВС, 2020. С. 280–284. doi:10.5281/zenodo.3816602.
15. Павліченко О.В. Мета соціального захисту жінок-працівниць Держпродспоживслужби. *Соціальне право*. 2021. № 2. С. 63–69.
16. Безусий В.В. Рівні (види) соціального захисту державних службовців в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 57, Т. 1. С. 124–128.

УДК 349.3:364.334
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.50

ДО ПИТАННЯ ОБ'ЄКТА ПРАВОВІДНОСИН ІЗ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ НА ВИПАДОК БЕЗРОБІТТЯ

Гапочка В.М.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету і
мені Ярослава Мудрого

Гапочка В.М. До питання об'єкта правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Одним із актуальних питань сьогодення є соціальний захист безробітних, який є різноманітним і може бути зведений до декількох організаційно-правових форм. Однією з організаційно-правових форма соціального захисту безробітних є загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. яке впорядковується правом, у результаті чого виникають правовідносини у відповідній царині. Метою статті є з'ясування об'єкту правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування у випадку безробіття, який має ключове значення у структурі таких правовідносин. Зроблено висновок, що об'єктом правовідносин є те, з приводу чого їх суб'єкти здійснюють свої суб'єктивні права й юридичні обов'язки. Основне призначення об'єкта полягає в тому, що він дає змогу з'ясувати, з приводу чого виникають правовідносини, на що має бути спрямовано їх правове регулювання, які прийоми і способи останнього доцільно використовувати для задоволення інтересів і потреб фізичних чи юридичних осіб. Від того, наскільки повно і правильно буде визначено об'єкт, залежить не тільки поведінка суб'єктів правовідносин, а й досягнення кінцевої мети останніх. Об'єктами правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття є (а) соціально-страхові допомоги і (б) соціально-страхові послуги. Соціально-страхова допомога – це періодична або одноразова грошова виплата в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, що здійснюється страховиком у разі безробіття або смерті безробітного чи особи, яка перебувала на його утриманні. Соціально-страхові послуги – це заходи, що надаються в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, які спрямовані на окремих осіб чи їх групи, які перебувають у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і не можуть самостійно її подолати, з метою поліпшення їх життєдіяльності, соціальної адаптації й повернення до повноцінного життя.

Ключові слова: ринок праці, держава, безробіття, соціальний захист, соціальне страхування, об'єкт, допомоги, послуги.

Hapochka V.M. On the issue of the object of legal relations from the mandatory state social insurance in case of unemployment.

One of the urgent issues of today is the social protection of the unemployed, which is diverse and can be reduced to several organizational and legal forms. One of the organizational and legal forms of social protection of the unemployed is the mandatory state social insurance in case of unemployment. which is regulated by law, as a result of which legal relations arise in the relevant area. The purpose of the article is to clarify the object of legal relations from mandatory state social insurance in case of unemployment, which is of key importance in the structure of such legal relations. It was concluded that the object of legal relations is what their subjects exercise their subjective rights and legal obligations. The main purpose of the object is that it makes it possible to find out about what legal relations arise, what their legal regulation should be aimed at, what techniques and methods of the latter should be used to satisfy the interests and needs of individuals or legal entities. Not only the behavior of the subjects of legal relations, but also the achievement of the latter's ultimate goal depends on how fully and correctly the object will be defined. The

objects of legal relations from the mandatory state social insurance in case of unemployment are (a) social insurance benefits and (b) social insurance services. Social insurance benefit is a periodic or one-time cash payment in the system of mandatory state social insurance in case of unemployment, which is provided by the insurer in the event of unemployment or death of an unemployed person or a person who was dependent on him. Social insurance services are measures provided in the system of mandatory state social insurance in case of unemployment, which are aimed at individuals or their groups who are in a difficult life situation due to unemployment and cannot overcome it on their own, with the aim of improving their life activities, social adaptation and return to a full-fledged life.

Key words: labor market, state, unemployment, social protection, social insurance, object, assistance, services

Постановка проблеми. Значиме місце сьогодні відведено загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на випадок безробіття. Оскільки внаслідок дій російського агресора мільйони українців були змушені залишити свої домівки, роботу. Загалом феномен безробіття є найбільш гострою проблемою, з якою стикається сьогодні населення України. Якщо раніше причиною такого розповсюдженого явища була неефективність використання робочої сили в минулому і відсутність економічних умов, які б дали змогу людям застосовувати свої навички у продуктивній роботі за гідну плату, то сьогодні війна. І сьогодні безробіття в Україні набуває масового характеру та складає реальну загрозу для державного та суспільного благополуччя. Тому одним із актуальних питань сьогодення є соціальний захист безробітних, який є різноманітним і може бути зведений до декількох організаційно-правових форм. При цьому слід пам'ятати, що організаційно-правові форми соціального захисту постійно трансформуються й наповнюються новим змістом. Однак чітке і зрозуміле їх визначення є підставою й гарантією своєчасної й у повному обсязі реалізації людиною конституційного права на такий захист. Однією з організаційно-правових форма соціального захисту безробітних є загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Цей вид страхування становить собою систему прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших передбачених законом випадках за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом (ст. 1 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. [1]). Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття впорядковується правом, у результаті чого виникають правовідносини у відповідній царині.

Стан опрацювання. Питанням загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття приділяли увагу у своїх наукових працях В. Андріїв, О. Арсентьєва, А. Горобець, О. Москаленко, С. Синчук, О. Тищенко, Л. Шумна, О. Ярошенко та ін. Однак, незважаючи на їх відчутний доробок, багато питань потребує свого додаткового дослідження, зокрема, правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Метою статті є з'ясування об'єкту правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування у випадку безробіття, який має ключове значення у структурі таких правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття нами у попередніх публікаціях було розглянуто як урегульовану законодавством систему відносин між його суб'єктами, що передбачає при настанні страхового випадку надання страховиком застрахованій особі матеріального забезпечення на випадок безробіття і соціальних послуг за рахунок коштів спеціалізованого фонду, що формуються страхувальниками шляхом сплати страхових внесків. Підставою виникнення таких правовідносин названо юридичний факт-стан для працюючого, тобто бути застрахованим, який виникає в момент допуску його до роботу після укладення з ним трудового договору [2].

У структурі правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття їх об'єкт має ключове значення, оскільки саме він визначає особливу природу зазначених правовідносин, відмежовуючи їх від інших видів у царині соціального забезпечення. Це зумовлено тим, що вказані правовідносини формуються відповідно до тих чи інших предметів людської діяльності, а інтереси суб'єктів, які сприяють виникненню таких правовідносин, мають місце саме у предметній сфері соціального життя. Безоб'єктних правовідносин, апріорі, бути не

може. Як зазначав ще Г.Ф. Шершеневич, об'єкт права становить суттєвий момент, тому що лише він виправдовує існування юридичних відносин. Отже, на думку вченого, безоб'єктні права є такими ж малоймовірними, як і права безсуб'єктні [3, с. 588].

Об'єктом правовідносин є те, з приводу чого його суб'єкти здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Основне його призначення полягає у тому, що він дає змогу з'ясувати, з приводу чого виникають правовідносини, на що має бути спрямовано правове регулювання, які прийоми і способи останнього доцільно використати для задоволення інтересів і потреб фізичних чи юридичних осіб. Від того, наскільки повно і правильно буде визначено об'єкт, залежить не тільки поведінка суб'єктів правовідносин, а й досягнення кінцевої мети останніх.

П.М. Рабінович виокремлює такі 2 групи об'єктів правовідносин: (а) матеріальні – фізичний стан людини, фізичні дії уповноваженого суб'єкта, фізичні дії зобов'язаного суб'єкта, речі (засоби виробництва, предмети споживання, гроші тощо), стан природних об'єктів, явищ і (б) нематеріальні – морально-психологічний стан людини, певні соціальні властивості й риси об'єднань, спільностей, духовні цінності [4, с. 73].

У той же час поведінка людей не може розглядатися як об'єкт правовідносин, оскільки вона може бути об'єктом виключно правового регулювання і впливу правових норм. Саме такий підхід знайшов відбиття у чинному соціально-страховому законодавстві.

Об'єкт правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття слід відрізняти від об'єкта страхування на випадок безробіття. Якщо першим є те, з приводу чого суб'єкти вступили у вказані правовідносини, то другим – страховий випадок, з настанням якого в застрахованої особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення на випадок безробіття й надання соціальних послуг.

Об'єктами правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття виступають соціально-страхові допомоги й соціально-страхові послуги. Соціально-страхова допомога – це періодична або одноразова грошова виплата в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, яка здійснюється страховиком у разі безробіття або смерті безробітного чи особи, яка перебувала на його утриманні. Соціально-страхова послуга – це заходи, які надаються в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття і які спрямовані на окремих осіб чи їх групи, які перебувають у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і не можуть самостійно її подолати, з метою поліпшення їх життєдіяльності, соціальної адаптації й повернення до повноцінного життя.

Саме завдяки можливості безробітних отримувати допомогу по безробіттю і соціальні послуги, що спрямованні на його подолання, реалізується конституційне право громадян на соціальний захист і проявляється соціальна функція держави. Так, держава як політичний інститут у суспільстві відіграє важливу роль у організації та спрямуванні суспільного життя в усіх його сферах, у тому числі, й у соціальному забезпеченні, оскільки державні веління можуть забезпечуватися силою державно-владного примусу та носять ознаки загальнообов'язковості. Першочерговим завданням держави є забезпечення соціального захисту свого населення та створення умов для достатнього життєвого рівня людини в державі. Право на соціальний захист відноситься до найважливіших прав особи, яке повинно визнаватися та гарантуватися на рівні держави. Низка статей (наприклад, 3, 36, 44, 46, 47, 48 Основного Закону [5]) містять положення, які закріплюють засади соціального захисту населення. Водночас ефективність реалізації соціального напрямку розвитку держави напряму залежить від її політики, яка повинна бути спрямована на забезпечення соціальних прав усіх людей, які проживають у нашій державі.

Як науковий, так і практичний інтерес викликає еволюція видів матеріального забезпечення й соціальних послуг у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Так, за першою редакцією Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [6] видами матеріального забезпечення визнаються допомоги: (а) по безробіттю, в тому числі одноразова її виплата, для організації безробітною особою підприємницької діяльності; (б) по частковому безробіттю; (в) матеріальна в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного; (г) матеріальна по безробіттю, одноразова матеріальна безробітній особі та непрацездатним, які перебувають на її утриманні; (д) на поховання в разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні. Видами соціальних послуг є: а) професійна підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації і профорієнтація; б) пошук підходящої роботи і сприяння у працевлаштуванні, в тому числі шляхом надання

роботодавцеві дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних і фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних; в) інформаційні й консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Із 25 грудня 2008 р. перелік видів соціальних послуг став мати такий вигляд: – професійна підготовка, перепідготовка або підвищення кваліфікації у професійно-технічних і вищих навчальних закладах, у тому числі в навчальних закладах державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах та організаціях; – профорієнтація безробітних суб'єктів; – пошук підходящої роботи і сприяння у працевлаштуванні, в тому числі шляхом надання роботодавцеві дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування осіб, не маючих роботи; – фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку; – інформаційні й консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Із прийняттям 5 липня 2012 р. Закону України «Про зайнятість населення» [7] видами забезпечення стали вважатися допомога по безробіттю, в тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності, й допомога на поховання в разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні. У той же час видами соціальних послуг є: (а) професійна підготовка, перепідготовка або підвищення кваліфікації у безробітних професійно-технічних і вищих навчальних закладах, у тому числі в навчальних закладах державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах, організаціях; (б) профорієнтація безробітних осіб; (в) пошук підходящої роботи і сприяння у працевлаштуванні, в тому числі шляхом організації громадських робіт для безробітних; (г) надання компенсації роботодавцям, які працевлаштовують громадян, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню; (д) надання компенсації роботодавцям – суб'єктам малого підприємництва, які працевлаштовують безробітних; (е) надання громадянам у віці понад 45 років, страховий стаж яких становить не менше 15 років, ваучера для підтримання їх конкурентоспроможності шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями і спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності; (є) надання інформаційних і консультаційних послуг, пов'язаних із працевлаштуванням.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб» від 5 березня 2015 р. [8] передбачив надання соціальних послуг у формі здійснення заходів сприяння зайнятості внутрішньо переміщених осіб.

І сьогодні в умовах війни, яку розв'язала російська федерація, продовжується соціальна політики держави, спрямована на забезпечення соціальних прав. Так, 29 жовтня набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці» від 21 вересня 2022 року № 2622–IX, яким удосконалено положення законодавчих актів щодо виплати допомоги по безробіттю, сприяння зайнятості населення.

Відповідно до Закону право на допомогу по безробіттю залежно від страхового стажу мають застраховані особи, визнані безробітними, страховий стаж яких протягом 12 місяців, що передували реєстрації особи як безробітної, становить не менше ніж сім місяців за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування. Також право на допомогу по безробіттю зберігається в разі настання перерви страхового стажу з поважних причин, якщо особа протягом місяця після закінчення цієї перерви зареєструвалась як безробітна. Такими поважними причинами є: навчання в закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, клінічній ординатурі, асистентурі-стажуванні, аспірантурі, докторантурі з денною або дуальною формою здобуття освіти; строкова військова служба; здійснення догляду непрацюючою працездатною особою за особою з інвалідністю I групи або дитиною з інвалідністю віком до 18 років, а також за пенсіонером, який за експертним медичним висновком потребує постійного стороннього догляду; періоди зайнятості на тимчасово окупованій території України чи в районах проведення антитерористичної операції та здійснення заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, що за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування не підтверджуються сплатою єдиного внеску; інші поважні причини, передбачені законодавством України.

Розмір допомоги по безробіттю застрахованим особам визначається у відсотках до їхньої середньої заробітної плати (доходу), залежно від страхового стажу: до 3 років – 50 %; від 3 до 6 років – 55 %; від 6 до 12 років – 60 %; від 12 до 18 років – 65 %; від 18 до 24 років – 70 %; від 24 до 30 років

– 75 %; понад 30 років – 80 %. Однак не менше ніж мінімальний розмір допомоги по безробіттю, встановлений правлінням Фонду для відповідної категорії осіб. Важливо, що на період воєнного стану максимальний розмір допомоги по безробіттю не може перевищувати розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня календарного року. У 2022 році – це 6500 гривень [9].

Також Урядом затверджено бюджет Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття на 2023 рік, в якому передбачені видатки на реалізацію активних програм зайнятості та надання українцям мікрогрантів на започаткування і розвиток власної справи. Як зазначає Перший віце-прем'єр-міністр – Міністр економіки України Юлія Свириденко «прийняття бюджету Фонду дозволить забезпечити виплату матеріального забезпечення і надання послуг, передбачених законодавством про зайнятість населення і загальнообов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття. Також з цього фонду у 2023 році фінансуватиметься надання мікрогрантів на створення або розвиток власного бізнесу за урядовою програмою єРобота, що спрямована на активізацію підприємництва та сприяння зайнятості населення». Для тих, хто опинився без роботи, фонд фінансує виплату допомоги по безробіттю; отримання послуг з професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації або профорієнтації, а також послуг з пошуку підходящої роботи та інших заходів зі сприяння у працевлаштуванні. Для роботодавців з фонду виплачують компенсацію витрат на нові робочі місця; компенсацію єдиного внеску на загальнообов'язкове Державне соціальне страхування за працевлаштування безробітних на оплату праці, в тому числі за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб; виплату допомоги по частковому безробіттю [10].

Висновок. Отже, об'єктом правовідносин є те, з приводу чого їх суб'єкти здійснюють свої суб'єктивні права й юридичні обов'язки. Основне призначення об'єкта полягає в тому, що він дає змогу з'ясувати, з приводу чого виникають правовідносини, на що має бути спрямовано їх правове регулювання, які прийоми і способи останнього доцільно використовувати для задоволення інтересів і потреб фізичних чи юридичних осіб. Від того, наскільки повно і правильно буде визначено об'єкт, залежить не тільки поведінка суб'єктів правовідносин, а й досягнення кінцевої мети останніх.

Об'єктами правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття є (а) соціально-страхові допомоги і (б) соціально-страхові послуги. Соціально-страхова допомога – це періодична або одноразова грошова виплата в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, що здійснюється страховиком у разі безробіття або смерті безробітного чи особи, яка перебувала на його утриманні. Соціально-страхові послуги – це заходи, що надаються в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, які спрямовані на окремих осіб чи їх групи, які перебувають у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і не можуть самостійно її подолати, з метою поліпшення їх життєдіяльності, соціальної адаптації й повернення до повноцінного життя.

Список використаних джерел:

1. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.1998 № 16/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 23. Ст. 121.
2. Гапочка В.М. До питання про правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. *Соціальне право*. 2022. № 3. С. 43–49. https://soclaw.com.ua/index.php/journal/article/view/1019/632.
3. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Санкт-Петербург: Типограф. Бр. Башмаковых, 1912. Т. 1. Вып. 4. С. 699–805.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 6-те вид. Харків: Консум, 2002. 160 с.
5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
6. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 02.03.2000 № 1533-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 22. Ст. 171.
7. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Ст. 243.
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 05.03.2015 № 245-VIII. *Відомості Верховної Ради*

України. 2015. № 21. Ст. 140.
9. Допомога по безробіттю: нові правила. URL: https://law-in-war.org/dopomoga-po-bezrobittyu-novi-pravyla/.
10. Уряд затвердив бюджет Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття на 2023 рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyv-biudzhet-fondu-zahalnooboviazkovoho-derzhavnoho-sotsialnoho-strakhuvannia-na-vypadok-bezrobittia-na-2023-rik.

УДК 349.22:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.51

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ НА УМОВАХ ВНУТРІШНЬОГО СУМІСНИЦТВА

Гук Б.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4992-9745
e-mail: bogdanmguk@gmail.com

Гук Б.М. Сучасні проблеми правового регулювання викладацької діяльності керівника закладу вищої освіти України на умовах внутрішнього сумісництва.

У статті досліджено проблемні аспекти механізму правового регулювання викладацької діяльності керівника закладу вищої освіти України. Актуальність порушеної проблеми обґрунтовується законодавчими змінами механізму правового регулювання трудових відносин на умовах сумісництва. Проаналізовано правові можливості керівника закладу вищої освіти III-IV рівня акредитації одночасно займати іншу посаду науково-педагогічного працівника за внутрішнім сумісництвом. Звернуто увагу на новітні законодавчі вимоги щодо особливостей укладання трудового договору на умовах сумісництва. Розглянуто доктринальні підходи, матеріали судової практики, роз'яснення уповноважених державних органів щодо права керівника закладу освіти на викладацьку діяльність у робочий час. Акцентовано увагу на особливостях правового статусу керівника закладу вищої освіти, проаналізовано наукові підходи до змісту дефініцій «науково-педагогічний працівник», «науково-педагогічна діяльність», «конфлікт інтересів».

Сформовано власні погляди на зміст окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції щодо наявності конфлікту інтересів у керівника закладу вищої освіти у випадках зайняття ним посади професора кафедри. Звернуто увагу на загрозу виникнення ознак непрямої дискримінації керівника закладу вищої освіти у випадку обмеження його права на викладацьку діяльність, втрати потенційних можливостей подальшого наукового зростання, підвищення рівня його кваліфікації як викладача і науковця.

Обґрунтовано висновок, що керівник закладу вищої освіти не тільки має право, але й зобов'язаний займатися викладацькою і науковою діяльністю, навіть у робочий час і неодмінно у закладі освіти, який він очолює. Підкреслено, що позбавлення керівника закладу вищої освіти права на викладацьку чи наукову діяльність на умовах сумісництва негативно вплине на реалізацію основного завдання закладу вищої освіти – провадження на високому рівні освітньої та наукової діяльності.

Ключові слова: керівник, заклад вищої освіти; конфлікт інтересів; науково-педагогічний працівник; науково-педагогічна діяльність, трудовий договір; сумісництво.

Huk B.M. Current issues of legal regulation of the teaching activity of the head of a higher education institution in Ukraine under the conditions of concurrent employment.

The article examines certain aspects of the realization of the right of the head of a higher education institution of Ukraine to carry out teaching activities under the conditions of concurrent employment. The relevance of the raised issue is substantiated by legislative changes to the mechanism of legal regulation of labour relations under conditions of concurrent employment. The legal possibilities of the head of a higher education institution of the III-IV level of accreditation to simultaneously occupy another position of a scientific and pedagogical employee on an internal co-employment basis are analysed. Attention is drawn to the latest legislative requirements regarding the peculiarities of concluding an employment contract under

the conditions of concurrent employment. Doctrinal approaches, materials of court practice, explanations of authorized state bodies regarding the right of the head of an educational institution to teaching activities during working hours are considered. Attention is focused on the peculiarities of the legal status of the head of a higher education institution, scientific approaches to the content of the definitions «scientific and pedagogical employee», «scientific and pedagogical activity», «conflict of interests», etc. are analysed.

Formed own views on the content of certain provisions of the Law of Ukraine "On the Prevention of Corruption", clarification of the National Agency for the Prevention of Corruption regarding the existence of a conflict of interests for the head of a higher education institution in cases where he occupies the position of professor of the department. Attention is drawn to the threat of signs of indirect discrimination of the head of a higher education institution in the case of limiting his right to part-time teaching, loss of potential opportunities for further scientific growth, and improvement of his qualifications as a teacher and scientist.

The conclusion is substantiated that the head of a higher education institution not only has the right, but is also obliged to engage in teaching and research activities, even during working hours, and necessarily in the educational institution he heads. It is emphasized that depriving the head of a higher education institution of the right to teaching or scientific activity under conditions of concurrent employment will negatively affect the implementation of the main task of the higher education institution – conducting educational and scientific activities at a high level.

Key words: head of institution, higher education institution; conflict of interests; scientific and pedagogical employee; scientific and pedagogical activity, labour contract; concurrent employment.

Постановка проблеми. В умовах реформування вищої школи, пошуку новітніх шляхів удосконалення системи освітнього й наукового процесів, підвищення якості вищої освіти на новому рівні актуалізується питання дотримання вимог законодавства про працю України під час укладання трудових договорів із викладацьким складом закладів вищої освіти III-IV рівня акредитації (далі – ЗВО). Особливостями правового регулювання трудових відносин науково-педагогічних працівників є те, що його механізм унормований не тільки Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП України), але й відповідними нормами законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», а також низкою інших законів і підзаконних нормативно-правових актів, які різною мірою впливають на кадрове забезпечення освітнього процесу. Із внесенням змін до ст. 102-1 КЗпП України, втратою чинності постанови Кабінету Міністрів України від 03 квітня 1993 р. № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», а також наказу Мінпраці, Мін'юсту і Мінфіну від 28 червня 1993 р. № 43 «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ та організацій» виникли певні колізії та прогалини у механізмі правового регулювання роботи за сумісництвом науково-педагогічних працівників. Загострили цю проблему й оновлені Методичні рекомендацій Національного агентства з питань запобігання корупції від 21.10.2022 № 13, окремі положення яких указують на виникнення потенційного конфлікту інтересів у керівника закладу вищої освіти у випадку здійснення ним викладацької діяльності на умовах внутрішнього сумісництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти діяльності науково-педагогічних працівників досліджували Барабаш Г.О., Бойчук Ю.Д., Боярська-Хоменко А.В., Венедиктов В.С., Іншин М.І., Красюк Т.В., Шаповал Р.В. інші науковці. Проте малодослідженими залишаються теоретичні та практичні аспекти реалізації права на викладацьку роботу за сумісництвом керівника закладу вищої освіти, особливо в умовах посилення антикорупційних заходів.

Метою статті є дослідження сучасного механізму правового регулювання викладацької діяльності на умовах сумісництва керівника ЗВО, пошук шляхів щодо реалізації ним без будь-яких обмежень конституційних гарантій щодо рівності прав і свобод громадянина.

Виклад основного матеріалу. Гарантовані Конституцією України рівні права і свободи громадянина [1, ст. 24], право кожного громадянина на працю і рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності [1, ст. 43] дозволяє кожній дієздатній фізичній особі у законний спосіб на свій власний розсуд вступати у трудові відносини з будь-яким суб'єктом господарювання. На цій основі КЗпП України закріпив право фізичної особи на реалізацію своїх здібностей до продуктивної праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін [2, ч. 2 ст. 21]. Такі відносини за двома і більше трудовими договорами законодавець

називає сумісництвом, тобто виконання працівником, крім основної, іншої оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому самому або іншому підприємстві, установі, організації або у роботодавця-фізичної особи [2, ст. 102-1]. Із цього випливає, що обов'язковою правовою підставою для реалізації права на роботу за сумісництвом повинно бути укладання іншого трудового договору, незалежного від трудового договору за основним місцем роботи. У той же час законодавець застерігає, що така робота має виконуватися у вільний від основної роботи час.

Прийняття нової редакції статті 102-1 КЗпП України спричинило скасування постанови Кабінету Міністрів України від 03 квітня 1993 р. № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» [3] і, закономірно, наказу Мінпраці, Мін'юсту і Мінфіну України від 28 червня 1993 р. № 43 «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ та організацій» [4]. Саме два останні нормативні акти тривалий час на підзаконному рівні регулювали особливості трудових відносин на умовах сумісництва і працівників закладів освіти, були одним із елементів механізму правового регулювання для укладання трудових договорів за сумісництвом або з погодинною оплатою праці для науково-педагогічних працівників.

У свою чергу, Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) 21.10.2022 прийняло оновлені «Методичні рекомендації щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, дотримання обмежень щодо запобігання корупції» за № 13 (далі – Методичні рекомендації), окремі положення (приклади) яких стосуються і викладацької роботи керівника ЗВО за сумісництвом. На думку НАЗК, у випадках зайняття ректором університету одночасно посади професора кафедри цього ж університету чи іншої посади в університеті, у ректора виникає потенційний конфлікт інтересів [5, п. 14.1.4]. Безперечною є позиція НАЗК щодо виникнення конфлікту інтересів у випадку зайняття ректором іншої керівної посади в університеті, тобто посади, яка має управлінський характер, наприклад, посади завідувача кафедри. Таке положення узгоджується із Законом України «Про вищу освіту», відповідно до якого будь-яка особа у закладі вищої освіти не може одночасно займати дві та більше посад, що передбачають виконання адміністративно-управлінських функцій [6, ч. 13 ст. 55]. Але, видаються спірними приведені у Методичних рекомендаціях приклади наявності приватної зацікавленості у викладацькій роботі ректора університету, виникнення, у зв'язку з цим, у нього потенційного конфлікту інтересів, запровадження шляхів його урегулювання, що викликало закономірну дискусію наукової спільноти і громадських організацій.

Детальний аналіз Методичних рекомендацій показує, що в окремих положеннях дійсно проглядається спрямованість на пошук конфлікту інтересів у випадках здійснення викладацької діяльності керівником ЗВО, зароджується спроба позбавити його права на викладацьку і наукову діяльність за сумісництвом через можливе виникнення конфлікту інтересів. Такі підходи НАЗК до пошуку конфлікту інтересів у діяльності керівника ЗВО, на нашу думку, суперечать низці положень законодавства України, судової практики, відповідних офіційних роз'яснень окремих державних органів, на чому й акцентує увагу наукова спільнота.

Спілка ректорів закладів вищої освіти України у листі до Міністра освіти і науки України звертає увагу на помилковість та упередженість трактування НАЗК окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», «фактичну заборону керівникам закладів освіти займатися викладацькою діяльністю через уявний конфлікт інтересів», що «порушує права викладачів та суперечить інтересам студентів і держави» [7]. Центральний комітет профспілки працівників освіти і науки України пропонує Міністерству освіти і науки України, Уряду і профільному комітету Верховної Ради України відновити перелік робіт, які не вважалися сумісництвом, і підкреслює «неможливість виконання педагогічної роботи на умовах сумісництва поза основною роботою через збіг часу за основною роботою з розкладом занять, керівництвом аспірантами, кафедрами тощо» [8]. Мінекономіки України у відповіді на звернення Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій зазначає, зокрема, що викладацька робота за сумісництвом залежно від її характеру і за погодженням з роботодавцем, може здійснюватися як в основний робочий час, так і за його межами, а також за змінним графіком при встановленні гнучкого режиму робочого часу [9]. Подібну позицію ще раніше сформулювало і Міністерство юстиції України, яке за результатами аналізу чинного на той час Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» дійшло до висновку, що «…обмеження щодо зайняття викладацькою діяльністю виключно в позаробочий

час не поширюється на осіб, що займають посади керівників навчальних закладів та їхніх заступників» [10].

Подібні точки зору щодо правової можливості керівника ЗВО займатися викладацькою діяльністю підтверджуються при дослідженні сутності його правового статусу, понять «науково-педагогічний працівник», «науково-педагогічна діяльність», «викладацька діяльність», «конфлікт інтересів» тощо. Через відсутність нормативного визначення категорії «правовий статус керівника» для характеристики цього поняття і його змісту можна взяти за основу окремі з наукових дефініцій. В теорії права визначається, що правовий статус – це закріплене правове положення фізичних та юридичних осіб у певній системі суспільних відносин, а елементами його структури є, зокрема, основні права, свободи та обов'язки, законні інтереси, відповідальність [11, с. 202.]. У структурі правового статусу фізичної особи А. Стрельников виділяє спеціальний адміністративно-правовий статус як «сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків фізичної особи, які реалізуються в адміністративних правовідносинах, характеризуються особливостями та специфікою конкретної суспільно-державної, виробничо-господарської, трудової чи соціальної діяльності людини і громадянина, що в цілому впливають на правове становище такої особи» [12, с. 63]. Саме таке правове положення нині займає керівник ЗВО, який наділений спеціальними повноваженнями безпосереднього управління діяльністю закладу освіти, а «…його права, обов'язки та відповідальність визначаються законодавством і статутом закладу вищої освіти» [6, ч. 1 ст. 34].

Закон України «Про вищу освіту» у зміст правового статусу керівника ЗВО вкладає цілу низку повноважень, особливості відповідальності, звітності тощо. До повноважень керівника віднесена, зокрема, організація діяльності закладу, здійснення контролю за виконанням навчальних планів і програм навчальних дисциплін, якістю роботи педагогічних, науково-педагогічних, наукових та інших працівників, інші передбачені статутом повноваження [6, ч. 3 ст. 34]. На цьому, власне, й акцентується увага у Рекомендаціях НАЗК, але без урахування інших особливостей діяльності керівника ЗВО. Так НАЗК не враховує, що зайняття ректором університету посади професора чи іншої посади науково-педагогічного працівника кафедри (викладач, доцент) на умовах внутрішнього сумісництва, не містить жодних управлінських повноважень, а за своєю функціональною спрямованістю посада професора передбачає лише викладацьку (педагогічну) чи наукову діяльність.

Ми поділяємо сучасні погляди науковців, зокрема у тому, що «керівник закладу освіти повинен планувати всю свою діяльність відповідно до визначених і запланованих результатів освіти, щоб забезпечувати реалізацію освітнього процесу з урахуванням соціальної демократії, методики навчання, вільного доступу до знань, що сприяє розвитку особистості здобувачів» [13, с. 10]. У цьому контексті варто звернути увагу і на окремі особливі вимоги законодавства щодо правової можливості претендувати на посаду керівника ЗВО. Однією з вимог до кандидатури на посаду керівника закладу вищої освіти III-IV рівня акредитації є наявність вченого звання та наукового ступеня, а також стажу роботи на посадах науково-педагогічних працівників не менше як 10 років [6, ч. 1 ст. 42]. Тим самим законодавець підкреслює, що кандидат на посаду керівника ЗВО повинен бути насамперед науково-педагогічним працівником з відповідним стажем і досвідом саме науково-педагогічної роботи, а її змістом, на нашу думку, має бути перш за все практична викладацька діяльність, яка не може перериватися і після зайняття посади керівника закладу вищої освіти.

У науці постійно точаться дискусії щодо змісту дефініцій «науково-педагогічний працівник» і «науково-педагогічна діяльність». У контексті нашого дослідження можна в цілому погодитися із доктринальним визначенням Т. Красюк, що «науково-педагогічним працівником є особа, яка за основним місцем роботи або на умовах сумісництва у вищих навчальних закладах третього і четвертого рівнів акредитації професійно займається педагогічною діяльністю» [14, с. 14]. Практично таке визначення, з деякими уточненнями, нині сформульовано у Законі України «Про вищу освіту», відповідно до якого «науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місце роботи у закладах вищої освіти провадять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну), мистецьку та організаційну діяльність» [6, ч. 1 ст. 53]. У свою чергу, Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначає, що науково-педагогічний працівник – це вчений, який відповідно до трудового договору в університеті професійно провадить педагогічну та наукову або науково-педагогічну діяльність [15, п. 25 ч. 1 ст. 1]. Правову позицію щодо змісту дефініції «науково-педагогічна діяльність» сформулював і Конституційний Суд України, підкресливши, зокрема, що наукова і викладацька діяльність спрямована на одержання, поширення, використання нових знань, фахових

навичок, їх практичне застосування [16, п. 3.2.2]. На таких елементах науково-педагогічної діяльності справедливо акцентує увагу й НАЗК у р. 9 Методичних рекомендацій [5].

Зазначені наукові й нормативні положення дають підстави стверджувати, що обов'язковою складовою науково-педагогічної діяльності є навчальна, викладацька робота, яка передбачає формування знань та інших компетентностей у здобувачів вищої освіти. Суб'єктом такої діяльності є науково-педагогічний працівник, зокрема й керівник ЗВО, який на підставі відповідного трудового договору на умовах сумісництва здійснює викладацьку діяльність. З цього випливає, що однією з умов набуття статусу науково-педагогічного працівника, є викладацька чи наукова діяльність за окремим трудовим договором. Таке положення узгоджується з вимогою законодавства України про працю, відповідно до якого особа не може бути допущена до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням роботодавця [2, ч. 4 ст. 24].

З огляду на такі положення можна стверджувати, що керівник ЗВО поряд з організаційною (адміністративною) роботою не тільки має право, а й зобов'язаний займатися викладацькою чи науковою діяльністю за окремим трудовим договором на умовах сумісництва. До цього його спонукає і норма Закону України «Про вищу освіту», яка відносить науково-педагогічних працівників до учасників освітнього процесу [6, п. 1 ч. 1 ст. 52]. Змістом освітнього процесу є інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, що провадиться у закладі вищої освіти через систему науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей у осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості [6, ч. 1 ст. 47]. Таку роботу керівник ЗВО може виконувати тільки при безпосередньому спілкуванні зі здобувачами вищої освіти на лекційних чи інших видах занять, які, як правило, збігаються з основним робочим часом керівника. Отже, напрошується висновок, що керівник ЗВО зобов'язаний займатися викладацькою чи науковою діяльністю й неодмінно в закладі освіти, який він очолює і за діяльність якого несе особисту відповідальність. Без особистої участі в освітньому чи науковому процесі, безпосереднього спілкування зі здобувачами вищої освіти керівник віддаляється від проблем навчання і наукових досліджень, а стає лише менеджером, господарником із суто управлінськими функціями. Така звуженість функційної діяльності керівника ЗВО, втрата прямих зв'язків зі здобувачами вищої освіти може негативно вплинути на реалізацію основного завдання закладу вищої освіти – «провадження на високому рівні освітньої діяльності, яка забезпечує здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за обраними спеціальностями» [6, п. 1, ч. 1 ст. 26].

У спробах запровадити заходи зовнішнього контролю за виконанням керівником ЗВО ним своїх управлінських повноважень, поєднаних з викладацькою діяльністю за сумісництвом через можливість виникнення потенційного конфлікту інтересів, проглядаються елементи дискримінаційних трудових умов у порівнянні з іншими категоріями науково-педагогічних працівників. На таку думку наштовхують положення ст. 22 КЗпП України, якою, зокрема, забороняється будь-яке пряме або непряме обмеження трудових прав при укладенні, зміні та припиненні трудового договору [2, ч. 4 ст. 22], Тим самим законодавець застерігає роботодавця від проявів дискримінації у трудових відносинах будь-якого працівника. Елементи дискримінаційних умов трудових відносин керівника ЗВО, у випадку позбавлення його можливості займатися викладацькою діяльністю, можуть проявитися і в обмеженні його права на відпочинок, різновидом якого є щорічна основна відпустка. Відповідно до Порядку надання щорічної відпустки керівним працівникам закладів та установ освіти, тривалість щорічної відпустки ректора закладу вищої освіти, який не здійснює викладацької роботи в цьому закладі, складає 28 календарних днів, тоді як у викладача тривалість такої відпустки складає 56 днів. Відпустка тривалістю 56 календарних днів може бути надана ректору за умови виконання ним педагогічної роботи обсягом не менше як 1/3 відповідно річної норми [17, Додаток р. IV]. З іншого боку, при обмеженні права керівника ЗВО на викладацьку чи наукову діяльність виникає загроза зниження рівня його професійної кваліфікації як викладача і науковця, а також втрата можливості подальшого наукового зростання, зокрема отримання вченого звання доцента чи професора. Одним з обов'язкових критеріїв для здобуття відповідного вченого звання є перебування працівника останній навчальний рік на одній кафедрі на посаді доцента чи професора кафедри, зокрема за сумісництвом або за трудовим договором (контрактом) з погодинною оплатою [18, п.п. 3, п. 1 р. II].

Варто звернути увагу, що Закон України «Про запобігання корупції» (далі – Закон 1700-VII) [19] не встановлює жодних обмежень для зайняття викладацькою діяльністю, на підставі чого НАЗК викладацьку діяльність правомірно відносить до дозволених видів оплачуваної діяльності [5, п. 9.4.1].

Отже, Закон 1700-VII, як і Методичні рекомендації, не обмежують права керівника ЗВО на викладацьку діяльність, а навпаки, відносять її до виду оплачуваної діяльності без будь-яких застережень. Це дає нам можливість зробити висновок, що будь-який науково-педагогічний працівник, у тому числі й керівник ЗВО, має право на викладацьку діяльність на умовах сумісництва за окремим трудовим договором з оплатою праці, відповідно до законодавства України. Після такого висновку видаються сумнівними приклади Методичних рекомендацій щодо виникнення потенційного конфлікту інтересів у керівника ЗВО у зв'язку з наявністю приватного інтересу при здійсненні ним викладацької роботи на умовах сумісництва (суміщення) [5, п. 14.1.4], а відповідно й необхідність застосування положень ст. 28 Закону 1700-VII щодо його врегулювання.

Питання наявності конфлікту інтересів під час роботи за сумісництвом керівника ЗВО потребує окремого дослідження, але в межах цієї статті вважаємо за необхідне звернути увагу на такі його особливості. На законодавчому рівні потенційний конфлікт інтересів визначається як наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність прийняття нею рішень або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [19, абз. 8, ч. 1 ст. 1]. Водночас реальний конфлікт інтересів визначається як суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [19, абз. 12, ч. 1 ст. 1]. Спільним і ключовим для змісту цих двох категорій є наявність приватного інтересу у відповідних правових відносинах, яким може бути «…будь-який майновий чи немайновий інтерес особи, у тому числі зумовлений особистими, сімейними, дружніми чи іншими позаслужбовими стосунками з фізичними чи юридичними особами, у тому числі ті, що виникають у зв'язку з членством або діяльністю в громадських, політичних релігійних чи інших організаціях» [19, абз. 11, ч. 1 ст. 1]. У змісті такого нормативного визначення важко відшукати приватний інтерес керівника ЗВО при здійсненні викладацької діяльності, навіть в отриманні заробітної плати. З огляду на правову можливість зайняття керівником ЗВО оплачуваної викладацької посади на умовах сумісництва можна стверджувати не про приватний, а про суспільний інтерес такої роботи, в інтересах закладу вищої освіту, за що повинна виплачуватися відповідна винагорода у вигляді заробітної плати за фактично виконану роботу [20, ч. 2 ст. 19]. У цьому контексті доцільно ще раз звернутися до згаданого рішення Конституційного Суду України, який дійшов висновку про неможливість визнання законодавцем корупційними діями здійснення суто наукової чи викладацької діяльності, якщо вона є джерелом законного та раціонально обґрунтованого за розміром доходу, ніяк не пов'язана з корисливим діями (бездіяльності) особи при безпосередньому виконанні покладених на неї службових обов'язків [16, п. 3.2.2].

Варто звернути увагу і на тривалість робочого часу науково-педагогічних працівників, яка є скороченою і становить 36 годин на тиждень [6, ч. 1 ст. 56]. Ця норма у рівній мірі поширюється і на керівника ЗВО як науково-педагогічного працівника. На перший погляд, за таких умов керівник ЗВО міг би вишукати можливість у позаробочий час займатися викладацькою діяльністю, зокрема шляхом запровадженням гнучкого режиму роботи. Але специфіка роботи керівника ЗВО, широке коло його обов'язків, відповідальність за життєдіяльність закладу в цілому, унеможливлює унормувати час трудового процесу керівника у межах певних годин. За таких обставин до керівника застосовується особливий режим роботи у вигляді ненормованого робочого часу. Відповідно до Галузевої угоди між Міністерством освіти і науки України, Профспілками працівників освіти і науки України та Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців у галузі вищої освіти на 2021–2025 роки до категорії працівників з ненормованим робочим днем віднесені і посади керівників установ [21, Додаток 1], а відповідно й посада керівника закладу вищої освіти. Таке положення є ще одним підтвердженням, що керівник ЗВО може виконувати заплановане навчальне навантаження у межах робочого часу, який не обмежується годинними рамками.

Не можна обійти увагою і питання відповідальності керівника ЗВО, який персонально відповідає за якість навчально-виховного процесу, функціонування всієї соціально-педагогічної системи закладу освіти» [10], а також «…за провадження освітньої, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності…» [6, ч. 4 ст. 34]. Знову ж таки, для того щоб відповідати за якість освітнього процесу, необхідно бути його безпосереднім учасником у ролі викладача (доцента, професора). Водночас законодавець, не встановивши обмежень на зайняття викладацькою, науковою, творчою діяльністю, виключає й адміністративну відповідальність у випадках її здійснення [22, ч. 1 ст. 172-4].

Натомість законодавець встановив адміністративну відповідальність за неповідомлення особою у встановлених законом випадках та порядку про наявність у неї реального конфлікту інтересів [22, ч. 1 ст. 172-7]. Тобто, і в Кодексі про адміністративні правопорушення України мова іде не про потенційний конфлікт інтересів, від якого застерігає НАЗК, а саме про реальний конфлікт інтересів, суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що вливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень або на вчинення чи не вчинення дій під час виконання вказаних повноважень [22, ч. 1 ст. 172-7, Примітка 2.].

Зважаючи на зазначені вище обставини, відсутність можливостей для прийняття будь-яких управлінських рішень при здійсненні викладацької роботи на умовах сумісництва навіть в робочий час, приватної зацікавленості у такій діяльності можна стверджувати про відсутність конфлікту інтересів у керівника ЗВО під час здійснення ним викладацької роботи, а відповідно і необхідності застосування до керівника ЗВО вимог ст. 28 Закону 1700-VII щодо урегулювання конфлікту інтересів.

Висновки. Проведене дослідження дає можливість дійти висновку, що керівник закладу вищої освіти III-IV акредитації може займатися викладацькою діяльністю на умовах внутрішнього сумісництва у робочий час з відповідною оплатою праці. Дискусійним залишається питання щодо наявності чи відсутності конфлікту інтересів у керівника ЗВО при зайнятті ним посади викладача (доцента, професора) кафедри на умовах сумісництва, особливо в робочий час. На нашу думку, подальші ґрунтовні наукові розвідки у цьому напрямі, з урахуванням особливостей правового статусу керівника закладу вищої освіти, сприятиме нормативному корегуванню механізму правового регулювання трудових відносин керівника закладу вищої освіти, провести їх диференціацію за основним місцем роботи і на умовах внутрішнього сумісництва.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n2301 (дата звернення 10.08.2023).
2. Кодекс законів про працю України, Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення 26.07.2023).
3. Про визнання такими, що втратили свою чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установа і організацій: постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2022 р. № 1306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1306-2022 (дата звернення 10.08.2023).
4. Про скасування наказу Мінпраці, Мін'юсту і Мінфіну від 28 червня 1993 р. № 43: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2022 р. № 1047-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1047-2022 (дата звернення 11.08.2023).
5. Методичні рекомендації щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, дотримання обмежень щодо запобігання корупції: роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 22.10.2022 № 13. URL: https://nazk.gov.ua/uk/test-na-vyyavlennya-konfliktu interesiv/ (дата звернення 08.08.2023).
6. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення 11.08.2023).
7. Звернення Громадської організації «Спілка ректорів закладів вищої освіти України» від 11.11 2022 № 167 до Міністра освіти і науки України. URL: https://zvo.knu.ua/ua/news-1-3-262-zvernennya-do-ministra-osviti-i-nauki-ukraini (дата звернення 11.08.2023).
8. Позиція ЦК Профспілки щодо відновлення Переліку робіт, які не є сумісництвом: 25 грудня 2022 року. Профспілка працівників освіти і науки України. URL: https://pon.org.ua (дата звернення 11.08.2023).
9. Лист Мінекономіки України від 11.01.2023 № 4706-03/1349-01. URL: https://nmcpto.sumy.ua/wp-content/uploads/2023/01 (дата звернення 11.08.2023).
10. Позиція Міністерства юстиції щодо застосування до керівників навчальних закладів та їхніх заступників пункту 2 частини першої статті 4 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції». Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_24176 (дата звернення 11.08.2023).

11. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
12. Стрельников А.В. Щодо питання визначення змісту спеціальних адміністративно-правових статусів фізичних осіб. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 62–64.
13. Бойчук Ю.Д. Інноваційна діяльність керівника закладу вищої освіти в системі внутрішнього управління якістю. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. 2022. № 58. С. 7–16.
14. Красюк Т.В. Правове регулювання робочого часу та часу відпочинку науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів III та IV рівнів акредитації: автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.
15. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ (дата звернення 11.08.2023).
16. Рішення Конституційного Суду України від 06.10.2010 № 21-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v021p710-10 (дата звернення 11.08.2023).
17. Порядок надання щорічної основної відпустки тривалістю до 56 календарних днів керівним працівникам закладів та установ освіти, навчальних (педагогічних) частин (підрозділів), інших установ і закладів, педагогічним, науково-педагогічним та науковим працівникам. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 346. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-97 (дата звернення 11.08.2023).
18. Порядок присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам. Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.01.2016 № 13. р. II. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16 (дата звернення 11.08.2023).
19. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18 (дата звернення 11.08.2023).
20. Про оплату праці. Закон України від 24.03.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95 (дата звернення 11.08.2023).
21. Галузева угода між Міністерством освіти і науки України, Профспілками працівників освіти і науки України та Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців у галузі вищої освіти на 2021–2025 роки від 26 травня 2021 року. URL: https://pon.org.ua/ugoda/8821-galuzeva-ugoda-mzh-mnsterstvom-osvti-nauki-ukrayini-profsplkami-pracvnikv-osvti-nauki-ukrayini-ta-vseukrayinskim-obyednannyam-organzacy-robotodavcv-u-galuz-vischoyi-osvti-na-2021–2025-roki.html (дата звернення 11.08.2023).
22. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Кодекс від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення 11.08.2023).

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.52

ЗВІЛЬНЕННЯ ЗІ СЛУЖБИ (З ЛАВ НПУ): ОРГАНІЗАЦІЯ, ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

Івоніна А.О.,
курсант ННІ та ПФПНП
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Логінова М.В.,
викладач кафедри цивільного права та процесу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Івоніна А.О., Логінова М.В. Звільненння зі служби (з лав НПУ): організація, правове регулювання та соціальні наслідки.

У даній роботі досліджено питання щодо звільнення зі служби (з лав НПУ). Розглянуто питання щодо організації, правового регулювання та соціальних наслідків.

Зазначено про те, що існує три етапи звільнення з лав НПУ. І етап - це ухвалення рішення про звільнення, де вирішується питання про допустимість припинення службових відносин. ІІ етап полягає у зборі та узгодженні документів, необхідних для звільнення працівника. На цьому етапі підготовлюються проекти наказів, які містять інформацію про причини звільнення, особисті дані працівника та відповідний пункт закону. ІІІ етап включає оформлення факту припинення відносин з органом Національної поліції, що передбачає виключення працівника зі списків особового складу, підписання обхідного листа та проведення фінансового розрахунку.

Організація звільнення зі служби в лавах НПУ грунтується на відповідних нормативно-правових актах, що регулюють процедуру звільнення і підстави прийняття такого рішення. Детальне ознайомлення з цими нормами дозволяє зрозуміти права та обов'язки сторін, які беруть участь у процесі звільнення, а також визначити порядок його проведення.

Особлива увага у статті приділяється правовому регулюванню процедури звільнення. Аналізовано, що норми визначені законодавством та висвітлюють порядок їх застосування. В основі такого аналізу лежать положення законів, що регулюють діяльність Національної поліції.

Окремою частиною статті є аналіз соціальних наслідків звільнення зі служби. Звільнення може мати серйозний вплив на психологічний стан працівника, його соціальний статус та фінансову стабільність.

Як висновок, сказано про те, що процедура звільнення працівників поліції включає кілька послідовних стадій, що забезпечують законність та офіційність цього процесу. Кожен етап має свою важливу роль у забезпеченні правильного припинення службових відносин і дотриманні встановлених вимог законодавства. Дана стаття докладно аналізує організацію звільнення, його правову регламентацію та соціальні наслідки, що робить її цікавою та корисною для дослідників та практиків.

Ключові слова: звільнення, трудові відносини, поліція, служба, причини, порядок.

Ivonina A.O., Loginova M.V. Dismissal from service (from the ranks of the NPU): organization, legal regulation and social consequences.

This work examines the issue of dismissal from service (from the ranks of the NPU). Issues related to organization, legal regulation and social consequences are considered.

It is noted that there are three stages of dismissal from the ranks of the NPU. The first stage is the adoption of a decision on dismissal, where the question of the admissibility of termination of service relations is decided. The II stage consists in the collection and coordination of the documents necessary for the dismissal of the employee. At this stage, draft orders are prepared, which contain information about the reasons for dismissal, personal data of the employee and the relevant clause of the law. The third stage includes registration of the fact of termination of relations with the National Police body, which involves

the exclusion of the employee from the personnel lists, signing of the bypass letter and carrying out a financial settlement.

The organization of dismissal from service in the ranks of the NPU is based on the relevant legal acts regulating the dismissal procedure and the grounds for making such a decision. A detailed study of these regulations allows you to understand the rights and obligations of the parties involved in the dismissal process, as well as to determine the procedure for its implementation.

The article pays special attention to the legal regulation of the dismissal procedure. It has been analyzed that the norms are defined by legislation and highlight the order of their application. This analysis is based on the provisions of laws regulating the activities of the National Police.

A separate part of the article is an analysis of the social consequences of dismissal from service. Dismissal can have a serious impact on the psychological state of the employee, his social status and financial stability.

As a conclusion, it is said that the procedure for the dismissal of police officers includes several consecutive stages that ensure the legality and formality of this process. Each stage has its own important role in ensuring the correct termination of service relations and compliance with the established requirements of the law. This article analyzes in detail the organization of dismissal, its legal regulation and social consequences, which makes it interesting and useful for researchers and practitioners.

Key words: dismissal, labor relations, police, service, reasons, order.

Постановка проблеми. Розглядаючи Україну як правову державу, особливе значення приділяється функціонуванню ринку праці, яке в значній мірі залежить від розвитку всіх інститутів, зокрема правил звільнення працівників. Право на працю вважається одним з найважливіших соціально-економічних прав, яке дозволяє працівникам забезпечувати високий рівень матеріального і духовного благополуччя своїх родин.

Дослідження цієї проблематики є надзвичайно актуальним, оскільки встановлення об'єктивних причин звільнення працівників поліції зі служби є головною причиною неефективного використання бюджетних коштів, призначених для фінансування діяльності підрозділів Національної поліції, і, в результаті, низького рівня успішності реформування правоохоронної системи.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питанню щодо звільнення зі служби з лав НПУ були присвячені праці таких вчених як Кікінчук В.Ю., Іншин М.І., Нагорна О.О. та інших.

Метою статті є дослідження особливостей організації, правового регулювання, соціальних наслідків звільнення зі служби (з лав НПУ).

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що згідно з Законом України «Про державну службу» поліцейські вважаються державними службовцями, їх професійна та службова діяльність підпорядковується специфічним правилам. Кожен етап служби в Національній поліції України має свої особливості, починаючи з вступу на службу і закінчуючи звільненням.

Це вимагає дотримання великої кількості законодавчих норм, які регулюють роботу поліції. Таким чином, поліцейські зобов'язані дотримуватися Закону України «Про національну поліцію», Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», Закону України «Про державну службу», Кодексу законів про працю України та ряду відомчих нормативно-правових актів [4, с. 139].

Відповідно до статті 59 Закону № 580-VIII, що регулює питання проходження служби поліцейськими, Міністерством внутрішніх справ України було затверджено Порядок підготовки та видання наказів щодо проходження служби в поліції (Порядок № 1235), який має на меті забезпечити належну підготовку та видачу таких наказів.

У Розділі ІІ Порядку № 1235 вказано, що підставами для видання наказів стосовно особового складу є наступні зміни у службовій діяльності:

1) призначення на посади;
2) переміщення по службі;
3) тимчасове виконання обов'язків за іншою посадою;
4) присвоєння та позбавлення спеціальних звань поліції;
5) пониження у спеціальному званні на один ступінь;
6) закріплення спеціальних жетонів з індивідуальним номером;
7) заохочення;
8) зарахування у розпорядження;

9) звільнення з посади;
10) звільнення зі служби в поліції;
11) відрядження до інших органів, установ, організацій та органів місцевого самоврядування зі збереженням на службі в поліції;
12) відсторонення від виконання службових обов'язків;
13) надання відпусток згідно з законодавством;
14) зміни прізвища, імені та по батькові, обчислення стажу служби в поліції для надбавки за вислугу років;
15) надання додаткової оплачуваної відпустки, установлення посадових окладів, установлення або скасування додаткових видів грошового забезпечення, премій та інших доплат відповідно до чинного законодавства України;
16) направлення на службу в міжнародні операції з підтримання миру і безпеки та повернення з них [3].

Згідно з пунктом 10 Розділу III Порядку № 1235, у разі видання наказу про звільнення працівника зі служби в поліції, в наказі органу поліції вказуються стаж служби в поліції, вислуга років для призначення пенсії (включаючи пільгові умови), необхідність виплати одноразової грошової допомоги при звільненні.

Також зазначається, чи необхідно виплатити грошову компенсацію за невикористані відпустки за фактично відпрацьований час у році звільнення або відрахувати кошти за невідпрацьовану частину календарного року з грошового забезпечення.

Поліцейський може припинити свою службу в поліції з такими причинами:
1. закінчення строку контракту.
2. медична комісія визнала його непридатним до служби в поліції через хворобу.
3. досягнення граничного віку для перебування на службі в поліції.
4. скорочення штатів або проведення організаційних заходів.
5. службова невідповідність.
6. застосування дисциплінарного стягнення у формі звільнення зі служби згідно з Дисциплінарним статутом Національної поліції України.
7. власне бажання поліцейського.
8. перехід на роботу до інших міністерств і відомств (організацій) відповідно до встановленого порядку.
9. безпосереднє підпорядкування близькій особі.
10. вирок суду щодо притягнення до відповідальності за вчинення корупційного або кримінального правопорушення.
11. набуття громадянства або підданства іншої держави.

Науково-практичний коментар до Закону України «Про Національну поліцію» детально описує процедуру звільнення працівників поліції, яка складається з трьох основних етапів [1].

І етап - це ухвалення рішення про звільнення, де вирішується питання про допустимість припинення службових відносин.

ІІ етап полягає у зборі та узгодженні документів, необхідних для звільнення працівника. На цьому етапі підготовлюються проекти наказів, які містять інформацію про причини звільнення, особисті дані працівника та відповідний пункт закону.

ІІІ етап включає оформлення факту припинення відносин з органом Національної поліції, що передбачає виключення працівника зі списків особового складу, підписання обхідного листа та проведення фінансового розрахунку.

Новелою законодавства, що регулює діяльність поліції, є те, що воно надає можливість звільнити працівника у зв'язку з реальним або потенційним конфліктом інтересів, який є постійним і не може бути врегульований іншим способом. Ця норма впроваджена у відповідності до законодавства щодо протидії корупції. Для повного розуміння цієї норми необхідно проаналізувати визначення конфлікту інтересів в його двох формах.

Таким чином, реальний конфлікт інтересів визначається як суперечка між особистими інтересами працівника та його професійними обов'язками, яка впливає на законність його прийнятих рішень та дій у процесі виконання службових обов'язків. Потенційний конфлікт інтересів включає в себе ідею реального конфлікту інтересів з урахуванням того, що на даний момент він не порушує об'єктивність професійної діяльності, але він існує і може мати практичне втілення у майбутньому [5].

У випадку, якщо факт скоєння працівником поліції адміністративного або кримінального правопорушення, пов'язаного з корупцією, встановлюється і законний вирок суду набирає чинності, така особа мусить бути обов'язково звільнена з посади в Національній поліції. Варто зазначити, що протягом попереднього розслідування та інших стадій адміністративного або кримінального процесу до винесення вироку та його законної сили, особа не звільняється зі служби, а лише тимчасово відсторонюється від посади, яку вона займає.

Звільнення з посади працівників поліції має бути здійснене відповідно до чітко встановлених підстав, визначених законом. Ці підстави є юридичними фактами, які легально припиняють службові відносини. Важливо зауважити, що проста наявність таких підстав сама по собі не є достатньою для припинення служби.

Необхідним є активний вчинок відповідної особи, такий як наказ керівника або рапорт працівника, що підтверджує волю та ініціативу сторін щодо припинення служби [2, с. 198].

Підготовка документів на звільнення включає кілька етапів, які передбачають підготовку та узгодження необхідних документів. Кадрові апарати готують проекти наказів, які включають рапорт про звільнення з вказівкою причин звільнення.

У тексті наказу детально зазначаються причини звільнення, відповідний пункт закону, а також особисті дані працівника, його посада та структурний підрозділ. Особливу увагу слід звернути на дату звільнення, оскільки вона є ключовим елементом після підстави звільнення і визначає останній робочий день працівника.

Оформлення факту припинення відносин з органом Національної поліції є завершальним етапом процедури. На цьому етапі здійснюється виключення працівника зі списків особового складу, йому видаються відповідні документи. Крім того, проводиться підписання обхідного листа, який підтверджує офіційне припинення відносин з поліцією, а також здійснюється фінансовий розрахунок.

Висновки. Отож, процедура звільнення працівників поліції включає кілька послідовних стадій, що забезпечують законність та офіційність цього процесу. Кожен етап має свою важливу роль у забезпеченні правильного припинення службових відносин і дотриманні встановлених вимог законодавства.

Список використаних джерел:

1. Науково-практичний коментар Закону України «Про Національну поліцію». станом на 1 січня 2016 року. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 400 с. С. 275.
2. Кікінчук В.Ю. Процедура звільнення зі служби в органах внутрішніх справ. Право і Безпека. 2010. № 3. С. 197–202.
3. Постанова від 13.07.2021 по справі № 380/7701/20 Восьмий апеляційний адміністративний суд. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/98343259 (дата звернення: 15.06.2023).
4. Іншин М.І. Підстави звільнення зі служби в поліції: Наукова стаття. *Науковий вісник публічного та приватного права.* Випуск 1-1, 2016 р. С. 138–142.
5. Нагорна О.О. Підстави для звільнення з лав Національної поліції України. 2018. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v36/4.pdf (дата звернення: 17.06.2023).

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.53

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАОХОЧЕНЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Колдашов А.О.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Колдашов А.О. Сучасний стан правового регулювання заохочень державних службовців.
У статті досліджено сучасний стан правового регулювання заохочень державних службовців. Оскільки сучасний стан правового регулювання державної служби та державних службовців в Україні відстає від потреб і функцій демократичного суспільства, а отже потребує термінового вдосконалення в межах започаткованого реформування всієї системи державної служби. Зокрема, вдосконалення потребують заходи заохочень, які можуть бути застосовані до державних службовців за певні досягнення в професійній діяльності. Установлено, що загальні правові засади заохочення державних службовців закріплено в Конституції, Кодексі законів про працю України та Законі України «Про державну службу», чим відкриваються можливості для подальшої їх деталізації в інших нормативно-правових актах. Значення положень проаналізованих нормативно-правових актів щодо заохочення державних службовців є надзвичайно вагомим, адже від кожного працівника державного органу (залежно від сфери) залежить оперативність та якість вирішення загальнодержавних та місцевих проблем. Підкреслено, що всі нормативно-правові акти взаємопов`язані між собою і кожен окремо регулює важливу частину відносин у сфері заохочення державних службовців як суб`єктів трудового права. Водночас звернено увагу, що правове регулювання заохочень державних службовців потребує подальшого вивчення та вдосконалення, особливо в умовах сьогодення. Оскільки, чинне трудове законодавство не містить визначення поняття «заохочення», навіть у проєктах нових кодифікованих актів у галузі трудових правовідносин воно теж відсутнє. Звернено увагу, що не містить його і профільний закон про державну службу, що в підсумку ускладнює правозастосування у відповідній сфері відносин, створює передумови для суб'єктивного підходу до його тлумачення. Така ж ситуація й з визначенням підстав, критеріїв для застосування заохочень загалом, застосування того чи іншого виду заохочення зокрема, бракує єдиних і чітких правил застосування таких заходів та ін. Підтримано пропозицію інших дослідників розглядуваної проблематики щодо нормативного закріплення визначення заохочення у базовому законі про державну службу, а також у трудовому законодавстві.
Ключові слова: державні службовці, державна служба, кадрова політика, заохочення, національне законодавство, нагороди, відзнаки, премії, міжнародні документи.

Koldashov A.O. Current state of legal regulation of incentives for civil servants.
The article examines the current state of legal regulation of incentives for civil servants. Since the current state of legal regulation of civil service and civil servants in Ukraine lags behind the needs and functions of a democratic society, and therefore requires urgent improvement within the framework of the initiated reform of the entire civil service system. In particular, measures of incentives that can be applied to civil servants for certain achievements in professional activity need improvement. It has been established that the general legal principles of encouraging civil servants are enshrined in the Constitution, the Labor Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Civil Service", which opens up opportunities for further detailing them in other normative legal acts. The significance of the provisions of the analyzed normative legal acts regarding the encouragement of civil servants is extremely important, because the efficiency and quality of solving national and local problems depends on each employee of the state body (depending on the field). It is emphasized that all normative legal acts are interrelated and each separately regulates an important part of relations in the field of encouraging civil servants as subjects of labor law. At

the same time, attention was drawn to the fact that the legal regulation of incentives for civil servants needs further study and improvement, especially in today's conditions. Since the current labor legislation does not contain a definition of the concept of "incentive", even in the projects of new codified acts in the field of labor relations, it is also absent. Attention is drawn to the fact that the profile law on civil service does not contain it, which ultimately complicates law enforcement in the relevant sphere of relations, creates prerequisites for a subjective approach to its interpretation. The situation is the same with determining the grounds and criteria for the application of incentives in general, the application of one or another type of incentive in particular, there is a lack of uniform and clear rules for the application of such measures, etc. The proposal of other researchers of the issue under consideration regarding the normative consolidation of the definition of incentives in the basic law on civil service, as well as in labor legislation, is supported.

Key words: civil servants, civil service, personnel policy, incentives, national legislation, awards, honors, prizes, international documents.

Постановка проблема. Державній службі, яка забезпечує законність політичних рішень, цілісність держави як інституту, належить особлива роль у побудові сучасної правової держави європейського типу, утвердженні демократичної моделі державного управління. Водночас сучасний стан правового регулювання державної служби та державних службовців в Україні відстає від потреб і функцій демократичного суспільства, а отже потребує термінового вдосконалення в межах започаткованого реформування всієї системи державної служби. Сьогодні відповідно до Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 [1], триває реформування системи державного управління з урахуванням Європейських стандартів належного адміністрування, розроблених Програмою підтримки вдосконалення врядування та менеджменту (Програма SIGMA) та викладених у документі «Принципи державного управління», який містить систему принципів і критерії оцінки державного управління, що базуються на основі міжнародних стандартів і вимог, а також кращих практик держав – членів ЄС та держав Організації економічного співробітництва та розвитку (Європейські принципи). Одним із завдань Стратегії названо вдосконалення кадрової політики. І це правильно, оскільки кадровий потенціал державних службовців відіграє виключну роль у реалізації функцій держави, наданні якісних послуг населенню та набуває важливого значення, особливо сьогодні у період війни. Зокрема, вдосконалення потребують заходи заохочень, які можуть бути застосовані до державних службовців за певні досягнення в професійній діяльності. Оскільки держава, створюючи механізми впливу на державних службовців, спрямовані на спонукання до належного виконання обов'язків, не може обмежуватися лише застосуванням до службовців заходів, заснованих на примусі. Це суперечить основним засадам соціального управління, в межах якого в обов'язковому порядку мають використовуватися засоби стимулювання до належної соціально корисної поведінки.

Стан дослідження. Проблематиці правового регулювання заохочення працівників приділяли увагу у своїх працях такі науковці, як Ю. Битяк, В. Гайовий, А. Гордеюк, Г. Капліна, Т. Коломоєць, К. Машков, А. Рекша, А. Юшко, О. Ярошенко та ін. Втім, попри вагомий внесок учених, питання правового регулювання заохочення державних службовців і досі залишаються остаточно не вирішеними, багато аспектів потребують подальшого вивчення та вдосконалення, особливо в умовах сьогодення.

Метою статті є дослідження сучасного стану правового регулювання заохочень державних службовців.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб відобразити сучасний стан правового регулювання заохочення державних службовців як суб'єктів трудового права (сукупність правових засобів, за допомогою яких держава здійснює позитивний правовий вплив на відносини заслуженої та справедливої винагороди трудової діяльності державних службовців з метою їх упорядкування, закріплення, забезпечення, охорони та розвитку [2, с. 5]) необхідно передусім структурувати нормативно-правові акти, положення яких стосується цієї сфери.

Так, загальні правові засади заохочення державних службовців закріплено в Конституції України [3], де у частині 2 ст. 38 передбачена заохочувальна норма, відповідно до якої всі громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування. Пунктом 12 ч. 1 ст. 92 передбачено, що виключно законами України визначаються основи державної служби, а пунктами 5, 6 ч. 2 цієї ж статті наступне: виключно законами України встановлюються державні нагороди, військові знання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання; та

Кодексі законів про працю України [4], згідно положень якого до працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватися будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку, чим відкриваються можливості для подальшої їх деталізації в інших нормативно-правових актах.

На сьогодні про можливість застосування до державних службовців заходів заохочення згадується в багатьох нормативно-правових актах, насамперед, у профільному Законі України «Про державну службу» [5], ст. 53 якого вказує на те, що за бездоганну та ефективну державну службу, за особливі заслуги до державних службовців застосовують такі види заохочень: 1) оголошення подяки; 2) нагородження грамотою, почесною грамотою, іншими відомчими відзнаками державного органу; 3) дострокове присвоєння рангу в порядку, визначеному цим Законом; 4) представлення до нагородження урядовими відзнаками та відзначення урядовою нагородою (вітальний лист, подяка, почесна грамота); 5) представлення до відзначення державними нагородами. Заохочення до державних службовців, які займають посади категорій «Б» і «В», застосовуються керівником державної служби, а щодо державних службовців, які займають посади категорії «А», – суб'єктом призначення. Заохочення не застосовуються до державного службовця протягом строку застосування до нього дисциплінарного стягнення.

Як бачимо профільний Закон про державну службу не передбачає визначення поняття «заохочення», до речі відсутнє воно й у Кодексі законів про працю України. Звернення до доктринальних тлумачень цього поняття надає підстави зазначити, що заохочення – це стимулювання діяльності суб'єктів правовідносин, спрямоване на підтримку їхніх суспільно-корисних дій, у результаті застосування якого забезпечується реалізація взаємного інтересу особи, суспільства і держави. Його характерними ознаками є: а) фактичною підставою його виникнення є заслуга як своєрідний якісний показник, відповідно до якого здійснюється оцінка результатів правомірної поведінки суб'єкта; б) добровільність, яка припускає, що закріплений спосіб заохочення породжує у суб'єкта бажання поводитися відповідним чином, враховуючи власне волевиявлення; в) легальність (юридична оформленість) схвалення, властива правовим заохоченням, яка означає виникнення позитивних юридичних наслідків у зв'язку з виконанням вимог, зазначених у заохочувальній правовій нормі; г) наявність позитивного стимулюючого характеру діяльності; д) взаємовигідність для суспільства, держави і суб'єкта, щодо якого застосовується заохочування [6, с. 6, 14].

У своєму дослідженні Т.О. Коломоєць також звертає увагу, що законодавець постійно залишає поза увагою нормативне визначення заохочення, що ускладнює правозастосування у відповідній сфері відносин, створює передумови для суб'єктивного підходу до його тлумачення. Вчена вносить пропозицію, яку ми цілком підтримуємо, щодо нормативного закріплення визначення заохочення у базовому законі про державну службу або в ст. 53 Закону, яка безпосередньо присвячена заохоченню державних службовців, або в ст. 2 Закону, яка фіксує визначення термінів [7].

Певну деталізацію зазначені законодавчі положення знайшли в Законах України «Про державні нагороди України» [8], який відповідно до Конституції України встановлює державні нагороди України, які є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною; «Про оплату праці» [9], у статті 2 якого зазначено, що структура заробітної плати складається із заохочувальних та компенсаційних виплат, до яких належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсаційні та інші грошові й матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад установлені зазначеними актами норми; Указах Президента України «Про відомчі заохочувальні відзнаки» від 30.05.2012 № 365 [10], де визначено, що відомчі заохочувальні відзнаки встановлюються з метою заохочення та відзначення особистих трудових досягнень у професійній, службовій діяльності, за бездоганну службу та особливі заслуги під час виконання службових обов'язків працівників центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, що входять до сфери їхнього управління, військовослужбовців і працівників військових формувань, осіб рядового і начальницького складу, працівників державних правоохоронних органів, інших осіб; «Про почесні звання України» 29.06.2001 № 476/2001 [11], який визначає всі види почесних звань, а також підстави для їх присвоєння; постанові Кабінету Міністрів України «Про питання присвоєння рангів державним службовцям та визначення співвідношень між рангами державних службовців і рангами посадових осіб місцевого самоврядування, військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими

спеціальними званнями» від 20.04.2016 № 306 [12], якою затверджується Порядок присвоєння рангів державним службовцям, де чітко деталізується процедура присвоєння рангів кожному державному службовцю в індивідуальному порядку відповідно до займаної посади, рівня професійної кваліфікації з урахуванням оцінювання результатів службової діяльності; а також наказах Національного агентства України з питань державної служби «Про встановлення відомчих заохочувальних відзнак Національного агентства України з питань державної служби» від 23.01.2013 № 7, Міністерства юстиції України «Про встановлення відомчих заохочувальних відзнак Міністерства юстиції України» від 14.02.2013 № 271/5 та ін.

Крім цього, є ще певна кількість нормативних актів, які визначають підстави та процедури заохочення державних службовців спеціалізованої державної служби. Наявність значної кількості нормативних актів свідчить про високу оцінку з боку держави ролі підінституту заохочення державних службовців і водночас про відсутність єдиної стратегії, політики в цій сфері.

Щодо ратифікаційних законів, положення яких торкаються регулювання сфери заохочень державних службовців як суб'єктів трудового права, то ними є: Конвенція МОП № 151 про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі (1978) [13], в якій питанню заохочення державних службовців присвячений Розділ IV, в якому є лише одна стаття 7, в якій передбачено, що у разі потреби країни вживають у відповідних умовах заходів, спрямованих на заохочення й сприяння повному розвиткові та використанню процедури ведення переговорів щодо умов зайнятості між зацікавленими державними органами влади та організаціями державних службовців або інших подібних методів, які дають змогу представникам державних службовців брати участь у визначенні цих умов; Конвенція МОП № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейним обов'язком (1981) [14], яка спрямована на заохочення рівного ставлення та рівних можливостей для трудящих жінок, що, в свою чергу, має зв`язок із заохоченням на державну службу осіб жіночої статі; Конвенція МОП № 52 про щорічні оплачувані відпустки (1936) [15], в якій передбачено право кожної особи, незалежно від того чи вона зайнята у приватній чи державній сфері, мати після безперервної роботи тривалістю один рік щорічну оплачувану відпустку, що дорівнює принаймні шістьом робочим дням; а також Конвенція МОП № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності (1951) [16] та Рекомендація МОП № 90 щодо рівного винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності (1951) [17], які покликані скоротити різницю між ставками винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності та встановити рівні надбавки для чоловіків і жінок, які виконують роботу рівної цінності.

Як бачимо, особливістю інституту заохочення державних службовців є те, що переважну більшість нормативних положень передбачено не чинним Законом «Про державну службу», а іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Водночас усі нормативно-правові акти взаємопов'язані між собою і кожен окремо регулює важливу частину відносин у сфері заохочення державних службовців як суб'єктів трудового права. При цьому важливе місце належить міжнародним актам, ратифікованим Верховною Радою України, положення яких торкаються регулювання сфери заохочень державних службовців.

Отже, відповідно до чинних нормативно-правових актів до державного службовця може бути застосовано різні заходи заохочення, які найчастіше в науковій літературі поділяються на моральні (подяка, почесна грамота), матеріальні (премія, надбавка, цінний подарунок) та морально-матеріальні (нагородження нагрудним знаком із виплатою грошової винагороди). Зокрема заохочення до державного службовця застосовуються:

– за досягнення ним протягом тривалого часу кращих, порівняно з нормативно встановленими, результатів у службовій діяльності;

– за виконання окремого завдання особливої складності або особливої важливості;

– за особистий вагомий внесок та заслуги щодо забезпечення реалізації формування державної політики у відповідній галузі чи сфері діяльності та її функціонування;

– за мужність та відвагу під час виконання службових обов'язків [18].

Виходячи з викладеного, систему нормативно-правових актів щодо заохочення державних службовців як суб'єктів трудового права складають: (а) Конституція як Основний Закон країни; (б) міжнародно-правові документи, ратифіковані Верховною Радою України; (в) кодифіковані закони, зокрема Кодекс законів про працю України; (г) Закони України, зокрема «Про державну службу», «Про оплату праці», «Про державні нагороди України»; (д) укази Президента України; (е) постано-

ви Кабінету Міністрів України; (є) розпорядження, накази, рішення міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що заохочення мають важливе значення як для конкретного працівника, так і для суспільства загалом, оскільки на сьогодні в умовах ринкової економіки, науково-технічного прогресу, актуальності інтелектуальної й творчої діяльності, необхідності раціонального використання трудових, природних та інших ресурсів, потребі в ефективному управлінні тощо, застосування сучасних методів і форм заохочення працівників відіграють надзвичайно важливу функцію. Встановлено, що загальні правові засади заохочення державних службовців закріплено в Конституції України, Кодексі законів про працю України та Законі України «Про державну службу», чим відкриваються можливості для подальшої їх деталізації в інших нормативно-правових актах. Значення положень проаналізованих нормативно-правових актів щодо заохочення державних службовців є надзвичайно вагомим, адже від кожного працівника державного органу (залежно від сфери) залежить оперативність та якість вирішення загальнодержавних та місцевих проблем. При цьому слід підкреслити, що всі нормативно-правові акти взаємопов`язані між собою і кожен окремо регулює важливу частину відносин у сфері заохочення державних службовців як суб`єктів трудового права. Водночас правове регулювання заохочень державних службовців потребує подальшого вдосконалення, особливо в умовах сьогодення. Зокрема, чинне трудове законодавство не містить визначення поняття «заохочення», навіть у проєктах нових кодифікованих актів у галузі трудових правовідносин воно теж відсутнє. Не містить його і профільний закон про державну службу, що в підсумку ускладнює правозастосування у відповідній сфері відносин, створює передумови для суб'єктивного підходу до його тлумачення. Така ж ситуація й з визначенням підстав, критеріїв для застосування заохочень загалом, застосування того чи іншого виду заохочення зокрема, бракує єдиних і чітких правил застосування таких заходів та ін. Підтримано пропозицію інших дослідників розглядуваної проблематики щодо нормативного закріплення визначення заохочення у базовому законі про державну службу, а також у трудовому законодавстві.

Список використаних джерел:

1. Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки, схвал. розпорядженням Каб. Міністрів України від 21.07.2021 № 831-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reforms/pars-2022-2025-ukr.pdf.
2. Рекша А.В. Правове регулювання заохочень державних службовців як суб'єктів трудового права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2014. 24 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 131.
4. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50 (Дод.). Ст. 375.
5. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
6. Козачук Д.А. Заохочувальні адміністративні процедури: автореф. десерт. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса: Фенікс, 2010. 22 с.
7. Коломоєць Т.О. Особливості регламентації заохочення державних службовців у чинному Законі України «Про державну службу». *Право України.* 2016. Вип. 9. С. 52–62.
8. Про державні нагороди України: Закон України від 16.03.2000 № 1549-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 21. Ст. 162.
9. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121.
10. Про відомчі заохочувальні відзнаки: Указ Президента України від 30.05.2012 № 365. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365/2012#Text.
11. Про почесні звання України: Указ Президента України від 29.06.2001 № 476/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/476/2001#Text.
12. Питання присвоєння рангів державних службовців та співвідношення між рангами державних службовців і рангами посадових осіб місцевого самоврядування, військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими спеціальними званнями: постанова Каб. Міністрів України від 20.04.2016 № 306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-2016-%D0%BF#Text.

13. Конвенція МОП № 151 про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі від 27.06.1978. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_187.
14. Конвенція № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками від 23.06.1981. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_010/card6#Public.
15. Конвенція МОП № 52 про щорічні оплачувані відпустки від 24.06.1936. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_003.
16. Конвенція МОП № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності від 29.06.1951. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/993_002.
17. Рекомендація МОП № 90 щодо рівного винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності від 29.06.1951. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_601.
18. Ляхович У.І. Інститут заохочення як механізм впливу на державного службовця. *Актуальні проблеми держави і права. URL:* http://www.apdp.in.ua/v74/24.pdf.

УДК 349.23
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.54

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПРОЦЕСУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІЙ СФЕРІ

Кучма О.О.,
викладач кафедри цивільних та господарських дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ

Кучма О.О. Сучасні тенденції до процесу індивідуалізації в соціально-трудовій сфері.
Наукова стаття присвячена дослідженню процесів індивідуалізації в соціально-трудовій сфері, які є важливим аспектом справедливого визначення особливостей правового статусу особи. У статті проаналізовано сучасні трансформаційні процеси, які прогресують та змінюють облік економіки та суспільства, розглянуто теоретичні аспекти сутності, наслідків формування й розвитку сучасних тенденції щодо формування індивідуалізованого суспільства соціальна пріоритетність в якому належить індивідуалізованим особистостям.

Проводячи наукове дослідження, автором було встановлено, що під час поширення процесів індивідуалізації відбувається послаблення залежності людини від соціального середовища, соціальних груп та жорстких суспільних обставин. Суспільне життя наповнюється можливостями самоствердження й самореалізації, утвердженням пріоритетності інтересів особистості. Індивідуалізована особистість стає все більш самостійною, самобутньою в поведінці, мисленні, пріоритетах, цінностях та способі життя.

Охоплюючи чимраз більше представників соціуму, зазначені процеси впливають на всі складові як суспільно-економічної сфери, так і сфери праці. Під їх впливом змінюється зміст, структура та характер соціально-трудових відносин: підвищується гнучкість ринку праці; відбувається трансформація сфери зайнятості, зміна її основних форм, видів та змісту, інтенсивно впроваджуються нові прогресивні технології, передусім інформаційно-комунікаційні; формуються нові моделі організації робочого часу на підприємствах, установах та організаціях; збільшується значимість інтелектуальної та творчої компоненти праці.

Проведене дослідження переконує у тому, що розгортання процесів індивідуалізації в соціально-трудовій сфері є об'єктивним чинником, який для досягнення високих стандартів якості трудового життя, повинен враховувати не тільки технологічний, економічний, організаційний, а й соціальний характер праці.

В результаті дослідження було зроблено висновок, що перед соціально-трудовою сферою за умов індивідуалізації трудових відносин, постають проблеми та виклики, які потребують оновлення та вдосконалення нормативно-правової бази щодо врегулювання новітніх змін в сфері зайнятості та умовах праці, а також пошуку механізмів забезпечення соціального захисту працівників, зайнятих у нестандартних формах праці та режими праці яких є гнучкими.

Ключові слова: індивідуалізація, індивідуалізація суспільства, індивідуалізація особистості, гнучкі форми зайнятості, індивідуальний робочий час.

Kuchma O. Modern trends in the process of individualization in the social and labor sphere.
The scientific article is devoted to the study of the processes of individualization in the social and labor sphere, which are an important aspect of the fair determination of the peculiarities of the legal status of a person. The article analyzes the modern transformational processes that are progressing and changes the accounting of the economy and society, the theoretical aspects of the essence, the consequences of the formation and development of the modern trend towards the formation of an individualized society in which social priority belongs to individualized individuals are considered.

Conducting a scientific study, the author found that during the spread of individualization processes, the dependence of a person on the social environment, social groups and rigid social circumstances is weakened. Social life is filled with opportunities for self-affirmation and self-realization, confirmation

of the priority of individual interests. Individualized personality becomes more and more independent, original in behavior, thinking, priorities, values and way of life.

Covering more and more representatives of society, these processes affect all components of both the socio-economic sphere and the sphere of work. Under their influence, the content, structure and nature of social and labor relations changes: the flexibility of the labor market increases; there is a transformation of the sphere of employment, a change in its basic forms, types and content, new progressive technologies, primarily information and communication, are being intensively implemented; new models of working time organization are being formed at enterprises, institutions and organizations; the importance of the intellectual and creative component of work increases.

The conducted research convinces that the deployment of individualization processes in the social and labor sphere is an objective factor that, in order to achieve high standards of the quality of working life, must take into account not only the technological, economic, organizational, but also the social nature of work.

As a result of the study, it was concluded that the social and labor sphere, under the conditions of individualization of labor relations, faces problems and challenges that require updating and improving the legal framework for regulating the latest changes in the sphere of employment and working conditions, as well as finding mechanisms for ensuring social protection of workers employed in non-standard forms of work and whose work regimes are flexible.

Key words: individualization, individualization of society, individualization of personality, flexible forms of employment, individual working time.

Постановка проблеми. На сьогодні, одною з домінуючих тенденцій трансформації сучасного суспільства можна вважати процес індивідуалізації суспільства соціальна пріоритетність в якому належить індивідуалізованим особистостям.

На думку А.Колота, яка солідаризується з висновками багатьох учених, реальність є такою, «що в суспільстві кінця XX – початку XXI століття соціальна пріоритетність належить вже не групам, партіям, класам, а персоніфікованим, автономізованим, індивідуалізованим особистостям.

Індивідуалізація особистості, формування індивідуалізованого суспільства – глобальні тренди, які за глибиною і масштабами соціальних трансформацій претендують на статус загально-цивілізаційних. Вони охоплюють зміни в основних складових життєустрою людини і суспільства, формуванні та функціонуванні нової багатовимірної тканини суспільних відносин, у системі пріоритетів та ієрархії цінностей» [1, *с. 6–10].*

У суспільному житті зазначені зміни є складовими таких процесів як динамічність, інформатизація суспільства, підвищення рівня урбанізації, міграції та мобільності людських ресурсів, здатність адаптуватися до нових умов середовища та до глобальних змін сучасності, невизначеність, нестабільність і непередбачуваність наслідків суспільних змін, зростання масштабів економічної не активності та безробіття.

В сфері економіки відбуваються зміни щодо збільшення масштабів використання інформаційних та комунікаційних технологій; виникнення нових технологічних процесів та інновацій; цифровізація та впровадження інших проривних технологій; автоматизація робочих місць; зниження частки матеріального виробництва й зростання сфери послуг; зміни в організації виробництва на підприємствах, установах та організаціях; структурні зрушення в процесі переходу від сфери матеріального виробництва у сферу виробництва знання.

За таких зазначених змін в суспільстві та економіці, цілком очевидним є розгортання процесів індивідуалізації і у соціально-трудовій сфері, що супроводжуються появою нових нестандартних форм зайнятості, які відрізняються, на противагу зайнятості стандартній, своєю організацією, гнучкістю, масовим використанням інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), впровадженням нових моделей організації робочого часу на підприємствах, установах та організаціях та збільшенням значимості творчої компоненти праці.

Охоплюючи чимраз більше представників соціуму, зазначені процеси впливають на всі складові як суспільно-економічної сфери, так і сфери праці. Під їх впливом змінюється зміст, структура та характер соціально-трудових відносин, що потребує, на нашу думку, більш детального дослідження.

Стан опрацювання цієї проблематики теоретичних аспектів сутності, наслідків формування та розвитку двох феноменів сучасності індивідуалізації особистості, а також формування індивідуалізованого суспільства досліджував А. Колот, питання застосування гнучких форм зайнятості в

сучасних умовах досліджували такі вітчизняні вчені, як Р.Б. Шишка, І.С. Каленюк, В.М. Андріїв, Л.В. Шаульська, В.П. Кохан, Л.П. Гук, гнучкий режим робочого часу та індивідуалізація режимів праці Я.В. Свічкарьова, С.Г. Рудакова, Л.В. Щетініна та ін.

Дослідження впливу процесів індивідуалізації в соціально-трудовій сфері на зміни як структури, так і змісту соціально-трудових відносин залишилося поза увагою, саме тому звернення до зазначеної проблематики є особливо актуальною, оскільки вона відповідає реаліям сьогодення та потребує наукового опрацювання.

Метою статті є дослідження впливу процесів індивідуалізації в соціально-трудовій сфері на зміни структури та змісту соціально-трудових відносин.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці поняття «індивідуальність» й «індивідуалізація» пов'язують з поняттями «людина», «організм», «індивід», «суб'єкт», «фізична особа», «особистість» тощо. Змістовно ці поняття переплетені між собою.

Гносеологічно «індивідуалізація» визначена через її корінь – індивід (з лат. individum перекладається як неподільний). Поняття «індивід» та «індивідуальність» за своїм обсягом співпадають, бо означають одну і ту саму істоту, тобто людину. Поняття «індивід» підкреслює, що мова йде про одиницю, яка належить певному цілому (в даному випадку – людському роду). Людський індивід, з одного боку, є соціально універсальним, а з іншого - особистісний.

Людина виступає як індивідуальність при наявності особливих, своєрідних властивостей та різноманітних особистнісних якостей, що надають людині дійсну неповторність.

Поняття «індивідуальність» означає те, що соціальні, загальні для людей риси, виявляються у кожного індивіда у своєрідній, унікальній формі. Тобто індивідуальність – це єдність неповторних особистісних властивостей конкретної людини, що виокремлює конкретну особистість від інших суб'єктів соціальних відносин та розкриває форму і засіб буття людини.

Індивідуальність людини реалізується через її індивідуалізацію, яка формується у процесі життєдіяльності людини та адаптації до умов життя суспільства.

Відповідно словнику іншомовних слів «індивідуалізація (франц. individualisation, від лат. individuum – неподільне) виділення однієї особи або особини (індивідуума) за їхніми характерними властивостями, врахування особливостей кожної одиниці при вивченні сукупності предметів чи явищ» [2].

Під час поширення процесів індивідуалізації відбувається послаблення залежності людини від соціального середовища, соціальних груп та жорстких суспільних обставин. Суспільне життя наповнюється можливостями самоствердження й самореалізації, утвердженням пріоритетності інтересів особистості. Індивідуалізована особистість стає все більш самостійною, самобутньою в поведінці, мисленні, пріоритетах, цінностях та способі життя.

Глибоких змін зазнає і особистісна компонента сучасної людини, Підвищується значущість особисто набутих персоніфікованих характеристик – освіти, навичок, якостей, можливостей, досвіду, особистісних компетенцій конкретної людини, які необхідні для ефективного виконання соціальної ролі.

Індивідуалізація обіцяє людині очевидні переваги на підставі того, що забезпечує їй соціальну активність, можливість творчої самореалізації, розширення особистого простору свободи та індивідуального вибору визначення місця проживання, навчання, роботи, а також врахування соціально значущих особистих інтересів, потреб, здібностей конкретної людини.

Так, на думку Р.Б. Шишки, «індивідуалізації притаманні такі певні ознаки:

– набуваються людиною і відрізняють її з-поміж інших людей. Одні з них присвоюються в установленому порядку (ім'я), інші відображають офіційні ознаки чи характерні особливості даної особи;

– визначають індивідуальне правове становище цієї особи (одружений);

– зумовлюють участь у правовідносинах приватного характеру. Зокрема, вид дієздатності, становище у суспільстві (VIP-персона, особа духовного сану, державний службовець), професія, вид дозвілля тощо;

– мають розрізняльну здатність;

– є інформацією про особу та її можливості участі у правовідносинах;

– підлягають охороні та правовому захисту в разі їх порушення» [3, с. 53].

Таким чином, кожна людина наділена особливими та неповторними ознаками, властивостями та якостями, але будучі «персоніфікованою, автономізованою, індивідуалізованою особистістю» вона є невід'ємним механізмом функціонування суспільства.

Охоплюючи чимраз більше представників соціуму, процеси індивідуалізації впливають на всі складові як суспільно-економічної сфери, так і сфери праці. Під їх впливом змінюється зміст, структура та характер соціально-трудових відносин: підвищується гнучкість ринку праці; відбувається трансформація сфери зайнятості, зміна її основних форм, видів та змісту, інтенсивно впроваджуються нові прогресивні технології, передусім інформаційно-комунікаційні; формуються нові моделі організації робочого часу на підприємствах, установах та організаціях; збільшується значимість інтелектуальної та творчої компоненти праці.

Найпоширенішими видами нестандартної зайнятості на сьогодні є: тимчасова, непостійна зайнятість; зайнятість на умовах неповного робочого часу (або неповна зайнятість); зайнятість на умовах строкових трудових договорів; вторинна зайнятість (або робота за сумісництвом); зайнятість на основі договорів цивільно-правового характеру; запозичена праця (лізинг, аутсорсинг, аутстафінг персоналу); дистанційна зайнятість (зокрема телеробота); неформальна зайнятість, зокрема самозайнятість, фрілансова діяльність; незареєстрована зайнятість у формальному секторі тощо.

Як зазначає І.С. Каленюк, «сьогодні зменшуються обсяги стандартної зайнятості, а традиційна практика закріплення робочого місця за працівником на тривалий термін втратила актуальність, розвиток інформаційних технологій створив передумови для утвердження новітніх режимів праці» [4, с. 169].

На теперішній час формується цілковито нова модель режиму праці – «індивідуальний робочий час», що враховує як потреби підприємства, установи та організації так і специфічні особисті потреби та побажання кожного працівника.

В.М. Андріїв стверджує, що «робочий час, який багато років розглядався, як «власність» керівництва компанії, сьогодні набуває стійких тенденцій до сприйняття його «власністю» працівника, а отже, надмірний контроль за ним може розглядатися як дискримінаційний захід» [5, с. 250].

Тому буде доцільним переглянути та осучаснити такий інститут трудового права, як робочий час, встановлення індивідуального підходу визначення режиму роботи конкретному працівникові, для врахування пріоритетності життя та здоров'я людини відповідно до європейських та міжнародних стандартів прав людини у сфері праці, а також специфіку особистості (вік, сімейний стан, психіка, особисті схильності, біологічний ритм конкретного працівника) та відповідності життєвим потребам кожного працівника.

Безумовним плюсом індивідуалізації, на думку А. Колота, «є зростаюча свобода, послаблення соціального контролю, уникнення жорстких групових нормативів поведінки, більш висока загальна інноваційність поведінки» [1, с. 11].

З огляду на наведене та обраний європейський курс розвитку, Україна не може залишатись осторонь і не враховувати сучасні тенденції до гнучкості умов (режимів) праці. Так, на сьогодні ст. 60 Кодексу законів про працю України визначено такі форми організації праці, як гнучкий режим робочого часу, дистанційна та надомна робота [6].

Можливість встановлення зазначених форм організації праці на підприємствах, установах, організаціях та визначення порядку, а також умови їх застосування регулюються на колективно-договірному та індивідуально-договірному рівнях, оскільки вони є більш гнучким елементом правового регулювання, ніж державне, та надає можливість враховувати специфіку праці працівників конкретної галузі, а також конкретні психофізіологічні особливості та життєві потреби кожного працівника.

На думку С.Г. Рудакової, Л.В. Щетініної, «використання гнучких форм зайнятості допомагає реалізовувати головний принцип відносин зайнятості в ринковій економіці – виключне право громадян розпоряджатися своїми здібностями, на свій розсуд» [7, с. 18].

Нові форми зайнятості, які є більш конкурентними внаслідок своєї гнучкості й адаптивності, дозволяють отримати як економічні, так і соціальні переваги для працівників, а саме: підвищення якості трудового життя, можливості для організації своєї трудової діяльності відповідно до власних потреб і досягнення балансу між роботою та відпочинком, навчанням, виконанням сімейних обов'язків – вихованням дітей, доглядом за дітьми та людьми похилого віку.

Окрім цього, пропозицію на нестандартну зайнятість підвищують такі категоріїї працівників, як жінки, які мають неповнолітніх дітей; молодь, яка бажає вчитись і працювати; особи передпенсійного та пенсійного віку, що бажають отримати додатковий дохід; особи, які бажають збільшити рівень матеріального добробуту; особи з обмеженими можливостями; внутрішньо переміщені особи.

Також треба зазначити, що перехід до «економіки знань» (або інформаційно-інтелектуальної економіки) посилив роль «людського фактора», який є центральним елементом нової моделі постін-

дустріального розвитку та спричинив поступове перетворення «людини економічної» на «людину креативну, творчу, інноваційно-орієнтовану», а також підвищив реалізацію інтелектуального і творчого потенціалу населення у сфері праці.

На думку А. Колота, «інтенсивне впровадження нових прогресивних технологій, передусім інформаційно-комунікаційних, усе більше зумовлюють як трансформацію форм зайнятості, так і зростання вимог до суб'єктів трудової діяльності. Посилення ролі творчої людини у виробництві сприяє нарощенню попиту на інтелектуальну, креативну працю, на висококваліфікованих працівників зі схильністю до постійного навчання, засвоєння та інтерпретації нового. Людський капітал стає провідним чинником економічного розвитку, найефективнішим економічним ресурсом» [8, с. 73].

Важливою умовою зайнятості, на теперішній час, стає функціональна гнучкість і самого працівника. Сучасні підприємства, установи, організації потребують мобільних, освічених, кваліфікованих працівників, які постійно займаються самоосвітою, беруть особисту відповідальність за результати діяльності, мають високий рівень працездатності, стійкі до нервово-психічних перевантажень, володіють внутрішньою гнучкістю та готові працювати в нестандартних і мінливих (під впливом зовнішнього середовища) ситуаціях.

Зміни у структурі та формах зайнятості впливають і на систему цінностей сучасного працівника, які стають більш різноманітними. Зростає значення таких цінностей, як саморозвиток, самовдосконалення, самореалізація та самостійність щодо прийняття рішень.

Проведене дослідження переконує у тому, що реалізація процесів індивідуалізації в соціально-трудовій сфері є об'єктивним чинником, який повинен враховувати не тільки технологічний, економічний, організаційний, а й соціальний характер праці, з метою досягнення високих стандартів якості трудового життя.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене можна зробити висновок, що: за умов процесів індивідуалізації суспільства та особистості, які прогресують, змінюють облік суспільства, перед соціально-трудовою сферою постають проблеми та виклики, які потребують оновлення та вдосконалення нормативно-правової бази щодо врегулювання новітніх змін в сфері зайнятості та умовах праці, а також пошуку механізмів забезпечення соціального захисту працівників, зайнятих у нестандартних формах праці та режими праці яких є гнучкими.

Для об'єктивної диференціації правового регулювання відносин у соціально-трудовій сфері, необхідно враховувати як потреби підприємства, установи та організації так і специфіку праці працівників конкретної галузі, конкретні психофізіологічні особливості та життєві потреби кожного працівника, за умови одночасного збереження єдиного державного підходу до рівності громадян та їх права на достатній та достойний рівень життя.

У ст. 3 Конституції України зазначається, що «людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю у державі», а в ст. 46 передбачено відповідне право громадян на соціальний захист [9]. Інакше кажучи, держава, у широкому розумінні її сутності і призначення, відповідальна за свою діяльність насамперед перед людиною, яка є найвищою суспільною цінністю.

Список використаних джерел:

1. Колот А. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки. *Міжнародна економічна політика*. 2014. № 1 (20), С. 5–21.
2. Словник іншомовних слів онлайн. URL: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=8370&action=show.
3. Шишка Р.Б. Індивідуалізація людини в умовах інформаційного суспільства. *Legal Bulletin*. 2020. № 1. С. 49–56.
4. Каленюк І.С. Новітні тенденції у сфері зайнятості в Україні. *Чернігівський науковий часопис. Серія 1, Економіка і управління.* 2012. № 1(3). С. 168–172.
5. Андріїв В.М. Міжнародне трудове право: навч. посіб. Київ: Данкор, 2017. 574 с.
6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1971. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08. (дата звернення:20.08.2023).
7. Рудакова С.Г., Щетініна Л.В. Гідна праця: індивідуалізація режимів праці та відпочинку. *Економіка: реалії часу*. 2015. № 2. С. 15–19.

8. Колот А.М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. Київ: КНЕУ, 2010. 251 с.
9. Конституція України: від 28. 06. 1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#-Text.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.55

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

Мульгіна О.В.,
аспірантка кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Мульгіна О.В. Зарубіжний досвід правового регулювання соціального захисту самозайнятих осіб та можливість його використання в Україні.

Зайнятість населення є однією із центральних проблем не тільки в Україні, а й у всьому світі. Досягнення її високого рівня – одна з основних цілей будь-якої держави. Однією із її форм є самозайнятість, яка сьогодні зумовлена економічною кризою, пов'язаної з війною в країні, наслідком якої є зростання рівня безробіття та обмеження попиту на найману працю; низьким рівнем оплати праці на державних підприємствах; становленням ринкового світогляду, що в результаті становить реальну загрозу для державного й суспільного добробуту. *Мета статті* проаналізувати досвід зарубіжних країн щодо правового регулювання соціального захисту самозайнятих осіб та можливість його використання в Україні. Зроблено висновок, що самозайнятість регулюється широкою нормативною базою. Водночас відмічено про недостатність регулювання основними актами законодавства про працю, законодавства у сфері соціального забезпечення. Акцентовано увагу на необхідності розробки окремого законодавчого акта. І в цьому буде корисним досвід Німеччини, де розроблено Соціальний кодекс ("Sozialgesetzbuch"), який складається з 12 розділів, що регламентують окремі види соціального забезпечення. Зокрема, проведення систематизації соціального законодавства за німецькою моделлю передбачало б два напрями: прийняття Кодексу України про соціальний захист, зміст якого був би сформований із чинних законів та підзаконних нормативно-правових актів; та узгодження його змісту з іншими актами соціального законодавства, які не увійшли до нього. При цьому передбачити в Кодексі окремі положення, які урегульовували б питання стосовно соціального захисту такої категорії суб'єктів права соціального забезпечення як самозайняті особи. Тобто реформування соціально-забезпечувального законодавства доцільно здійснювати на засадах успішного зарубіжного досвіду. Також необхідно в процесі створення спеціалізованих програм підтримки й розвитку самозайнятості використовувати позитивний досвід зарубіжних країни. Переконані лише за таких умов можна вирішити більшість проблем, які виникають у досліджуваній царині.

Ключові слова: населення, держава, самозайнятість, соціальний захист, національне законодавство, економічна криза, воєнний стан, зарубіжний досвід.

Mulgina O.V. Foreign experience of legal regulation of social protection of self-employed persons and the possibility of its use in Ukraine.

Employment of the population is one of the central problems not only in Ukraine, but also in the whole world. Achieving its high level is one of the main goals of any state. One of its forms is self-employment, which today is caused by the economic crisis associated with the war in the country, the consequence of which is the increase in the level of unemployment and the limitation of the demand for hired labor; low level of wages at state-owned enterprises; the formation of a market worldview, which as a result poses a real threat to state and social well-being. The purpose of the article is to analyze the experience of foreign countries regarding the legal regulation of social protection of self-employed persons and the possibility of its use in Ukraine. It was concluded that self-employment is regulated by a broad regulatory framework. At the same time, the lack of regulation by the main acts of labor legislation and legislation in the field of social security was noted. Attention is focused on the need to develop a separate legislative act. And in this, the experience of Germany, where the Social Code ("Sozialgesetzbuch") has been developed, which consists of 12 chapters regulating certain types of social security, will be useful. In particular,

the systematization of social legislation according to the German model would involve two directions: the adoption of the Code of Ukraine on social protection, the content of which would be formed from current laws and subordinate regulatory legal acts; and coordination of its content with other acts of social legislation that are not part of it. At the same time, the Code should provide separate provisions that would regulate issues related to social protection of such a category of subjects of social security law as self-employed persons. That is, it is expedient to reform the social security legislation on the basis of successful foreign experience. It is also necessary to use the positive experience of foreign countries in the process of creating specialized programs for the support and development of self-employment. We are convinced that only under such conditions can most of the problems that arise in the researched area be solved.

Key words: population, state, self-employment, social protection, national legislation, economic crisis, martial law, foreign experience.

Постановка проблеми. Зайнятість населення є однією із центральних проблем не тільки в Україні, а й у всьому світі. Досягнення її високого рівня – одна з основних цілей будь-якої держави. Однією із її форм є самозайнятість, яка сьогодні зумовлена економічною кризою, пов'язаної з війною в країні, наслідком якої є зростання рівня безробіття та обмеження попиту на найману працю; низьким рівнем оплати праці на державних підприємствах; становленням ринкового світогляду, що в результаті становить реальну загрозу для державного й суспільного добробуту. І тому особливої значущості набувають аспекти формування ефективної зайнятості населення, створення ефективного ринку робочої сили, запобігання масового безробіття та трудової міграції. І самозайнятість може стати рятівною соломинкою. Тому одним із напрямів економічної політики держави, який надасть змогу вирішити ці проблеми, повинен бути розвиток самозайнятості населення.

Розвиток самозайнятості населення залежить від дії нормативно-правових чинників, основними серед яких є: стабільність законодавчої бази, правові норми організації й дисциплінування самозайнятості. Зазначені чинники регулюють виробничі, трудові й розподільчі відносини. При цьому нестабільність, постійна змінюваність законодавчої бази, нечіткість, а часто й протиріччя, заплутаність нормативно-правових положень утруднюють розвиток самозайнятості населення [1]. Наразі основу правового регулювання цієї діяльності складають Конституція України, спеціальні нормативно-правові акти, які регулюють порядок здійснення діяльності самозайнятих осіб. Варто зазначити, що неврегульованість цієї форми зайнятості населення основними актами трудового законодавства, а також соціально-забезпечувального, має негативний наслідок для регулювання цих правовідносин. Тому вважаємо під час дослідження цього питання доцільним буде звернутися також і до досвіду зарубіжних країн на предмет можливості вдосконалення законодавства України шляхом повного чи часткового його запозичення.

Стан опрацювання. Окремим питанням правового регулювання самозайнятості населення приділяли увагу такі науковці, як В. Андріїв, Н. Бондаренко, С. Вишновецька, Т. Жовнір, М. Іншин, Ю. Остапенко, О. Процевський, Я. Сімутіна, С. Синчук, О. Тищенко, В. Щербина, О. Ярошенко та ін.

Мета статті проаналізувати досвід зарубіжних країн щодо правового регулювання соціального захисту самозайнятих осіб та можливість його використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Процес створення ефективної системи соціального захисту в Україні залежить від багатьох чинників, одним із яких є використання досвіду зарубіжних країн, де ця система працює тривалий час і має позитивні результати. Значний інтерес представляє собою система соціального захисту, яка формується в рамках Європейського Союзу, зважаючи на прагнення України увійти до ЄС. Як зазначає О.В. Каховська й І.Д. Комарова, «європейська орієнтація України суттєво актуалізує питання вдосконалення системи регулювання вітчизняного ринку праці. Вона демонструє, що в умовах ринкової економіки життєздатність підприємств і ефективність вирішення проблем зайнятості населення у значній мірі зумовлені саме державним регулюванням. Визначення напрямів удосконалення системи регулювання зайнятості потребує поглибленого вивчення досвіду інших країн» [2, с. 25]. Шабанов Р.І. звертає увагу, що «зайнятість як соціально-економічне та правове явище традиційно є предметом державного регулювання у зарубіжних країнах. В економічно розвинутих країнах проблеми зайнятості належать до тих, вирішення яких впливає на забезпечення соціально-економічної стабільності суспільства» [3, с. 330].

Відповідно до положень «Договору про заснування Європейського Співтовариства» кожен громадянин країни-члена ЄС є його громадянином. Працівникам, самозайнятим особам та членам їх сімей надана свобода пересування в межах ЄС (ст. 18). Водночас це може призвести до втрати ба-

гатьох можливостей у галузі соціального захисту порівняно з тими, які вони мають у своїй країні. Для забезпечення високого рівня соціального захисту, виконання положень, які визначені Європейською соціальною хартією та Хартією Співтовариства про фундаментальні соціальні права робітників Співтовариство здійснює заходи, які сприяють координації дій у соціальному захисті та враховують відмінності національних законодавств щодо соціального захисту. Відповідно до законодавства країн-членів ЄС наявність права на певний вид соціального захисту і його надання залежить від розміру та кількості внесків, зроблених до відповідних інститутів соціального захисту. Право на соціальний захист (на пенсії або допомоги) може пов'язуватися також із фактом проживання в одній із країн-членів ЄС. При цьому кожна країна має власне законодавство щодо соціального захисту [4].

Самозайнятість як категорія широко використовується в зарубіжних країнах. Так, у Європейській системі рахунків (ЄСР 2010) самозайнятість визначається як комерційна діяльність, що здійснюється виключно за рахунок власної робочої сили й на себе, а не від імені роботодавця та за наймом, і до самозайнятих віднесено працівників, що працюють поза наймом, та неоплачуваних сімейних працівників [5].

У законодавстві зарубіжних країн самозайняте населення відносять до осіб, які займаються підприємницькою діяльністю або мають «нестандартну зайнятість» (неповний робочий день, почасова діяльність тощо). Для вирішення питань, які виникають у цій сфері, уряд країн створює спеціалізовані програми підтримки й розвитку самозайнятості. Вони орієнтовані насамперед на безробітних та молодь. Так, багатьма країнами Євросоюзу, починаючи із 70-х років минулого століття, в умовах реструктуризації промисловості, що супроводжувалася тимчасовим зростанням безробіття і загостренням соціальної напруженості, було впроваджено цілу низку потужних заходів щодо розвитку сфери самозайнятості (*selfemployment*). Зацікавленість держави в самозайнятості населення обумовлена турботою про безробітних, малозабезпечених, а також спонуканням широких мас не стільки до створення додаткових робочих місць, скільки до активної участі в інноваційних процесах. За таких умов самозайнятість стає найважливішим засобом соціально-економічного, соціально-політичного розвитку країни, оскільки вона надає можливість населенню, зокрема молоді, у своєму професійному становленні обирати найбільш прийнятну форму професійної діяльності [6].

Заслуговує на увагу досвід Франції, яка вперше використала такі програми, основною метою яких було одержання базових знань та навичок, необхідних для розвитку самозайнятості осіб. Другою країною, яка успішно використала такі програми, стала Великобританія. Основою британської моделі було застосування періодичних виплат із боку держави фізичним особам, що дало змогу останнім одержати необхідну кваліфікацію і заснувати власну справу. Потім такі програми отримали своє застосування в інших країнах світу, таких як Бельгія, Канада, Фінляндія. Найбільші труднощі на цьому шляху були пов'язані з фінансуванням такої діяльності, її оподаткуванням та складанням звітності [7, с. 196].

Цікавим є також досвід Іспанії. Так, нормативно-правове регулювання самозайнятих осіб міститься в спеціальному Законі Іспанії № 10/2007 «Про самозайнятих працівників» від 11.07.2007, яким упроваджено нове поняття «економічно залежний працівник». Цей термін використовується для виокремлення з-поміж самозайнятих осіб окрему категорію, яка потребує спеціального захисту з огляду на потенційне, проте, зазвичай, часте порушення їх прав. Для встановлення статусу «економічно залежний самозайнятий працівник» відповідні вимоги повинні бути неухильно дотримані, що, у свою чергу, поширює спеціальні положення наведеного Закону на регулювання правовідносин за участю економічно залежних самозайнятих працівників [8]. Стаття 5 Закону встановлює додаткові вимоги для визнання за самозайнятою особою статусу залежної самозайнятої особи, відповідно до якого остання повинна у порівнянні з працівником мати інші умови праці, а також мати власні засоби для виробництва продукції [9]. До позитивних моментів регулювання прав економічно-залежних найманих працівників можна віднести право на страхування від нещасних випадків на виробництві, страхування на випадок припинення діяльності (безробіття за певних умов), інші права, передбачені законодавством, які в повній мірі або ж частково надаються на рівні з найманими працівниками [10]. Як зауважує Дж.К. Перейро, наведений Закон в основному регулює спеціальний статус особливої категорії працівників – економічно залежних самозайнятих осіб [11]. Цілком погоджуємося з наведеної точкою зору, адже законодавчий акт спрямований на захист прав відповідної категорії осіб, поширюючи частину гарантій та переваг, якими користуються інші наймані працівники, та забезпечення яких є обов'язком роботодавця. Відповідне регулювання зумовлене, у першу чергу, тією обставиною, що за загальним правилом на трудову діяльність самозайнятих

осіб не поширюються положення з приводу захисту найманої праці та гарантування додержання трудових прав.

Важливу роль у захисті безробітних відіграє ефективна система допомоги по безробіттю. Відповідно до законодавства Іспанії безробітний у перші 180 днів одержує допомогу, що дорівнює 80-100% мінімальної міжгалузевої заробітної плати, у подальшому протягом 181–360 днів розмір допомоги скорочується до 70% і після 360 днів – до 60%. Новий Основний закон про зайнятість від 1994 р. передбачає також виплату 75% міжгалузевої заробітної плати сімейним робітникам, зареєстрованим на біржі праці. Допомога по безробіттю фінансується за рахунок надходження до системи соціального страхування внесків від підприємців і трудящих (відповідно 60 і 40%) [12, с. 153].

Німецький досвід цікавий наявністю єдиного Соціального кодексу (“Sozialgesetzbuch” [13]), який складається з 12 розділів, що регламентують окремі види соціального забезпечення. Як зазначає С.В. Мішина й О.Ю. Мішин, Соціальний кодекс Німеччини містить норми, які в Україні закріплені в структурі кількох десятків нормативно-правових актів. Натомість в Україні існує дуже велика кількість законодавчих і нормативних актів, що регулюють різні види соціальних виплат [14]. Саме тому досвід Федеративної Республіки Німеччина найчастіше розглядається вітчизняними науковцями та ставиться в приклад національному законодавству. Проведення систематизації соціального законодавства за німецькою моделлю передбачало б два напрями: прийняття Кодексу України про соціальний захист, зміст якого був би сформований із чинних законів та підзаконних нормативно-правових актів; узгодження змісту Кодексу України про соціальний захист із іншими актами соціального законодавства, які не увійшли до його змісту.

Аналізуючи зарубіжний досвід соціального захисту у зарубіжних країнах, О.В. Тищенко робить висновок, що в основу соціальної політики європейських країн покладена людиноцентристська ідея, коли функціонування всього державного механізму спрямоване на покращення добробуту населення, сприяє дієвій реалізації соціального забезпечення членів суспільства, регулює стан на ринку праці, слугує стабілізатором соціальної ситуації в країні [15, с. 287]. Тобто ознакою соціально орієнтованої держави повинен бути належний рівень соціальних виплат, низький рівень бідності, розвиток соціальної політики держави, забезпечення високого рівня соціального захисту, як на державному, так і на регіональному рівнях. Соціальна орієнтованість державної політики є запорукою соціальної стабільності в суспільстві та високого рівня життя населення. На жаль Україну поки, що не можна вважати соціально орієнтованою державою, оскільки наявний постійний брак коштів на розвиток соціальної сфери, їх неефективне використання, відсутність збалансованого, зрозумілого для отримувачів виплат соціального законодавства. При цьому реформування соціально-забезпечувального законодавства доцільно здійснювати на засадах успішного зарубіжного досвіду.

Які ж сьогодні в Україні передбачаються заходи для підтримки самозайнятих осіб? Для вирішення питань, які виникають у цій сфері, вже створюються спеціалізовані програми підтримки й розвитку самозайнятості. Це «програми, спрямовані на стимулювання зайнятості та підприємництва, насамперед, серед вразливих категорій людей та переміщених унаслідок війни». Міністерство розглядає це як «інвестиції в самозайнятість людей» і зазначає, що «їх можна й потрібно використати для допомоги людям, особливо жінкам, які зараз уже повертаються з евакуації» [16].

Також у період воєнного стану відбулися зміни в оподаткуванні самозайнятих осіб, що були внесені Законами «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану» № 2118-IX від 03.03.2022 року» [17] та «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15.03.2022 року № 2120-IX [18]. Зокрема, з 1 березня 2022 року до припинення або скасування воєнного стану в Україні та протягом 12 місяців після припинення або скасування воєнного стану, самозайняті особи мають право не нараховувати, не обчислювати та не сплачувати єдиний внесок за себе. При цьому такими особами розрахунок єдиного внеску у складі податкової декларації не заповнюється за період, в якому єдиний внесок не нараховувався, не обчислювався та не сплачувався. На період дії правового режиму воєнного стану і протягом трьох місяців після його припинення чи скасування не нараховуються штрафні санкції та пеня за порушення у сфері сплати ЄСВ.

Висновки. Підводячи підсумок вищевикладеному зроблено висновок, що самозайнятість регулюється широкою нормативною базою, в тому числі Конституцією України, Податковим кодексом України, Господарським кодексом України, законами України «Про зайнятість населення», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» та іншими актами законо-

давства України. Водночас відмічено недостатність регулювання основними актами законодавства про працю, законодавства у сфері соціального забезпечення. Акцентовано увагу на необхідності розробки окремого законодавчого акта. І в цьому буде корисним досвід Німеччини, де розроблено Соціальний кодекс ("Sozialgesetzbuch"]), який складається з 12 розділів, що регламентують окремі види соціального забезпечення. Зокрема, проведення систематизації соціального законодавства за німецькою моделлю передбачало б два напрями: прийняття Кодексу України про соціальний захист, зміст якого був би сформований із чинних законів та підзаконних нормативно-правових актів; узгодження його змісту з іншими актами соціального законодавства, які не увійшли до нього. І в цьому Кодексі, передбачити норми, які урегульовували б питання стосовно соціального захисту такої категорії суб'єктів права соціального забезпечення як самозайняті особи. Тобто реформування соціально-забезпечувального законодавства доцільно здійснювати на засадах успішного зарубіжного досвіду. Також необхідно у процесі створення спеціалізованих програм підтримки й розвитку самозайнятості використовувати позитивний досвід зарубіжних країни. Переконані лише за таких умов можна вирішити більшість проблем, які виникають у досліджуваній царині.

Список використаних джерел:

1. Грабовецька О. Нормативно-правове забезпечення самозайнятості населення: реалії і проблеми. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України.* 2015. Вип. 20. С. 126–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rarpsu_2015_20_25.
2. Каховська О.В., Комарова І.Д. Економічні та соціальні проблеми зайнятості: європейський досвід вирішення для України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 22. С. 25–30.
3. Шабанов Р.І. Доктрина зайнятості як складова соціального захисту населення від безробіття: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2015. 418 с.
4. Система соціального захисту в країнах – учасницях ЄС. URL: https://buklib.net/books/28173/.
5. Загальні риси і основні принципи. *Європейська система рахунків – ЄСР 2010.* URL: https://www.lb.lt/n22873/esa_ 2010-en_book.pdf.
6. Самозайнятість як один із шляхів працевлаштування молоді. URL: vk.com/doc27048790_134402748?hash.dl.www.irbisnbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?.
7. Невмержицька Т.М. Порівняльна характеристика адміністрування самозайнятих осіб в Україні та в країнах Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 195–197. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/49.pdf.
8. Labor and Social Security regulations. URL: http://www.investinspain.org/guidetobusiness/en/5/CAP_5_2015.p.
9. Del Estatuto del trabajoautónomo. *Law*. 2007. N 20. *Official Gazette*. 2007. N 166. 12 July. P. 29964–29978. URL: http://www.boe.es/boe/dias/2007/07/12/pdfs/A29964-29978.pdf.
10. Spain: Self-employed workers. URL: https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/comparativeinformation/national-contributions/spain/spain-self-employed-worker.
11. Pereiro Ja. C. The status of self-employed workers in Spain. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@actrav/documents/meetingdocument/wcms_161302.pdf.
12. Баранова Т.И. Социальная защита испанских трудящихся. *Полис*. 2001. № 6. С. 152–158.
13. Sozialgesetzbuch (SGB). URL: https:www. sozialgesetzbuch-sgb.de.
14. Мішина С.В., Мішин О.Ю. Міжнародний досвід надання соціальних виплат. *Ефективна економіка*. 2021. № 10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2021/81.pdf.
15. Тищенко О.В. Право соціального забезпечення України: теоретичні та практичні проблеми формування та розвитку галузі: монографія. Київ: ДП «Прінт Сервіс», 2014. 394 с.
16. Соціальний захист у повоєнній Україні: час змінювати підходи. URL: https://cedos.org.ua/soczialnyj-zahyst-u-povoyennij-ukrayini-chas-zminyuvaty-pidhody/.
17. ро внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон України від 03.03.2022 № 2118-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#Text.
18. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/t222120.

УДК 340.5 (045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.56

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ПРАЦІВНИКУ

Порицька Ю.М.,
аспірантка
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5594-4805
e-mail: law16595@gmail.com

Порицька Ю.М. Зарубіжний досвід правового регулювання відшкодування моральної шкоди працівнику.

У статті досліджено проблематику пов'язану з відшкодуванням моральної шкоди працівнику та визначенням розміру моральної шкоди при порушенні трудових прав працівника. Актуальність тематики дослідження обґрунтовується тим, що в сучасних умовах потребує вдосконалення інститут відшкодування моральної шкоди у трудовому праві, зокрема, у частині порядку визначення розміру відшкодування. Інститут відшкодування моральної шкоди працівнику поширений у міжнародній спільноті та окремих зарубіжних країнах, що вказує на ефективність вказаного інституту у врегулюванні трудових правовідносин У статті проведено аналіз положень чинного законодавства про працю України в частині регулювання відшкодування моральної шкоди. Також визначено особливості відшкодування моральної шкоди у трудовому праві, що дозволяють частково відмежувати вказаний інститут від інституту моральної шкоди у цивільному законодавстві. Під час написання статті були використані як загальнонаукові методи, так і спеціально-юридичні, зокрема, метод державно-правового моделювання, діалектичний, формально-юридичний, системно-структурний, порівняльно-правовий та інші методи. Узагальнено зарубіжний досвід правового регулювання відшкодування моральної шкоди працівнику, а також розроблені на його основі пропозиції щодо вдосконалення законодавства про працю України. У процесі написання статті було досліджено законодавчу базу та судову практику щодо відшкодування працівнику моральної шкоди Австрії, Великої Британії, Німеччини, Франції, Сполучених Штатів Америки та інших зарубіжних країн. Проаналізовано правове регулювання визначення моральної шкоди, підстав та умов відповідальності, порядок розгляду справ про встановлення розміру відшкодування моральної шкоди працівнику в результаті неправомірних дій роботодавця. Враховуючи зарубіжний досвід, встановлено необхідність розробки ефективного механізму визначення розміру моральної шкоди, що, в свою чергу, сприятиме уніфікації вказаного механізму та забезпечення сталості та єдності судової практики та передбачуваності судових рішень. Порівняльний аналіз відшкодування моральної шкоди в межах трудових правовідносин за законодавством зарубіжних країн, дозволив зробити висновок про те, що сформована в них система визначення розміру відшкодування моральної шкоди може бути врахована при вдосконаленні чинного законодавства про працю України.

Ключові слова: моральна шкода, відшкодування шкоди, трудові права, працівник, способи захисту трудових прав, розмір відшкодування моральної шкоди.

Porytska Y.M. Foreign experience of the legal regulation of compensation of moral damage to the employee.

The article examines the issues related to the compensation of moral damages to the employee and the determination of the amount of moral damages in case of violation of the employee's labor rights. The relevance of the research topic is justified by the fact that in modern conditions the institution of compensation for moral damage in labor law needs to be improved, in particular, in the part of the procedure for determining the amount of compensation. The institution of compensation for moral damage to the employee is widespread in the international community and in some foreign countries, which indicates

the effectiveness of this institute in the regulation of labor relations. The article analyzes the provisions of the current labor legislation of Ukraine in the part of regulation of compensation for moral damage. The specifics of compensation for moral damage in labor law are also defined, which allow to partially distinguish the specified institution from the institution of moral damage in civil legislation. During the writing of the article, both general scientific methods and special-legal methods were used, in particular, the method of state-legal modeling, dialectical, formal-legal, systemic-structural, comparative-legal and other methods. The foreign experience of legal regulation of compensation for moral damage to the employee is summarized, as well as proposals for improving the labor legislation of Ukraine developed on its basis. In the process of writing the article, the legal framework and judicial practice regarding the compensation of moral damage to the employee of Austria, Great Britain, Germany, France, the United States of America and other foreign countries were investigated. The legal regulation of the definition of moral damage, the grounds and conditions of liability, the procedure for considering cases on determining the amount of compensation for moral damage to an employee as a result of the employer's illegal actions are analyzed. Taking into account foreign experience, it was established the need to develop an effective mechanism for determining the amount of moral damage, which, in turn, will contribute to the unification of the specified mechanism and ensure the stability and unity of judicial practice and the predictability of court decisions. A comparative analysis of compensation for moral damages within the framework of labor relations under the legislation of foreign countries allowed us to conclude that the system of determining the amount of compensation for moral damages formed in them can be taken into account when improving the current labor legislation of Ukraine.

Key words: moral damage, compensation for damage, labor rights, employee, methods of protection of labor rights, the amount of compensation for moral damage.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення актуальним питанням залишається дотримання прав людини, у тому числі захист трудових прав. Одним із способів захисту трудових прав є відшкодування, зокрема, моральної. При цьому, більшість позовних заяв працівників з вимогою про поновлення на роботі, виплату заробітної плати, компенсацію матеріальної шкоди супроводжуються вимогою щодо відшкодування моральної шкоди. Водночас необхідно зазначити, що суди в окремих випадках наявне несприйняття моральної шкоди працівника як такої, що має самостійне юридичне значення, у свою чергу, це зумовлює не задоволення вимог щодо відшкодування моральної шкоди. Крім того, у листопаді 2022 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» № 2759-IX [1] яким визначено що, мобінг є однією з форм дискримінації прав людини у трудових правовідносинах, а підтверджений судовим рішенням факт мобінгу дозволяє працівнику звернутись з вимогою про відшкодування моральної шкоди.

Дослідження правового регулювання відшкодування моральної шкоди завданої працівникові є актуальним враховуючи сучасні інтеграційні процеси та прагнення України адаптувати національне законодавство до кращих міжнародних стандартів. Досвід зарубіжних країн виступає підґрунтям для здійснення змін і вдосконалення національного законодавства.

Таким чином, сучасні реалії вказують на необхідність вдосконалення правового регулювання інституту відшкодування моральної шкоди у трудовому праві, зокрема, у частині порядку визначення розміру відшкодування. Інститут відшкодування моральної шкоди працівнику поширений у міжнародній спільноті та окремих зарубіжних країнах, що вказує на ефективність вказаного інституту у врегулюванні трудових правовідносин.

Стан опрацювання. У доктрині трудового права окремі питання особливостей відшкодування моральної шкоди розглядалися у працях таких вчених як В.С. Венедиктов [2], А.О. Виприцький [3], О.Г. Карасьов [4], В.Л. Костюк [5], О.В. Оніщенко [6], Я.С. Протопопова [7], С.В. Селезень [8], В.І. Щербина [9] та інших. Незважаючи на наявність наукових праць присвячених зазначеній темі, на сьогодні відсутні порівняльно-правові дослідження в сфері правового регулювання відшкодування моральної шкоди працівнику у трудових правовідносинах.

Мета статті полягає в узагальненні зарубіжного досвіду правового регулювання відшкодування моральної шкоди працівнику як одного із способів захисту трудових прав, а також розробленні на цій основі пропозицій щодо зміни та вдосконалення законодавства про працю України.

Виклад основного матеріалу. Захист окремого трудового права є конкретною, законодавчо визначеною юридично значущою дією. Залежно від того, яке саме трудове право було порушено,

від обсягу та характеру, волі уповноваженої особи, а також інших обставин визначається конкретний спосіб захисту [7, с. 11].

Одним із самостійних способів захисту трудових прав є відшкодування моральної шкоди.

Чинним законодавством про працю України передбачено положення про те, що відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав, у тому числі внаслідок дискримінації, мобінгу (цькування), факт якого підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили, призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя (ст. 237-1) [10]. Вказане положення надає можливість зробити висновок про те, що нормативне визначення поняття моральної шкоди, заподіяної працівникові порушенням його трудових прав внаслідок неправомірних дій або бездіяльності роботодавця, законодавець частково використав конструкцію моральної шкоди з цивільного законодавства підстави відшкодування моральної шкоди, закріпивши у статті 237-1 Кодексу законів про працю України завдання моральних страждань, що можуть бути заподіяні працівнику. Разом із цим, у змісті зазначеної статті законодавцем було виділено не закріплені в національному цивільному законодавстві втрату нормальних життєвих зв'язків і потребу від працівника додаткових зусиль для організації свого життя не розкриваючи їх сутність. Наявність вказаних відмінностей дозволяє зробити висновки про самостійний характер вказаного інституту у трудовому праві та можливість його відмежування від інституту відшкодування моральної шкоди у цивільному праві [4, с. 156].

Науковцями виділено наступні особливості відшкодування моральної шкоди у трудових правовідносинах:

1) особливий склад суб'єктів правовідносин щодо відшкодування моральної шкоди як працівник та роботодавець;

2) дії та бездіяльність роботодавця є підставами виникнення правовідносин щодо відшкодування моральної шкоди; єдиним органом, згідно із національним трудовим законодавством наділеним правом визначати розмір відшкодування моральної шкоди, якщо між сторонами – працівником та роботодавцем відсутня угода про розмір такої компенсації, є суд [6, с. 101]. Водночас, у національному законодавстві відсутній порядок визначення розміру відшкодування моральної шкоди. З огляду на це, актуальним є дослідження досвіду зарубіжних країн в сфері правового регулювання відшкодування моральної шкоди з метою вдосконалення чинного законодавства України в окресленій сфері.

До середини XX ст. у Німеччині домінувала позиція про суто компенсаційну функцію відшкодування, яка полягала у пом'якшенні чи повній нейтралізації заподіяних потерпілому фізичних та моральних страждань (нім. «AusgleichsfuNktioN»). Пізніше до компенсаційної функції додалася так звана функція задоволення (нім. «GeNugtuuNgsfuNktioN»), яка полягала у отриманні потерпілим морального задоволення у зв'язку з покладанням на особу, яка звадала шкоди обов'язку виплати грошову компенсацію за заподіяння шкоди немайновим правам і благам потерпілого. У функції задоволення знайшов відображення підхід до компенсації за страждання як особливий штраф, що стягується на користь потерпілого (нім. «Privatstrafe») [11, с. 5].

Німецьке законодавство закріплює право працівника на звернення до суду саме з вимогою щодо компенсації моральної шкоди. Це покладає на роботодавця зобов'язання здійснювати нагляд за тим, щоб працівники не піддавалися дискримінації. Обсяг компенсації залежить виключно від судового рішення, але суди при призначенні компенсації керуються тим твердженням, що адекватно оцінити страждання може тільки сам працівник.

Як правило, відповідні виплати в Німеччині мають не штрафний, а відновлювальний характер, незважаючи на те Суд Європейського Союзу вказав на окремі випадки, коли розмір компенсації повинен бути превентивним заходом від подальшої дискримінації. Основними правилами призначення компенсації у Німеччині, згідно із Німецьким цивільним уложенням, є наступні: нематеріальні збитки компенсуються виключно у матеріальній формі та призначаються лише у законодавчо визначених випадках. Моральні страждання можуть бути оцінені лише постраждалою особою, однак позов може бути поданий і спадкоємцем потерпілої особи. При ухвалені рішення про розмір компенсації суд повинен враховувати тяжкість наслідків, період впливу, вік та стан працівника [11, с. 6].

Відповідно до § 847 Німецького цивільного уложення передбачено, що компенсація за перенесені страждання повинна бути справедливою. При визначенні розміру справедливої компенсації береться до уваги загальний принцип зрівнювання вигоди, встановлений § 249 Німецького цивільного

уложення. Ця норма регулює вид та обсяг відшкодування збитків і встановлює наступне правило: «Особа, яка зобов'язана відшкодувати шкоду, повинна відновити те положення, яке існувало б, якби не було обставини, через яку виник обов'язок відшкодувати шкоду. Якщо обов'язок відшкодування шкоди виник унаслідок заподіяння шкоди людині чи речі, то кредитор може замість відновлення колишнього становища вимагати виплати грошової компенсації». Разом із цим, виплата компенсації не повинна ставити потерпілого в становище вигідніше порівняно з тим, у якому він виявився б, якби не було правопорушення. Якщо виявляється, що вигода потерпілого перевищує шкоду, це перевищення підлягає обліку на користь особи, яка завдала шкоди. У цьому випадку і знаходить свій прояв принцип зрівняння вигоди про який було зазначено вище. Зрозуміло, що вказаний принцип щодо компенсації за страждання застосовується дуже відносно через відсутність грошового еквівалента страждань, але у порівняно рідкісних випадках він враховується судами щодо розміру компенсації [12].

На думку деяких дослідників, присудження компенсації за страждання є «чистим свавіллям, і суддя, який присуджує таку компенсацію, навряд чи може з упевненістю сказати, у чому ж ці страждання полягали і чи існували вони взагалі». Крім того, несправедливою визнавалась відмова у стягненні компенсації у разі заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, якщо це призводило потерпілого до стану, при якому він виявлявся не в змозі усвідомити тяжкість свого стану і тим більше відчути моральне задоволення у зв'язку зі стягненням суми компенсації із заподіювача шкоди. Ці погляди вплинули на судову практику, і наразі при розгляді справ судами щодо розміру відшкодування моральної шкоди, вони не беруть до уваги функцію задоволення [13, с. 142].

Насамперед враховуються не стільки страждання потерпілого, скільки характер і ступінь порушення немайнового права чи блага. Передбачається, що страждання мають відповідати тяжкості наслідків правопорушення.

Таким чином, у німецькій судовій практиці відбулися зміни у підходах до принципів компенсації за немайнову шкоду. При цьому, саме законодавство Німеччини у відповідній сфері залишалося практично незмінним – наприклад, єдиним зміною § 847 Німецького цивільного уложення протягом усього його існування було усунення заборони про перехід права на відшкодування моральної шкоди. Зміна позиції судів виявилася можливою саме у результаті мінімального законодавчого регулювання інституту компенсації за моральну шкоду. Фактично єдине, що чітко випливає із § 847, це сама допустимість стягнення грошової компенсації у разі заподіяння моральної шкоди.

Австрійські правила щодо відшкодування моральної шкоди багато в чому схожі на німецькі. Вони також враховують усі можливі обставини, тяжкість наслідків та ін. Розглянемо порядок відшкодування моральної шкоди працівнику за австрійським законодавством на прикладі конкретного судового рішення.

Відповідно до справи, що була предметом розгляду суду у м. Відень від 08 вересня 2009 року № 10b1 53/09w, позивач працювала лікарем у центрі соціальної медицини. У травні 2005 року директор центру запропонував їй перевестися на нижчу посаду з меншим окладом або написати заяву про звільнення, а на її місце взяв молодшу та менш кваліфіковану співробітницю. Позивач визнала таку поведінку роботодавця дискримінаційною по відношенню до неї. Крім того, директор погрожував застосувати силу, якщо робітниця «не дасть йому спокою» і не прийме його умов. Окрім прямих втрат у заробітній платі та оплаті її курсів підвищення кваліфікації, працівниця зазнавала страждань від несправедливого та грубого ставлення, погіршення її соціального та професійного статусу. Відповідно до Акту про недискримінацію суд визначив, що загальні збитки, включаючи моральну шкоду та матеріальні витрати, у т.ч. судові, становитимуть 26 759,87 євро [14, с. 84].

У питанні відшкодування моральної шкоди цікавим є досвід Франції. Фактично французьким законодавстом та судової практикою не обмежуючи особисті немайнові блага та права конкретним переліком та допускають відшкодування моральної шкоди в необмеженій кількості випадків. Зокрема, суд ухвалює рішення про задоволення позовів про компенсацію моральної шкоди керуючись крім вимог законодавства, ще й вимогами справедливості. Таким чином, суддя не посилається на конкретно встановлені арифметичні розрахунки, а враховує, в першу чергу, характер відносин, це означає, що суддя застосовує індивідуальний підхід до визначення розміру компенсації моральної шкоди [14, с. 85].

У державах з англосаксонською (прецедентною) системою права, вживається поняття «психічна шкода», що є тотожним поняттю «моральна шкода», який закріплений у законодавстві України. Існує багато різних варіантів визначення психічної шкоди в англійському та американському праві,

наприклад, «психіатрична шкода», «нервовий шок», «нервове потрясіння», «звичайний шок», «звичайне потрясіння» та ін.

В Австралії компенсація моральної шкоди, пов'язаної з незаконним звільненням, накладається Комісією з виробничих відносин відповідно до Акту 1996 р. про трудові відносини. У Новій Зеландії працівник може звернутися з позовом про стягнення компенсації моральної шкоди до Суду з трудових спорів, згідно з Актом 1991 р. про трудові договори [15, с. 175].

Трудовий кодекс Канади дозволяє працівникам звертатися до суду через незаконне звільнення, але для компенсації лише економічних втрат. Тобто законодавство та судова практика Канади відносять справи про незаконне звільнення до категорії справ щодо порушення умов договору. Моральна шкода при цьому зазвичай не компенсується [16].

Компенсація, на яку може розраховувати працівник, буде обмежена шкодою, пов'язаною з несвоєчасним повідомленням про майбутнє звільнення. Якщо обставини справи були неприпустимими, може бути призначено компенсацію залежно від способу та умов такого звільнення. Як правило, це стосується компенсацій за обтяжуючі обставини (дискримінація). Мета таких компенсацій – не відшкодувати збитки, а покарати роботодавця. При ухваленні рішень про такі компенсації суди керуються наступним: чи було процедуру звільнення явно та грубо порушено; чи були серйозні підстави для звільнення (проведено розслідування та ін.); чи було зроблено всі необхідні виплати із заробітної плати; чи були роботодавцем допущені такі дії, які могли б надалі перешкоджати працівникові у влаштуванні на нове місце роботи та ін. [15].

Варто зазначити, що присудження компенсації моральної шкоди є досить рідкісним явищем для Канади. Показовими є дві справи, що формують основу судової практики з цього питання. Уоллес проти Об'єднання виробників зерна. Рішення у цій справі встановило стандарт, який вимагає від роботодавців ставитись до працівників чесно та шанобливо під час їхнього звільнення. Після 14 років стажу в Об'єднанні, Уоллес був звільнений без пояснення причин. У суді як підстави звільнення роботодавець перерахував такі: нездатність працівника виконувати свої посадові обов'язки, відсутність субординації. Уоллес, для якого пошук нової роботи був вкрай скрутний, впав у глибоку депресію, яка вимагала психіатричного лікування. Рішенням суду було зобов'язано роботодавця виплатити працівникові заробітну плату за 24 місяці у зв'язку з незаконним звільненням та призначити компенсацію моральної шкоди у розмірі 15 тисяч доларів у зв'язку з тяжким стресом та шкодою репутації працівника. Рішення у цій справі стало орієнтиром для призначення компенсацій, а самі компенсації такого роду серед юристів стали називатися «збитки Уоллеса» (англ. «Wallace damages»). Було визначено, що відповідні компенсації безпосередньо залежать від поведінки роботодавця при проведенні процедури звільнення: нечесна поведінка, обман, приниження, заподіяння шкоди репутації, неповернення особистого майна працівника, що знаходиться в офісі компанії, звільнення працівника відразу після виходу після хвороби [17].

Ще однією показовою справою є рішення «Хонда Канада» проти Кейс. Кейс працював 11 років у компанії «Хонда Канада» до того, як у 1997 році у нього було діагностовано тяжке захворювання, він припинив працювати і почав отримувати допомогу з інвалідності. У 1998 році виплати у зв'язку з інвалідністю припинилися, і він був змушений повернутися на роботу, де існувала спеціальна програма для осіб з інвалідністю, яка дозволяла такій категорії працівників бути відсутніми за наявності довідок від лікаря. Роботодавець був насторожений частотою відсутністю Кейса, тим більше, що медичні довідки залишали деякі сумніви у неупередженості лікаря. У березні 2000 року працівник отримав листа від роботодавця, в якому висловлювалася вимога про перехід цього працівника на звичайний режим (у разі відмови його буде звільнено). Кейс відмовився і був звільнений. Працівник звернувся до суду із позовом про незаконне звільнення. Суд першої інстанції дійшов висновку, що період виплати вихідної допомоги працівникові у цьому випадку має становити 15 місяців. Також суд побачив ознаки дискримінації та упередженого ставлення до Кейса зі сторони роботодавця. У зв'язку з цим період виплати вихідної допомоги було збільшено до 24 місяців. Було призначено і штрафні виплати у розмірі 500 тисяч доларів, компенсацію судових витрат. Компенсація неекономічних збитків у такому розмірі є найбільшою за всю історію призначення таких компенсацій. Роботодавець звернувся до суду апеляційної інстанції, який скоротив розмір штрафної санкції до 100 тисяч доларів. В іншій частині рішення суду першої інстанції було залишено чинним. Щодо моральної шкоди у разі незаконного звільнення суд використав практику застосування «збитків Уоллеса». Суд дійшов однозначного висновку про те, що компенсація збитків у таких випадках має бути виражена у певній сумі, а не у збільшенні терміну виплати вихідної допомоги. Таким чином, період

виплати вихідної допомоги за рішенням суду становить 15 місяців, рішення суду попередньої інстанції про збільшення кількості місяців до 24 було скасовано. Верховний суд Канади вказав, що ні штрафні санкції, ні компенсація за обтяжуючі обставини у цій справі не можуть бути застосовані. Суд не знайшов у діях роботодавця при звільненні агресивної, такої що принижує або дискримінує поведінки. Враховуючи зазначене, суд ухвалив виплатити працівникові вихідну допомогу у розмірі 15-місячного заробітку, у задоволенні вимог щодо компенсації моральної шкоди («збитків Уоллеса») відмовити [18].

Що стосується інших підходів, то американський підхід до відшкодування моральної шкоди працівнику базується на наступних факторах. По-перше, компенсаційні виплати не повинні мати надмірного характеру і, по-друге, вони повинні відповідати виплатам за аналогічними справами. Прийнято вважати, що присуджені компенсації, що перевищують сорок тисяч доларів, повинні вказувати на те, що емоційна або психологічна шкода, що стала результатом дій компанії, мала постійну або довгострокову дію або була настільки катастрофічною, що наслідки будуть відчутні й у майбутньому [19].

У цьому аспекті особливо показовими є судовий розгляд справ щодо стягнення компенсації моральної шкоди працівникам, зайнятими на державній службі.

7 вересня 2006 р. американським адміністративним судом було ухвалено рішення у справі П. Луміс проти Департаменту внутрішніх справ США. Працівника було прийнято у 2002 році на посаду інспектора з безпеки перевезень аеропорту Палм Спрінгз, Каліфорнія. У 2004 році Луміс був відсторонений від роботи у зв'язку з порушенням ним порядку огляду багажу (пропустив сумки для гольфу без перевірки їх спеціальним сканером). Луміс звернувся до суду з позовом про визнання такого усунення незаконним, відсутністю провини у його діях, компенсації моральної та матеріальної шкоди, витрат на представника. У процесі судового засідання було встановлено, що позивачем не було порушено порядок огляду, а роботодавцем було застосовано дискримінаційні норми у зв'язку з конфліктом із керівництвом по відношенню до нього [20].

Відповідно до статті 102 Акту про громадянські права 1991 року передбачено компенсаційну виплату за будь-як матеріальну та/або моральну шкоду, у тому числі емоційний біль, страждання, незручності, шкоду репутації, втрату здоров'я тощо. Згідно із положеннями вказаного Акту такі компенсаційні виплати є необхідною частиною антидискримінаційних заходів. Згідно із статтею 1981 (b) (3) Акту про громадянські права обмежується розмір виплат з відшкодування моральної шкоди. А саме, для роботодавців, які мають у штаті понад 500 працівників та зобов'язані судом здійснити зазначену виплату, верхня межа становить 300 тисяч доларів США. Необхідно враховувати, що в цю суму не включаються виплати із заробітної плати, втрачена вигода, вихідна допомога та ін. Для того щоб суд ухвалив рішення, в якому зобов'язував би роботодавця виплатити компенсацію моральної шкоди, позивач (працівник) зобов'язаний довести причинно-наслідковий зв'язок між дискримінаційними діями роботодавця та його особистими збитками; зміст, природу, тяжкість та тривалість такої шкоди. Позивач повинен підкріплювати свої вимоги об'єктивними доказами, до яких належать: власні показання, показання членів його сім'ї, документи з медичних чи психіатричних установ. Такі показання повинні описувати фізичні чи поведінкові прояви ментального та емоційного стресу [21].

У справі справі П. Луміс проти Департаменту внутрішніх справ США позивач вимагав компенсації моральної шкоди у розмірі 100 тисяч доларів, компенсації медичних витрат у розмірі 10 тисяч доларів і 20 тисяч доларів у зв'язку з втратою повної ринкової вартості будинку через його терміновий продаж у результаті безробіття, що відбулося після звільнення. Під час судового засідання моральна шкода позивача була підтверджена власними показаннями та показаннями його лікаря. Позивач заявив, що в результаті звільнення він страждав від безсоння, втрати апетиту, депресії. Суд погодився з вимогами позивача, проте відповідно до аналогічних рішень призначив розмір компенсації моральної шкоди в розмірі 45 тисяч доларів. Позивач не надав документів, що підтверджують реальну ринкову вартість проданого будинку, рахунки за користування приміщенням для зберігання речей та чек, що підтверджує вартість медикаментів. Ще однією важливою складовою даного судового рішення була ухвала про залучення працівників, які порушили процедуру проведення розслідування на підприємстві та застосовували дискримінаційні норми до позивача, до спеціальних тренінгів як мінімум на 40 годин [20].

Однією з перших справ, які слухалися в судах Великої Британії щодо відшкодування моральної шкоди у зв'язку з порушенням трудового договору, була справа Едді проти Грамофон Ко Лтд.

ще у 1909 р. примітно, що рішення у цій справі, прийняте Колегією лордів, досі є джерелом права, воно використовується при ухвалені рішень сучасними судами у Королівстві. Відповідно до обставин справи Едділс був менеджером компанії в Калькутті з фіксованою частиною заробітної плати у розмірі 15 фунтів на тиждень. Решту становили його комісійні. У жовтні 1905 року він був за шість місяців попереджений про звільнення. Відразу було призначено його наступника. Едділс протягом цих шести місяців був фактично відсторонений від виконання своїх обов'язків та повернувся до Англії. Едділс звернувся до суду в 1906 р. з вимогою про відшкодування завданої шкоди у зв'язку з порушенням умов трудового договору. Судді дійшли висновку, що для вирішення цього спору немає значення, мало місце незаконне звільнення чи ні. У будь-якому разі умови трудового договору були грубо порушені, тому відповідачеві необхідно компенсувати позивачу як збитки із заробітної плати, так і неотримані комісійні у максимальному розмірі, при цьому не має значення, яким саме чином було звільнено працівника. Суд ухвалив виплатити пану Едділсу 340 фунтів у зв'язку із втратою в комісійних та 600 фунтів компенсації у зв'язку з незаконним звільненням [22].

Спірним питанням залишалася лише компенсація страждань, спричинених способом звільнення. Рішення суду, що визнало вчинення наклепу, що пошкодив репутацію Едділса, стало підставою для позову до Промислового трибуналу, викликало розкол серед англійських юристів. Багато хто з них вважав, що поведінка роботодавця при проведенні процедури звільнення позбавила Едділса можливості подальшого працевлаштування або принаймні шансів займати керівні та високооплачувані посади. Також багато юристів вимагали визнати, що з «правила Едділса» мають бути винятки.

Ця практика була частково змінена в 2001 році завдяки справі Джонсон проти Юнісіс Лтд від 2001 року, яка слухалася Колегією лордів. З того часу і по сьогоднішній день до поняття «нематеріальні втрати працівника» включається: психічна шкода, психіатричне захворювання, діагностоване фахівцем, «непсихіатричні» захворювання (горе, лють, агресія, невпевненість, шкода сімейному життю та репутації, депресія, розчарування, фрустрація, неможливість продовжувати успішно працювати, втрата впевненості у собі, страждання, стрес, смуток та тривога). Компенсації, що присуджувалися, варіюються від 250 фунтів стерлінгів до 10 тисяч. У своєму позові працівник Джонсон вимагав компенсації у зв'язку із способом звільнення. Цікаво, що для розгляду даної справи судом було використано рішення у справі Едділса. Колегія суддів зробила висновок, що ухвалене в 1909 р. рішення позбавляло працівника можливості звертатися з позовом про компенсацію нематеріальних втрат і не враховувало, що працівник може страждати від фінансових наслідків незаконного звільнення. З 1971 до 1994 рр. Джонсон працював у комп'ютерній компанії. У 1992 р. його було призначено директором компанії. Протягом багатьох років він відчував найсильніший стрес, пов'язаний із професійною діяльністю, і його роботодавці знали про стан його психологічної нестабільності. У січні 1994 року було проведено збори, після яких Джонсон був звільнений. Він звернувся до суду з позовом про незаконне звільнення, і у липні 1995 року його позов було задоволено, компенсація становила 11,691 фунт стерлінгів [23].

Суди всіх інстанцій, які розглядали справу, погодилися з тим, що Джонсон пережив сильний стрес, страждав на психічне захворювання, що вимагало серйозного лікування. У 1996 р. він був двічі госпіталізований. Йому доводилося приймати ліки від депресії, алкогольної залежності тощо. Незважаючи на численні спроби знайти нову роботу, Джонсон залишався безробітним.

Керуючись рішенням у справі Едділса, Джонсону в задоволенні позову було відмовлено. Апеляційна інстанція теж відмовила у задоволенні скарги, керуючись тим самим «правилом Едділса». Судді Колегії лордів знайшли необхідним роз'яснити, чому рішення у справі Едділса не може бути єдиним орієнтиром при ухваленні рішень по цій категорії справ: на початку XX століття юридична філософія ґрунтувалася на ринковому індивідуалізмі. З 1909 року у англійській правовій філософії відбулися серйозні зміни. Знання в сфері медицини, зокрема психіатрії, відтоді теж значно розширилися. Те, що раніше мало назву «ущемлених почуттів» (англ. «iNjured feeliNgs»), як у справі Едділса, тепер може вважатися серйозним психіатричним захворюванням.

Ці аргументи стали достатньою підставою для зміни підходу до розгляду даної категорії справ, внесення до трудових договорів додаткових умов для захисту від грубих порушень. Однак, отримавши компенсацію за незаконне звільнення, працівник не може претендувати ще й на компенсацію за спосіб звільнення, оскільки це може призвести до подвійного покарання за те саме порушення для роботодавця, незважаючи на те, що такі порушення зі сторони роботодавця можуть бути кваліфіковані як порушення конфіденційності.

22 травня 2003 р. Колегія лордів – суддів Трибуналу з трудових спорів Великої Британії – прийняла рішення одразу у трьох справах: Доннахі проти ради Кінгстон-апон-Халл; Вільямс проти Інституту Саутхемптона; Доусон проти житлово-будівельної асоціації Стонхема [24].

Суддя об'єднав ці справи не за критерієм схожості фабули, а через те, що за два роки після справи Джонсона це були єдині процеси, що дійшли до цієї інстанції (засідання Колегії лордів з трудових спорів), і вони вимагали ретельного колегіального розгляду. Зокрема, у справі Доннахі проти міської ради було призначено компенсацію у розмірі 10 тисяч фунтів стерлінгів, у справі Вільямс проти Інституту Саутхемптона суд відмовив у призначенні компенсації у зв'язку з відсутністю повноважень, у справі Доусон проти Асоціації суд першої інстанції призначив компенсацію у 8 тисяч фунтів за моральну шкоду у розмірі, підтвердженому довідкою лікаря. Однак ця сума була знижена до 3200 фунтів (тобто до 40%) у зв'язку з неоднозначністю причинно-наслідкового зв'язку депресії працівника та його звільненням.

Колегією суддів було запропоновано розділяти поняття нематеріальної шкоди на шкоду, що виникла зі способу чи факту звільнення, страждання незаконно звільненого співробітника та «звичайні» втрати, такі як втрата заробітної плати та можливих бонусів. Таким чином, подібні позови умовно було поділено на:

1) із внутрішніх причин (психіатричні або інші захворювання, стрес, депресія);

2) із зовнішніх причин (втрата професійного статусу, ділової репутації тощо).

Судді виходили з тієї позиції, що будь-які збитки можуть бути лише наслідком порушення умов трудового договору (делікту). Зокрема, у справі Доннахі було встановлено порушення умов договору менеджером: протягом кількох місяців він ображав, поводився агресивно по відношенню до Доннахі, внаслідок чого він був у стані важкого стресу, через що був відсутній на роботі два тижні. Але у будь-якому разі працівник мав можливість розпочати роботу в іншого роботодавця без перерв у зайнятості. Жодних медичних довідок не було витребовано судом, як і показання лікаря. Компенсацію у розмірі 10 тисяч фунтів призначено судом внаслідок порушення роботодавцем умов трудового договору, суд апеляційної інстанції залишив без змін відповідне рішення.

У справі Доусона дискусійним було питання, що вважати медичним станом, які мають вплив на працездатність працівника. Трибунал дійшов до наступних висновків:

1) до справи Джонсона не існувало практики компенсації неекономічних втрат за позовами про незаконне звільнення в судах з трудових спорів;

2) рішення у справі Джонсона не тягне змін у законодавстві;

3) компенсація неекономічних втрат може бути призначена лише у разі, якщо такі втрати були безпосереднім наслідком незаконного звільнення чи іншого порушення умов трудового договору;

4) Суд відхилив апеляцію Доусона і задовольнив апеляцію Асоціації, скасувавши призначену раніше компенсацію. Рішення у справах Доннахі та Вільямс Трибунав залишив без змін.

Таким чином, правове регулювання відшкодування моральної шкоди у трудовому праві окремих держав суттєво відрізняється, про що свідчить, у тому числі, і приклади із судової практики.

Висновки. Відшкодування моральної шкоди працівнику є одним із способів захисту трудових прав. Законодавче регулювання порядку відшкодування моральної шкоди, в тому числі й працівнику в Україні потребує вдосконалення. Актуальною проблемою залишається правова невизначеність і неодноманітність в сфері методики та критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди. У зв'язку з цим нагальним питанням є розробка ефективного механізму визначення розміру маральної шкоди, що сприятиме уніфікації вказаного механізму та забезпечення сталості та єдності судової практики та передбачуваності судових рішень. Відповідний механізм необхідно розробити в тому числі беручи до уваги особливості правового регулювання досліджуваного інституту у провідних державах світу, враховуючи накопичення у них багаторічної практики застосування правових інститутів, аналогічних правовому інституту відшкодування моральної шкоди в Україні.

Порівняльний аналіз відшкодування моральної шкоди в межах трудових правовідносин за законодавством зарубіжних країн, дозволив зробити висновок про те, що сформована в них система визначення розміру відшкодування моральної шкоди може бути врахована при вдосконаленні чинного законодавства про працю України. Враховуючи проведене дослідження вважаємо найбільш прийнятною модель відшкодування моральної шкоди працівнику є модель, що застосовується у Франції та Німеччині з наступних причин. По-перше, відповідна модель дозволяє досягнути єдиного підходу у справах щодо визначення розміру відшкодування моральної шкоди. По-друге, при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди з урахуванням вже ухвалених судових рішень

при вирішення аналогічних справ зменшується можливість зловживання правом як зі сторони суду, так і з сторони потерпілого. Для вдосконалення чинного трудового законодавства України в цій сфері також необхідно взяти до уваги, що у наведених кейсах, суди застосовують такі критерії диференціації визначення розміру відшкодування моральної шкоди працівнику як поведінка роботодавця, ступінь завданої шкоди працівнику у вигляді завдання моральних страждань, прояв неповаги до працівника тощо.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню): Закон України від 16.11. 2022 р. № 2759-IX *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#n37 (дата звернення: 05.04.2023).
2. Венедіктов С.В. Щодо реалізації принципу рівності сторін у трудовому право відношенні. *Форум права.* 2011. № 1. С. 175–179.
3. Виприцький А.О. Особливості відшкодування моральної шкоди. *Пріоритети нової економіки знань в XXI сторіччі*: Матеріали Всеукр. наук.-прак. конф. (Ялта, 12–14 травня 2010 р.). Ялта: Дніпроп. Нац. ун-т. ім. О. Гончара та Придвськ. держ. Академія будівництва та архітектури, 2010. С. 242–246.
4. Карасьов О.Г., Коломоєць Ю.О. Відшкодування роботодавцем моральної шкоди: трудовий чи цивільно-правовий аспект. *Право і суспільство.* 2019. № 6. С. 155–160.
5. Костюк В.Л. Трудова деліктоздатність і правопорушення: деякі аспекти співвідношення. *Наукові записки НаУКМа: юридичні науки.* 2008. Т. 77. С. 69–72.
6. Оніщенко О.В., Гораш І.С. Проблеми компенсації моральної шкоди при порушенні трудових прав. *Юридичний вісник.* 2016. № 3 (40). С. 99–105.
7. Протопопова Я.С. Правове регулювання відповідальності власника або уповноваженого ним органу за нанесення моральної шкоди автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Я.С. Протопопова; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2011. 20 с.
8. Селезень С.В. Фактична підстава відшкодування моральної шкоди у трудовому праві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2014. Вип. 2. С. 163–170.
9. Щербина В.І. Трудове право України: підруч. / за ред. В.С. Венедіктова. К.: Істина, 2008. 348 с.
10. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VII. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення: 05.04.2023).
11. Юренко А.В. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми сучасного права: до 20-річчя ЕПФ ОНУ ім. І.І. Мечникова: зб. наук. ст. студентів* / ОНУ ім. І.І. Мечникова, ЕПФ, Каф. цивільно-правових дисциплін; відп. ред. О.В. Толкаченко. Одеса: Астропринт, 2018. С. 3–17.
12. Bürgerliches Gesetzbuch (1896). *Bundesministerium der Justiz.* URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html (дата звернення: 05.04.2022).
13. Мошак Г.Г. Особливості відшкодування шкоди відповідно до законодавства України та ФРН. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2017. Випуск 47. Том 1. С. 140–143.
14. Шигапова Е.І. Відшкодування моральної шкоди в Україні з урахуванням європейського досвіду. *Підприємство, господарство і право.* 2019. № 5. С. 83–87.
15. Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Навч. посіб. (Курс лекцій). К.: КНЕУ, 2004. 220 с.
16. The Cap on Pain and Suffering Damages in Canada. *Himpro.* 2022. URL: https://himpro.ca/cap-pain-suffering-damages-canada/ (дата звернення: 05.04.2022).
17. Supreme Court Judgment «Wallace v. United Grain Growers Ltd.» 30.10.1997 № 24986. *Official site of Supreme Court of Canada.* URL: https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1557/index.do (дата звернення: 05.04.2022).
18. Supreme Court Judgment «Honda Canada Inc. v. Keays» 27.06.2008 № 31739. *Official site of Supreme Court of Canada.* URL: https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/5667/index.

do#:~:text=The%20trial%20judge%20found%20that,on%20the%20manner%20of%20dismissal (дата звернення: 05.04.2022).
19. Pecuniary Damages and Non-Pecuniary Damages. *Cantini Law Group.* URL: https://cantiniinjurylaw.ca/articles/pecuniary-damages-and-non-pecuniary-damages/ (дата звернення: 05.04.2022).
20. Loomis v. United States, 74 Fed. Cl. 350 (2006) Dec. 15, 2006. *United States Court of Federal Claims.* URL: https://cite.case.law/fed-cl/74/350/ (дата звернення: 05.04.2022).
21. Civil Rights Act of 1991. *U.S. Equal Employment Opportunity Commission.* URL: https://www.eeoc.gov/civil-rights-act-1991-original-text#:~:text=To%20amend%20the%20Civil%20Rights,actions%2C%20and%20for%20other%20purposes (дата звернення: 05.04.2022).
22. Addis v Gramophone (1909) AC 488 of the House of Lords. URL: https://www.e-lawresources.co.uk/cases/Addis-v-Gramophone.php (дата звернення: 05.04.2022).
23. Decision in Johnson v Unisys (2001) IRLR 279 of the House of Lords. URL: https://www.lawteacher.net/free-law-essays/general-law/johnson-unisys-essay.php#:~:text=In%20the%20case%20of%20Johnson,His%20claim%20failed (дата звернення: 05.04.2022).
24. Decision of the House of Lords dated May 22, 2003. URL: https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff78b60d03e7f57eaea95 (дата звернення: 05.04.2022).

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.57

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Сидоренко А.О.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Сидоренко О.А. До питання соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців у сфері соціального захисту.

Події, що відбуваються в Україні вкрай загострили не лише питання забезпечення боєздатності та функціонування Збройних Сил України, інших військових формувань, а й суттєво актуалізували в суспільстві питання соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей. *Мета статті* дослідити соціальні гарантії членів сімей військовослужбовців у сфері соціального захисту в сьогоднішніх реаліях та виявити шляхи для вирішення проблемних питань. Надано визначення правовій категорії «соціальні гарантії членів сімей військовослужбовців» (як визначені у чинному законодавстві та підкріплені належною фінансовою базою соціально-забезпечувальні показники, які проявляються як відповідні конструкції суб'єктивних прав у сфері соціального забезпечення, кількісні й якісні характеристики соціальних виплат, допомог, пільг, переваг, що розроблені з урахуванням фактичного стану суспільних відносин та відповідно до вимог міжнародних стандартів з метою забезпечення гідного рівня життя членів сімей військовослужбовців) та виокремлено суттєві правові ознаки й особливості соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців. Зазначено, що сьогодні соціальний захист членів сімей військовослужбовців в умовах збройної агресії російської федерації проти України набуває особливої ваги. Оскільки забезпечення посиленого їх соціального захисту, сприяє виконанню військовослужбовцями обов'язку щодо захисту України, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності. Констатовано, що державою у цьому напрямку робляться вже певні кроки, проте виникає чимало питань, які потребують свого негайного вирішення. Зокрема, аналізуючи нормативно-правові акти України, які розкривають сутність забезпечення соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців, зазначено, що вони не враховують нинішній рівень життя і затрат, на противагу зарубіжним країнам, де цьому питанню приділяється досить значна увага. Зокрема, для забезпечення соціальних гарантій більшість країн світу реалізують цілий комплекс державних заходів, які спрямовані на забезпечення гідного рівня життя та задовільного самопочуття членів сімей військовослужбовців. Зроблено висновок, що нормативно-правове врегулювання питань забезпечення соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців повинно базуватися на позитивному досвіді зарубіжних країн, за умови збереження вітчизняної специфіки системи соціального забезпечення.

Ключові слова: соціальний захист, гарантії, пільги, виплати, допомоги, члени сімей військовослужбовців, держава, національне законодавство, зарубіжний досвід.

Sydorenko O.A. To the issue of social guarantees of family members of military personnel in the field of social protection.

The events taking place in Ukraine have greatly aggravated not only the issue of ensuring the combat capability and functioning of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, but also significantly actualized in society the issue of social and legal protection of servicemen and their family members. The purpose of the article is to investigate the social guarantees of family members of military personnel in the field of social protection in today's realities and to identify ways to solve problematic issues. The definition of the legal category "social guarantees of family members of military personnel" is provided (as defined in the current legislation and supported by an appropriate financial base, social security indicators that manifest as appropriate constructions of subjective rights in the field of social security, quantitative and

qualitative characteristics of social payments, benefits, benefits, advantages developed taking into account the actual state of social relations and in accordance with the requirements of international standards in order to ensure a decent standard of living of members of military servicemen's families) and the essential legal features and features of social guarantees of military servicemen's family members are highlighted. It is noted that today the social protection of family members of military personnel in the conditions of armed aggression of the Russian Federation against Ukraine is gaining special importance. Because ensuring their enhanced social protection contributes to the fulfillment by military personnel of their duty to protect Ukraine, its sovereignty, independence, and territorial integrity. It has been established that the state is already taking certain steps in this direction, but there are many issues that need immediate resolution. In particular, analyzing the normative legal acts of Ukraine, which reveal the essence of providing social guarantees for members of military servicemen's families, it is noted that they do not take into account the current standard of living and costs, in contrast to foreign countries, where this issue is given considerable attention. In particular, in order to ensure social guarantees, most countries of the world implement a whole set of state measures aimed at ensuring a decent standard of living and a satisfactory well-being of members of military servicemen's families. It was concluded that the regulatory and legal settlement of the issues of providing social guarantees for members of military servicemen's families should be based on international standards, provided that the domestic specificity of the social security system is preserved.

Key words: social protection, guarantees, benefits, payments, assistance, family members of military personnel, the state, national legislation, foreign experience.

Постановка проблеми. Україна як соціальна держава взяла на себе курс соціального захисту осіб, які цього потребують з метою створення комфортних умов для розвитку суспільства в цілому, та розвитку кожної окремої людини зокрема. Сьогодні особливої уваги потребує соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей, оскільки йдеться про вагомий чинник мотивування військовослужбовців до виконання своїх завдань на високому професійному рівні, самовіддано й максимально ефективно. Відповідно до Конституції України [1] держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей. Припис частини п'ятої ст. 17 Основного Закону чітко покладає на державу конституційний обов'язок щодо створення системи посиленої соціальної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей, що поширюється не тільки на спеціальні пенсії та допомогу для них, а й підтримку у сфері охорони здоров'я, освіти, а також наданні житла та спеціальних підтримуючих заходів під час їх переходу до цивільного життя. Міжнародна спільнота визнає й поважає лише ті державні утворення, де демонструється прагнення та спроможність забезпечення гарантій для військовослужбовців, оскільки вони покликані й мають бути націлені та здатні захищати базові національні інтереси та пріоритети держави. Достойне матеріальне й фінансове забезпечене буття військових та їх сімей є ключовим імперативом у країнах НАТО, до членства в якому прагне долучитися Україна [2, с. 135]. Отже, належне державне фінансування заходів соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей в Україні забезпечить необхідну результативність у їх діяльності.

Стан опрацювання. Означеній проблематиці свої роботи присвятили: В.М. Андріїв, Г.О. Барабаш, В.С. Венедіктов, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, А.Л. Клименко, В.Л. Костюк, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, Л.М. Сіньова, О.Г. Середа, А.М. Слюсар, Б.І. Сташків, О.В. Тищенко, І.Ю. Хомич, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, О.С. Щукін, М.М. Шумило, Л.П. Шумна, Г.О. Яковлєва, О.М. Ярошенко та ін. Втім науковці у своїх напрацюваннях розглядали більш загальні питання надання соціальних гарантій військовослужбовцям, іншим спеціальним суб'єктам соціального забезпечення, загалом проблемам правового регулювання соціального забезпечення та соціальних гарантій. Ними здійснено суттєвий внесок у розвиток науки права соціального забезпечення, водночас на сьогодні бракує досліджень саме соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців.

Мета статті дослідити соціальні гарантії членів сімей військовослужбовців у сфері соціального захисту в сьогоднішніх реаліях та виявити шляхи для вирішення проблемних питань.

Виклад основного матеріалу. Події, що відбуваються в Україні упродовж останніх двох років, вкрай загострили не лише питання забезпечення боєздатності та функціонування Збройних Сил України, інших військових формувань, а й суттєво актуалізували в суспільстві питання соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей [3].

За роки незалежності в Україні було прийнято низку законодавчих актів, які регулюють питання соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, їх прав і свобод, гарантій, пільг і компенсацій. Серед них необхідно виділити закони України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про Збройні Сили України», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та ін. Загалом на сьогоднішній день питання соціального та правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей регулюються більш ніж 40 законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Враховуючи реалії сьогодення, вимоги та існуючі виклики, законодавство про соціальний і правовий захист військовослужбовців зазнає постійного оновлення та доповнення.

Так, відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [4] військовослужбовці та члени їх сімей, які мають право на пільги, гарантії та компенсації відповідно до цього Закону користуються пільгами, гарантіями та компенсаціями, встановленими для громадян України законами та іншими нормативно-правовими актами, а також рішеннями органів місцевого самоврядування.

У попередніх дослідженнях соціальний та правовий захист членів сімей військовослужбовців нами було розглянуто як діяльність держави, яка спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб членів сімей військовослужбовців відповідно до особливого виду їх правового статусу в суспільстві. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом.

Характерними ознаками такого захисту є: 1) урахування умов і ситуацій, що сприяють виникненню юридичних фактів для здійснення соціального захисту членів сімей військовослужбовців; 2) наявність спеціального законодавства, яке визначає особливості соціального захисту даної категорії осіб; 3) державна політика щодо соціального захисту військовослужбовців має враховувати також соціальний захист членів їх сім'ї; 4) даний соціальний захист включає в себе пільги, гарантії, а також інші види матеріального забезпечення [5, с. 526].

У нашому дослідженні буде приділена увага саме соціальним гарантіям, які розглядаються як «…сукупність матеріальних і юридичних засобів, які забезпечують реалізацію конституційних соціально-економічних і соціально-політичних прав членів суспільства (умови їх життєдіяльності, реалізацію їх інтересів, різноманітних зв'язків і відносин, функціонування і розвиток суспільної системи загалом)» [6]. Відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, встановлені законами пільги, розміри інших видів соціальних виплат, установлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму [7]. Основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень. До числа основних державних соціальних гарантій включаються: мінімальний розмір заробітної плати; мінімальний розмір пенсії за віком; неоподатковуваний мінімум доходів громадян; розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.

У своїх дослідженнях І.Й. Магновський доходить висновку, що (а) соціальні гарантії й порядок їх реалізації є результатом правозахисної діяльності держави, вони визначаються комплексом політичних, ідеологічних, соціальних і юридичних чинників; (б) сутність цих гарантій полягає в якості законодавчої бази й у рівні правової культури учасників соціальних відносин; – основу цього правового інституту складає соціальна функція держави, при якій вирішальне місце займає система державних органів та організацій; (в) зміст та ефективність соціальних гарантій прав та свобод громадян прямо пропорційні вмінню й навичкам володіння інститутом правозахисної діяльності осіб, які мають відповідні знання, надають правові послуги й допомогу тим, хто її потребує; (г) головною умовою ефективності значення цього правового інституту було, є й залишається наявність механізму всеохоплюючого контролю й нагляду за втіленням у життя заходів соціального характеру державою, її органами й організаціями, всіма посадовими особами, які представлені в них; (д) інститут соціальних гарантій прав та свобод громадян не тільки має право йменуватися окремим правовим інститутом, а й становити собою самостійну складову частину

юриспруденції, яка включає в себе компоненти різних галузей міжнародного й національного законодавства, а значить, його становлення й розвиток (е) це майбутнє суспільство, це рівень безконфліктних правовідносин, це важлива умова підтримки режиму законності і правопорядку, міцність державних устоїв, де голова всьому – закон, а всі, хто живе в такій державі, – це його законослухняні виконавці [8, с. 146-147].

Також варто зауважити, що зміст категорії «соціальні гарантії» також певною мірою набуватиме своєї специфіки з огляду на те, за яким суб'єктом соціального забезпечення вони закріплені. У нашому дослідженні соціальні гарантії розкриваються у взаємозв'язку із соціальним захистом членів сімей військовослужбовців. Пропонуємо розглядати категорію «соціальні гарантії членів сімей військовослужбовців» як визначені у чинному законодавстві та підкріплені належною фінансовою базою соціально-забезпечувальні показники, які проявляються як відповідні конструкції суб'єктивних прав у сфері соціального забезпечення, кількісні й якісні характеристики соціальних виплат, допомог, пільг, переваг, що розроблені з урахуванням фактичного стану суспільних відносин та відповідно до вимог міжнародних стандартів з метою забезпечення гідного рівня життя членів сімей військовослужбовців.

Суттєвими правовими ознаками та особливостями соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців є: 1) носять правовий характер, тобто закріплюються в чинному законодавстві та реалізуються відповідно до їх нормативно-правового визначення та змісту; 2) завжди мають реальний зовнішній прояв, що є певним набором матеріальних благ, виплат, конкретною моделлю поведінки, послуги тощо. Тому соціальні гарантії не можуть існувати виключно у нормах законодавства, їх установлення обов'язково повинне підкріплюватися належним фінансуванням; 3) це визначений розмір соціальних виплат, допомог; 4) їх розміри, зміст, обсяги, характеристика для того, щоб вони дійсно реалізовували своє призначення, повинні розроблятися та затверджуватися в межах концепції гідного життя. Це означає, що наведені показники повинні опиратися на реальні показники якості життя, враховувати стан суспільних відносин, рівень життя, визначати той обсяг матеріальних і нематеріальних благ, які є необхідними для підтримки гідного рівня життя; 5) визначення соціальних гарантій покладає на державу обов'язок щодо їх реалізації та неухильного підвищення.

Нині відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та їх членів сім'ї» члени сімей військовослужбовців мають право на: отримання медичної допомоги у військово-медичних закладах охорони здоров'я за відсутності за місцем їх проживання державних або комунальних закладів охорони здоров'я (крім військовослужбовців строкової військової служби та курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають військові навчальні підрозділи) (ч. 2 ст. 11); на санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристських базах Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України не більше одного разу на рік. Ця пільга надається за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує трьох прожиткових мінімумів (крім військовослужбовців строкової військової служби) (п. 3 ст. 11); на забезпечення службовими жилими приміщеннями, що повинні відповідати вимогам житлового законодавства за умови проживання разом з військовослужбовцями, (крім військовослужбовців строкової військової служби) (абз. 3. п. 1 ст. 12); членам сімей військовослужбовців, які мають вислугу на військовій службі 20 років і більше надаються жилі приміщення для постійного проживання або за їх бажанням грошова компенсація за належне їм для отримання жиле приміщення (абзац 4. пункт 1 статті 12); на першочергове надання місця у загальноосвітніх та дошкільних навчальних закладах і дитячих оздоровчих таборах незалежно від форм власності за місцем проживання їх сімей (ч. 4 ст. 13); на безоплатний проїзд залізничним, повітряним, водним та автомобільним (за винятком таксі) транспортом: 1) від місця проживання до місця проходження військової служби військовослужбовця у зв'язку з його переведенням; 2) до місця проведення відпустки військовослужбовцем в межах України; 3) при звільненні військовослужбовця з військової служби, а також у разі загибелі (смерті) військовослужбовця – до обраного місця проживання в межах України (крім військовослужбовців строкової військової служби) (ч. 3 ст. 14); на відшкодування витрат, пов'язаних з переїздом та перевезенням їх особистого майна залізничним, повітряним,

водним і автомобільним (за винятком таксі) транспортом, бронюванням місць у готелях при направленні військовослужбовців у відрядження за рахунок коштів Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (ч. 9 ст. 14); на надання місцевими радами позачергово місця дітям військовослужбовців та дітям військовослужбовців, які загинули чи померли або пропали безвісти під час проходження служби, у дитячих закладах за місцем проживання (абз. 2 ч. 5 ст. 18).

У разі ж загибелі (смерті) військовослужбовця члени його сім'ї мають право на: одноразову грошову допомогу відповідно Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», постанови Кабінету Міністрів України «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» від 28.02.2022 № 168 [9]; на пенсію у разі втрати годувальника (непрацездатні члени сімей загиблих або померлих військовослужбовців, які перебували на їхньому утриманні) відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [10].

Крім цього члени сім'ї загиблого військовослужбовця Збройних сил України, який загинув (помер) під час проходження військової служби користуються такими пільгами: поліпшення житлових умов у позачерговому порядку, надання земельних ділянок, допомога в будівництві приватних жилих будинків; медична допомога у військово-медичних закладах охорони здоров'я, медичне обслуговування та санаторно-курортне лікування і відпочинок; зарахування дітей поза конкурсом до державних і комунальних вищих та професійно-технічних навчальних закладів України для навчання за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів; безоплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту, залізничним та водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів; позачергове місце дошкільнятам у дитячих закладах за місцем проживання; допомога в проведенні похорону і компенсація матеріальних витрат на ритуальні послуги, на спорудження пам'ятників [11].

Аналізуючи нормативно-правові акти України, які розкривають сутність забезпечення соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців, робимо висновок, що вони не враховують нинішній рівень життя і затрат, на противагу зарубіжним країнам, де цьому питанню приділяється велика увага. Не дивлячись на те, що кожна країна має свої особливості та специфіку забезпечення соціального захисту членів сімей військовослужбовців, у більшості країн світу держава піклується як про якість соціального захисту, так і про реальну можливість отримання ними цих пільг. Зокрема, для забезпечення соціальних гарантій більшість країн світу реалізують цілий комплекс державних заходів, які спрямовані на забезпечення гідного рівня життя і задовільного самопочуття членів сімей військовослужбовців.

Висновки. Підводячи підсумок вищезазначеному слід констатувати, що сьогодні соціальний захист членів сімей військовослужбовців в умовах збройної агресії російської федерації проти України набуває особливої ваги. Оскільки забезпечення посиленого їх соціального захисту, сприяє виконанню військовослужбовцями обов'язку щодо захисту України, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності. Зазначено, що державою у цьому напрямку робляться вже певні кроки, проте виникає чимало питань, які потребують свого негайного вирішення. Зокрема, аналізуючи нормативно-правові акти України, які розкривають сутність забезпечення соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців, зазначено, що вони не враховують нинішній рівень життя і затрат, на противагу зарубіжним країнам, де цьому питанню приділяється значна увага. Незважаючи на те, що кожна країна має свої особливості та специфіку забезпечення соціального захисту членів сімей військовослужбовців, у більшості країн світу держава піклується як про якість соціального захисту, так і про реальну можливість отримання ними цих пільг. Зокрема, для забезпечення соціальних гарантій більшість країн світу реалізують цілий комплекс державних заходів, які спрямовані на забезпечення гідного рівня життя та задовільного самопочуття членів сімей військовослужбовців. Вважаємо нормативно-правове врегулювання питань забезпечення соціальних гарантій членів сімей військовослужбовців повинно базуватися на позитивному досвіді зарубіжних країн, за умови збереження вітчизняної специфіки системи соціального забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 245к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Марко І.Ю., Марко Є.І., Чернишова І.М. Зарубіжний досвід забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців. URL: http://znp-cvsd.nuou.org.ua/article/view/195500/195901.
3. Як захистити соціальні права і гарантії військовослужбовців та членів їх сімей URL: https://ukrprawo.net/article-protect-social-rights-guarantees-of-servicemen/.
4. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
5. Сидоренко А.О. Щодо сутності соціального захисту членів сімей військовослужбовців. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень:* у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 525–527.
6. Баранова Н.П., Новікова Т.В. Соціальні стандарти та соціальні гарантії в системі соціальної політики України. 2010. URL: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=42:2010-06-13-21-23-&catid=20:2010-06-13-21-06-26&Itemid=27.
7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text.
8. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 221 с.
9. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану: постанова Каб. Міністрів України від 28.02.2022 № 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text.
10. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 09.04.1992 № 2263-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text.
11. Які пільги та соціальні гарантії передбачені законодавством для членів сімей загиблих військовослужбовців: роз'яснення від Омбудсмана URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/yaki-pilgi-ta-socialni-garantiyi-peredbacheni-zakonodavstvom-dlya-chleniv-simej-zagiblih-vijskovosluzhbovciv-rozyasnennya-vid-ombudsmana.

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.58

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ВІДХОДИ, ЩО УТВОРЮЮТЬСЯ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Гафурова О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1986-826X
e-mail: gafurova_o@nubip.edu.ua

Новак Т.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2371-3014
e-mail:Novak_Tamara@nubip.edu.ua

Гафурова О.В., Новак Т.С. Інформація про відходи, що утворюються внаслідок війни: питання правового забезпечення.

Стаття присвячена аналізу стану правового забезпечення доступу до інформації про відходи, що утворюються внаслідок війни, виокремленню проблемних аспектів у цій сфері та розробці пропозицій щодо їх подолання.

Актуальність дослідження зумовлена потребою напрацювання правового поля, яке б враховувало нове для України явище – поводження із відходами, що утворюються внаслідок війни та дозволяло максимально ефективно забезпечити реалізацію конституційного права кожного на доступ до інформації про такі відходи в контексті доступу до екологічної інформації.

У роботі проаналізовано новели законодавства про екологічну інформацію. Зроблено висновок про доцільність наявних змін в частині уточнення змістовного наповнення терміну «екологічна інформація», у тому числі через доповнення його «інформацією про відходи» відповідність його міжнародним актам. Досліджено оновлене законодавство про управління відходами. Зроблено висновок про початок формування спеціального підзаконного законодавство про поводження з відходами, що утворюються внаслідок війни.

Визначено, що навіть в умовах воєнного стану екологічна інформація, що включає інформацію про відходи, не може бути обмежена. За об'єктивних причин до неї може бути ускладнений доступ (через технічні причини, на тимчасово окупованих територіях тощо). Доступ громадськості до екологічної інформації є одним із факторів ефективної розробки планів відбудови (зокрема на місцевому рівні), забезпечення належного контролю за виконанням заходів, збереження життя та здоров'я людей.

Запропоновано прискорити набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» без прив'язки до закінчення воєнного стану як такого, що слугуватиме якісному оновленню законодав-

ства про доступ до екологічної інформації. Обґрунтовано необхідність визначення та закріплення на рівні Закону України «Про управління відходами» поняття «відходи, що утворюються внаслідок війни», а також передбачення цієї категорії в Національному переліку відходів. Встановлено невідповідність Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних Закону України «Про управління відходами» в частині переліку таких даних про відходи. Аргументовано необхідність усунення цього недоліку.

Ключові слова: відходи, правове регулювання, інформація, право на інформацію, екологічна інформація, інформація про стан довкілля, відходи війни, доступ до інформації.

Gafurova O.V., Novak T.S. Information on waste generated as a result of war: the issue of legal protection.

The article is devoted to the analysis of the state of legal provision of access to information about waste generated as a result of war, the identification of problematic aspects in this area and the development of proposals for overcoming them.

The relevance of the study is due to the need to develop a legal field that would take into account a new phenomenon for Ukraine - the treatment of waste generated as a result of war and allow to ensure the implementation of the constitutional right of everyone to access information about such waste in the context of access to environmental information as effectively as possible.

The work analyzes the amendments to the legislation on environmental information. A conclusion was made about the expediency of the existing changes in terms of clarifying the meaningful content of the term «environmental information», including by supplementing it with «waste information» and its compliance with international acts. The updated legislation on waste management was studied. A conclusion was made about the beginning of the formation of special secondary legislation on the management of waste generated as a result of war.

It was determined that even under martial law, environmental information, including waste information, cannot be restricted. Access to it may be difficult for objective reasons (due to technical reasons, in temporarily occupied territories, etc.). Public access to environmental information is one of the factors in the effective development of reconstruction plans (especially at the local level), ensuring proper control over the implementation of measures, preserving people's lives and health.

It is proposed to speed up the entry into force of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the State System of Environmental Monitoring, Information on the State of the Environment (Environmental Information) and Information Support for Management in the Field of the Environment» without reference to the end of martial law as such, which will serve quality update of legislation on access to environmental information. The need to define and establish at the level of the Law of Ukraine «On Waste Management» the concept of «waste generated as a result of war», as well as the provision of this category in the National List of Waste, is substantiated. Inconsistency of the Regulation on data sets to be made public in the form of open data of the Law of Ukraine «On Waste Management» in the part of the list of such data on waste was established. The need to eliminate this shortcoming is argued.

Key words: waste, legal regulation, information, right to information, environmental information, information on the state of the environment, waste of war, access to information.

Постановка проблеми. Війна, що триває в нашій державі, спричинила виникнення низки проблем, з якими Україна в довоєнному, мирному житті, ще не стикалась та відповідно не має досвіду їх подолання. Серед багатьох особливо гостро стоїть проблема так званих відходів війни чи відходів, що утворюються внаслідок війни. Станом на середину 2023 року об'єм сміття, що утворилось внаслідок боїв, вимірюється в сотнях тисяч тон. Це будівельні відходи, що утворились через руйнацію і пошкодження будинків та споруд, залишки техніки, боєприпасів тощо. Надзвичайно складними є питання їх розміщення, утилізації, переробки та ін. Звичайно, ключову роль у вирішенні цих проблем повинно відіграти належне правове забезпечення. Причому існуюче правове поле потребує оновлення, відображення особливостей поводження із відходами війни як особливою категорією. Поряд із цим, важливу роль у побудові механізму та розробці заходів із подолання наслідків війни (у нашому випадку в частині поводження із відходами війни), відіграє ступінь поінформованості громадськості про обсяг таких відходів, місця їх розміщення, вплив таких об'єктів на довкілля тощо. Цей аспект теж повинен знайти своє відображення в нормативних актах із урахуванням спе-

цифічної ситуації, що склалась у країні. Все вищенаведене підтверджує необхідність проведення наукових пошуків у напрямі визначення стану правового забезпечення доступу до інформації про відходи війни.

Стан опрацювання цієї проблематики. Додатковим аргументом на користь актуальності даного дослідження є фактична відсутність наукових доробок у цьому напрямі. Проблематика правового регулювання поводження з відходами, права власності на відходи, доступу до інформації про відходи тощо була предметом досліджень багатьох фахівців – представників різних галузей юридичної науки (В.І. Андрейцева, А.Г. Бобкової, В.А. Зуєва, І.І. Каракаша, Н.Р. Малишевої, О.А. Трегуба, М.В. Федунь, В.О. Юрескула та ін.). Проте ці напрацювання стосувались довоєнного періоду, а тому значною мірою втратили свою актуальність в сучасних умовах.

Метою статті є дослідження сучасного стану правового забезпечення доступу до інформації про відходи, що утворюються внаслідок війни, напрацювання пропозицій щодо удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що згідно ст. 50 Конституції України кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля [8], або по-іншому, на екологічну інформацію. Враховуючи те, що відходи війни однозначно спричинюють вплив, насамперед негативний, на довкілля, можна стверджувати, що інформація про них належить до категорії «екологічна інформація». Проте чинне законодавство прямо на це не вказує. Так, базовий документ – Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» у ст. 25 «Інформація про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) до такої серед іншого включає «джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей» [16]. Тобто слова «відходи» не містить. Хоча можна припустити, що вони підпадають під категорії «матеріали та речовини». Натомість перспективне законодавство – Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» (далі – Закон № 2973-IX) [11], запроваджує новий підхід до визначення поняття «екологічна інформація», розуміючи під нею й «інформацію про фактори, які впливають або можуть вплинути на стан довкілля або його складових (атмосферу, атмосферне повітря, води, ґрунти, землю, внутрішні морські води та територіальне море, прибережні захисні смуги, природні ландшафти і природні території та об'єкти, у тому числі водно-болотні угіддя, ліси, рослинний та тваринний світ, біологічне різноманіття та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми, та їх взаємодію із складовими довкілля), – викиди, інші потрапляння забруднювачів у довкілля, речовини, енергія, шум, вібрація, іонізуюче та неіонізуюче випромінювання, відходи (включаючи радіоактивні)». На думку авторів даної статті, це є правильним кроком й таким, що відповідає базовому міжнародному документу у цій сфері – Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [7].

Окрім удосконаленого визначення екологічної інформації, згаданий закон вирішує ще низку наявних проблем в частині термінології. Мова йде про наявну на даний час ситуацію використання в різних нормативних актах різних термінів для означення екологічної інформації, що не сприяє ефективному правозастосуванню. Як вже говорилося вище, у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» це «інформація про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація)» (ст. 25); у Законі України «Про доступ до публічної інформації» – «інформація по стан довкілля» (ч. 2 ст. 13) [12]; у Законі України «Про інформацію» – «інформація про стан довкілля (екологічна інформація)» [15]. Така множинність підходів до термінології неодноразово була в полі зору фахівців, зокрема, Г.М. Проскури [19, с. 33], Н.І. Бровко та М.М. Терещука [5, с. 24] та оцінювалась негативно. Мають місце у наукових колах й пропозиції з удосконалення цього аспекту. Так, О.М. Борщевська та О.М. Іванова вважають за доцільне розмежувати поняття «екологічна інформація» та «інформація про стан довкілля» та розглядати їх як такі, що доповнюють одне одного й відображають право людини на безпечне навколишнє середовище з точки зору різних науково-визначених підходів [4, с. 140]. За розмежування понять «інформація про стан довкілля» та «екологічна інформація» виступає й Є. Алексєєва. Однак пропонує розглядати першу частиною другої [1, с. 7]. Законом № 2973-IX передбачено закріпити

дефініцію «інформація про стан довкілля (екологічна інформація)» в одному нормативному акті - Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», виключивши визначення цього поняття із ст. 13 Закону України «Про інформацію». На думку авторів даної статті, це поставить крапку в дискусіях щодо змістовного наповнення й визначення категорії «екологічна інформація». Але є одне уточнення: Закон № 2973-IX має вступити в дію через шість місяців з дня скасування чи припинення воєнного стану. Проте з об'єктивних причин має місце чергове продовження строку дії воєнного стану – до 15.11.2023 року, відповідно до Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 26.07.2023 р. № 451/2023 [17]. Зважаючи на нагальність врегулювання відносин у сфері екологічної інформації та їх упорядкування автори статті негативно оцінюють відстрочення вступу в дію Закону № 2973-IX та вбачають за доцільне розглянути можливість набуття чинності цим нормативним актом до закінчення воєнного стану.

Як вже зазначалось вище, для повоєнного відновлення України надзвичайно важливе значення має забезпечення доступу громадськості до екологічної інформації, у тому числі інформації про відходи війни. Фахівці наголошують на тому, що обмеження в умовах воєнного стану доступу до значної частини екологічної інформації унеможливлюють ефективну участь громадськості та громадський контроль за процесами відбудови, зокрема на місцевому рівні [2, с. 29, 31]. Автори статті підтримують цю тезу, про що йтиме мова нижче.

Звертаючись до законодавства, що визначає можливості обмежень права на доступ до екологічної інформації в період дії режиму воєнного стану, маємо наступне. У ст. 64 Конституції України в переліку прав та свобод, що не можуть бути обмеженими в умовах воєнного стану, право на екологічну інформацію відсутнє, тобто допускається його тимчасове обмеження. Натомість Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [10] навпаки, визначаючи перелік конституційних прав, що підлягають тимчасовим обмеженням на період дії воєнного стану, не містить права на екологічну інформацію. У роз'ясненні уповноваженого Верховної ради України з прав людини щодо особливостей реалізації права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану маємо рекомендацію не обмежувати в умовах воєнного стану інформацію про стан довкілля оскільки своєчасне доведення такої інформації до громадськості може врятувати життя та здоров'я громадян, а також запобігти або відвернути інші негативні наслідки для довкілля [9]. Доєднуючись до висновків У.В. Антонюка, також вважаємо, що наразі мають місце не обмеження, а ускладнення в реалізації права на екологічну інформацію через обмеження нормального функціонування механізмів для вільного до неї доступу, особливо на тимчасово окупованих територіях, територіях, де ведуться бойові дії [3, с. 138]. Екологічна інформація і в умовах воєнного стану не набуває статусу інформації з обмеженим доступом (окрім інформації про місце розташування військових об'єктів (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про інформацію»). Відповідно до ст. 5 Закону України «Про доступ до публічної інформації» доступ до неї забезпечується через а) систематичне та оперативне оприлюднення і б) надання інформації за запитами на інформацію.

Концентруючись на доступі до екологічної інформації про відходи війни, акцентуємо увагу на відсутності дефініції цього виду відходів на рівні закону. Рамковий Закон України «Про управління відходами» [18] його не визначає. Натомість маємо визначення поняття «відходи від руйнувань». Це «частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) об'єктів, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з такими об'єктами у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу та які повністю або частково втратили свої споживчі властивості та не можуть у подальшому використовуватись за місцем їх утворення чи виявлення». Надається воно у Порядку поводження з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073 [14]. Однак відзначимо, що це визначення охоплює лише частину відходів війни, не заповнюючи термінологічну прогалину повністю. Тому вважаємо за доцільне доповнити ст. 1 Закону України «Про управління відходами» визначенням поняття «відходи, що утворились внаслідок війни». Також фахівці наголошують на необхідності включення до розроблюваного Кабінетом Міністрів України Національного переліку відходів, таких відходів, що утворюються внаслідок війни [6] з чим автори цієї статті погоджуються.

Аналізуючи можливості доступу та джерела інформації про відходи, що утворюються внаслідок війни відзначимо наступне. За ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного

середовища» основними джерелами екологічної інформації є дані моніторингу довкілля, кадастрів природних ресурсів, реєстри, автоматизовані бази даних, архіви, а також довідки, що видаються уповноваженими на те органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими посадовими особами. Оновлена редакція цієї норми, передбачена Законом № 2973-IX жодних змін у цій частині не передбачає.

Натомість маємо низку нововведень у Законі України «Про управління відходами», ст. 46 якого запроваджує інформаційну систему управління відходами. До її підсистем входять підсистема звітності, надання адміністративних послуг та підсистема реєстрів. У свою чергу, підсистема реєстрів включає: реєстр дозволів на здійснення операцій оброблення з відходів; реєстр ліцензій на здійснення господарської діяльності з управління небезпечними відходами; реєстр письмових згод (повідомлень) на транскордонне перевезення небезпечних відходів та висновків на транскордонне перевезення відходів; реєстр виробників продукції, щодо якої встановлено розширену відповідальність виробника; реєстр організацій розширеної відповідальності виробника; реєстр суб'єктів господарювання у сфері оброблення відходів та інших реєстрів, визначених законодавством, тобто виключного переліку реєстрів не містить. Ця ж правова норма встановлює, що інформація та дані, що містяться в підсистемі реєстрів, крім випадків, встановлених законом, є відкритими та оприлюднюються у встановленому порядку у формі відкритих даних. Фактично – на офіційному сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління відходами. Згідно ст. 10-1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» перелік наборів даних, що підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних, вимоги до формату і структури таких наборів даних, періодичність їх оновлення визначаються Кабінетом Міністрів України. До такого переліку Кабінет Міністрів України обов'язково включає інформацію, доступ до якої у формі відкритих даних передбачено законом. Вивчення змісту Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 р. № 835 [13] показує, що до інформації, яку повинно оприлюднювати Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів, вищенаведені реєстри допоки не включені. В частині, що стосується інформації про відходи, до наборів даних, що підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних Міндовкілля включено: узагальнені дані регіональних реєстрів об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів; дані про видані ліцензії на провадження господарської діяльності з поводження з небезпечними відходами та ліцензіатів; перелік висновків про транскордонне перевезення відходів; перелік повідомлень про транскордонне перевезення небезпечних відходів; державний класифікатор відходів; перелік декларацій про відходи, які подаються суб'єктами господарювання. Хоча Закон України «Про управління відходами» був прийнятий більше року тому (20.06.2022 р.) й набув чинності 9.07.2023 року. Тобто маємо невиконання п. 8 Розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» про приведення Кабінетом Міністрів України своїх нормативних актів у відповідність до цього закону.

Висновки. У підсумку дослідження маємо наступні узагальнення. Питання правового регулювання та правового забезпечення поводження із відходами, що утворюються внаслідок війни, перебуває на початковому етапі вирішення. Починає формуватися спеціальне законодавство підзаконного характеру у цій сфері. Оновлене законодавство про управління відходами запроваджує розширення переліку інформації про відходи, що повинна оприлюднюватись у формі відкритих даних. Удосконалена та закріплена на законодавчому рівні термінологія в частині визначення поняття «екологічна інформація» прямо відносить інформації про відходи до екологічної інформації. Ця інформація не може бути обмеженою, навіть у умовах воєнного стану. Для покращення реалізації права кожного на інформацію про відходи в контексті екологічної інформації авторки статті пропонують: передбачити набуття чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» до закінчення воєнного стану; розширити термінологічний апарат Закону України «Про управління відходами» поняттям «відходи, що утворюються внаслідок війни» та включити цей вид відходів у перспективний Національний перелік відходів; завершити роботу по приведенню Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних у відповідність до Закону України «Про управління відходами».

Список використаних джерел:

1. Алексєєва Є. Доступ до екологічної інформації: аналітична записка. 2019. 11 с.
2. Андрусевич А., Козак З. Доступ громадськості до прийняття рішень щодо відновлення України в частині збереження довкілля і протидії зміні клімату. *Аналітичний звіт.* 2023. 31 с.
3. Антонюк У.В. Правові аспекти доступу до екологічної інформації в Україні в умовах воєнного стану. *Київський часопис права.* № 1. С. 136–141.
4. Борщевська О.М., Іванова О.М. Право на екологічну інформацію та інформацію про стан довкілля як складові здійснення прав людини на безпечне навколишнє природне середовище. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2018. № 1. С. 136–140.
5. Бровко Н.І., Терещук М.М. Право на екологічну інформацію як складова конституційного права людини на інформацію. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2022. № 55. С. 23–26.
6. Іванюта С. Про організацію поводження з відходами, що утворилися внаслідок війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2023. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-03/waste-of-war_pdf.pdf (дата звернення: 17.08.2023).
7. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 17.08.2023).
8. Конституція України від 28.06.1996 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 17.08.2023).
9. Особливості реалізації права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. *ГО «Центр доступу до інформації».* 2023. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/rozyasnennya-shchodo-doderzhannya-prava-na-dostup-do-informatsii-v-umovakh-voennogo-stanu13042022.docx (дата звернення: 17.08.2023).
10. Про введення воєнного стану в Україні: указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 17.08.2023).
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20.03.2023 р. № 2973-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text (дата звернення: 17.08.2023).
12. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 17.08.2023).
13. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 р. № 835. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#n3099 (дата звернення: 17.08.2023).
14. Про затвердження Порядку поводження з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків: постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 17.08.2023).
15. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 17.08.2023).
16. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (дата звернення: 17.08.2023).
17. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: указ Президента України від 26.07.2023 р. № 451/2023. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI09616G (дата звернення: 17.08.2023).

18. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text (дата звернення: 17.08.2023).
19. Проскура Г.М. Екологічна інформація: поняття та особливості. *Юридичний вісник*. 2017. № 2(43). С. 31–37.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.59

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НАСЕЛЕННЯ НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЯКІСТЬ ПИТНОЇ ВОДИ

Гафурова О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1986-826X
e-mail: gafurova_o@nubip.edu.ua

Новак Т.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2371-3014
e-mail: Novak_Tamara@nubip.edu.ua

Голуб С.М.,
старший викладач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Академії праці, соціальних відносин і туризму
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2365-064X
e-mail: holub.svit@gmail.com

Гафурова О.В., Новак Т.С., Голуб С.М. Проблеми забезпечення права населення на доступ до інформації про якість питної води.

Вказується, права на безпечну і чисту питну воду та санітарно-гігієнічні послуги, які є основоположними для повноцінного життя, здійснення всіх прав людини і забезпечення людської гідності, закріплені в Декларації ООН про права селян і інших осіб, які працюють в сільських районах в статті 21. Автори ставлять собі за мету статті – проаналізувати забезпечення права громадян на доступ до інформації про стан якості питної води, в контексті глобальних змін клімату та враховуючи, різке погіршення екосистеми України внаслідок масштабних воєнних дій.

Дане дослідження присвячене питанням забезпечення безперешкодного доступу громадян до інформації про стан якості питної води, як складової інформації про стан довкілля. В статті проаналізовано вітчизняне законодавство, що регулює питання доступу до інформації про стан якості питної води та відповідне забезпечення такого доступу, як невід'ємного конституційного права кожного громадянина України.

Констатовано, що доступ населення до інформації про стан питної води поступово обмежується, що створює загрози як для здоров'я людей, так навколишнього природного середовища. Вказане є особливо неприпустимим у період війни, коли екологічна ситуація погіршується буквально кожну годину. Відповідно відносини у сфері використання та охорони питної води потребують уніфікованого правового регулювання на національному та міжнародному рівнях. Необхідним є створення на законодавчому рівні умов для відкритого доступу громадян до інформації про стан водних ресурсів, джерел питного водопостачання, а також підвищення рівня обізнаності населення у сфері захисту екологічних прав, особливо права на вільний доступ до інформації про стан питної води. Вказаний підхід сприятиме не тільки захисту здоров'я населення, а й збереженню навколишнього природного середовища та досягненню цілей сталого розвитку.

Ключові слова: якість питної води, вільний доступ до інформації, екологічні права, навколишнє природне середовище, стан довкілля, екологічна інформація, інформація з обмеженим доступом, засекречена інформація, клімат, сталий розвиток.

Gafurova O., Novak T., Holub S. Problems of ensuring the public's right of access to information on the quality of drinking water.

It is indicated that the right to safe and clean drinking water and sanitary and hygienic services, which are fundamental for a full life, the exercise of all human rights and ensuring human dignity, are enshrined in the UN Declaration on the Rights of Peasants and Other Persons Providing Services in Rural Areas in the article 21. The authors keep the goal of the article to themselves - to analyze the provision of citizens' rights to access to information about the state of water quality, in the context of global climate change and taking into account the sharp deterioration of Ukraine's ecosystem as a result of large-scale military operations.

This study is devoted to issues of ensuring unimpeded access of citizens to information on the state of drinking water quality, as a component of information on the state of the environment. The article analyzes domestic legislation that regulates the issue of access to information about the state of drinking water quality and the corresponding provision of such access as an inalienable constitutional right of every citizen of Ukraine.

It was established that the population's access to information about the state of drinking water is gradually limited, which poses threats to both human health and the natural environment. This is especially unacceptable during the war, when the ecological situation ends literally every hour. Consistently, relations in the field of drinking water use and protection require unified legal regulation at the national and international levels. Thanks to this, conditions are created at the legislative level for open access of citizens to information about the state of water resources, sources of water supply, as well as raising the level of public awareness in the field of protection of environmental rights, especially the right to free access to information about the state of drinking water. This approach will contribute not only to the protection of public health, but also to the preservation of the natural environment and the achievement of sustainable development goals.

Key words: quality of drinking water, free access to information, environmental rights, environment, state of the environment, environmental information, restricted information, classified information, climate, sustainable development.

Постановка питання. Права на безпечну і чисту питну воду та санітарно-гігієнічні послуги, які є основоположними для повноцінного життя, здійснення всіх прав людини і забезпечення людської гідності, закріплені в Декларації ООН про права селян і інших осіб, які працюють в сільських районах в статті 21 [1]. Крім того, забезпечення населення чистою водою і належними санітарними умовами є однією з пріоритетних цілей, встановлених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» [2].

Клімат в Україні набуває тропічних ознак з тривалими бездощовими періодами, падінням рівня ґрунтових вод та масовим пересиханням дрібних річок та колодязів. За прогнозами, протягом наступних 30 років слід очікувати на подальше зростання дефіциту прісної води, а після 2050 року Україна може навіть перейти до її імпорту [3, с. 12]. В контексті стрімкої зміни клімату, в тому числі викликаного глобальним потеплінням, що впливає на екосистему всієї планети, важливо розуміти, що фіксація інформації та її оперативне оприлюднення є надзвичайно важливим для підтримки якості життя населення та попередження його погіршення. Окрім природних чинників, в Україні останні 10 років додатковим чинником, що погіршує екосистему, виступають військові дії. В таких умовах особливої актуальності набуває питання щодо забезпечення права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, вільний доступ до інформації про його стан, про якість харчових продуктів (за законодавством України до них відноситься і питна вода)**.**

Аналіз наукових джерел. Досліджувана авторами проблематика була предметом наукових роздумів таких вчених як: А.П. Гетьман, Р.В. Григорович, І.І. Каракаш, В.В. Костицький, Н.М. Обіюх, О.В. Сердюк, А.К. Соколова.

Метою статті є аналіз забезпечення права громадян на доступ до інформації про стан якості питної води, в контексті глобальних змін клімату та враховуючи, різке погіршення екосистеми України внаслідок масштабних воєнних дій.

Виклад матеріалу дослідження. Вже більше року на території нашої країни діє воєнний стан [4], викликаний воєнною агресією російської федерації проти України. Масштаб шкоди, яка вже завдана і ще буде завдана навколишньому середовищу (довкіллю) воєнними діями, є непомірним. Окрім страшних жертв та руйнувань інфраструктури (оборонної, соціальної та критичної), країні загрожує екологічна катастрофа. Особливо складною є ситуація із забезпеченням населення питною водою у достатній кількості та належної якості. Ще з 2014 року на непідконтрольних Україні територіях відбувається масове затоплення закритих або зруйнованих шахт [5], що призводить до отруєння підземних вод важкими металами. На території, де ведуться активні бойові дії відбувається постійне руйнування водної інфраструктури (до прикладу, Каховська ГЕС) [6], а також поширюються інфекційні хвороби.

За запасами доступних для використання водних ресурсів Україна належить до малозабезпечених країн. За цим показником наша держава перебуває на 111 місці серед 152 країн світу, а серед 20 європейських країн посідає 17 місце [3, с. 12]. Особливо критичною була і залишається ситуація із якістю питної води у сільській місцевості, де основним джерелом водопостачання є підземні води, оскільки централізованим водопостачанням охоплено всього 5 215 із 22 204 [7, с. 29], що складає приблизно 24 % від їх загальної кількості. При цьому санітарно-технічний стан переважної більшості колодязів та індивідуальних свердловин є незадовільним. Крім того, основним джерелом забруднення підземних вод є сільськогосподарське виробництво. Адже, використання мінеральних добрив, функціонування тваринницьких комплексів призводить до потрапляння нітратів у водні об'єкти. Вказана проблема характерна для більшості країн світу. Тому, права на безпечну і чисту питну воду та санітарно-гігієнічні послуги, які є основоположними для повноцінного життя, здійснення всіх прав людини і забезпечення людської гідності, закріплені в Декларації ООН про права селян і інших осіб, які працюють в сільських районах (ст. 21) [1].

Споживанням недоброякісної питної води значною мірою обумовило відставання України від розвинутих країн за середньою тривалістю життя населення.

Згідно з частиною 3.1. розділу 3 Державних санітарних норм та правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною» (ДСанПіН 2.2.4-171-10), затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 12 травня 2010 р. № 400 (далі по тексту – Державні санітарні норми), «*Питна вода, призначена для споживання людиною, повинна відповідати таким гігієнічним вимогам: бути безпечною в епідемічному та радіаційному відношенні, мати сприятливі органолептичні властивості та нешкідливий хімічний склад*». Аналіз вказаних положень дає підстави стверджувати, що кожен споживач перед вживанням питної води має бути впевнений в тому, що вона:

- відповідає гігієнічним вимогам;
- є безпечною в епідемічному та радіаційному відношенні;
- має сприятливі органолептичні властивості;
- має не шкідливий хімічний склад [8].

Відповідно, доступ населення до інформації про стан питної води є життєво необхідним. З одного боку, в українському законодавстві встановлені гарантії щодо забезпечення вказаного права. Їх основою виступає стаття 3 Конституції України, яка декларує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю та держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Право ж на вільний доступ до інформації про стан довкілля, а також право на її поширення [9], задекларованe в статті 50 Конституції України. При цьому, інформація про стан довкілля включає в себе, в тому числі, інформацію про стан якості питної води. Слід звернути увагу, що така інформація ніким не може бути засекречена (ст. 50 Конституції України) [9] та не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом (ст. 13 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII) [10]. З іншого боку, на права і свободи, що зазначені в статті 50 Конституції України, можуть бути встановлені окремі обмеження в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, що передбачено статтею 64 Конституції України [9]. Але, такі обмеження стосуються лише інформації про місце розташування військових об'єктів (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про інформацію»).

Що ж стосується безпосередньо доступу громадян до інформації про стан питної води, то Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII гарантовано вільний доступ громадян до інформації про якість питної води, за винятком обмежень, встановлених законом (ч. 1 ст. 9) [11]. При цьому, згідно з Законом України «Про питну

воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 р. № 2918-III, «кожному споживачеві питної води державою гарантується право вільного доступу до інформації про якість питної води» (ч. 1 ст. 9). Більше того, «у разі якщо якість питної води за окремими показниками не відповідає вимогам державних санітарних норм і правил, органи місцевого самоврядування інформують споживачів через медіа про невідповідність якісним показникам питної води та вживають заходів, пов'язаних з відверненням загрози здоров'ю людей» (ч. 2 ст. 9 вищезазначеного Закону). Додатково гарантується, що кожен споживач має право «одержувати в установленому порядку повну, достовірну, своєчасну інформацію про якість питної води, обсяги її реалізації, режими подачі та порядку розрахунку тарифів на послуги централізованого водопостачання» (ч. 1 ст. 22) [12]. Доступ до такої інформації забезпечується шляхом:

- розміщення інформації про:
  - питну воду на етикетках для маркування;
  - питну воду на інформаційних листках в пунктах розливу питної води,
  - питну воду на інформаційних табличках на бюветі, колодязі чи каптажі джерела про придатність до вживання питної води тощо.
- передання інформації щодо:
  - результатів геологічних та гідрогеологічних досліджень, лабораторних досліджень безпечності та якості підземної води,
  - результатів санітарно-епідеміологічного обстеження території,
  - результатів виробничого контролю безпечності та якості питної води, забруднення джерел питного водопостачання тощо [8].

Вказане кореспондується зі статтями 3, 27 та 50 Конституції України, тобто держава не тільки встановлює гарантії щодо безперешкодного доступу громадян до відповідної інформації, а й передбачає механізм реалізації цих конституційних норм. Отже, інформація про стан якості питної води має бути в постійному вільному доступі. Попри це, спостерігається тенденція щодо її поступового обмеження. Такі порушення допускаються на рівні органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних та приватних підприємств. Зокрема, відповідно до статті 25-1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів готує і подає на розгляд Верховної Ради України щорічну Національну доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні, а після її розгляду Верховною Радою України - публікує окремим виданням та розміщує в системі Інтернет [11] (наразі це здійснюється на сайті Міністерства за веб-адресою: https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoryng/natsionalni-dopovidi-pro-stan-navkolyshnogo-pryrodnogo-seredovyshha-v-ukrayini/). До 12 серпня 2022 року така Доповідь мала бути подана на розгляд Верховній Раді України до 1 липня [13]. Проте, після внесення змін до законодавства 12 серпня 2022 р., дату подання змістили до 20 грудня та «*у разі, коли строк для її подання припадає на період воєнного стану, Доповідь готується за весь період її неподання та подається протягом трьох місяців після припинення чи скасування воєнного стану*» [14]. На наш погляд, така новела законодавства зачіпає конституційні права та свободи громадян, гарантовані статтями 3, 27 та 50 Конституції України. Додатково, Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні має оприлюднюватися кожного листопада [15]. Наразі це здійснюється на офіційному веб-сайті Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури) за веб-адресою: https://mtu.gov.ua/content/nacionalna-dopovid-pro-yakist-pitnoi-vodi-ta-stan-pitnogo-vodopostachannya-v-ukraini.html [15]. При цьому, зауважимо, що за вищеозначеним посиланням розміщено Національні доповіді лише за 2020 та 2021 роки.

У вказаному контексті слід згадати і Закон України «Про особливості доступу до інформації у сферах постачання електричної енергії, природного газу, теплопостачання, централізованого постачання гарячої води, централізованого питного водопостачання та водовідведення» від 10 грудня 2015 р. № 887-VIII [16]. Цим нормативно-правовим актом встановлюється, що споживачам у сферах централізованого питного водопостачання і водовідведення гарантується безперешкодний та безоплатний доступ до інформації про якісні характеристики товарів, послуг (ст. 1). Такий доступ має забезпечуватися державними органами, органами місцевого самоврядування, а також суб'єктами господарювання, що провадять діяльність у зазначених сферах (п. 1 ст. 3) шляхом розміщення відповідної інформації на їхніх офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет, у медіа. Така інформація має оновлюватися щомісяця (п. 2 ст. 2). Можна припустити, що зазначені положення Закону не

реалізовувалися на практиці. Адже, Рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 р. «Про стан водних ресурсів України», введеним в дію Указом Президента від 13 серпня 2021 р. № 357, на Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів було покладено обов'язок разом із місцевими органами виконавчої влади за участю органів місцевого самоврядування забезпечити оперативне оприлюднення інформації про якість питної води (п. 5) [17].

Враховуючи все вищезазначене, не можна погодитись із пропозицією, висловленою у науковій літературі, що частина 2 статті 50 Конституції України має бути викладена у наступній редакції: «*Право доступу до екологічної інформації гарантується державою та може бути обмежене у передбачених законом випадках*» [9]. Як уже неодноразово зазначалося, будь-яке обмеження інформації, що впливає на якість життя та здоров'я населення суперечить статтям 3 та 27 Конституції України та нівелює принципи закладені у статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [18]. Адже будь-яке обмеження доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту є прямим посяганням на життя та здоров'я людини.

Висновки. Таким чином**,** слід констатувати, що доступ населення до інформації про стан питної води поступово обмежується, що створює загрози як для здоров'я людей, так навколишнього природного середовища. Вказане є особливо неприпустимим у період війни, коли екологічна ситуація погіршується буквально кожну годину. Відповідно відносини у сфері використання та охорони питної води потребують уніфікованого правового регулювання на національному та міжнародному рівнях. Необхідним є створення на законодавчому рівні умов для відкритого доступу громадян до інформації про стан водних ресурсів, джерел питного водопостачання, а також підвищення рівня обізнаності населення у сфері захисту екологічних прав, особливо права на вільний доступ до інформації про стан питної води. Вказаний підхід сприятиме не тільки захисту здоров'я населення, а й збереженню навколишнього природного середовища та досягненню цілей сталого розвитку.

Список використаних джерел:

1. United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas: resolution / adopted by the Human Rights Council on 28 September 2018. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1650694 (дата звернення: 10 серпня 2023 р.).
2. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications (дата звернення: 11 серпня 2023 р.).
3. Зелінський С. Е. Водопостачання та водна безпека у контексті російської агресії. Кропивницький 2022. 44 с. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2022/05/vodopostachannya-ta-vodna-bezpeka-u-konteksti-rosijskoyi-agresiyi.pdf.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 за № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022/ed20230817#Text (дата звернення: 11 серпня 2023 р.).
5. Безп'ятчук Ж., Карп'як О. «Мертва земля» Донбасу. Як затоплені шахти знищують регіон. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-58360575 (дата звернення: 15 серпня 2023 р.).
6. 7 головних питань і відповідей після підриву Каховської ГЕС. URL: https://uifuture.org/publications/7-golovnyh-pytan-i-vidpovidej-pislya-pidryvu-kahovskoyi-ges%EF%BF%BC/ (дата звернення: 20 серпня 2023 р.).
7. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні у 2021 році. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://mtu.gov.ua/content/nacionalna-dopovid-pro-yakist-pitnoi-vodi-ta-stan-pitnogo-vodopostachannya-v-ukraini.html (дата звернення: 20 серпня 2023 р.).
8. Державні санітарні норми та правила «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною» (ДСанПіН 2.2.4-171-10), затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 12 травня 2010 р. за № 400. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0452-10#Text (дата звернення: 24 серпня 2023 р.).
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. за № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 24 серпня 2023 р.).

10. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення: 25 серпня 2023 р.).
11. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 25 серпня 2023 р.).
12. Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 10.01.2002 № 2918-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14#Text (дата звернення: 25 серпня 2023 р.).
13. Про забезпечення підготовки Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні: Постанова КМУ від 07.02.1992 р. за № 61 (в редакції від 28.09.2000, втратила чинність 12.08.2022 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61-92-%D0%BF/ed20000928#Text (дата звернення: 27 серпня 2023 р.).
14. Про забезпечення підготовки Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні: Постанова КМУ від 07.02.1992 р. за № 61. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61-92-%D0%BF/ed20220812#Text (дата звернення: 27 серпня 2023 р.).
15. Порядок підготовки та оприлюднення Національної доповіді про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 р. за № 576. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-2004-%D0%BF#Text (дата звернення: 3 вересня 2023 р.).
16. Про особливості доступу до інформації у сферах постачання електричної енергії, природного газу, теплопостачання, централізованого постачання гарячої води, централізованого питного водопостачання та водовідведення: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 887-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-19.
17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про стан водних ресурсів України»: Указ Президента України від 13.08.2021 № 357/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2021#Text.
18. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 3 вересня 2023 р.).

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.60

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ «ПОЖЕРТВУВАНИХ» ЗОН ЯК ІНДИКАТОРУ ЕКОЛОГІЧНОЇ НЕСПРАВЕДЛИВОСТІ

Краснова Ю.А.,
доктор юридичних наук, доцент,
в.о. провідного наукового співробітника
відділу проблем модернізації господарського права
та законодавства Державної установи
«Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Мамутова»
Національної академії наук України.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7898-9603

Краснова Ю.А. Правові проблеми існування «пожертвуваних» зон як індикатору екологічної несправедливості.

Для забезпечення належної реалізації принципу екологічної справедливості, в основу якого входить гарантування реалізації права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля є необхідність визначення усіх можливих екологічних ризиків, які блокують досягнення такої мети. Запроваджена вітчизняним законодавством система визначення найбільш екологічно небезпечних підприємств та заходів щодо забезпечення ними екологічної безпеки вважається не достатньою в рамках забезпечення екологічної справедливості, оскільки вона не гарантує подолання екологічного ризику техногенно забруднених територій, а отже унеможливлює реалізацію конституційного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Свідченням тому є започаткований у зарубіжній практиці рух щодо визнання територій, які техногенно перевантажені «пожертуваними» зонами.

З'ясовано, що такі зони розглядають як: райони, мешканці яких піддаються підвищеному рівню впливу через сусідство з екологічно небезпечними об'єктами; частина спадщини екологічного расизму і екологічної несправедливості; зони масового захворювання на хвороби, викликані споживанням забрудненого довкілля; моральні плями нації. Тому в «пожертвуваних» зонах не можливо гарантувати право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки поняття «довкілля» в даному випадку розглядається не у значенні «первинна природа», а як «найдешевша з можливих». В такому разі і людське життя, а також природні ресурси розглядаються як «одноразові» і такі, що не можуть бути передані у спадщину майбутнім поколінням.

Враховуючи окреслені обставини, сформовано науковий висновок в якому відзначено, що основним напрямом подолання таких негативних факторів, як дисбаланс екологічних ризиків на території України є необхідність повномасштабної екологізації матеріального виробництва, а на проміжному етапі – забезпечення соціальних виплат мешканцям «пожертвуваних» зон з метою умовного гарантування екологічної справедливості та компенсації екологічної шкоди, заподіяної здоров'ю та життю людей на техногенно забруднених територіях.

Ключові слова: екологічна справедливість, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, «пожертвувана» зона, екологічний ризик, зонування території, екологізація матеріального виробництва, соціальні виплати.

Krasnova Yu. Legal problems of the existence of "sacrifice" zones as an indicator of environmental injustice.

In order to ensure proper implementation of the principle of environmental justice, which is based on guaranteeing the realization of citizens' right to an environment safe for life and health, it is necessary to identify all possible environmental risks that block the achievement of such a goal. The system of identifying the most environmentally dangerous enterprises and measures to ensure their environmental safety, introduced by domestic legislation, is considered insufficient in the framework of ensuring

environmental justice, since it does not guarantee overcoming the ecological risk of technogenically polluted territories, and therefore makes it impossible to realize the constitutional right of citizens to an environment safe for life and health. This is evidenced by the movement initiated in foreign practice in order to recognize territories that are artificially overloaded as "sacrifice" zones.

It was found that such zones are considered as: areas whose residents are exposed to a higher level of influence due to the neighborhood with environmentally hazardous objects; part of the legacy of environmental racism and environmental injustice; areas of mass diseases caused by consumption of polluted environment; moral stains of the nation. Therefore, in "sacrifice" zones it is not possible to guarantee the right to an environment safe for life and health, since the concept of "environment" in this case is not considered in the sense of "primordial nature", but as "the cheapest possible". In this case, both human life and natural resources are considered "disposable" and cannot be passed on to future generations.

Taking into account the outlined circumstances, a scientific conclusion was formed in which it was noted that the main direction of overcoming such negative factors as the imbalance of environmental risks on the territory of Ukraine is the need for full-scale greening of material production, and at the intermediate stage - the provision of social payments to residents of "sacrifice" zones for the purpose of conditionally guaranteeing environmental justice and compensation for environmental damage caused to the health and life of people in technogenically polluted territories.

Key words: environmental justice, the right to an environment safe for life and health, "sacrifice" zone, environmental risk, territory zoning, environmentalization of material production, social payments.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що для належного економічного та соціального розвитку держави важливим аспектом виступає питання природокористування, як основного фактору створення різноманітної продукції та бази відпочинку і рекреації. В той-же час, відповідно до ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» [1] більшість видів природокористування належать до екологічно шкідливих або екологічно небезпечних, що зобов'язує природокористувачів дотримуватись вимог екологічного законодавства. Однак, існує певний перелік видів діяльності, які навіть за умови дотримання екологічного законодавства не в змозі повною мірою забезпечити безпечне для життя і здоров'я довкілля І хоча ч. 2 ст. 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2] передбачається, що будь-яка діяльність, яка перешкоджає реалізації права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля підлягає припиненню, через пріоритет економічного інтересу, вона продовжує здійснюватися. Наприклад, тривале відкрите видобування корисних копалин без своєчасної рекультивації назавжди залишає землю можливості продовольчого використання.

В зарубіжній літературі такі території запропоновано називати «пожертвувані зони», які являють собою географічні зони, що постійно страждають внаслідок серйозних змін довкілля через хімічні та інші забруднення або виснаження [3].

Дослідженням їх теоретичних або окремих практичних аспектів функціонування займалися, такі вчені, як: Devid Teylor, Robert D. Bullard, Tony Collier, Steve Lerner, Ryan Juskus, Marcelo Lopes de Souza, Maya K. van Rossum, Dayna Nadine Scott, Adrian A. Smith та багато інших.

Враховуючи те, що відповідний термін не притаманний вітчизняному законодавству, **метою** цього наукового дослідження стане юридичний аналіз такого явища, як «пожертвувана зона» та її вплив на забезпечення екологічної справедливості на підставі зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Концепція пожертвуваної зони виникла у сфері тваринництва, де вона стосувалась методів балансування економічних та екологічних витрат і вигод. Наприклад, в 70-х роках XX століття землекористувачі та тваринники Великої Британії та США називали території інтенсивного випасання худоби та розміщення тваринницьких відходів «площами пожертвування» через розвиток процесів опустелювання та забруднення природних ресурсів [4, с. 5–7]. Така концепція була запроваджена з метою індексації різноманітних методів використання земельних ділянок, за результатами якої відбувалось управління територіями пасовищ та тваринницьких ферм: одні повністю виснажувались, а інші залишались зеленими в довготривалій перспективі [5; 6, с. 19–22].

Її сучасний діапазон визначення, з екологічної точки зору, виник в результаті перенесення із вище окресленої сфери у сферу енергетики і екологічних проблем, де вона була проголошена критичною концепцією для протистояння екологічній кризі, а відповідні території почали називати «зонами екологічного пожертвування» [7, с. 10–20; 39–44]. Такими зонами почали позначати будь-

які географічні райони, які несуть непропорційно велику кількість промислового забруднення, де хімічний або інший вид шкідливого впливу на довкілля та людину (фізичний, біологічний), пов'язаний, переважно, з інтересами промисловості та національної безпеки [8].

Запровадження таких територій стало одним зі способів концептуалізувати нездатність людини керувати і стримувати екологічну шкоду, спричинену промисловим виробництвом та підтвердженням навмисного розподілу територій на «зони захисту довкілля та здоров'я людей» та «зони екологічного пожертвування» [9, с. 3–24].

В сучасному розумінні, створення і існування «пожертвуваних зон» слід розглядати в межах реалізації принципу екологічної справедливості, як один із різновидів екологічної несправедливості та порушення балансу у відносинах людини і природи.

Такі зони пропонують розглядати як:

– райони, мешканці яких піддаються підвищеному рівню впливу через сусідство з екологічно небезпечними об'єктами;

– частина спадщини екологічного расизму і екологічної несправедливості;

– зони масового захворювання на хвороби, викликані споживанням забрудненого довкілля;

– моральна пляма нації [10].

В «пожертвуваних зонах» апріорі не може гарантуватись право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки поняття «довкілля» в даному випадку розглядається не у значенні «первинна природа», а як «найдешевша з можливих». Тому і людське життя, рослинний, тваринний світ, а також цілісні екосистеми і ландшафти розглядаються як «одноразові» [11, с. 220–243].

Тривале застосування концепції «пожертвуваних зон» на практиці призвело до розвитку наукових та громадських течій проти «екстрактивізму» - надмірного вилучення всіх видів матеріалів з природи, в першу чергу, для комерційних та промислових цілей [12]. Однак, розширення таких зон триває, через відсутність належної політики щодо промислового виробництва, їх супроводжує надмірна деградація та забруднення довкілля, які призвели до кліматичної кризи та колосальної екологічної шкоди [13].

Питання про необхідність забезпечення всіх людей в праві жити в безпечному, чистому і сталому довкіллі та ліквідації «пожертвуваних зон» піднімалось спеціальним доповідачем Управління Верховного комісара ООН з прав людини Девідом Р. Бойдом у березні 2022 року [14]. Ним наголошувалось на необхідності вжиття державами та підприємствами негайних дій для покращення якості навколишнього природного середовища, в першу чергу для тих громад, які і зараз страждають від значного техногенного навантаження на довкілля в якому вони проживають. Найбільш екологічно небезпечними об'єктами він називає відкриті шахти, плавильні заводи, нафтопереробні, хімічні заводи, вугільні електростанції нафтові і газові родовища, металургійні заводи, сміттєзвалища і заводи по спалюванню небезпечних відходів, а також кластери цих об'єктів, які розташовані на території або поряд з певними населеними пунктами.

Подальше існування «пожертвуваних зон» він називає «плямою на колективній свідомості людства» (п. 4 Доповіді). Причиною виникнення таких зон – змову урядів і бізнесу, що є діаметральною протилежністю принципу сталого розвитку та найбільшою загрозою для існування сучасного та майбутніх поколінь.

Переломним моментом у цьому питанні світова спільнота вважає проголошення Генеральною Асамблеєю ООН у Декларації від 28 липня 2022 року [15] та Резолюції A/HRC/RES/52/23 від 4 квітня 2023 року [16] права людини на чисте, здорове та стале навколишнє середовище, оскільки попередні міжнародні угоди по біорізноманіттю, зміні клімату та забрудненню не мали істотної юридичної сили у захисті людини від забрудненого довкілля [17], однак тепер вони виступають важливими складовими у забезпеченні реалізації зазначеного права.

Проте окреслене право закріплено на міжнародному рівні в джерелах так званого «м'якого права», що прирівнює їх, наразі, до декларативних норм, а відсутність закріплених у вказаних документах критеріїв чистого, здорового та сталого довкілля говорить про складність практики реалізації та захисту такого права.

Ще одним фактором намагання світової спільноти подолати існуючі «пожертвувані зони» та досягнути екологічної справедливості є запровадження концепції розвитку «зеленої економіки» шляхом модернізації виробничих процесів з метою зменшення екологічних ризиків та екологічних загроз [18], однак і вона може бути ефективною у вирішенні зазначеного питання лише у випадку повної екологізації матеріального виробництва.

Слід віддати належне висловленим пропозиціям Громадського Центру здоров'я, навколишнього середовища та правосуддя (CHEJ) (США, Нью-Йорк) з питань запровадження нової політики регулювання в зонах пожертвування, відповідно до яких пропонується забезпечити:

– комплексну політику захисту громадського здоров'я на основі аналізу екологічних ризиків для здоров'я населення;

– прозорість екологічної інформації та гарантування доступу до неї;

– визначення способів доступу до медичної допомоги у разі погіршення здоров'я через забруднене довкілля;

– побудова ефективного правового механізму захисту людини від шкідливих хімічних, фізичних та біологічних впливів;

– офіційне визнання наявності «пожертвуваних зон» з метою вжиття офіційних та нагальних заходів щодо забезпечення на їх території екологічної безпеки [19].

Виходячи з вищенаведеного, приходимо до висновку, що теорія «пожертвуваних зон» та забезпечення на їх території екологічної безпеки набула сьогодні світового розголосу, а тому потребує вирішення і на вітчизняному рівні.

Слід відзначити, що процес індустріалізації на теренах сучасної України розпочався з 20-х років XX століття на XIV з'їзді ВКП(б) у 1925 році, яким було затверджено директиву першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928–1933 роки [20], відповідно до якої Українська РСР визначалася основним плацдармом для проведення індустріалізації в СРСР, оскільки саме на ній знаходилися основні вугільні родовища і підприємства металургії, побудовані раніше. Метою такої індустріалізації ставилось забезпечення першочергового розвитку паливної, енергетичної, хімічної, машинобудівної та інших галузей економіки, що з однієї сторони, сприяло розвитку економічної та соціальної політики, а з іншої – утворювало на значній території України «пожертвувані зони», які акумулюються, переважно, в східній частині України, зокрема, на території Донбасу, що перетворило цей регіон на одну з найбільших техногенно забруднених територій [21]. Безвідповідальне ж управління екологічно небезпечними об'єктами вже призвели не до однієї аварії та катастрофи, серед яких і катастрофа планетарного масштабу на Чорнобильській атомній електростанції, що спричинила утворення на значній території України зони радіоактивного ураження [22]. Не обнадіюють і воєнні заходи на території України, розпочаті військовою агресією Російської Федерації.

Таке свідчить про необхідність долучення нашої держави до світових процесів екологічного управління такими зонами, в рамках повоєнної розбудови України.

Необхідно віддати належне вітчизняним законотворцям, які ще у 1991 році вперше в світі визнали право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яке в подальшому було визнано конституційним правом (ст. 50 Конституції України), а відповідно до ст. 16 Конституції України держава взяла на себе обов'язок забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на території України, через виконання екологічної функції системою уповноважених на те органів державної влади.

Для досягнення мети і завдань екологічної політики держава має належним чином створити механізм реалізації і захисту екологічних прав громадян. Така реалізація та захист можливі не лише як факт їх формалізації в правових нормах, але й шляхом уточнення їх змісту з метою сприяння громадянам ефективно їх здійснювати.

Одним з інструментів гарантування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у вітчизняному законодавстві визнано процедуру погодження будівництва екологічно небезпечних об'єктів, які є причиною проголошення окремих територій пожертвуваними зонами. Відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», в основі такої діяльності лежить обов'язок дотримання під час будівництва спеціального законодавства, в тому числі і щодо зонування територій.

Згідно з ДБН Б.1.1-22:2017 «Склад та зміст плану зонування території» [23] зонуванням виступає встановлення територіальних зон в межах населеного пункту з визначенням відповідних видів використання території, об'єктів нерухомості та встановленням містобудівного регламенту, а зонінгом – містобудівна документація, що визначає умови та обмеження використання території для містобудівних потреб у межах визначених зон.

При цьому, в ДБН Б.1.1-22:2017 відмічається, що сам зонінг населеного пункту створюється з метою, зокрема, регулювання планування та забудови територій з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, а також для раціонального використання території населеного пункту.

В ст. 112 Земельного кодексу України зонування визначається через встановлення спеціальних охоронних зон [24, с. 223–228]. А в науково-практичній літературі такі зони визначаються як зони, призначені для запобігання негативному впливу джерел екологічної небезпеки [25, с. 420], що фактично виступає підтвердженням визнання державою існування «пожертвуваних зон».

Також зауважується, що категорія охоронних зон є загальною і родовою щодо різних видів охоронних зон. Правовий режим таких зон визначається, зокрема: щодо гідрометеорологічних станцій [26; 27]; щодо ліній зв'язку [28; 29]; щодо ліній електропередач [30; 31; 32]; щодо земель транспорту [33; 34; 35; 36; 37; 38] тощо. До таких зон належать, зокрема: санітарно-захисні зони; спеціальні охоронні зони для транспорту: приаеродромні території, смуги повітряних підходів, берегові смуги водних шляхів, захисні смуги лісів і т. ін.

Однак, аналізуючи досвід практичного застосування такого зонування, пересвідчуємся реальній відповідності проголошеної тези про те, що в таких зонах не може гарантуватись право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки воно виступає як «найдешевше з можливих».

Говорячи про пожертвувані зони, необхідно пам'ятати, що головним показником їх існування виступає присутність екологічного ризику, який держава має контролювати як на всій території в цілому, так і в окремих регіонах та об'єктах зокрема.

Відомо, що екологічний ризик може становити як природний, так і техногенний характер. І якщо їх розглядати з точки зору забезпечення екологічної справедливості або рівності людини і громадянина перед законом то, відповідно держава має кожному гарантувати безпечне для життя і здоров'я довкілля, тобто права, принаймні, на однаковий рівень екологічного ризику.

Натомість, враховуючи специфіку наявності пожертвуваних зон, які характеризуються промисловим і транспортним навантаженням України, стає зрозумілим, що на її території не може одночасно забезпечуватися однаковий рівень екологічного ризику через те, що в східній Україні переважатимуть техногенні екологічні ризики, а в західній – природні, а це вже виступає однією з ознак екологічної несправедливості в національному масштабі і важливим питанням щодо необхідності рівномірного забезпечення екологічної безпеки на всій території держави.

Враховуючи світові тенденції, доцільнішим визнається перегляд існуючих підходів до розподілу техногенного екологічного ризику по всій території України. Однак такий захід, в існуючих умовах розвитку країни, вважається довготривалим, оскільки потребує значних капіталовкладень для закриття або переоснащення екологічно небезпечних об'єктів.

Законодавством передбачається й система заходів щодо переселення населення з техногенно уражених територій [39]. Проте, такі заходи застосовуються, переважно, лише у випадках настання надзвичайних ситуацій, а не з метою піклування про здоров'я людей та майбутніх поколінь, і, крім того, вони не вирішують проблему існування пожертвуваних зон.

Тому, у випадку неможливості застосування вищезазначених правових заходів щодо зменшення впливу техногенних екологічних ризиків на довкілля та життя і здоров'я людей або, на так званому перехідному періоді, підтримуємо наукову концепцію про необхідність запровадження соціальних виплат [40] для населення, яке змушене мешкати в пожертвуваних зонах з метою умовного забезпечення екологічної справедливості.

Такі виплати можуть здійснюватися частково з коштів сплаченого екологічного податку, коштів, спрямованих на ліквідацію та локалізацію наслідків надзвичайних ситуацій. Вони можуть носити як тимчасовий так і постійний характер, в залежності від потенційної можливості подолання техногенного перевантаження певної території. Крім того, такі виплати стануть яскравим показником піклування держави за екологічну безпеку свого народу та його майбутнє (відшкодування шкоди, заподіяної при порушенні такого права), а також одним із стимулів пришвидшення вирішення питання ліквідації пожертвуваних зон.

Висновки. Враховуючи вищенаведене, приходимо до висновку, що поняття «пожертвувана зона» включає в себе присутність на території певної держави зон зі значним техногенним навантаженням, яким притаманний підвищений екологічний ризик через акумулювання промислових або транспортних об'єктів і в межах яких неможливе гарантування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Наявність таких зон виступає одним із факторів екологічної несправедливості, який, відповідно до загальносвітових тенденцій необхідно подолати у найближчий час. Основними напрямами подолання таких факторів запропоновано розглядати подолання дисбалансу екологічних ризиків на території України шляхом повномасштабної екологізації матеріального виробництва, а на проміжному етапі – забезпечити соціальні виплати мешканцям «пожертвуваних» зон з метою

умовного гарантування екологічної справедливості та компенсації екологічної шкоди, заподіяної здоров'ю та життю людей на техногенно забруднених територіях.

Список використаних джерел:

1. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text.
3. Bullard, Robert D. (June 2011). Sacrifice Zones: The Front Lines of Toxic Chemical Exposure in the United States by Steve Lerner. Cambridge, MA: MIT Press, 2010. 346 p.
4. Proposed Livestock Grazing Management Program for the Shoshone Grazing Area. Prepared by the Department of the Interior, Bureau of Land Management, Idaho State Office, Boise, ID, 1970.
5. The Standing Rock Reservation – Its Resources and Development Potential. Prepared for the Standing Rock tribe by the Planning Support Group of the Bureau of Indian Affairs in cooperation with the Aberdeen area office and the Standing Rock Agency, Billings, MT, 1973.
6. Collier, Tony. «The Liabilities of Liquids». Farm and Country. № 4198 (1970). P. 19–22.
7. Bullard, Robert D. «Overcoming Racism in Environmental Decision-making». *Environment 36*. 1994. № 4. P. 10–20, 39–44.
8. Lerner, Steve. Sacrifice Zones: The Front Lines of Toxic Chemical Exposure in the United States. Cambridge, MA: MIT Press, 2010.
9. Ryan Juskus. Sacrifice Zones: A Genealogy and Analysis of an Environmental Justice Concept. *Environmental Humanities*. 2023. № 15 (1). P. 3–24.
10. Sacrifice Zones 101. *The Climate Reality Project*. URL: https://www.climaterealityproject.org/sacrifice-zones.
11. Marcelo Lopes de Souza. «Sacrifice zone»: The environment – territory – place of disposable lives. *Community Development Journal*. Volume 56, Issue 2. 2021. P. 220–243. URL: https://academic.oup.com/cdj/article/56/2/220/5923115/.
12. No More Sacrifice Zones! For Alternatives to Our Predatory Natural Resources Model. *Protect Human Rights and the Environmental Commons*. URL: https://fondationdaniellemitterrand.org/wp-content/uploads/2017/06/no-more-sacrifice-zones.pdf.
13. Maya K. van Rossum. The Fight for a Clean Environment: The New Sacrifice Zones. The Green Amendment: The People`s Fight a Clean, Safe, and Healthy Environment. 2022. URL: https://www.highbrowmagazine.com/21950-fight-clean-environment-new-sacrifice-zones.
14. Additional sacrifice zones: Supplementary information to the report of the Special Rapporteur, David R. Boyd, on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Special Rapporteur on human rights and the environment. Resolution Annex 1 to A/HRC/49/53. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-03/Annex1_to_A_HRC_49_53.pdf.
15. UN General Assembly, The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/436/72/PDF/N2243672.pdf?OpenElement.
16. Resolution UN General Assembly A/HRC/RES/52/23 adopted by the Human Rights Council on 4 April 2023. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G23/076/98/pdf/G2307698.pdf?OpenElement.
17. Millions suffering in deadly pollution "sacrifice zones", warns UN expert. Dusinesses blamed for rise of toxic hotsports hitting poor communities hardest. URL: https://www.theguardian.com/environment/2022/mar/10/millions-suffering-in-deadly-pollution-sacrifice-zones-warns-un-expert.
18. Dayna Nadine Scott and Adrian A. Smith. "Sacrifice Zones" in the Green Energy Economy: Toward an Environmental Justice Framework. *McGill Law Journal*. 2017. Volume 62:3. URL: https://lawjournal.mcgill.ca/article/sacrifice-zones-in-the-green-energy-economy-toward-an-environmental-justice-framework/.
19. No More Sacrifice Zones! People`s Action Institute. Center for Health, Environment & Justice. URL: https://chej.org/wp-content/uploads/Final-PP-Proposal-for-New-Regulatory-Policies-in-Sacrifice-3-3-2020.pdf.

20. Індустріалізація УРСР 1920-1930-х років. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81% D1%82%D1% 80%D1%96%D0%B0% D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_1920%E2%80% 941930--%D1%85_%D1%80% D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%B2.
21. Довкілля України 2020: Статистичний збірник. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/11/Dovk_20.pdf.
22. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text.
23. ДБН Б.1.1-22:2017 «Склад та зміст плану зонування території». URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/b_1_1_12/1-1-0-1806.
24. Краснова Ю.А. Зонування територій як засіб забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля в галузі авіації. *Часопис Хмельницького університету «Університетські наукові записки»*. 2011. № 2 (38). С. 223–228.
25. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.І. Семчика. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2007. 896 с.
26. Про гідрометеорологічну діяльність: Закон України від 18.02.1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 16. Ст. 95.
27. Про затвердження Порядку встановлення охоронних зон навколо об'єктів, призначених для гідрометеорологічних спостережень та інших видів гідрометеорологічної діяльності, та режиму їх використання: постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.1999 р. № 2262. *Офіційний вісник України*. 1999. № 50. Ст. 2455.
28. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 12. Ст. 155.
29. Про затвердження Правил охорони ліній електрозв'язку: постанова Кабінету Міністрів України від 29.01.1996 р. № 135. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/135-96-%D0%BF.
30. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27-28. Ст. 312.
31. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-17#Text.
32. Про затвердження Правил охорони електричних мереж: постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.1997 р. № 209. *Офіційний вісник України*. 1997. № 10. С. 28.
33. Повітряний кодекс України від 19.05.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text.
34. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text.
35. Про залізничний транспорт: Закон України від 04.07.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80#Text.
36. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.05.1996 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text.
37. Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів: Закон України від 17.02.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 37. Ст. 371.
38. Про затвердження Правил охорони магістральних трубопроводів: постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 р. № 1747. *Офіційний вісник України*. 2002. № 47. Ст. 2135.
39. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text.
40. Tarasenko D. The features of Ukraine's local environmental policy: social component of sustainable development. *European Science*. 2018. № 4. P. 129–134.

УДК 349.6:[502.14:574.1]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.61

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСЕЛИЩНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ

Супрунова І.А.,
аспірантка кафедри екологічного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-4328-1764
e-mail: irairusichka@gmail.com

Супрунова І.А. Історико-правові засади формування оселищної концепції збереження біорізноманіття.

Біологічне різноманіття є одним з головних елементів у підтримці стабільності навколишнього середовища та базовим фактором оптимального функціонування екосистем. На сучасному етапі розвитку суспільства через інтенсивну господарську діяльність, забруднення довкілля, зміну клімату та виникнення інших негативних факторів біорізноманіття перебуває під загрозою різкого скорочення, що, безумовно, потребує вчинення невідкладних заходів з боку світової спільноти.

Одним з таких заходів є впровадження оселищної концепції як важливого напряму збереження біологічного різноманіття, який акцентує увагу на ролі та взаємодії людей з природними екосистемами, сприяючи сталому розвитку та забезпеченню екологічної стійкості. Ця концепція ґрунтується на усвідомленні важливості збереження природних середовищ і збалансованому існуванні всіх живих організмів на планеті.

У статті здійснено історико-правовий аналіз формування оселищної концепції збереження біорізноманіття, який розкриває еволюцію правового підходу до збереження та управління природними ресурсами. Завдяки взаємодії наукових, політичних та соціальних чинників цей процес викликав значущі зміни у регулюванні відносин між суспільством і природою.

Також у статті надано визначення таких понять, як «оселище» та «оселищна концепція», проаналізовано такі суміжні з «оселищем» поняття, як «ландшафт», «екосистема» та «біотоп». Запропоновано авторське визначення поняття «оселище», під яким пропонується розуміти ділянки земної або водної поверхні, що визначаються біологічними, кліматичними та географічними ознаками та забезпечують умови існування видів рослин і тварин, як окремо, так і в їх сукупності.

У підсумку наголошено, що оселищна концепція є ключовим інструментом для збалансованого розвитку, який поєднує потреби людей зі збереженням біологічного різноманіття та природних ресурсів.

Ключові слова: правове забезпечення збереження біорізноманіття, біологічне різноманіття, оселище, оселищна концепція, біотоп, екосистема, ландшафт, флора і фауна.

Suprunova I.A. Historical and legal basis for the formation of the habitat concept of biodiversity conservation.

Biological diversity is one of the main elements which maintain the environmental stability and considered to be a basic factor of the optimal functioning of ecosystems. At the current stage of society's development, as a result of intensive economic activity, environmental pollution, climate change and emergence of other negatively influential factors, biodiversity has appeared to be under the threat of a sharp reduction, which, certainly, requires urgent measures from the world community.

Introduction of the habitat concept as an important direction for the conservation of biodiversity, emphasizing the role and interaction of people with natural ecosystems, consequently contributing to sustainable development and ensuring environmental sustainability, is one of such measures. This concept is based on the awareness of the importance of conservation of natural environments and balanced existence of all living organisms on the planet.

The article provides a historical and legal analysis of the formation of the habitat concept of biodiversity conservation, which outlines the evolution of the legal approach to the conservation and management of natural resources. Resulting from the interaction of scientific, political and social factors, this process has caused significant changes in the regulation of relations between society and nature.

The article also provides definitions of such concepts as «habitat» and «habitat concept», and analyzes concepts related to «habitat», such as «landscape», «ecosystem» and «biotope». The author's definition of the concept «habitat» is proposed, promoting to scrutinize the areas of the earth or water surface that are determined by biological, climatic and geographical features and create conditions for the existence of plant and animal species, both individually and in general.

Summarizing the research, the author emphasizes that the habitat concept is a key tool for the balanced development, which combines the needs of people with the conservation of biological diversity and natural resources.

Key words: legal support for biodiversity conservation, biological diversity, habitat, habitat concept, biotope, ecosystem, landscape, flora and fauna.

Постановка проблеми. Втрата біорізноманіття по всьому світу набуває катастрофічного масштабу, і з часів минулого століття ця проблема виявляється все більш загостреною. Відтак, з'являються різноманітні підходи, інструменти та методи для її вирішення, як у наукових дослідженнях, так і в політичних рішеннях.

Та незважаючи на значні зусилля, зроблені на глобальному та локальному рівнях, за останні десятиліття було втрачено багато видів рослин і тварин, і багатьом з них надалі загрожує зникнення. Існує чимало причин втрати біорізноманіття: це і забруднення навколишнього середовища, і надмірне добування видів шляхом полювання та рибальства, і привнесення в екосистеми інвазійних видів тощо. Проте найсуттєвішою причиною такої втрати є руйнування людиною місць існування живих організмів – природних оселищ.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питанням правової охорони біологічного різноманіття присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких Д.М. Боданський, К. Брокетт, І.В. Гиренко, Р.А. Казак, С. де Клемм, Н.Р. Малишева, Д.К. Негл, В.І. Олещенко, Є.П. Суєтнов, Е.Є. Туліна та ін. Разом із тим проблематика його збереження крізь призму оселищної концепції є малодослідженою. З огляду на це **метою статті** є окреслення історико-правових засад збереження біорізноманіття в контексті формування оселищної концепції.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що уявлення про різноманітність форм життя таке ж давнє, як і самосвідомість людини, концепція біологічного різноманіття була розроблена відносно недавно. Сам термін «біологічне різноманіття» з'явився у 1968 р. в книзі «Інша країна» [1], автором якої є американський біолог і природоохоронець Р.Ф. Дасманн. І лише з 1980-х рр. використання цього терміна стало поширеним у науковому середовищі.

Так, у 1980 р. американський еколог Т. Лавджой, якого навіть називають «хрещеним батьком біорізноманіття», у передмові до збірки «Біологія збереження: еволюційно-екологічна перспектива» [2] поклав початок вживанню вказаного терміна для наукової спільноти, стверджуючи, що скорочення біологічного різноманіття є найбільш фундаментальним питанням нашого часу. А відомий німецький еволюціоніст Е. Майр у своїй книзі «Розвиток біологічної думки: різноманітність, еволюція та спадковість» (1982 р.) писав так: «Навряд чи якийсь аспект життя є більш характерним, ніж його майже необмежена різноманітність». Для науковця сприйняття різноманітності життя виступає протягом всієї історії як головна сила, що рухає біологічну думку, адже за його переконанням, «не існує біологічного процесу або явища, до якого різноманітність не була б залучена» [3].

Дещо пізніше, саме в 1985 р., було засновано Товариство біології охорони природи, а вже в 1987 р. опубліковано перший номер його оглядового наукового журналу «Біологія збереження» («Conservation Biology») [4], який незабаром став основним засобом для наукових публікацій і дискусій з питань, пов'язаних з біорізноманіттям.

Щодо, власне, концепції біологічного різноманіття, то вона була запропонована В.Г. Розеном у 1985 р., коли він організовував Національний форум з біологічного різноманіття. Форум проходив у той час, коли інтерес до знань про різноманітність життя та занепокоєння щодо його збереження як серед науковців, так і серед значної частини суспільства набирав обертів, а серед учасників цього заходу були представники найрізноманітніших галузей знань (біології, агрономії, економіки, філософії, правознавства тощо), фахівці технічної допомоги та фінансових установ, а також неурядових організацій [5].

Слово «біорізноманіття», як скорочений варіант «біологічного різноманіття», вперше у такому вигляді зустрілось у публікації 1988 р. під назвою «Biodiversity» за редакцією американського біолога Е.О. Вілсона, який навів результати Національного форуму з біологічного різноманіття. Крім початкової глави, що описувала стан біорізноманіття, інші глави були поділені на 12 дотичних тем: проблеми збереження біорізноманіття; залежність людини від біорізноманіття; різноманітність під загрозою: тропічні ліси; глобальна перспектива; значення біорізноманіття; як здійснюється моніторинг та захист біорізноманіття; наука і технології: як вони можуть допомогти; екологія відновлення: чи можемо ми відновити втрачені землі; альтернативи знищенню; політика захисту різноманітності; сучасні проблеми та перспективи на майбутнє; способи бачення біосфери [4].

Національний форум з біорізноманіття та збірка «Biodiversity» були водночас кінцевою і відправною точкою для зусиль, пов'язаних зі збереженням природи. Вони були центром для роздумів над знаннями, накопиченими роками завдяки дослідженням біорізноманіття, та практик, спрямованих на його збереження. Концепція біорізноманіття та консенсус серед учених і активістів щодо нагальності запобігання подальшій втраті біорізноманіття внаслідок людської діяльності призвели до зміни способу вирішення цієї проблеми. Від турботи про збереження дикої природи з її чудовими ландшафтами та унікальною фауною і флорою відбувся поступовий перехід до концепції збереження всього біологічного різноманіття.

Серед підходів до збереження біорізноманіття виділяють видовий та оселищний. Більшість відомих раніше міжнародних і національних переліків особливо цінних природних об'єктів стосувалася саме видів: Червона книга Міжнародного союзу охорони природи, Європейський червоний список тощо [6, с. 27]. Але сама ідея збереження біорізноманіття як фундаментальної властивості живого спричинила необхідність обґрунтування нових підходів до реалізації практичних засад охорони природи, які забезпечили б збереження сталості умов середовища за неминучого збільшення антропогенного впливу на довкілля та подальшої трансформації ландшафтів [7]. Це і стало причиною застосування поряд із видовим підходом, оселищного, суть якого *полягає у збереженні природних оселищ, тобто місць «проживання» видів, що дає змогу зберегти як види та їх угруповання, так і умови, необхідні їм для виживання та нормального розвитку [8].*

Оселищна концепція збереження біологічного різноманіття, також відома як концепція охорони місць мешкання, є важливою стратегією збереження природних ресурсів та охорони екосистем. Це система поглядів, що передбачає комплексний підхід до охорони видів рослин і тварин, який забезпечує збереження їхніх «місць проживання», тобто унікального середовища, яке сформувалося завдяки поєднанню певних чинників живої і неживої природи на конкретній території, а також умов для підтримання динаміки природних явищ і процесів, пов'язаних з їх функціонуванням та розвитком [8].

Історія виникнення оселищної концепції простягається на десятиліття і пов'язана з розвитком наукових досліджень, зміною уявлень про екосистеми та усвідомленням важливості їхнього збереження.

Перші відомості про оселищну концепцію збереження біорізноманіття у сучасному її розумінні можна віднести до другої половини XX ст. У цей час почали виникати наукові дослідження, спрямовані на вивчення природних місць мешкання та їх впливу на збереження видового різноманіття. Так, у 1979 р. англійський еколог і захисник навколишнього середовища Н. Майерс опублікував книгу «Потопаючий ковчег: новий погляд на проблему зникаючих видів» [9], у якій обговорював знайому вже екологам тему вимирання. Але звернувши увагу на зв'язок вимирання видів зі знищенням середовища проживання на планеті, особливо зі спустошенням тропічних лісів, він підкреслив той факт, що темпи вимирання видів були набагато вищими, ніж можна було б очікувати в ході еволюційного процесу. Тому мова йде про глобальну кризу вимирання видів, головною причиною якої, за його словами, були люди, а не природні катаклізми. Вчений стверджував, що до 2000 року мільйони видів вимруть. Це було попередженням і закликом до фахівців діяти вже на той момент.

У наступні десятиліття ідея про оселищну концепцію значно поширилася та розвинулася. Науковці та природоохоронні організації активно досліджували взаємозв'язки між видами, екосистемами та змінами в середовищі. Оселищна концепція збереження біорізноманіття стала одним із ключових принципів природоохоронних програм і проектів, спрямованих на збереження природних ресурсів та запобігання вимиранню видів.

Особливий прорив у розвитку оселищної концепції стався в 1980-х рр. У 1981 р. було створено Всесвітній центр моніторингу охорони природи, який сприяв об'єднанню зусиль у збереженні

біорізноманіття та створенню глобальної мережі природоохоронних територій. Розвиток природоохоронної біології, у свою чергу, привернув увагу дослідників до екологічних аспектів простору (екологія простору), власне на оселища, оскільки було доведено, що однією з основних загроз вимирання популяцій є руйнування їхніх оселищ [10, 11].

Суттєвий внесок в обґрунтування оселищної концепції зробив уже відомий нам Е.О. Вілсон, який для позначення причин втрати біорізноманіття вигадав абревіатуру HIPPO. Кожна літера в ній відповідає певній загрозі, яка може призвести до такої втрати. Особливістю є те, що перша літера означає найбільш суттєву причину зменшення біорізноманіття планети, а наступні відповідно розміщуються по мірі зменшення значущості фактору. Так, літера «H» означає втрату оселищ (від англ. habitat loss); літерою «I» позначаються інвазійні види (invasive species); перша літера «P» розкриває третю причину – забруднення довкілля (pollution); наступна літера «P» пов'язана зі збільшенням населення (population); і нарешті, остання літера «O» означає надмірне використання біологічних ресурсів (over-harvesting). Відтак, першою і найбільш серйозною причиною втрати біорізноманіття визнається зменшення або руйнування природних оселищ, що призводить до зникнення життєвих місць для багатьох видів [12].

Необхідно зазначити, що на ранніх етапах зародження оселищної концепції як такої, сам термін «оселище» (habitat) ще не використовувався. У науковому вжитку були такі поняття, як «середовище», «середовище існування виду» та «місце проживання виду», яке науковці та історики визначали наявністю ресурсів і здатністю виду отримати ці ресурси, а також можливістю використовувати нові ресурси, що з'являються, та відсутність будь-яких чинників, які можуть перешкоджати виду у використанні наявних ресурсів.

У науковій літературі поняття «середовище» має кілька пов'язаних визначень. Середовище може відноситися як до географічного, так і до концептуального простору. Воно може означати територію, яку займає вид, або набір біофізичних умов, необхідних для його виживання, а також вказувати на історичний, потенційний або поточний ареал виду. І хоча вчені знають відносно мало в цій сфері, ідея середовища є невід'ємною для розуміння еволюції та збереження різноманітності життя, і вона є однією з найбільш фундаментальних концепцій у всіх біологічних та екологічних науках.

Слово «середовище» почало широко використовуватися в XVIII ст. Природознавці запозичили його з латинського слова «habitare», яке відносилося до «природного місця зростання або появи виду». Воно набуло популярності в біогеографії XIX ст. та в екології, що практикувалася американським ботаніком Ф. Клементсом та іншими вченими на початку XX ст. [13]. Найбільш ранні використання, можливо, стосувалися рослин, але автори незабаром почали вживати поняття «середовище» для опису більш загального місця проживання, що також включало диких тварин. У 1910-х рр. американський еколог В. Шелфорд почав використовувати середовище як організуючий принцип своєї нової дисципліни. За його словами, однією з «видатних та оригінальних особливостей екології є вивчення та систематична інтерпретація середовищ організмів. Ці середовища можуть бути організовані в науку» [14].

Середовище так само ставить складні питання перед істориками. Ми живемо в епоху, коли середовище є скрізь. Важко уявити будь-який природний ландшафт, який не можна було б вважати середовищем для якогось виду. Американський історик П. Маттісен, опублікувавши свою книгу «Дика природа Америки» (1959 р.) [15], описав історію середовища в Північній Америці переважно як історію втрати і знищення. З того часу захист середовища став майже універсальним обґрунтуванням програм збереження у всьому світі. Вимоги щодо захисту середовища сприяли, посилили та навіть перевершили деякі більш традиційні аргументи на користь збереження. Серед них є концепція дикої природи, з якої середовище частково, але не повністю, черпає свою сутність.

Середовище стало ключовою проблемою для урядових організацій, а також для приватних компаній і осіб, чиї проекти потребували державного схвалення. Екологи прийняли концепцію середовища як спосіб залучення підтримки до своїх програм та використовували її для обґрунтування розширення фондів земель, банків компенсацій, заповідників дикої природи, збережених просторів, національних і державних парків. У деяких регіонах це призвело до комплексного перепланування ландшафту – від просторів, де переважають промислові галузі, до нових мереж резервних територій, що регулюються регіональними планами збереження середовища.

Отже, можна констатувати, що виникнення середовища як організаційної рамки для управління дикою природою стало однією з найважливіших подій в історії збереження природи. Збереження середовища допомагало рятувати багато видів від вимирання, але не призвело до повного віднов-

лення. Більшість видів, що опинилися під загрозою, які змогли відновитись до саморегулюючих рівнів популяцій, стали такими, що підлягають загрозі в основному через полювання, забруднення або вторгнення інвазійних видів.

Повертаючись до терміна «оселище», зауважимо, що він почав широко вживатись наприкінці 80-х рр. XX ст. у зв'язку з розвитком робіт з «Palearctic habitat classification» [16]. Існує чимало визначень «оселища», наданих, зокрема, зарубіжними дослідниками, і які дуже схожі за своєю інтерпретацією. Так, І. Ханскі під оселищем розуміє «природну територію, яка забезпечує умови для розвитку рослин і тварин». Він пише, що «оселище – рідне середовище для популяцій живих організмів» [17]. Ю. Одум тлумачить оселище як «місце, життєвий простір, де живе організм». П. Коллін каже про «тип середовища, в якому живе організм». Інший дослідник, П. Калоу, визначає оселище як «місце, де зазвичай мешкає вид, яке часто описують фізичними факторами, такими як рельєф і ґрунт» [18]. Варто також відзначити, що в німецькомовній екологічній літературі досить широко застосовується термін «standort», який за своєю семантикою цілком збігається з терміном «habitat», однак вживається лише для позначення типів умов місцезростань лісових угруповань [19, с. 20].

Поняття «оселище» необхідно відрізняти від інших дотичних понять. З використанням терміна «оселище», ландшафт, як об'єкт охорони, може бути визначений як велика територія, яка включає більше ніж один тип оселища, які представлені у вигляді численних фрагментів, або, з урахуванням антропогенного впливу, сукупність різних але взаємодіючих форм земної поверхні, іноді поєднаних за ознакою господарського використання (наприклад, сільськогосподарський ландшафт полів, пасовищ, ставків і живоплотів тощо). Такий контекст визначення цих категорій є важливим, оскільки фундаментальна мета созології (біології збереження – conservation biology) – збереження біотичної різноманітності, може бути досягнута лише в результаті охорони, захисту й керування оселищами (з усією сукупністю індивідуальних ознак їхнього середовища) і ландшафтом [7, с. 10].

Також слід зазначити, що категорії «оселище» та «екосистема» в контексті концепції оселищної охорони не є тотожними. У контексті оселищної охорони «оселище» (або як класифікаційна одиниця – тип оселища) є конвенційно погодженою, «договірною» категорією, яка служить для означення типів ділянок, які потребують охорони, за ознакою їх приналежності до певних типів екосистем (біотопів) або їх сукупностей. Причому, у складі певного типу оселища може бути представлено кілька типів екосистем [7, с. 11]. Природні оселища та притаманні їм екосистеми поєднуються в системи регіонального рівня, утворюють природне середовище цілих континентів і, врешті-решт, формують глобальну екосистему нашої планети – біосферу [8].

Стосовно ж іншого схожого терміна – «біотопу», то в екології та екосистемології «біотоп» – це ділянка земної поверхні з однотипними абіотичними умовами, яку займає певне біотичне угруповання – біоценоз. У контексті оселищної концепції охорони біорізноманіття термін «біотоп» також є синонімом терміна «оселище», тобто це однотипні суходільні або водні ділянки, природні, напівприродні або антропогенні, у межах яких певна сукупність живих організмів постійно живе, відтворюється або трапляється на певних етапах своєї життєдіяльності [20]. З огляду на це робимо висновок, що вживання поряд із терміном «природне оселище» поняття «біотопу» цілком допустиме та відповідає міжнародній і європейській практиці.

Розкриваючи правовий аспект досліджуваної проблематики, слід наголосити, що однією з перших міжнародних конвенцій, яка запровадила оселищну концепцію, стала Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція) [21], прийнята у 1971 р. з метою захисту, збереження та раціонального використання водно-болотних угідь і їх ресурсів. Конвенція спрямована на збереження важливих водно-болотних місць як середовищ існування різноманіття водних організмів, зокрема водоплавних птахів, тоді як країни, які підписали Конвенцію, зобов'язалися захищати та ефективно управляти визначеними водно-болотними угіддями, що мають міжнародне значення, забезпечувати їхнє збереження та стале використання.

У 1979 р. була підписана Бернська конвенція, офіційна назва якої – Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі [22]. Вона визначила за єдиними критеріями переліки видів та середовищ, які потребують охорони на рівні всієї Європи. Крім того, Конвенція визнала, що охороняти види і середовища можна лише в тих місцях, де вони зустрічаються природнім чином; лише зберігши придатні умови для існування рідкісних видів і середовищ, ми зможемо зберегти їх самих [23]. Конвенція встановила заходи зі збереження природного середови-

ща, забезпечення відповідних умов для виживання тварин і рослин, а також регулювання діяльності людини, яка може впливати на природні ресурси.

Разом із тим, очевидно, що найголовнішим і всеохоплюючим міжнародно-правовим документом у досліджуваній сфері є Конвенція про охорону біологічного різноманіття [24], яка була прийнята в 1992 р. на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро та метою якої є збереження біорізноманіття та стале використання його компонентів. У Вступі до Конвенції вказується, що основною вимогою щодо збереження біологічного різноманіття є збереження in-situ екосистем і природних місць мешкання, підтримка і відновлення життєздатних популяцій видів у їх природних умовах. Також у Конвенції наводиться визначення терміну «місце мешкання», яке означає тип місцевості або місце природного мешкання того або іншого організму чи популяції (ст. 2). Конвенція зобов'язує Сторони сприяти захисту екосистеми, природних місць мешкання і збереженню життєздатних популяцій видів у природних умовах, а також запобігати впровадженню чужорідних видів, які загрожують екосистемам, місцям мешкання або видам, контролює або знищує такі чужорідні види (ст. 8).

Починаючи з середини 1990-х рр. концепція оселищної охорони біорізноманіття стає домінантною в системі охорони природи більшості країн Європи, а для країн Європейського Союзу – обов'язковою для виконання. З огляду на зазначені вище особливості використання термінів «оселище» та «біотоп» у європейській природоохоронній практиці вони застосовуються здебільшого як синоніми, для визначення екологічного (біотоп) і територіального (оселище) рівнів охорони. Часто вони використовуються для означення різних рівнів класифікаційного узагальнення, що також знаходить відображення під час визначення рівнів територіальної охорони певних ділянок земної поверхні. У процесі формування оселищної концепції збереження біорізноманіття в кожній з країн Європи виникали й виникають певні проблеми щодо адаптації наявного традиційного наукового понятійно-термінологічного, концептуального та методологічного апарату з потребами оселищного підходу щодо збереження біорізноманіття [7].

Оселищну концепцію збереження біорізноманіття визначають як ідею збереження певних типів оселищ, як територій (місць) існування видів або їх груп, що мають важливе значення для збереження біорізноманіття Європи. Методологія оселищної охорони – це своєрідний інструмент уніфікації підходів до охорони біотичного й ландшафтного різноманіття в країнах Європи. В основу природоохоронних програм, що випливають із цієї концепції (Natura 2000, Emerald – Смарагдова мережа), покладено принцип виділення ділянок земної поверхні, які визначаються певними, конвенційно погодженими властивостями чи характеристиками, що відповідають підходам європейського природоохоронного законодавства (місця існування видів рослин і тварин, місцезнаходження рідкісних типів угруповань тощо) [7].

Країни-члени Європейського Союзу домовилися працювати разом над створенням мережі оселищ, що підлягають охороні. Ця домовленість закріплена в законодавчому акті – Директиві Ради 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 р. «Про охорону природних середовищ існування та дикої флори і фауни» (Оселищна директива) [25], метою якої є забезпечення підтримання біорізноманіття у спосіб збереження природних оселищ та видів природної фауни й флори на території держав-членів, на яких поширюється Договір ЄС, та яка тлумачить природні оселища як «суходільні або водні ділянки, природні або напівприродні, які визначаються за географічними, абіотичними та біотичними особливостями» (ст.ст. 1 і 2).

На підставі цього тлумачення та виходячи з узагальнення наукової зарубіжної літератури, можемо запропонувати власне визначення терміна «оселище», а саме: оселище – це ділянки земної або водної поверхні, що визначаються біологічними, кліматичними та географічними ознаками та забезпечують умови існування видів рослин і тварин, як окремо, так і в їх сукупності.

Щодо класифікацій типів оселищ, то нині у Європейському Союзі користуються ієрархічною класифікацією, яка налічує 198 європейських типів оселищ. Вони виділені відповідно до Біологічного проекту в межах системи Corine [18] і кожен тип оселища поділяється на підтипи, які, у свою чергу, діляться на дрібніші варіанти. Побудова класифікації оселищ – це вимога перш за все практиків природоохоронної справи, а тому інколи наукові інтереси й інтереси практиків можуть не збігатись, що призводить до розроблення інших класифікацій оселищ [26].

Висновки. Таким чином, сьогодні світова спільнота переходить до глобальної охорони біологічного різноманіття, що ґрунтується на збереженні природних або близьких до них екосистем, створенні мережі екологічних коридорів між ними та відновленні порушених господарською діяльністю люди-

ни територій. Для вирішення цього пріоритетного завдання існує низка підходів. Більшість ботаніків, зоологів, екологів та й загалом прогресивних науковців різноманітних галузей наук стали на бік загальноєвропейського підходу на засадах класифікації оселищ, система яких у просторі створить фізичну мережу природних і напівприродних територій європейського значення. Реалізація цього підходу має важливе еколого-природоохоронне значення, адже поєднання природних оселищ забезпечить ефективне проведення моніторингових досліджень, комплексне впровадження заходів щодо відновлення зруйнованих екосистем, підвищення природно-ресурсного потенціалу країн, збереження їхнього біорізноманіття та ландшафтів, генетичного фонду рослинного й тваринного світу, що, у свою чергу, сприятиме підтриманню стабільного природного балансу в біосфері Землі [8].

Сучасна оселищна концепція збереження біологічного різноманіття базується на великій кількості досліджень та довідок, що підтверджують її ефективність. Вона включає в себе створення природоохоронних зон, розширення заповідників, охорону місць мешкання зникаючих видів, використання сталих методів сільського господарства та лісового господарства, впровадження зон заборони на вилов та знищення диких тварин. Оселищна концепція стала важливим інструментом для збереження природних ресурсів та їх сталого використання.

Список використаних джерел:

1. Dasmann R.F. A Different Kind of Country. New York: MacMillan Company, 1968.
2. Soulé M.E., Wilcox B.A. (Eds.).Conservation Biology: An evolutionary-ecological perspective. Massachusetts: Sinauer, 1980.
3. Mayr E.O. Desenvolvimento do Pensamento Biológico. Brasília: UnB, 1998.
4. Sarkar S. Defining “Biodiversity”, Assessing Biodiversity. The Monist, v. 85, n. 1, 2002, p. 131–155.
5. Wilson E.O. (Org.). Biodiversidade. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 1997.
6. Спінова Ю.О. Созологічна оцінка біотопів екомережі на прикладі відділення Українського степового природного заповідника «Крейдова флора»: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук / Спінова Юлія Олексіївна; наук. керівник: Вишенська Ірина Георгіївна; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ: [б. в.], 2021. 240 с.
7. Оселищна концепція збереження біорізноманіття: базові документи Європейського Союзу / за ред. О.О. Кагало, Б.Г. Проць. Львів: ЗУКЦ, 2012. 278 с.
8. Бернська конвенція та оселищна концепція збереження біорізноманіття: майбутнє для України. На підтримку Директиви Європейського Союзу про збереження природних оселищ та видів природної фауни і флори в Україні. URL: http://awsassets.panda.org/downloads/bern_convention.pdf.
9. Myers N. The Sinking Ark: A New Look at the Problem of Disappearing Species. Oxford, United Kingdom: Pergamon Press, 1979.
10. Hanski I., Simberloff D. The metapopulation approach, its history, conceptual domain and application to concervation. I. Hanski, M.E. Gilpin (eds). Metapopulation Biology: Ecology, Genetics and Evolution. San Diego: Academic Press, 1997, p. 5–26.
11. Simberloff D.S. The contribution of population and community biology to conservation science. Ann. Rev. Ecol. Syst, 1988: 19: 473–512.
12. HIPPO: The Greatest Threat to Biodiversity – The Land Between. URL: https://www.thelandbetween.ca/2020/12/hippo-the-greatest-threat-to-biodiversity/.
13. “Habitat,” The Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 1989.
14. Shelford V.E. (ed.). Naturalist’s Guide to the Americas. Baltimore: Williams & Wilkins, 1926.
15. Bob Wilson alludes to this issue in his essay on the Fish and Wildlife Service as part of this forum. In: Peter S. Alagona, “what is habitat?” Environmental History: 1–6. doi:10.1093/envhis/emr041.
16. PHYSIS: A classification of palaeartic habitats Classification des habitats naturels et semi-naturels du domaine paléarctique. URL: https://cb.naturalsciences.be/databases/cb_db_physis_eng.htm.
17. The Shrinking World: Ecological Consequences of Habitat Loss. Excellence in Ecology, Volume 14. By Ilkka Hanski; Introduction by, Otto Kinne; Laudatio by, Fakhri A Bazzaz. Oldendorf / Luhe (Germany): International Ecology Institute. 307 p.
18. Dennis R.L.H., Shreeve T.G., Van Dyck H. Towards a functional resource – based concept for habitat: butterfly biology viewpoint. In: Oikos, Vol. 102, p. 417–426 (2003).

19. Кагало О., Проценко Л., Бондарук Г., Скрильніков Д. Розробка ключових законодавчих актів щодо охорони біорізноманіття в лісах: адаптація українського законодавства до вимог ЄС. Серпень 2015. – 265 с.
20. Біотопи (оселища) України: наукові засади їх дослідження та практичні результати інвентаризації. Матеріали робочого семінару (Київ, 21–22 березня 2012 року).
21. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів, від 02.02.1971 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text.
22. Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19.09.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032#Text.
23. Василюк О. Як захистити в Україні території, потреба охороняти які визнана на міжнародному рівні? Екологія-Право-Людина, 31 (71) 2018. URL: http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/EPL_Journal-31_71_2018_NET.pdf.
24. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.
25. Директива Ради 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 року про охорону природних середовищ існування та дикої флори і фауни (OB L 206, 22.07.1992, С. 7). URL: https://ips.ligazakon.net/document/EU920074.
26. Царик Й. В. Деякі міркування щодо сучасних підходів до вивчення та збереження біотичного різноманіття. Біологічні студії, 2013. – т. 7, № 1. С. 227–234.

УДК 349.42
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.62

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА, ОБІГУ ТА МАРКУВАННЯ ОРГАНІЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Туєва О.М.,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0474-4034

Туєва О.М. Принципи правового регулювання відносин у сфері виробництва, обігу та маркування органічної сільськогосподарської продукції.

Стаття присвячена дослідженню правових засад виробництва органічної сільськогосподарської продукції через призму принципів правового регулювання в зазначеній сфері, а також формулюванню на цій основі висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства. Одним із сучасних об'єктів аграрно-правового регулювання, а також способів реалізації стратегії сталого розвитку сільського господарства є органічне сільськогосподарське виробництво, яке виступає запорукою збалансування економічних, екологічних та соціальних пріоритетів розвитку агросфери, гарантією високого рівня безпечності та якості аграрної продукції, а також забезпечення продовольчої безпеки держави. Ефективність правового регулювання залежить від рівня наукової розробки принципів, однак істотним недоліком чинного органічного законодавства є відсутність у ньому деяких значущих принципів. Важливою основою правового регулювання органічного сільськогосподарського виробництва можна назвати принцип пріоритетності, який являє собою закріплення в законі загальної вимоги про переваги органічного сільськогосподарського виробництва порівняно із традиційним у вигляді правил, покликаних забезпечити не лише його стабільне функціонування, а й поширення та покращення такої діяльності. Виявленням реалізації принципу пріоритетності органічного сільськогосподарського виробництва є також зацікавленість держави в окремому правовому регулюванні такого виду діяльності і наповнення його змісту деякими публічно-правовими рисами, що забезпечують виробництво сільськогосподарської продукції найвищої якості. З огляду на беззаперечну стратегічну важливість і пріоритетне значення органічного сільськогосподарського виробництва, одним із основних напрямів державної аграрної політики має бути державна підтримка даної діяльності. Надзвичайно важливою характерною рисою органічної сільськогосподарської продукції є високий рівень якості та безпечності. Тому визначальним принципом державної політики зазначених суспільних відносин має стати принцип забезпечення якості, безпечності та державного контролю на всіх стадіях її виробництва та обігу. У статті на підставі аналізу чинного органічного законодавства зроблено висновок про те, що суттєвою потребою належного правового регулювання відносин у зазначеній сфері є необхідність законодавчого закріплення вищевказаних правових принципів, на яких має ґрунтуватися державна політика в сфері виробництва, обігу та маркування органічної сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: державна підтримка, органічне сільськогосподарське виробництво, органічна сільськогосподарська продукція, сталий розвиток, принципи правового регулювання.

Tuieva O.M. Principles of legal regulation of relations in the field of production, circulation and labeling of organic agricultural products.

The article is aimed at studying the legal framework for organic agricultural production through the prism of the principles of legal regulation in this area, and also at formulating, on this basis, conclusions and proposals aimed at improving current legislation. One of the modern objects of agrarian legal

regulation, as well as a way to implement the strategy of sustainable agricultural development, is organic agricultural production, which is a guarantee of balancing economic, environmental and social priorities of agricultural development, a guarantee of a high level of safety and quality of agricultural products, and ensuring food security of the State. The effectiveness of legal regulation depends on the level of scientific development of the principles, but a significant drawback of the current organic legislation is the absence of some important principles. An important basis for legal regulation of organic agricultural production is the principle of priority, which is a general requirement in the law that organic agricultural production has advantages over conventional production in the form of rules designed to ensure not only its stable functioning, but also the spread and improvement of such activities. The manifestation of the principle of priority of organic agricultural production is also evidenced by the state's interest in a separate legal regulation of this type of activity and filling its content with some public law features that ensure the production of agricultural products of the highest quality. Given the undeniable strategic importance and priority of organic agricultural production, one of the main directions of the state agricultural policy should be state support for this activity. An extremely important characteristic of organic agricultural products is a high level of quality and safety. Therefore, the defining principle of the State policy of these social relations should be the principle of ensuring quality and safety and State control at all stages of production and circulation. Based on the analysis of current organic legislation, the article concludes that an essential need for proper legal regulation of relations in this area is the need to legislate the above-mentioned legal principles on which the State policy in the field of production, circulation and labeling of organic agricultural products should be based.

Key words: state support, organic agricultural production, organic agricultural products, sustainable development, principles of legal regulation.

Постановка проблеми. Стратегія екологічно чистого аграрного виробництва, яка дає можливість зберігати якість навколишнього природного середовища і вирощувати якісну та безпечну органічну сільськогосподарську продукцію, виступає сьогодні одним із важливих напрямів забезпечення сталого розвитку та продовольчої безпеки в Україні. Окрім вищезазначеного, органічне виробництво має ще й низку соціальних та економічних переваг, оскільки дозволяє заощадити енергетичні ресурси, виступає запорукою безпечності сільськогосподарської праці за рахунок уникнення контактів із шкідливими агрохімікатами, а також є засобом збереження здоров'я населення та підвищення його життєвого рівня. Сучасний світовий тренд на здорове харчування входить до найважливіших споживчих трендів.

Органічне виробництво формує культуру населення, його ставлення до екології. Передусім це філософія сільськогосподарського виробництва. Саме вона дає можливість утворювати конкуренцію на аграрному ринку. [1, с. 162]

За даними оперативного моніторингу, проведеного Мінагрополітики шляхом опитування органів іноземної сертифікації, які сертифікували органічне виробництво та обіг органічної продукції в Україні відповідно до стандарту, еквівалентного Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007, та NOP (США), станом на 31.12.2021 р. загальна площа сільськогосподарських угідь, занятих під органічним виробництвом та перехідного періоду, склала 422 299 га (1% від загальної площі земель сільськогосподарського призначення України), в тому числі площа сільськогосподарських угідь з органічним статусом – 370 110 га, площа сільськогосподарських угідь перехідного періоду – 52 189 га. Загальна кількість операторів становила 528, включаючи 418 сільськогосподарських виробників. [2] Зазначені дані дають підстави стверджувати про значний природно-ресурсний та виробничо-господарський потенціал України в галузі органічного сільського господарства.

Стан опрацювання. Теоретичні дослідження правового регулювання відносин у сфері виробництва, обігу та маркування органічної сільськогосподарської продукції представлені науковими працями Н.А. Берлач, С.І. Бугери, Х.А. Григор'євої, В.М. Єрмоленка, Г.С. Корнієнко, Т.В. Курман, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича, та ін. Проте, питання особливостей правового регулювання органічного аграрного виробництва через призму правових принципів залишаються малодослідженими. Привертає увагу і той факт, що істотним недоліком законодавства у зазначеній сфері є відсутність деяких значущих принципів.

Метою статті є аналіз правових засад виробництва органічної сільськогосподарської продукції через призму принципів правового регулювання в зазначеній сфері, а також формулювання на цій основі висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Органічне сільське господарство, за визначенням Т.В. Курман, є однією з альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва і становить собою новітню, адаптовану до навколишнього природного середовища систему господарювання, яка виходить із цілісного підходу й полягає у такому веденні сільськогосподарського виробництва, за якого забезпечується його сталий розвиток задля забезпечення потреб теперішнього й майбутніх поколінь людей в органічній продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури та агролісівництва. [3, с. 249]

Правові засади органічного сільськогосподарського виробництва визначаються Законом України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». [4] Втім, перелік принципів органічного виробництва в Законі відсутній. Натомість, законодавець підмінив це поняття «принципами та напрямами державної політики» в даній сфері, що не є тотожними категоріями, адже обсяг повноважень держави і суб'єктів органічного виробництва в правовому регулюванні розглядуваних відносин є різним.

Загальновідомо, що принципи права є одним із основоположних компонентів правової системи. Це керівні ідеї, основні засади, які визначають напрями впливу на суспільні відносини. В них відображається сутність правових цінностей, характер права, а також напрями його подальшого розвитку й вдосконалення.

Принципи регулюють остільки, оскільки регулює саме право. Водночас ефективність впливу принципів залежить від розробленості правових засобів, за допомогою яких право регулює суспільні відносини. Залежить вона також від рівня наукової розробки самих принципів, від того, наскільки вони сприймаються юридичною практикою, наскільки відпрацьованими є форми, методи їх матеріалізації в реальних суспільних відносинах. [5, с. 25-26]

Вперше універсальні принципи органічного виробництва були сформульовані Міжнародною федерацією органічного сільськогосподарського руху (International Federation of Organic Agriculture Movements, IFOAM) з метою визначення загальних засад цього виду виробництва. Згідно принципів IFOAM, органічне сільське господарство ґрунтується на принципі здоров'я, екології, турботи, соціальної та екологічної справедливості.

Ці принципи отримали подальшого розвитку, деталізації та закріплення у спеціальному українському законодавстві.

Статтею 6 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначено, що державна політика у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції ґрунтується на принципах: 1) законності –відповідності Конституції та законам України, міжнародним зобов'язанням України; 2) паритетності та рівності – забезпечення рівних можливостей операторів; 3) відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації про розвиток органічного виробництва та обіг органічної продукції в Україні; 4) координації – взаємозв'язку та узгодженості довгострокових стратегій, планів і програм розвитку органічного виробництва та ринку органічної продукції в Україні; 5) сталого розвитку – розвитку органічного виробництва та ринку органічної продукції для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь; 6) об'єктивності – розроблення всіх документів, що визначають державну політику у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, на основі реальних показників, які можливо досягти та оцінити; 7) взаємоузгодженості економічних інтересів операторів, суспільства і держави; 8) додержання вимог екологічної безпеки у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції; 9) визнання свободи господарської діяльності у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції; 10) свободи поширення інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції.

Насамперед слід позитивно відзначити закріплення в Законі принципу сталого розвитку, адже, як уже зазначалося, органічне сільськогосподарське виробництво дійсно виступає одним із важливих засобів його забезпечення. Втім, слід підтримати точку зору Т.В. Курман, що в Законі мають місце певні вади щодо визначення принципів державної політики в сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції. Перш за все, на думку дослідниці, вбачаються дублюючими принцип відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації про розвиток органічного виробництва та обіг органічної продукції в Україні і принцип свободи поширення інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції. Доцільніше сформулювати даний принцип як принцип відкритості та доступності інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції і внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 6 Закону. [3, с. 254-255]

Варто погодитися також із позицією В.Ю. Уркевича про включення до принципів виробництва органічної сільськогосподарської продукції принципу сертифікації органічної продукції. [6, с. 78] Правовим підґрунтям цього принципу виступають, зокрема, норми, якими визначається поняття органічного виробництва як сертифікованої діяльності, а також розділу VI Закону, якими визначено вимоги до процедури та органу сертифікації, його функції, вимоги до інспектора з органічного виробництва та/або обігу органічної продукції.

Істотним недоліком норм Закону, які закріплюють принципи державної політики у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, є відсутність ще деяких значущих принципів.

Так, наприклад, важливою основою правового регулювання органічного сільськогосподарського виробництва можна назвати принцип пріоритетності. Цей принцип являє собою закріплення в законі загальної вимоги про переваги органічного сільськогосподарського виробництва порівняно із традиційним у вигляді правил, покликаних забезпечити не лише його стабільне функціонування, а й поширення та покращення такої діяльності.

Основна ідея принципу пріоритету органічного сільськогосподарського виробництва знайшла своє відображення у ст. 3 Конституції України, яка проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Як зазначалося вище, основними завданнями органічного виробництва виступають реалізація права кожної людини на здорове і безпечне харчування, забезпечення продовольчої безпеки.

Виявленням реалізації принципу пріоритетності органічного сільськогосподарського виробництва є зацікавленість держави в окремому правовому регулюванні такого виду діяльності і наповнення його змісту деякими публічно-правовими рисами, що забезпечують виробництво сільськогосподарської продукції найвищої якості. Так, Закон покладає на суб'єктів органічного виробництва та обігу певні вимоги, обмеження й заборони.

Закріплення принципу пріоритетності зумовлюється перевагами органічного сільськогосподарського виробництва над традиційним. До факторів, які викликають екологічну загрозу, шкодять здоров'ю людини, відносять хімізацію сільського господарства, забруднення природного середовища його відходами, інтенсивне оброблення ґрунту, тощо. Вирощування органічної сільськогосподарської продукції забезпечує економію енергетичних ресурсів при мінімальному впливі господарської діяльності аграрних товаровиробників на навколишнє середовище, замкнений цикл виробництва гарантує мінімізацію шкідливих відходів, а органічне харчування є запорукою збереження здоров'я населення та підвищення його життєвого рівня. Таким чином, органічне виробництво дозволяє зберегти та покращити стан навколишнього природного середовища за рахунок природно-ресурсної збалансованості, підвищити рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, сприяти розвитку ринкової інфраструктури та принести користь здоров'ю людей шляхом забезпечення якісними та безпечними продуктами харчування.

Отже, це доводить, що органічне виробництво має переваги не лише для конкретного сільськогосподарського виробника, а для всього суспільства в цілому. Саме тому принцип пріоритетності виробництва органічної сільськогосподарської продукції має право на законодавче закріплення.

З огляду на беззаперечну стратегічну важливість і пріоритетне значення органічного сільськогосподарського виробництва, державна підтримка даної діяльності має бути одним із основних напрямів державної аграрної політики України. Втім, незважаючи на безспірну значущість і актуальність, принцип державної підтримки (протекціонізму) у сфері органічного сільськогосподарського виробництва також не знайшов відображення у Законі.

Одночасно звертає на себе увагу той факт, що протягом тривалого часу органічне сільськогосподарське виробництво в Україні існувало без будь-якої підтримки з боку держави, переважно завдяки зусиллям самих господарств, у той час як міжнародна практика доводить, що основою створення економічно стійкого і екологічно збалансованого сільськогосподарського органічного виробництва є цілеспрямована державна підтримка. Саме державі належить провідна роль в утворенні належного середовища і економічного стимулювання суб'єктів, які втілюють органічну модель виробництва. Своєчасне усвідомлення важливості законодавчого забезпечення стимулювання і державної підтримки цієї діяльності дозволило багатьом країнам світу досягти лідерських позицій у насичені власних і світових ринків органічною харчовою продукцією. Саме тому важливим є звернення до позитивного досвіду інших країн у вказаній сфері.

Однією з найкращих світових практик запровадження державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції є Спільна Аграрна Політика. Законодавство Європейського

Союзу гарантує державну підтримку у рамках САП усім аграрним товаровиробникам із розрахунку на один гектар угідь незалежно від обсягів виробленої продукції, але за умови дотримання базових вимог: утримання земель у належному стані, підтримки екології, захисту довкілля та добробуту тварин. Органічні європейські фермери сьогодні отримують найбільшу фінансову підтримку серед усіх сільськогосподарських товаровиробників.

Чинне українське законодавство в розглядуваній сфері знаходиться лише на початковому етапі свого розвитку. Так, Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» врегулюванню відносин державної підтримки присвячена лише одна ст.8, відповідно до якої державна підтримка може надаватися операторам у рамках загальнодержавних та регіональних програм за рахунок і в межах видатків за бюджетними програмами, спрямованими на підтримку розвитку сільськогосподарських товаровиробників.

Законом України від 5 листопада 2020 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції» внесено зміни до Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України», [7] яким було запроваджено право виробників органічної сільськогосподарської продукції на отримання державної підтримки шляхом виділення бюджетних субсидій з розрахунку на одиницю оброблюваних угідь та/або одну голову великої рогатої худоби; відшкодування до 30 відсотків вартості витрат на проведення сертифікації органічного виробництва; відшкодування до 30 відсотків вартості витрат на придбання дозволених для використання засобів захисту рослин та добрив, насіння, садивного матеріалу та кормів.

Виходячи з положень Закону можна дійти висновку, що державна підтримка має виключно фінансову природу та компенсаційний характер і здійснюється у вигляді надання грошових коштів сільськогосподарському виробнику тільки після того, як він за власний рахунок здійснить сертифікацію органічного виробництва та придбає необхідні матеріально-технічні засоби. Щодо виділення бюджетних субсидій, то їх розмір Законом не передбачений і, напевно, буде визначатися виходячи з обсягу коштів, закладених на їх виплату у Державному бюджеті України на поточний рік.

Поза увагою Закон залишив такі заходи державної підтримки як страхову, компенсацію за втрату врожайності виробника при переході з традиційного до органічного виробництва, за витрати на підготовку та підвищення кваліфікації працівників, за отримання консультаційних послуг та ін., які будуть неминучими для таких суб'єктів.

Як уже зазначалося, державна підтримка не повинна обмежуватися лише фінансуванням суб'єктів органічного виробництва. Важливим заходом може виступати стимулювання попиту на органічну сільськогосподарську продукцію через її популяризацію та поширення інформації про її корисний вплив на здоров'я людей і збереження довкілля. Такі заходи можуть бути реалізовані шляхом створення спеціальних органічних суб'єктів ринкової інфраструктури – ярмарків, ринків, проведення конкурсів виробників органічної продукції, а також спеціальних органічних демонстраційних господарств.

Вважаємо, що заходи державної підтримки у сфері органічного виробництва повинні ґрунтуватися на вимогах, передбачених в Угоді «Про сільське господарство» СОТ. До таких належать заходи, які не порушують принципів справедливої конкуренції і не спрямовані на підтримку обсягів виробництва та цін виробників. Державна підтримка повинна носити цільовий характер, зокрема, надаватися на заходи, спрямовані на підвищення якісних показників даної продукції, придбання якісного, органічного насіння та садивного матеріалу, на компенсацію вартості послуг у сфері науково-дослідної, консультаційної, селекційної роботи з виведення високоякісних сортів рослин.

Отже, на наше переконання, для реалізації належного правового регулювання суспільних відносин у сфері виробництва, обігу та маркування органічної сільськогосподарської продукції принцип державної підтримки у цій сфері має посісти ключове місце. Правовим підґрунтям цього принципу виступає також ст. 11 Закону, якою визначено повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної аграрної політики до яких, зокрема, належить сприяння розвитку ринку органічної продукції.

Вважаємо, що зазначеним принципом необхідно доповнити Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» і покласти його в основу правового регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції. Крім того, важливим кроком для стимулювання розвитку органічного виробництва могло б стати законодавче визнання даної діяльності пріоритетним напрямом розвитку аграрного сектору економіки.

Вирощування органічної сільськогосподарської продукції має низку екологічних, соціальних та економічних переваг, адже забезпечує споживання найбільш якісної та безпечної сільськогосподарської продукції при економії енергетичних ресурсів та мінімальному впливі господарської діяльності аграрних товаровиробників на навколишнє середовище. Тому надзвичайно важливою характерною рисою органічної сільськогосподарської продукції є високий рівень якості та безпечності. Проте, серед принципів державної політики у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, закріплених Законом, принцип забезпечення якості та безпечності також відсутній. В той час як він має бути вихідним при правовому регулюванні зазначених суспільних відносин.

Для реалізації належного правового регулювання суспільних відносин у сфері якості та безпечності органічної сільськогосподарської продукції ключове місце має посісти принцип державного контролю у цій сфері на всіх стадіях виробництва та обігу органічної продукції. Цей принцип знайшов своє відображення, зокрема, у розділі IV Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», яким визначено повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, у сфері виробництва, обігу та маркування органічної продукції, до яких, зокрема, належить здійснення державного контролю (нагляду) за дотриманням суб'єктами ринку органічної продукції законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити, що перспективність ведення органічного сільськогосподарського виробництва в Україні обумовлюється концепцією сталого розвитку як сучасного тренду, що спрямовується в майбутнє та орієнтується на потреби не лише нинішнього, а й прийдешніх поколінь. Проте, суттєвою потребою належного правового регулювання відносин у зазначеній сфері є необхідність законодавчого закріплення окремих правових принципів, на яких має ґрунтуватися державна політика в сфері виробництва, обігу та маркування органічної сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел:

1. Корнієнко Г.С. Агробізнес у Україні: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: монографія. Харків: Юрайт, 2023. 560 с.
2. https://minagro.gov.ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini.
3. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
4. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10 липня 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text.
5. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
6. Уркевич В.Ю. Принципи правового регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини в аспекті сталого розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: монограф. / за ред.. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Х.: Право, 2016. 496 с.
7. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text.